Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Για την Αυτονομία, την Κοινωνική Δικαιοσύνη και την Οικολογική Ισορροπία

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ

Noam Chomsky — *Συνέντευξη στην "Κοινωνία και Φύση"*

Murray Bookchin — *Ο Εθνικισμός και το "Εθνικό Ζήτημα"*

Κορνήλιος Καστοριάδης — *Παγκόσμια ανισορροπία και οικολογία*

Τάκης Φωτόπουλος — *Το Κράτος-Εθνος και η Αγορά*

Janet Biehl — *Οικοφασισμός και νεοδεξιά στη Γερμανία*

Carl Boggs — *Νέα παγκόσμια τάξη και κοινωνικά κινήματα*

Hyndman & Duhaylungsod — *Εθνισμός στις Φιλιππίνες*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Brian Morris στο βιβλίο *Society and Nature: toward a Green Social Theory,* του **Peter Dickens**

Νίκος Ράπτης στο βιβλίο *Year 501: the conquest continues,* του **Noam Chomsky**

5ο

ΤΕΥΧΟΣ

Κοινωνία και φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Εκδίδεται από την αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία Κοινωνικών-Οικολογικών Εκδόσεων και Παρεμβάσεων «**Κοινωνία και Φύση**», Κολοκοτρώνη 31, Αθήνα, 105 62, τηλ. (01) 3224 344, fax (01) 3224873. Η διεθνής έκδοση του περιοδικού **Κοινωνία και Φύση** κυκλοφορεί σε ολόκληρο τον κόσμο με τον τίτλο **Κοινωνία και Φύση / Society and Nature, The journal of Political Ecology** και εκδίδεται από κοινού από τις Εκδόσεις Κοινωνία και Φύση και Aigis Publications Ltd, P.O. Box 637 Littleton, Co., 80160-0637, U.S.A.

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ — Εκδόσεις **Κοινωνία και Φύση**

ΕΚΔΟΤΗΣ — Νίκος Ηλιόπουλος

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αγγλία: Τάκης Φωτόπουλος (υπεύθυνος ύλης)
Ελλάδα: Νίκος Ηλιόπουλος, Θοδωρής Παπαδόπουλος
Νίκος Ράπτης, Κώστας Σταυρόπουλος
ΗΠΑ: Παύλος Σταυρόπουλος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μάριος Βασιλόπουλος, Θανάσης Καλόμαλος, Βασίλης Καρασμάνης,
Αλέξανδρος Κόντος, Περικλής Κοροβέσης, Πάρις Μπουρλάκης,
Γιώργος Πουρής, Πάνος Τότσικας, Ηλίας Τριανταφυλλόπουλος, Νίκος Χλύκας

ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Janet Biehl (ΗΠΑ), Murray Bookchin (ΗΠΑ), Dan Chodorkoff (ΗΠΑ),
Noam Chomsky (ΗΠΑ), John Clark (ΗΠΑ), Paul Ekins (Βρετανία),
Andre Gunder Frank (Ολλανδία), Chaia Heller (ΗΠΑ),
Κορνήλιος Καστοριάδης (Γαλλία), Penny Kemp (Βρετανία),
Brian Morris (Βρετανία), James Robertson (Βρετανία),
Δημήτρης Ρουσσόπουλος (Καναδάς), Victor Toledo (Μεξικό)

Φωτοστοιχειοθεσία-Σελιδοποίηση: «Graph Line», τηλ. 7247 564
Μοντάζ: «Διάγραμμα», τηλ. 3647236
Εκτύπωση: Τσιαδής, τηλ. 5715595

Τιμή τεύχους: 1.200 δρχ.
Συνδρομές Εσωτερικού (3 τεύχη): 3.600 δρχ.
Εξωτερικού: 5.000 δρχ.
Νομικά ΄σωπα, Οργανισμοί κ.λπ.: 7.000 δρχ.
Εμβάσματα κ.λπ.: «Κοινωνία και Φύση», Κολοκοτρώνη 31, Αθήνα 105 62

Αρθρα προς δημοσίευση θα πρέπει να στέλνονται δακτυλογραφημένα σε δύο αντίτυπα (ή σε δισκέτα γραμμένη σε IBM-συμβατό υπολογιστή), να συνοδεύονται από σύντομο βιογραφικό και, κατά κανόνα, να μην ξεπερνούν τις 8.000 λέξεις. Κείμενα για τη στήλη «Διαλόγου» και τη Βιβλιοκρισία δε θα πρέπει να ξεπερνούν τις 2.500 λέξεις, εκτός αν πρόκειται για άρθρο-απάντηση σε ήδη δημοσιευθέν άρθρο, οπότε, κατά κανόνα, δε θα πρέπει να ξεπερνά τις 5.000 λέξεις. Αρθρα που προορίζονται και για τη διεθνή έκδοση του περιοδικού πρέπει να στέλνονται μεταφρασμένα στα αγγλικά. Κείμενα αποκλειστικού ελληνικού ενδιαφέροντος, ή μη εγκρινόμενα από τους διεθνείς συμβούλους του περιοδικού, δε θα δημοσιεύονται στη διεθνή έκδοση. Τα δημοσιευόμενα ενυπόγραφα κείμενα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους που δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τις απόψεις των μελών της Συντακτικής ή των Συμβουλευτικών Επιτροπών.

ISSN 1062-9599

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ 2 / ΤΕΥΧΟΣ 2 • Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1993

❑ Οι στόχοι μας 1
❑ Σ' αυτό το τεύχος 3

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ

α ΚΡΑΤΟΣ-ΕΘΝΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ

Noam Chomsky — Εθνικισμός και Νέα Παγκόσμια Τάξη: συνέντευξη στον Τάκη Φωτόπουλο 11
Murray Bookchin — Ο Εθνικισμός και το «Εθνικό Ζήτημα» 19
Τάκης Φωτόπουλος — Το Κράτος-Εθνος και η Αγορά 49

β ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ

Κορν. Καστοριάδης — Συνέντευξη: Η παγκόσμια ανισορροπία και η επαναστατική δύναμη της οικολογίας 93
Carl Boggs — Νέα Παγκόσμια Τάξη και κοινωνικά κινήματα 103
Janet Biehl — «Οικολογία» και ο Εκσυγχρονισμός του Φασισμού στη Γερμανική Ακροδεξιά ... 143

γ ΕΘΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Hyndman & Duhaylungsod — Εθνισμός στις Φιλιππίνες 185

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Brian Morris — Society and Nature: toward a Green Social Theory του Peter Dickens 209
Νίκος Ράπτης — Year 501: the conquest continues του Noam Chomsky 215

Οι μεταφράσεις των κειμένων έγιναν από τον Βασίλη Καπετανγιάννη
Επιμέλεια: Θοδωρής Παπαδόπουλος και Τάκης Φωτόπουλος

ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΜΑΣ

Πριν ένα αιώνα ο Μαρξ μπορούσε βάσιμα να υποστηρίζει ότι η εναλλακτική λύση στο σοσιαλισμό είναι η βαρβαρότητα. Οσο σκληρή κι αν ήταν η χειρότερη εναλλακτική λύση, η κοινωνία μπορούσε τουλάχιστον να ελπίζει πως κάποτε θα την ξεπερνούσε και θα συνερχόταν. Σήμερα η κατάσταση έχει γίνει πιο σοβαρή. Η οικολογική κρίση της εποχής μας έχει τοποθετήσει τις εναλλακτικές λύσεις της κοινωνίας σ' ένα πιο κρίσιμο επίπεδο. Στη νέα χιλιετία που ανατέλλει ή θα δημιουργήσουμε μια *οικοτοπία*, βασισμένη σε οικολογικές αρχές —συνεχίζοντας, με προσαρμογή στις σημερινές συνθήκες, την παράδοση της *πόλεως*, με την ελληνική του όρου έννοια— ή θα αντιμετωπίσουμε τη βαρβαρότητα. Στην καλύτερη περίπτωση, η βαρβαρότητα αυτή θα μπορούσε να πάρει τη μορφή μιας κοινωνίας ακόμα πιο τεχνοκρατικής και συγκεντρωτικής από τη σημερινή και τελικά εντελώς ολοκληρωτικής, μολονότι, στο τυπικό επίπεδο, οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μπορεί να συνεχίζουν να λειτουργούν. Στη χειρότερη, ακόμα και ο ίδιος ο αφανισμός μας ως είδους δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς με τα σημερινά δεδομένα.

Ξεκινώντας από την υπόθεση ότι, η ανθρωπότητα, έστω και στο χείλος του γκρεμού, θα προσπαθήσει να δώσει λύση στο οικολογικό πρόβλημα, η κρίσιμη επιλογή που αντιμετωπίζει είναι μεταξύ δύο, ριζικά διαφορετικών, προτεινόμενων λύσεων. Η **τεχνοκρατική λύση,** που προωθείται σήμερα από το καπιταλιστικό σύστημα και υποστηρίζεται από τους διάφορους περιβαλλοντολόγους, επιδιώκει τεχνολογικές διεξόδους από την οικολογική κρίση (π.χ. πυρηνική σύντηξη/πρόγραμμα για το «Διεθνή θερμοπυρηνικό αντιδραστήρα» που στοχεύει στην παροχή καθαρής, απεριόριστης και ασφαλούς ενέργειας) οι οποίες, για να είναι συμβατές με το υπάρχον κοινωνικό σύστημα, συνήθως προϋποθέτουν ακόμα μεγαλύτερη συγκέντρωση από τη σημερινή. Εντούτοις, «μία οικολογική τεχνοκρατία... αν ήταν εφικτή, απαιτεί ένα πολύ πειθαρχημένο σύστημα κοινωνικής διεύθυνσης που είναι ριζικά ασυμβίβαστο με τη δημοκρατία και την πολιτική συμμετοχή του λαού»[1]. Αντίθετα, η **οικοδημοκρατική λύση,** ανάγοντας τα αίτια της οικολογικής κρίσης στο ίδιο το κοινωνικό σύστημα που βασίζεται στη θεσμισμένη κυριαρχία (και όχι απλώς την εκμετάλλευση) του ανθρώπου από τον άνθρωπο και τη συνακόλουθη προσπάθειά του να κυριαρχήσει τη Φύση, απαιτεί μορφές κοινωνικής οργάνωσης που βασίζονται στην άμεση, πολιτική και οικονομική, δημοκρατία και αντίστοιχες τεχνολογικές και οικονομικές δομές. Ανεξάρτητα, επομένως, από το θέμα κατά πόσο η πρώτη λύση είναι εφικτή, η δεύτερη θέτει άμεσα το αίτημα ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος.

Δεν είναι όμως μόνο η οικολογική κρίση που κάνει επιτακτική την ανάγκη επεξεργασίας ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος. Την ανάγκη αυτή επίσης επιβάλλει

---

1. Murray Bookchin, *Remaking Society*, Black Rose, 1989 (μόλις εκυκλοφόρησε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Εξάντας).

η γενικότερη κοινωνική, οικονομική και κρίση αξιών που σημαδεύει την παγκόσμια επικράτηση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού προτάγματος, τόσο στη Μαρξιστική-Λενινιστική όσο και στη σοσιαλδημοκρατική μορφή του. Ο θρίαμβος του μερικού συμφέροντος πάνω στο γενικό, που αντιπροσωπεύει ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, συνοδεύεται αναπόφευκτα από την ενίσχυση των ταξικών, εθνικιστικών, φυλετικών και θρησκευτικών διαφορών. Αδιαφιλονίκητη μαρτυρία της κρίσης αποτελεί η παγκόσμια διόγκωση της φτώχειας και της ανισότητας και η παράλληλη ενδυνάμωση της διαλεκτικής της βίας, ατομικής και συλλογικής, με εναύσματα οικονομικά, εθνικιστικά, ρατσιστικά κ.λπ. Είναι επομένως φανερό ότι το νέο πρόταγμα πρέπει «να υπερβαίνει τους συμβατικούς ορίζοντες του καπιταλισμού, του σοσιαλισμού και της μικτής οικονομίας»[2]. Ηδη μια νέα συναίνεση ανατέλλει στο χώρο της ριζοσπαστικής Αριστεράς, όσον αφορά το περιεχόμενο του απελευθερωτικού προτάγματος. Τη συναίνεση αυτή εύστοχα εκφράζει το Μανιφέστο των Ευρωπαίων Οικοσοσιαλιστών: «η πολιτική αντίδραση απέναντι στους κοινωνικούς και τους οικολογικούς κινδύνους πρέπει να είναι πάνω απ' όλα μια αποκεντρωμένη, συμμετοχική και κατά το δυνατόν άμεση δημοκρατία»[3].

Αντίθετα, η παραδοσιακή Αριστερά (σοσιαλδημοκρατικά και σοσιαλιστικά κόμματα) έχει προσχωρήσει στη «νεοφιλελεύθερη συναίνεση» της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Το περιεχόμενο της συναίνεσης αυτής προσδιορίζεται από τη μεγιστοποίηση της ελευθερίας των δυνάμεων της αγοράς σε βάρος του κράτους-πρόνοιας, που συνεχώς υποσκάπτεται και σε βάρος του κρατικού στόχου για πλήρη απασχόληση, που οριστικά εγκαταλείπεται. Χαρακτηριστικό σύμπτωμα της κρίσης του σοσιαλιστικού κινήματος αποτελεί το γεγονός ότι η κατάρρευση του κρατικού σοσιαλισμού, αντί να οδηγήσει στην αναζήτηση νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης συμβατών με τα σοσιαλιστικά ιδεώδη της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, έχει ωθήσει σήμερα την παραδοσιακή Αριστερά (Παλιά και τ. «Νέα») στην υιοθέτηση ακόμα και των μαζικών ιδιωτικοποιήσεων του κοινωνικού πλούτου, που στοχεύουν στη δημιουργία νέων ευκαιριών για το ιδιωτικό κεφάλαιο και τη συνέχιση της «ανάπτυξης» που έχει οδηγήσει στη σημερινή κρίση!

Αλλά και το ίδιο το οικολογικό κίνημα, παρά την εντεινόμενη οικολογική κρίση, βρίσκεται επίσης σε ύφεση μετά την «απογείωσή» του την προηγούμενη δεκαετία. Ενα τμήμα του, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, (περιβαλλοντισμός) έχει ήδη ενσωματωθεί στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα και στοχεύει στο «φιλελεύθερο εκδημοκρατισμό» του κράτους και σε αποσπασματικά περιβαλλοντικά μέτρα. Το αποτέλεσμα είναι η προϊούσα απορρόφησή του από τα παραδοσιακά πολιτικά σχήματα (σοσιαλδημοκρατία, Ευρω-αριστερά κ.λπ.). Ενα άλλο τμήμα, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, έχει στραφεί στον ιδεαλισμό ή σε ιρασιοναλιστικές και συχνά μεταφυσικές προσεγγίσεις του οικολογικού προβλήματος που επίσης, είναι συμβατές με την αναπαραγωγή του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος.

---

2. James Robertson, *Future Wealth*, Cassell, 1990 (υπό έκδοση από τις εκδόσεις Εξάντας).
3. Πιέρ Ζυκιέν κ.α. *Το μανιφέστο των οικοσοσιαλιστών*, Εποχή, 1991.

Η αδυναμία του οικολογικού κινήματος να προτείνει ένα εναλλακτικό κοινωνικό «όραμα» είναι, για μάς, βασική αιτία της κρίσης του και της εξελισσόμενης αποσύνθεσής του. Γι' αυτό και το περιοδικό αυτό διαφέρει από τα συνηθισμένα οικολογικά περιοδικά που επικεντρώνουν την προσοχή τους στα συμπτώματα της οικολογικής κρίσης (καταστροφή περιβάλλοντος κ.λπ.) αντί για τις κοινωνικές αιτίες της. Ο προβληματισμός του διαφοροποιείται τόσο από την παραδοσιακή αριστερή σκέψη, όσο και από τον περιβαλλοντισμό και από την «τεχνοκρατική» οικολογική σκέψη. Από την παραδοσιακή αριστερά, γιατί η Ιστορία έδειξε ότι η κατάληψη (αντί για την αναίρεση) της εξουσίας και η αλλαγή της οικονομικής δομής δεν οδηγούν σε αλλαγή του κοινωνικού μοντέλου, αλλά σε αναπαραγωγή των ιεραρχικών δομών. Από τον περιβαλλοντισμό, γιατί δε θέτει άμεσα θέμα αλλαγής του κοινωνικού μοντέλου αλλά αναζητεί τεχνοκρατικές ή «μπαλωματικές» λύσεις του οικολογικού προβλήματος, στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος, αγνοώντας τον κοινωνικό χαρακτήρα της οικολογικής κρίσης.

Βασική μας φιλοδοξία είναι η παρουσίαση του διεθνούς προβληματισμού σχετικά με την προσπάθεια επεξεργασίας ενός νέου κοινωνικού προτάγματος και η ανάπτυξη παρόμοιου προβληματισμού στη χώρα μας, ξεκινώντας από την κλασική δημοκρατική παράδοση και τις σημερινές ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας. Η υλοποίηση του απελευθερωτικού προτάγματος και η μετάβαση από την ιεραρχική κοινωνία σε μια οικολογική κοινωνία νοείται κυρίως σαν το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σύνθεσης τριών σημαντικών σημερινών τάσεων που εκφράζονται από αντίστοιχες πολιτικές παραδόσεις και κινήματα: **η αυτόνομη-δημοκρατική παράδοση** (που περιλαμβάνει το φεμινιστικό κίνημα), το **ελευθεριακό σοσιαλιστικό και το ριζοσπαστικό οικολογικό κίνημα.** Ο υπότιτλος του περιοδικού εκφράζει ακριβώς τις τάσεις αυτές και τα αντίστοιχα αιτήματα για μια οικολογική κοινωνία. Για μάς, η οικολογική κοινωνία σημαίνει την εξάλειψη της ανισοκατανομής της πολιτικής και οικονομικής δύναμης και των συνακόλουθων ιεραρχικών δομών, είτε θεσμισμένων (π.χ. κυριαρχία άνδρα πάνω στη γυναίκα), είτε «αντικειμενικών», (π.χ. κυριαρχία Βορρά πάνω στο Νότο στο πλαίσιο του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας). Η πολιτική επομένως πρέπει να πάψει να είναι τεχνική άσκησης της εξουσίας και να ξαναγίνει η αυτοδιεύθυνση της κοινωνίας από τα μέλη της, πράγμα που σημαίνει ότι «η αναγέννηση του δημοκρατικού κινήματος θα πρέπει να περάσει από τη δημιουργία νέων μορφών πολιτικής οργάνωσης»[4].

Μολονότι για εμάς, τόσο το απελευθερωτικό πρόταγμα, όσο και η στρατηγική υλοποίησής του πρέπει να καθορίζονται από την αρχή της κοινωνικής και προσωπικής αυτονομίας, δεν προκαθορίζουμε το συγκεκριμένο περιεχόμενο της οικολογικής κοινωνίας και της διαδικασίας πραγμάτωσής της και τα θέματα αυτά θα αποτελέσουν τα κύρια αντικείμενα του προβληματισμού του περιοδικού μας. Η στρατηγική, επομένως, της μετάβασης από το σήμερα στο αύριο, από το «φιλελεύθερο-ολι-

4. Κορνήλιος Καστοριάδης, Συνέντευξη στον Roger-Pol Droit, *Le Monde,* (αναδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ,* 15/12/1991).

γαρχικό» κράτος σε μια ελευθεριακή συνομοσπονδία τοπικών κοινοτήτων, από το **μερικό** στο **γενικό** ανθρώπινο συμφέρον, πρέπει να αποτελέσει βασικό στοιχείο της συζήτησης για την επεξεργασία ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος.

Για να συζητήσουμε όλα αυτά τα θέματα χωρίς προκατασκευασμένες απαντήσεις, επιδίωξή μας είναι το περιοδικό να λειτουργήσει σαν ενα **φόρουμ** για την ανταλλαγή ιδεών μεταξύ κοινωνικών οικολόγων, οικοσοσιαλιστών, και άλλων αριστερών πράσινων κινημάτων σε μια απόπειρα σύνθεσης των δημοκρατικών, ελευθεριακών σοσιαλιστικών και ριζοσπαστικών πράσινων παραδόσεων. Στόχος μας επομένως είναι η πολυεδρική συζήτηση του κάθε θέματος στην προσπάθεια επεξεργασίας ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος. Στην προσπάθεια όμως αυτή δεν ξεκινούμε ούτε με κλειστά θεωρητικά σχήματα που θεμελιώνονται σε κάποιο ρασιοναλιστικό «επιστημονισμό» ούτε με μεταφυσικά και ιρασιοναλιστικά συστήματα. Για μάς, οι ρίζες της οικολογικής κρίσης είναι συγχρόνως θεσμικές και ιδεολογικές, ψυχολογικές και πολιτιστικές γι' αυτό και κάθε σφαιρική ερμηνεία «πρέπει να αποφεύγει τόσο τις μονόπλευρες ματεριαλιστικές ερμηνείες που ταυτίζουν "το πρόβλημα" με την οικονομική εκμετάλλευση ή "τις υλικές συνθήκες", όσο και τις εξίσου μονόπλευρες ιδεαλιστικές ερμηνείες που το ταυτίζουν με συστήματα ιδεών όπως ο ανθρωποκεντρισμός»[5]. Δεν στηρίζουμε δηλαδή τα αιτήματα της αυτονομίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της οικολογικής ισορροπίας σε καμιά «αντικειμενική» ή μεταφυσική «αλήθεια» ή τελεολογία αλλά στη δική μας, προσωπική, υπεύθυνη **Εκλογή** ανάμεσα σε συνυπάρχουσες τάσεις και την **Ερμηνεία** που συνεπάγεται η εκλογή μας.

Στο πλαίσιο της παραπάνω προβληματικής το περιοδικό φιλοξενεί:
— άρθρα ξένων (πρωτότυπα ή σε αναδημοσίευση) και Ελλήνων συγγραφέων που αναπτύσσουν κριτική του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου και της σχέσης του με τη Φύση ή/και προβληματίζονται πάνω σε θέματα αναδιοργάνωσής του.
— άρθρα σε θέματα προβληματισμού σε σχέση με την ανάπτυξη εναλλακτικής θεωρητικής ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων, πέρα από τον «επιστημονισμό», τόσο του κυρίαρχου φιλελεύθερου παραδείγματος όσο και του μαρξιστικού, καθώς και θέματα φιλοσοφίας της επιστήμης και
— βιβλιοκριτική εργασία που παρουσιάζει τα νέα ρεύματα στο χώρο προβληματισμού του.

---

5. John Clark, "Social Ecology: a philosophy of dialectical materialism", στο βιβλίο του M Zimmerman κ.α. (επιμ) *Environmental Philosophy*, Prentice Hall, 1992.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ...

Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν οδήγησε μόνο σε μια Νέα Παγκόσμια Τάξη αλλά, επίσης, σε μια έκρηξη του εθνικισμού στην Ανατολή, η οποία ακολουθήθηκε από μιά σειρά εθνικιστικών συγκρούσεων. Συγχρόνως, στη Δύση, η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού συνέβαλε αποφασιστικά στην παρούσα άνθιση του νεοφασισμού και του νεορατσισμού, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα. Αμεσα, μέσω της μαζικής αύξησης της ανεργίας, της φτώχειας και της αυξανόμενης ανισότητας, που ακολούθησε την εγκατάλειψη της κρατικής δέσμευσης για την πλήρη απασχόληση και τη νεοφιλελεύθερη αποφασιστικότητα να υπονομεύσει το κράτος-πρόνοιας. Εμμεσα, μέσω της υπονόμευσης των κοινοτικών αξιών που συνόδευσε τη φιλελεύθερη προώθηση των ατομικιστικών αξιών. Η *Κοινωνία και Φύση*, σε μια προσπάθεια να συμβάλλει στη συζήτηση του θέματος, από ριζοσπαστική οικολογική μεριά, αφιερώνει ολόκληρο το τεύχος στα ζητήματα που εγείρει η Νέα Τάξη και η άνοδος του εθνικισμού.

Στην πρώτη θεματική υπο-ενότητα εξετάζονται οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις του κράτους-έθνους και της ιδεολογίας του, του εθνικισμού, τόσο από ιστορική άποψη, όσο και σε σχέση με τη σημερινή Νέα Παγκόσμια Τάξη. Ο **Noam Chomsky,** στην πρώτη συνέντευξη που δίνει στην *Κοινωνία και Φύση*, περιγράφει τη Νέα Παγκόσμια Τάξη ως την «ντε φάκτο παγκόσμια κυβέρνηση» που προωθούν οι κυρίαρχες ελίτ μέσω διεθνών θεσμών —όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Διεθνής Τράπεζα, η ΓΚΑΤΤ και η Διάσκεψη Κορυφής «των 7»— που πρωταρχικά ικανοποιούν τις ανάγκες των πολυεθνικών και των τραπεζών. Οι υπερεθνικοί αυτοί κυβερνητικοί θεσμοί, στους οποίους περιλαμβάνεται και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αντανακλούν την αυξανόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Οι εξελίξεις αυτές έχουν σημαντικές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα. Στο πολιτικό επίπεδο, σημαίνουν την ακόμη μεγαλύτερη απομάκρυνση της εξουσίας από την επιρροή του ευρύτερου κοινού. Στο οικονομικό επίπεδο, σημαίνουν τη διεθνοποίηση του τριτοκοσμικού μοντέλου των κοινωνιών «δύο-ταχυτήτων». Σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει, επομένως, να δούμε τόσο την επιστροφή της Ανατολικής Ευρώπης στον υπηρετικό τριτοκοσμικό ρόλο, τον οποίο έπαιζε και πριν από την εγκαθίδρυση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όσο και τις εθνικιστικές συγκρούσεις οι οποίες συνεχίζονται στην περιοχή.

Η συνεισφορά του **Murray Bookchin** συνίσταται σε μια ιστορική ανάλυση της φύσης του εθνικισμού και της θέσης της Αριστεράς πάνω στο θέμα. Ο εθνικισμός τοποθετείται στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της κοινωνικής εξέλιξης της ανθρωπότητας (από την εσωτερική αλληλεγγύη της φυλής, μέχρι την ανάδυση των κρατών-εθνών) και θεωρείται σαν μια μορφή διευρυμένου φυλετισμού που νομιμοποιεί το κράτος-έθνος, προσδίδοντάς του μια φαινομενικά καθολική βάση από κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία στηρίζονται στην παράδοση ή τη βιολογία. Στη συνέχεια, α-

ντιπαραθέτει τις δύο κύριες προσεγγίσεις της Αριστεράς πάνω σ' αυτό που είχε ονομασθεί «το εθνικό ζήτημα». Οι μαρξιστές πάντα είχαν μια διφορούμενη θέση πάνω στο θέμα, προσπαθώντας να συνδυάσουν τον ηθικά στηριγμένο διεθνισμό, είτε μ' ένα επιστημονικό σοσιαλισμό, ο οποίος έβλεπε την οικονομία της αγοράς (που απαιτούσε συγκεντρωτικά κράτη-έθνη) σαν «ιστορικά προοδευτική» (Παλαιά Αριστερά), είτε με στρατηγικούς λόγους που βασιζόντουσαν στην παραδοχή ότι τα «εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα» υπονόμευαν τον καπιταλισμό (Νέα Αριστερά). Από την άλλη μεριά, οι ελευθεριακοί σοσιαλιστές υποστήριζαν με συνέπεια το διεθνισμό, εφόσον δεν ήταν αναγκασμένοι να συμβιβάζουν την ηθική στάση τους πάνω στο θέμα με βάση «επιστημονικούς» ή «στρατηγικούς» παράγοντες.

Το άρθρο του **Τάκη Φωτόπουλου** έχει στόχο την εξέταση της ιστορικής σχέσης μεταξύ του κράτους-έθνους και της διαδικασίας «αγοραιοποίησης» της κοινωνίας. Στην πορεία, ο συγγραφέας αναπτύσσει μια κοινωνικο-οικολογική προσέγγιση στην ερμηνεία της οικονομικής ιστορίας. Ενα κεντρικό συμπέρασμα του άρθρου είναι ότι η σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση, που διαδέχθηκε τη σοσιαλδημοκρατική, δεν αντιπροσωπεύει απλώς μία αλλαγή πολιτικής αλλά μία δομική μεταβολή, η οποία εκφράζει την παρούσα διεθνοποιημένη φάση της οικονομίας της αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό, οι πρόσφατες προτάσεις από τους σοσιαλδημοκράτες και τους συνοδοιπόρους τους στο Πράσινο κίνημα για την ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών, ή για την προώθηση του προαστατευτισμού, θεωρούνται ανιστόρητες αλλά και ουτοπικές. Στο ίδιο πλαίσιο, η πραγματική επιλογή σήμερα θεωρείται ότι δεν είναι η επιλογή μεταξύ εθνικισμού και διεθνισμού (ο εθνικισμός μαραίνεται σε αναλογία με την ανάπτυξη των νέων οικονομικών μπλοκ) αλλά η επιλογή μορφής κοινωνικής οργάνωσης η οποία θα τείνει να διασφαλίσει την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική αυτονομία των λαών.

Στη δεύτερη υπο-ενότητα, εξετάζεται η Νέα Παγκόσμια Τάξη από τη σκοπιά των νέων κοινωνικών κινημάτων που σήμερα ανθούν στα πλαίσιά της. Ο **Κορνήλιος Καστοριάδης,** σε μία πολύ περιεκτική συνέντευξη σχετικά με τη σημερινή παγκόσμια μη-τάξη, τονίζει την οικονομική και κοινωνική ανισορροπία μεταξύ της πλούσιας Δύσης και του υπόλοιπου κόσμου. Μολονότι θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με το γεγονός ότι ο Κ.Κ. δεν συνδέει ρητά το πρόβλημα του «υπερπληθυσμού» με αυτή την ανισορροπία, αλλά, αντίθετα, αναφέρεται στον αμφιλεγόμενο έλεγχο γεννήσεων, εντούτοις, η κριτική που ασκεί στον περιβαλλοντισμό, καθώς και αυτού που τα διάφορα Πράσινα κόμματα και οι Πράσινοι επαγγελματίες της πολιτικής περνούν σήμερα για «οικολογική πολιτική», είναι συντριπτική.

Για τον **Carl Boggs,** η παγκόσμια κρίση, στη Νέα Παγκόσμια Τάξη, ήδη άρχισε να υπαγορεύει ένα νέο «παράδειγμα» σύγκρουσης και «ατζέντας» για την αλλαγή. Η αποτυχία της «οικονομίας ανάπτυξης», που εκδηλώνεται με τη σημερινή επιδείνωση της παγκόσμιας οικονομίας και των οικοσυστημάτων, σε συνδυασμό με την εγγενή ανικανότητα των παραδοσιακών κομμάτων να αντιμετωπίσουν τις δομικές αιτίες της κρίσης, έχουν οδηγήσει στην ανάπτυξη μιας νέας πολιτικής. Τοπικά κινήματα και

δίκτυα φουντώνουν σε ολόκληρο τον κόσμο και διευρύνουν το δημόσιο χώρο, δημιουργώντας ένα νέο είδος πολιτικής πρακτικής, το οποίο, ξεπερνώντας τους επαγγελματίες πολιτικούς και τα κόμματα, βασίζεται στη δημοκρατική συμμετοχή. Εντούτοις, ο τοπικισμός έχει τα όριά του και δεν μπορεί να επιτύχει την καθολική παρουσία που απαιτείται για την ανατροπή της διεθνικής κορπορατιστικής ηγεμονίας και των ιεραρχικών συστημάτων, τα οποία διαιωνίζουν τον έλεγχο των ελίτ πάνω στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον. Η απουσία μιας συνεκτικής πολιτικής στρατηγικής, που χαρακτηρίζει πολλά από τα τοπικά κινήματα και δίκτυα, είναι, όπως τονίζει ο Boggs, το κύριο μειονέκτημα του σημερινού, βασικά α-πολιτικού, τοπικισμού. Αλλά μια τέτοια στρατηγική, συμπεραίνει ο συγγραφέας, προϋποθέτει, με τη σειρά της, κάποιο είδος θεωρίας (που είναι, βέβαια, ο κύριος στόχος του ανά χείρας περιοδικού) και πρακτικής.

Τέλος, η **Janet Biehl,** σε μια πολύ περιεκτική μελέτη, δείχνει τους δεσμούς μεταξύ της ιδεολογίας των παλιών φασιστικών κινημάτων και αυτής των οικοφασιστικών ρευμάτων που σήμερα ανθούν κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στη Γερμανία. Ενα ιδιαίτερα ανησυχητικό συμπέρασμα που μπορεί να συνάγει κανείς μετά την ανάγνωση του σημαντικού αυτού άρθρου, είναι ότι ο οικοφασισμός θα μπορούσε εύκολα ν' αποτελέσει την κυρία μορφή φασισμού στη Νέα Παγκόσμια Τάξη. Δεδομένου ότι ο οικοφασισμός μπορεί να έχει απήχηση όχι μόνο στα θύματα της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης που ανησυχούν για την αυξανόμενη ανεργία και τη μετανάστευση, αλλά και στην παντοδύναμη μεσαία τάξη που ιδιαίτερα ανησυχεί για τα επιδεινούμενα οικολογικά προβλήματα, ή η άνοδος ενός «Πράσινου Αδόλφου», που ονειρεύεται ο τέως αριστερός Rudolf Bahro, δεν μπορεί ν' αποκλειστεί για το μέλλον. Εντούτοις, μια τέτοια εξέλιξη προϋποθέτει, όπως τονίζει η Janet Biehl, ότι οι οικομυστικιστές και αντι-ρασιοναλιστές τελικά θα επικρατήσουν.

Στην τελευταία υπο-ενότητα, τό άρθρο των **Hyndman & L Duhaylungsod** προσδίδει μια άλλη διάσταση στη συζήτηση για τον εθνικισμό (και την πολιτική οικολογία) εξετάζοντας τον εθνιστικό αγώνα για αυτοδιάθεση ενός τεταρτοκοσμικού κινήματος (δηλαδή ενός κινήματος ιθαγενών λαών) στις Φιλιππίνες. Σε αντίθεση με τα εθνικιστικά κινήματα που εκφράζουν το αίτημα για την αναγνώρισή τους σαν κράτη-έθνη (πράγμα που σημαίνει εξουσιαστικές συγκρούσεις, επεκτατισμό κ.λπ.) τα εθνιστικά κινήματα είναι κινήματα επιβεβαίωσης της πολιτιστικής ταυτότητας των λαών έναντι της καπιταλιστικής κυριαρχίας και της εσωτερικής αποικιοκρατίας. Μ' αυτήν την έννοια, τα εθνικιστικά κινήματα της «πολιτισμένης» Ευρώπης σίγουρα έχουν πολλά να διδαχθούν από τα τεταρτοκοσμικά κινήματα λαών που οι Ευρωπαίοι αποκαλούσαν «πρωτόγονους»...

α.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

ΚΡΑΤΟΣ-ΕΘΝΟΣ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ

Noam Chomsky
Εθνικισμός και Νέα Παγκόσμια Τάξη:
συνέντευξη στον Τάκη Φωτόπουλο

Murray Bookchin
Ο Εθνικισμός και το «Εθνικό Ζήτημα»

Τάκης Φωτόπουλος
Το Κράτος-Εθνος και η Αγορά

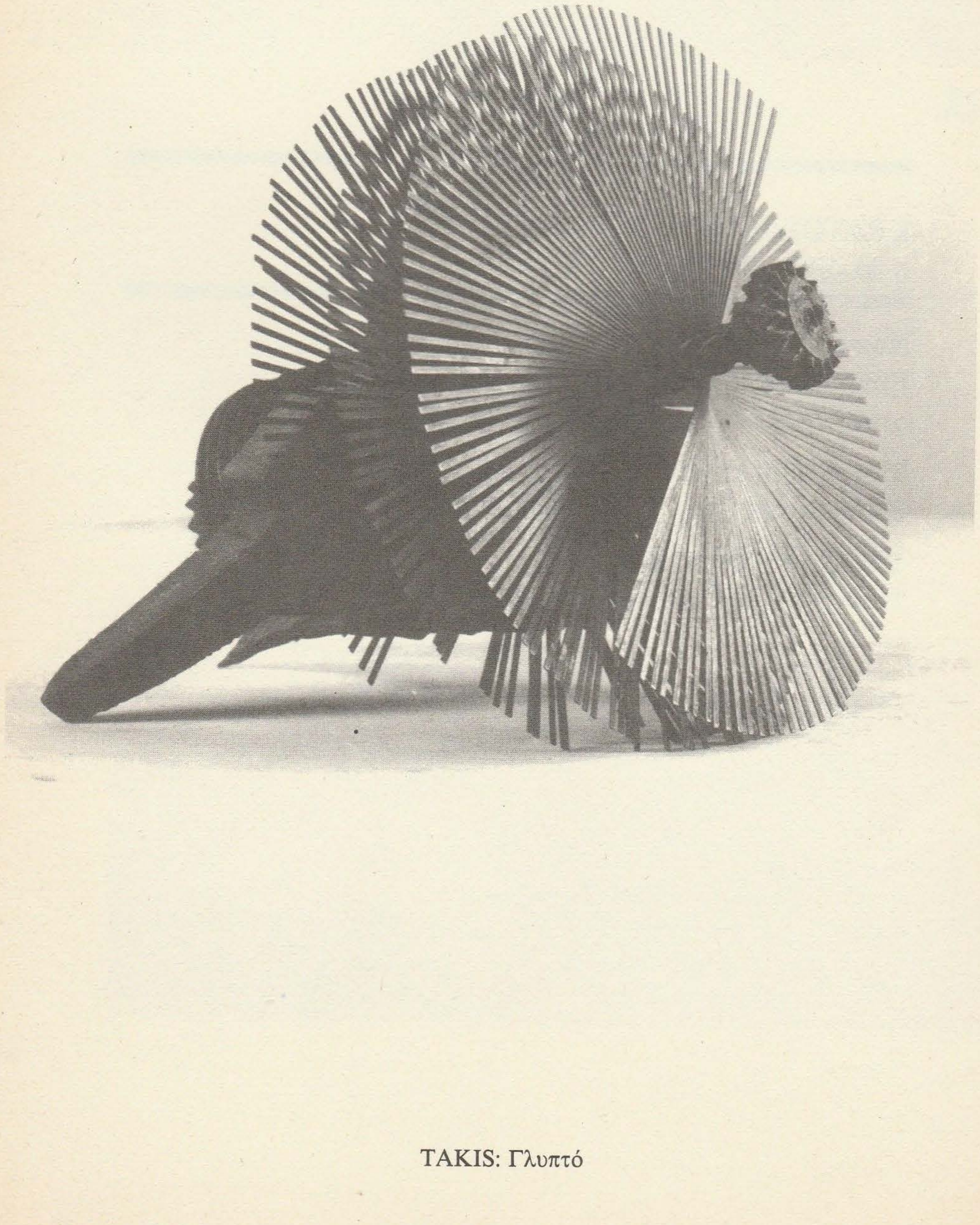

TAKIS: Γλυπτό

Noam Chomsky*

Εθνικισμός και Νέα Παγκόσμια Τάξη: συνέντευξη στον Τάκη Φωτόπουλο**

Τ.Φ.: *Σήμερα, παρατηρούμε στην Ευρώπη μία φαινομενικά αντιφατική εξέλιξη, όπου το κράτος-έθνος, από τη μια μεριά φαίνεται να μαραίνεται μέσα στην Ευρωπαϊκή Ενωση και να παραχωρεί τη θέση του σ' ένα υπερεθνικό ομοσπονδιακό κράτος, ενώ, από την άλλη, για όσους βρίσκονται εκτός της Ενωσης, φαίνεται να συνιστά ιδανικό για το οποίο αξίζει κανείς να παλέψει (πρώην Γιουγκοσλαβία, πρώην ΕΣΣΔ). Πώς εξηγείτε αυτή την αντίφαση;*

Ν.C.: Εχω τη γνώμη ότι μπορούμε να επισημάνουμε αρκετές τάσεις. Μια τάση είναι εκείνη που ωθεί προς τη συγκέντρωση εξουσίας στα ανώτατα κλιμάκια σχεδιασμού και λήψης των αποφάσεων θεσμών, όπως η εκτελεστική εξουσία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Γενικότερα, όπως έχει ήδη επισημάνει ο παγκόσμιος επιχειρηματικός Τύπος, διαμορφώνεται μια «de facto παγκόσμια κυβέρνηση» με τους δικούς της θεσμούς: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα, Διάσκεψη Κορυφής των 7 πλουσιότερων χωρών του κόσμου, ΓΚΑΤΤ (Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου), κτλ. Αυτοί οι διεθνείς οργανισμοί γίνονται οι κυβερνώντες θεσμοί μιας «νέας αυτοκρατορικής εποχής» (όπως έγραψε η βρετανική εφημερίδα *Financial Times*).

Δεν πρέπει να μας εκπλήσσουν οι εξελίξεις που σημειώνονται προς αυτή την κατεύθυνση. Οι δομές διακυβέρνησης τείνουν να διαμορφώνονται γύρω από συγκεντρώσεις αντικειμενικής εξουσίας και, στους τελευταίους δύο αιώνες, κυρίως οικονομικής εξουσίας.

Το κράτος-έθνος αντανακλούσε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών. Στα πρόσφατα χρόνια η οικονομία, με επιταχυνόμενο ρυθμό από τις αρχές της δεκαετίας του '70 και μετά, διεθνοποιείται και όλο και περισσότερο κυριαρχείται από Διεθνικές Μεγάλες Εταιρείες (ΔΜΕ) και χρηματοπι-

---

* Ο Noam Chomsky είναι καθηγητής Γλωσσολογίας στο MIT (ΗΠΑ), συγγραφέας και ακτιβιστής με πλούσια πολιτική δράση. Εχει γράψει πολυάριθμα βιβλία και άρθρα πάνω στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ, τις διεθνείς σχέσεις και τα ατομικά δικαιώματα. Μεταξύ των βιβλίων του είναι: *On power and ideology, The Chomsky Reader, The Culture of Terrorism, Manufacturing Consent, Language and Politics, Deterring democracy, Year 501, Rethinking Camelot.*

** Η συνέντευξη του Noam Chomsky στον Τάκη Φωτόπουλο δόθηκε τον Ιούλιο του 1993.

στωτικούς θεσμούς. Επί παραδείγματι, υπολογίζεται ότι πάνω από το ένα τρίτο του παγκόσμιου «εμπορίου» αποτελείται από μεταβιβάσεις μεταξύ των ίδιων των εταιρειών. Επομένως, στην ουσία δεν πρόκειται για πραγματικό «εμπόριο» αλλά μάλλον για εμπορικές συναλλαγές που διευθύνονται κεντρικά και οι οποίες απλώς συμβαίνει να διασχίζουν εθνικά σύνορα. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη το γεγονός ότι, σ' αυτές τις συνθήκες, διαμορφώνονται υπερεθνικοί κυβερνητικοί θεσμοί, στους οποίους μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τα εκτελεστικά όργανα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Ενα χαρακτηριστικό γνώρισμα των θεσμών αυτών, που πρωταρχικά ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τα συμφέροντα των ΔΜΕ, των Τραπεζών και των επενδυτικών Εταιρειών, είναι ότι ουσιαστικά απολαμβάνουν ασυλίας έναντι των λαϊκών πιέσεων. Λίγοι άνθρωποι έχουν επίγνωση του τι ακριβώς συμβαίνει μέσα σ' αυτούς τους θεσμούς, που λαμβάνουν αποφάσεις τεράστιας και ζωτικής σημασίας για τη ζωή τους. Στην πραγματικότητα, το χαρακτηριστικό αυτό είναι ένα από τα μεγαλύτερα στοιχεία έλξεως των θεσμών αυτών, οι οποίοι σηματοδοτούν ένα ακόμα σημαντικό βήμα για την αφαίρεση κάθε ουσιαστικού περιεχομένου από τις σημερινές μορφές δημοκρατίας, πράγμα που —για προφανείς λόγους— αποτελεί μακροπρόθεσμο στόχο των κυρίαρχων ελίτ.

Το ευρύτερο κοινό, όμως, γνωρίζει πολύ καλά ότι η εξουσία σήμερα μετακινείται ακόμα περισσότερο μακράν της δικής του επιρροής, σε σχέση με το παρελθόν. Νομίζω ότι αυτός ίσως είναι ένας λόγος για την ύπαρξη μιας πολύ σαφούς αντίρροπης τάσης: μιας τάσης προς την περιφερειοποίηση και την αποκέντρωση των εξουσιών, καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να κερδίσουν περισσότερη αυτονομία μέσα σε κοινότητες οι οποίες ανταποκρίνονται στις δικές τους ανάγκες, στις οποίες μπορούν να συμμετέχουν ενεργά και οι οποίες έχουν μια πολιτιστική αυθεντικότητα και ακεραιότητα που σήμερα εξαφανίζεται. Πράγμα, άλλωστε, φυσικό μέσα σ' ένα κόσμο που όλο και περισσότερο κυβερνάται από ΔΜΕ και τράπεζες, μέσω των νέων δομών εξουσίας που διαμορφώνονται για να ικανοποιούν τις δικές τους ανάγκες και τα δικά τους αιτήματα.

Επιπρόσθετα, υπάρχει και η τάση που αναφέρατε στην ερώτησή σας: εκτός της Κοινότητας, ορισμένοι βλέπουν το κράτος-έθνος σαν «ένα ιδανικό για το οποίο αξίζει να παλέψουν». Εδώ, όμως, θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ δύο περιπτώσεων: (1) τα εθνικιστικά στοιχεία που δεν έχουν ακόμα εισέλθει καθόλου στο σύστημα του κράτους-έθνους (π.χ τα εμπόλεμα μέρη στην πρώην Γιουγκοσλαβία και σε μεγάλο μέρος της πρώην Σοβιετικής αυτοκρατορίας) και (2) τις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες κι εκείνες που φιλοδοξούν να τις φτάσουν (όπως πχ. οι Σκανδιναβικές χώρες, η Τσεχοσλοβακία).

Αναφορικά με την πρώτη περίπτωση, οι λόγοι για τους οποίους τα στοιχεία αυτά επιδιώκουν την ίδρυση και εγκατάσταση εθνικής κυριαρχίας είναι ταυτόσημοι σχεδόν μ' αυτούς που ίσχυαν στην περίπτωση των δυτικών κοινωνιών σε συγκρίσιμο στάδιο της εξέλιξής τους και δεν αντιφάσκουν με τις νέες μορφές οι οποίες αναδύονται στην πορεία της διεθνοποίησης των προηγμένων καπιταλιστικών οικονομιών.

Αναφορικά με τη δεύτερη περίπτωση, οι κοινωνίες αυτές φαίνεται να βλέπουν την Ευρωπαϊκή Ενωση μάλλον, παρά το κράτος-έθνος, σαν «ένα ιδανικό για το οποίο αξίζει να παλέψουν». Η ερώτηση, όμως, που πρέπει να κάνουμε είναι: ποιος βλέπει την Ευρωπαϊκή Ενωση σαν ένα τέτοιο ιδανικό. Και η απάντηση είναι: πρωταρχικά οι μεγάλες επιχειρήσεις και τα χρηματοπιστωτικά συμφέροντα που θέλουν να συμμετάσχουν στις νέες μορφές παγκόσμιας κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, χωρίς ενοχλητικές παρεμβάσεις του κοσμάκη. Ωστόσο, το ευρύτερο κοινό είναι πολύ πιο συγκρατημένο κι έχει σοβαρούς λόγους για τη στάση του αυτή.

Ενα λόγο τον έχω ήδη μνημονεύσει: πρόκειται για το οξύτατο πλήγμα που δέχεται η λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας καθώς αρχίζει να διαμορφώνεται η «de facto παγκόσμια κυβέρνηση». Ο,τι ελκύει τις κυρίαρχες ελίτ αποτελεί ανάθεμα για το ευρύτερο κοινό.

Ενας άλλος λόγος είναι ότι η διεθνοποίηση της οικονομίας έχει οδηγήσει στη διεθνοποίηση του τριτοκοσμικού προτύπου των κοινωνιών δύο ταχυτήτων, με νησίδες μεγάλων προνομίων εν μέσω μιας ογκούμενης θάλασσας φτώχειας και απελπισίας. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, την πιο πλούσια και πιο προνομιούχο κοινωνία του κόσμου, είναι φανερό ότι ο Τρίτος Κόσμος «επιστρέφει οίκαδε». Το Ηνωμένο Βασίλειο, θύμα του Θατσερικού φανατισμού, ακολουθεί κατά πόδας και η Ευρώπη ολόκληρη υφίσταται τις ίδιες πιέσεις. Οι μηχανισμοί κάθε άλλο παρά σκοτεινοί είναι. Καθώς η μεταφορά της παραγωγής σε περιοχές υψηλής οικονομικής ύφεσης και χαμηλού εργατικού κόστους γίνεται ευκολότερη και καθώς η τεράστια μάζα του απορρυθμισμένου (δηλαδή του απελευθερωμένου από περιορισμούς) κεφαλαίου κυριαρχεί όλο και περισσότερο στις διεθνείς αγορές κεφαλαίου, μεγάλο μέρος του πληθυσμού καθίσταται περιττό και περιθωριοποιείται, όπως οι αγρότες που συρρέουν στις τρώγλες των πόλεων του Τρίτου Κόσμου. Αντανάκλαση αυτών των πολύ ορατών εξελίξεων είναι η μεγάλη και πιθανότατα αυξανόμενη εχθρότητα προς την αμυδρά διακρινόμενη «de facto παγκόσμια κυβέρνηση», η οποία, από την άλλη μεριά, είναι λίαν ευπρόσδεκτη από το διεθνές κεφάλαιο και από πολλές πλευρές της Ευρωπαϊκής Ενωσης.

Τ.Φ.: *Στο πρόσφατο βιβλίο σας Deterring Democracy τονίσατε την ανάγκη της κυρίαρχης ελίτ στις ΗΠΑ «να προστατεύει και να προωθεί τις αμερικανικές ε-*

πενδύσεις και το εμπόριο, που απειλούνται από τον εθνικισμό, δηλαδή από προσπάθειες να ακολουθηθεί μια ανεξάρτητη πορεία»[1]*. Κι όμως, σήμερα φαίνεται ότι η αμερικανική πολιτική ενθαρρύνει τα εθνικιστικά κινήματα στην πρώην ΕΣΣΔ, στη Γιουγκοσλαβία και αλλού. Μήπως υπάρχει κάποια αλλαγή στην αμερικανική πολιτική όσον αφορά στο θέμα του εθνικισμού, μεταξύ της Παλαιάς και της Νέας Παγκόσμιας Τάξης — μια αλλαγή που πιθανώς σχετίζεται με το γεγονός ότι τα εθνικιστικά κινήματα σήμερα δεν αποτελούν πλέον απειλή για τις αμερικανικές επενδύσεις και το αμερικανικό εμπόριο; Αλλά τότε, αν δηλαδή υποθέσουμε ότι ο εθνικισμός δεν απειλεί πλέον τα αμερικανικά και δυτικά συμφέροντα, είναι το σχέδιο για την Λατινοαμερικανοποίηση της Ανατολικής Ευρώπης (που επίσης αναφέρετε στο βιβλίο σας) συνεπές με την υποστήριξη των εθνικιστικών κινημάτων σ' αυτή την περιοχή, δεδομένου ότι οι εθνικιστικές συγκρούσεις απειλούν την ειρήνη και την ασφάλεια, οι οποίες, με τη σειρά τους, αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την εγκαθίδρυση επιτυχών οικονομιών αγοράς;*

N.C.: Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν ενθαρρύνουν εθνικιστικά κινήματα στην πρώην Σοβιετική αυτοκρατορία. Στην πραγματικότητα, οι Ηνωμένες Πολιτείες μετά κόπου σύρθηκαν στην υποστήριξη της φιλελευθεροποίησης και της μεταρρύθμισης σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Προσπάθησαν να εμποδίσουν το εμπόριο μεταξύ Ανατολής-Δύσης και τη γερμανική Ostpolitik που συνέβαλαν στη διάλυση του σοβιετικού τυραννικού καθεστώτος. Ο Τζωρτζ Μπους, μόλις λίγες μέρες πριν ανακηρυχθεί η ανεξαρτησία της Ουκρανίας, την προέτρεπε να μην ακολουθήσει την πορεία αυτή. Κι ούτω καθεξής.

Υπάρχει μια σειρά από λόγους που εξηγεί την αμερικανική διστακτικότητα πάνω σ' αυτό το θέμα. Ενας απ' αυτούς έχει σχέση με το γεγονός ότι μετά από μια δεκαετία κακοδιαχείρισης της οικονομίας από την κυβέρνηση Ρέηγκαν, οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι βαθιά χρεωμένες σ' όλα τα επίπεδα (σε επίπεδο ομοσπονδιακό, σε επίπεδο Πολιτειών, σε επίπεδο μεγάλων επιχειρήσεων και σε επίπεδο νοικοκυριών) και, επομένως δεν βρίσκονται σε κατάλληλη θέση για να συμμετάσχουν στην εκμετάλλευση τεράστιων περιοχών, που επιστρέφουν τώρα στον τριτοκοσμικό υπηρετικό ρόλο τους, με το σοβιετικό σύστημα σε πλήρη διάλυση.

Εκτός απ' αυτό, ας φέρουμε στη μνήμη μας τους λόγους για τους οποίους οι Ηνωμένες πολιτείες πάντα αντιτάχτηκαν στον «οικονομικό εθνικισμό», ή στον «υπερεθνικισμό», ή στο «ριζοσπαστικό εθνικισμό», όπως χαρακτηρίζεται η απειλή σε επίσημα έγγραφα υψηλού επιπέδου κυβερνητικών κλιμακίων. Οι λόγοι είναι ακριβώς αυτοί που επισημαίνονται στα έγγραφα αυτά: τέτοια κα-

1 N. Chomsky, *Deterring Democracy,* Verso, 1991, σελ. 49-50.

θεστώτα μπορεί να είναι ευαίσθητα σε πιέσεις για «άμεση βελτίωση του χαμηλού βιοτικού επιπέδου των μαζών» και για τη διαφοροποίηση των οικονομιών τους, τάσεις που έρχονται σε σύγκρουση με την ανάγκη προστασίας των «πρώτων υλών μας» και με την ανάγκη ενθάρρυνσης «ενός πολιτικού και οικονομικού κλίματος που να συνάδει με τις ιδιωτικές επενδύσεις» και με τον επαναπατρισμό «λογικών κερδών» των ξένων επενδύσεων. Τέτοια κινήματα και τέτοια καθεστώτα ίσως να έχουν λανθασμένες προτεραιότητες: την ικανοποίηση εγχώριων αναγκών και συμφερόντων και όχι εκείνων των ξένων επενδυτών. Από την άλλη μεριά, εάν οι εθνικιστικές ηγεσίες αφιερώνουν τον εαυτό τους στην εξυπηρέτηση των ξένων κυρίων, όπως συμβαίνει στις περισσότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, τότε, όλα είναι ωραία και σωστά.

Απ' αυτή την άποψη, δεν υπάρχει καμιά διακριτή αλλαγή στη μακροπρόθεσμη αμερικανική πολιτική. Η απειλή δεν προέρχεται από τον εθνικισμό, αλλά από τον ανεξάρτητο εθνικισμό, που εστιάζει την προσοχή του στις ανάγκες του πληθυσμού κι όχι απλώς στίς ανάγκες των πλούσιων τομέων και των ξένων επενδυτών με τους οποίους συνδέονται οι τομείς αυτοί. Ο υποτακτικός εθνικισμός, που δεν υποκύπτει σ' αυτές τις αιρέσεις, είναι λίαν ευπρόσδεκτος. Επ' αυτού υπάρχουν άφθονα αποδεικτικά στοιχεία.

Επομένως, μολονότι οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν ενισχύουν εθνικιστικά κινήματα, είναι πολύ πρόθυμες να συνδιαλλαγούν μ' αυτά, εάν δείχνουν προθυμία να ξεπουλήσουν τη χώρα στον ξένο αφέντη, όπως πολύ συχνά είναι πρόθυμες να πράξουν οι ελίτ του Τρίτου Κόσμου (συμπεριλαμβανομένων σήμερα και των ελίτ στις περισσότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης), εφ' όσον οι ελίτ αυτές αποκομίζουν σημαντικά οφέλη, ακόμη και όταν οι χώρες τους καταστρέφονται. Αληθεύει, βέβαια, ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες επιθυμούν σταθερούς, καθώς και υποτακτικούς εθνικισμούς. Κι αυτό αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του σχεδίου για την «Λατινοαμερικανοποίηση της Ανατολικής Ευρώπης», δηλαδή την επιστροφή στον υπηρετικό τριτοκοσμικό ρόλο που, σε μεγάλο βαθμό, έπαιζε η περιοχή αυτή πριν από την επανάσταση των Μπολσεβίκων και πριν την όρθωση του Σιδηρού Παραπετάσματος στην Ανατολική Ευρώπη.

Τ.Φ.: *Βλέπετε κάποια σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ευρωπαϊκής Ενωσης στο θέμα της βαλκανικής κρίσης; Κάνω αυτή την ερώτηση, επειδή υπάρχουν ορισμένα στοιχεία που δείχνουν ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες άσκησαν πίεση στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα για την πρόωρη αναγνώριση της ανεξαρτησίας, τουλάχιστον της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και της πρώην δημοκρατίας της Μακεδονίας. Είναι επίσης γνωστό ότι, εάν δεν υπήρχε η άκαμπτη αντίσταση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, οι Ηνωμένες Πολιτείες θα είχαν άρει το εμπάργκο όπλων εναντίον των Μουσουλμάνων της Βοσνίας.*

Ν.C.: Κατά την άποψή μου, οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν ενθαρρύνουν εθνικιστικά κινήματα στην πρώην Σοβιετική αυτοκρατορία και στη Γιουγκοσλαβία. Αναφορικά με τη Γιουγκοσλαβία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η υπόλοιπη Κοινότητα μάταια αντιτάχτηκαν στις πρωτοβουλίες της Γερμανίας που οδήγησαν στην εσπευσμένη αναγνώριση της Σλοβενίας και της Κροατίας — της τελευταίας μάλιστα με όρους που ουσιαστικά συνεπάγονταν τον πόλεμο και μάλιστα την εξάπλωσή του στη Βοσνία. Ορθά νομίζω επισήμανε ο Misha Glenny ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες (μαζί με τις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας) προσπάθησαν να εμποδίσουν τις πρωτοβουλίες της Γερμανίας για κατακερματισμό της Γιουγκοσλαβίας, ελπίζοντας να εξεύρουν κάποια συνολική πολιτική λύση. Οταν η προσπάθεια αυτή απέτυχε, οι Ηνωμένες Πολιτείες ήλπιζαν να εμποδίσουν την εξάπλωση της σύγκρουσης και να καθησυχάσουν κρίσιμους συμμάχους τους στη Μέση Ανατολή (Τουρκία, Σαουδική Αραβία, Αίγυπτο, κτλ.) που φυσικά έχουν πλήρη επίγνωση των υποκριτικών δυτικών διπλών μέτρων και σταθμών (που αποκαλύφθηκαν κατά τέτοιο δραματικό τρόπο) και για τα οποία αισθάνονται μεγάλη πικρία. Υπό τον Μπους, η πολιτική ήταν να κρατούνται όλα σε απόσταση.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν επιθυμούν να αναμιχθούν, επειδή η ανάμιξη ίσως συνεπάγεται τεράστιο κόστος (εξ ου και η άρνηση υποστήριξης χερσαίων στρατιωτικών επιχειρήσεων). Οι σερβικές ακρότητες παρουσιάζονται κάθε βράδυ στην τηλεόραση κι αυτό διήγειρε τα λαϊκά αισθήματα που ζητούσαν «κάτι να γίνει». Ο Κλίντον επιδίωξε να εκμεταλλευτεί τα αισθήματα αυτά κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του για την Προεδρία, και σήμερα παίρνει πόζες υπέρ των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», παγιδεύοντας έτσι τον εαυτό του σε μια θέση απ' όπου είναι υποχρεωμένος να τηρήσει κάποια στάση. Σ' αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να δούμε και την —όχι και τόσο σοβαρή— πρόταση για άρση του εμπάργκο όπλων (πράγμα που δεν κοστίζει τίποτα στις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ απ' την άλλη μεριά κατευνάζει και τους συμμάχους στη Μέση Ανατολή). Οι Ηνωμένες Πολιτείες πράγματι θέλουν «ειρήνη και ασφάλεια» στην περιοχή, αλλά δεν έχουν ιδέα πώς θα επιτύχουν κάτι τέτοιο (ούτε φυσικά κανείς άλλος έχει ιδέα).

Τ.Φ.: *Νομίζετε ότι ο τρόπος για το ξεπέρασμα των εθνικιστικών αντιπαλοτήτων είναι η δημιουργία υπερεθνικών ομοσπονδιακών κρατών (όπως προτείνουν οι Ευρωπαίοι σοσιαλδημοκράτες) βασισμένων σε δομές καπιταλιστικής αγοράς; Υποβάλλω αυτό το ερώτημα διότι φαίνεται ότι μπορούμε να αντιπαραβάλλουμε εδώ δύο εντελώς διαφορετικά οράματα της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης: Το ένα (που προωθείται κυρίως απ' τους σοσιαλδημοκράτες), παίρνοντας δεδομένες τις σημερινές δομές της αγοράς, βλέπει ως τρόπο υπέρβασης των εθνικιστικών αντιπαλοτήτων τη δημιουργία ενός υπερεθνικού ομοσπονδιακού κράτους, ενώ το άλλο (που υποστηρίζουν ριζοσπαστικά ρεύματα στο Πρά-*

σινο κίνημα) βλέπει ως μόνο τρόπο για την υπέρβαση των εθνικιστικών αντιπαλοτήτων τη δημιουργία μιας «Ευρώπης των Περιφερειών», όχι με την έννοια της αποκέντρωσης των υπαρχόντων θεσμών, αλλά με την έννοια της δημιουργίας νέων θεσμών βασισμένων στην άμεση και την οικονομική δημοκρατία, δηλαδή μια Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Κοινοτήτων.

Ν.C.: Οι τάσεις προς την περιφερειοποίηση και την πολιτική αποκέντρωση, που μνημόνευσα πιο πριν, προσφέρουν κάποια ελπίδα νομίζω για την επίλυση των εθνικιστικών συγκρούσεων μ' ένα σχετικά υγιή και εποικοδομητικό τρόπο, μολονότι πρόκειται για ένα εξαιρετικά δύσκολο μονοπάτι. Κατά τη γνώμη μου, μια «Ευρώπη των Περιφερειών» έχει πολλά δυνητικά πλεονεκτήματα.

Οι «δομές καπιταλιστικής αγοράς», όμως, είναι κάτι εντελώς διαφορετικό. Πρέπει να παραδεχτούμε πρώτα απ' όλα ότι όταν μιλάμε για «καπιταλιστική αγορά» πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για απάτη. Χωρίς εξαίρεση, οι επιτυχημένες βιομηχανικές κοινωνίες αναπτύχτηκαν παραβιάζοντας βίαια αυτές τις αρχές. Κι αυτό αληθεύει από την Αγγλία μέχρι τη Νότιο Κορέα και την Ταϊβάν και αληθεύει κατά δραματικό τρόπο και στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, της Γερμανίας, της Ιαπωνίας και άλλων κρατών. Οι αρχές της ελεύθερης αγοράς επιβάλλονται επί των φτωχών και αδυνάτων ώστε να μην αναπτυχθούν αλλά να υπόκεινται σε εξωτερικό έλεγχο και εκμετάλλευση: αυτή είναι η περίπτωση του Τρίτου Κόσμου και, σήμερα, των περισσότερων χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Οπως ήδη σημείωσα, οι ελίτ των χωρών του Τρίτου Κόσμου κερδίζουν πολλά από την καταβαράθρωση των κοινωνιών τους που επιφέρουν μ' αυτό τον τρόπο και, επομένως, συχνά τάσσονται υπέρ τέτοιων εξελίξεων.

Σε κάθε πετυχημένη βιομηχανική κοινωνία, ο επιχειρηματικός τομέας πάντα προσέφευγε στην κρατική εξουσία επιζητώντας προστασία από τα πλήγματα της αγοράς, κρατικές επιδοτήσεις για τους προηγμένους τομείς της βιομηχανίας, διασφάλιση αγορών από το κράτος, βοήθεια για να αυξήσει το μερίδιό του στην παγκόσμια αγορά κι ούτω καθεξής. Δεν υπάρχει κίνδυνος ο ευρωπαϊκός επιχειρηματικός κόσμος να αποδεχτεί ποτέ τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς. Οπως ανάφερα προηγουμένως, ένας τεράστιος τομέας παγκόσμιου «εμπορίου» ούτε καν υπόκειται στις αρχές της αγοράς, αλλά διοικείται κεντρικά, στο πλαίσιο ενός συστήματος που μερικοί έχουν ονομάσει «κορπορατίστικο μερκαντιλισμό»*.

Επαναδιατυπώνοντας λοιπόν το ερώτημά σας, θα έλεγα ότι πρέπει να διε-

* Σημ. επιμ. Με τον όρο αυτό ο συγγραφέας εννοεί μια παραλλαγή του μερκαντιλισμού όπου το ρόλο του κράτους στην προστασία, υποστήριξη και έλεγχο της αγοράς παίζουν σήμερα οι μεγάλες επιχειρήσεις.

ρωτηθούμε εάν η περιφερειοποίηση μέσα στο πλαίσιο της κρατικής εξουσίας και της διεθνικής διακυβέρνησης, υπό τον έλεγχο και προς το συμφέρον των μεγάλων επιχειρήσεων που όλο και περισσότερο αποκτούν διεθνικό χαρακτήρα, είναι πιθανό να υπερβεί τις εθνικιστικές αντιπαλότητες. Πολύ αμφιβάλλω, αλλά το σύστημα βρίσκεται σε τέτοια αντίθεση με στοιχειώδεις αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης που, έτσι κι αλλιώς, μετά βίας είναι πλέον ανεκτό.

Μπορούμε, φυσικά, να φανταστούμε πιο ελευθεριακές και δημοκρατικές εναλλακτικές λύσεις που να διαβρώνουν και το κράτος και την κορπορατιστική εξουσία, καθώς και τα καταπιεστικά συστήματα που επιβάλλουν — συμπεριλαμβανομένων και των κρατικών καπιταλιστικών αγορών και των αναφαινόμενων διεθνικών αγορών. Πρόκειται για σημαντικά οράματα για το μέλλον, που θα μπορούσαν να εμπνεύσουν τους ανθρώπους που ποθούν την ελευθερία και τη δικαιοσύνη, καθώς και τα κοινωνικά κινήματα τα οποία σχηματίζουν και στα οποία συμμετέχουν. Πρόκειται όμως για απόμακρες προοπτικές για τις οποίες δεν έχουν ακόμη τεθεί τα θεμέλια.

Murray Bookchin*

Ο Εθνικισμός και το «Εθνικό Ζήτημα»**

Ενα από τα πιο ενοχλητικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η Αριστερά (όπως και να την ορίσουμε) είναι ο ρόλος που έπαιξε ο εθνικισμός στην κοινωνική εξέλιξη, καθώς και ο ρόλος που έπαιξαν τα αιτήματα των λαών για πολιτιστική ταυτότητα και πολιτική κυριαρχία. Για την Αριστερά του 19ου αιώνα, ο εθνικισμός θεωρείτο ως ένα πρωταρχικά ευρωπαϊκό θέμα που αφορούσε την παγίωση των εθνικών κρατών στην καρδιά του καπιταλισμού. Μόνο δευτερευόντως θεωρείτο, όταν θεωρείτο, ως ο αντιϊμπεριαλιστικός και προφανώς αντικαπιταλιστικός εκείνος αγώνας στον οποίο θα μετεξελισσόταν τον 20ό αιώνα.

Αυτό δεν σήμαινε ότι η Αριστερά του 19ου αιώνα ευνοούσε την ιμπεριαλιστική λεηλασία στον αποικιοκρατούμενο κόσμο. Στις αρχές του αιώνα μας, εξ' όσων γνωρίζω, κανείς σοβαρός ριζοσπάστης στοχαστής δε θεωρούσε ως ευλογία τις προσπάθειες των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων να καταστείλουν τα κινήματα αυτοδιάθεσης στις αποικίες. Η Αριστερά χλεύαζε και συνήθως κατήγγειλε τους αλαζονικούς ισχυρισμούς των ευρωπαϊκών δυνάμεων ότι έφερναν την «πρόοδο» στις «βάρβαρες» περιοχές του κόσμου. Οσον αφορά το Μάρξ, μπορεί οι απόψεις του για τον ιμπεριαλισμό να ήταν διφορούμενες, αλλά η σκέψη του δεν έπαυσε ποτέ να χαρακτηρίζεται από μια γνήσια αποστροφή απέναντι στα βάσανα που οι γηγενείς πληθυσμοί υπέφεραν στα χέρια των ιμπεριαλιστών. Οι αναρχικοί, από την πλευρά τους, χωρίς καμιά σχεδόν εξαίρεση, ήταν πολύ εχθρικοί απέναντι στον ισχυρισμό ότι η Ευρώπη αποτελούσε το φάρο του πολιτισμού για τον κόσμο. Ωστόσο, παρόλο που η Αριστερά, σύσσωμη χλεύαζε τους «εκπολιτιστικούς» ισχυρισμούς των ιμπεριαλιστών στα τέλη του περασμένου αιώνα, αντιμετώπιζε γενικά τον εθνικισμό σαν επίμαχο θέμα. Το «εθνικό ζήτημα», για να χρησιμοποιήσω την παραδοσιακή ορολογία, αποτελούσε αντικείμενο σοβαρής διαμάχης, ιδιαίτερα όταν εμπλέκονταν θέματα τακτικής.

---

* Ο Murray Bookchin είναι καθηγητής της Κοινωνικής Οικολογίας, ιδρυτής του Ινστιτούτου Κοινωνικής Οικολογίας στο Βερμόντ (ΗΠΑ). Γράφει και διδάσκει σε θέματα που αφορούν τη σχέση μεταξύ κοινωνικών και οικολογικών προβλημάτων από το 1952. Είναι συγγραφέας 14 βιβλίων κυρίως πάνω σε θέματα κοινωνικής οικολογίας, οικοφιλοσοφίας και οικοαναρχισμού. Μεταξύ των τελευταίων βιβλίων του περιλαμβάνονται: *Urbanization without cities,* (Black Rose, 1992), *Remaking Society* (Black Rose, 1989 — υπό έκδοση από τις εκδόσεις ΕΞΑΝΤΑΣ) και *The Philosophy of Social Ecology* (Black Rose, 1990 — υπό έκδοση από τις εκδόσεις Κοινωνία και Φύση).

** Το άρθρο γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*. (Μάρτης 1993). Copyright (C) 1993, Murray Bookchin.

Ομως, κατά γενική ομολογία, οι αριστεροί δε θεωρούσαν τον εθνικισμό, που φτάνει στην τελείωσή του με τη δημιουργία των κρατών-εθνών, ως το απαύγασμα του μέλλοντος της ανθρωπότητας σε μια κολλεκτιβιστική ή κομμουνιστική κοινωνία. Πράγματι, η μοναδική αρχή στην οποία συμφωνούσε η Αριστερά της περιόδου πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και της περιόδου του μεσοπολέμου, ήταν η πίστη στο ότι την ανθρωπότητα μοιράζονται όλοι/ες —ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους ως μελών διαφορετικών πολιτιστικών, εθνοτικών ή με βάση το φύλο ομάδων— και η πίστη στην αλληλοσυμπληρωματικότητα των ατόμων μέσα σε μια ελεύθερη κοινωνία, ως ορθολογικών ανθρώπινων όντων που χαρακτηρίζονται από την ικανότητα για συνεργασία, τη βούληση να μοιράζονται τους υλικούς πόρους, και το φλογερό αίσθημα συγκινησιακής ταύτισης *με τους υπόλοιπους ανθρώπους*. Η «Διεθνής», ο κοινός ύμνος σοσιαλδημοκρατών, σοσιαλιστών και αναρχικών τέλειωνε με τη συγκινητική ιαχή, «Θα γίνει η "Διεθνής" το γένος των ανθρώπων». Η Αριστερά επέλεξε το διεθνές προλεταριάτο σαν το ιστορικό υποκείμενο της σύγχρονης κοινωνικής αλλαγής, όχι στη βάση της ιδιότητάς του ως κοινωνικής τάξης, ή λόγω της ιδιαιτερότητάς του ως ενός εκ των συστατικών στοιχείων της αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά στη βάση της *ανάγκης* του να πραγματώσει την καθολικότητα και την παγκοσμιότητα, ώστε να καταργήσει την ταξική κοινωνία — δηλαδή στη βάση της αναγνώρισης του προλεταριάτου ως της κοινωνικής τάξης που οδηγούμενη από την αναγκαιότητα να καταργήσει τη μισθωτή δουλεία καταργεί την υποδούλωση ως τέτοια. Ο καπιταλισμός έφερε το ιστορικό «κοινωνικό ζήτημα» της ανθρώπινης εκμετάλλευσης στην τελική και πιο προχωρημένη μορφή του. «Είναι η τελική σύγκρουση!» αντηχούσε η «Διεθνής», με μια αίσθηση οικουμενικής δέσμευσης, μιας δέσμευσης που κανένα επαναστατικό κίνημα δε θα μπορούσε πλέον να αγνοήσει χωρίς να υπονομεύσει τις δυνατότητες του περάσματος από την «προϊστορία» των βάρβαρων ταξικών συμφερόντων στην «αληθινή ιστορία» μιας καθολικά χειραφετημένης ανθρωπότητας.

Αυτά ήταν τα κοινά στοιχεία που συνέδεαν την προπολεμική και μεσοπολεμική Αριστερά και ιδιαίτερα τις διάφορες σοσιαλιστικές τάσεις. Η προεξάρχουσα σημασία που απέδωσαν ιστορικά οι αναρχικοί στην κατάργηση του κράτους, τον κατ' εξοχήν φορέα της ιεραρχικής καταπίεσης, τους οδήγησε κατ' ευθείαν στην απόρριψη του κράτους-έθνους και του εθνικισμού γενικά, όχι μόνο διότι ο εθνικισμός διαχωρίζει τα ανθρώπινα όντα εδαφικά, πολιτιστικά και οικονομικά, αλλά και διότι πάντα ακολουθούσε τη συγκρότηση του σύγχρονου κράτους και χρησίμευε για να το δικαιώνει ιδεολογικά.

Το ενδιαφέρον εδώ είναι η διεθνιστική παράδοση που διαδραμάτισε έναν τόσο ξεκάθαρο ρόλο στην Αριστερά του περασμένου —και του πρώτου τρίτου του τωρινού— αιώνα, και η μετάλλαξη της *παράδοσης αυτής* σ' ένα πολύ προβληματικό «ζήτημα», ιδιαίτερα στα γραπτά της Ρόζας Λούξεμπουργκ και του Λένιν. Δεν πρόκειται καθόλου για «ζήτημα» ελάσσονος σημασίας. Αρκεί μόνο να αναλογιστούμε

την απόλυτη σύγχυση που το περιβάλλει στις μέρες μας, καθώς ο αιώνας πλησιάζει στο τέλος του —όπου ένας άγρια μισαλλόδοξος εθνικισμός υπονομεύει τη διεθνιστική παράδοση της Αριστεράς— για να αναγνωρίσουμε τη σημασία του. Η άνοδος εθνικισμών οι οποίοι εκμεταλλεύονται τις φυλετικές, θρησκευτικές και παραδοσιακές πολιτιστικές διαφορές μεταξύ των ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων ακόμα και των πιο ασήμαντων γλωσσικών και ημιφυλετικών διαφορών —για να μη μιλήσουμε για τις διαφορές που προσδιορίζονται από την κοινωνική ταυτότητα των φύλων ή τις σεξουαλικές προτιμήσεις— σηματοδοτεί τον αποπολιτισμό της ανθρωπότητας, την υποχώρηση σε μια εποχή όπου ο αριθμός των δακτύλων με τον οποίο οι άνθρωποι έκαναν το σταυρό τους καθόριζε εάν αυτοί και οι γείτονές τους θα αλληλοσφάζονταν σε αιματηρές συγκρούσεις, όπως επισήμανε ο Νίκος Καζατζάκης στο έργο του *Ζορμπάς*.

Αυτό που είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό είναι το γεγονός ότι η Αριστερά δεν έβλεπε πάντα τον εθνικισμό σαν ένα οπισθοδρομικό αίτημα. Η σύγχρονη Αριστερά, αυτή που είναι σήμερα, πολύ συχνά ασπάζεται άκριτα το σύνθημα «εθνική απελευθέρωση», σύνθημα που συχνά αντηχούσε στις γραμμές της χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το θεμελιώδες ιδανικό για το οποίο μιλούσε η «Διεθνής». Οι εκκλήσεις για την «ταυτότητα» της φυλής, που τονίζουν με διαπεραστικό τρόπο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ομάδων, χάριν της συγκέντρωσης οπαδών, αποτελούν μια προσπάθεια που απαρνείται το πνεύμα της «Διεθνούς» και τον παραδοσιακό διεθνισμό της Αριστεράς. Η ίδια η έννοια του εθνικισμού, και η φύση της σχέσης του με τον κρατισμό, εγείρει, ιδιαίτερα σήμερα, ζητήματα για τα οποία η Αριστερά δεν έχει τίποτα άλλο να προτείνει, εκτός από τις εκκλήσεις για «εθνική απελευθέρωση».

Εάν οι σημερινοί/ες αριστεροί/ες χάσουν κάθε ίχνος μνήμης μιας παλιότερης διεθνιστικής Αριστεράς (για να μη μιλήσουμε για τη μνήμη της ιστορικής ανάδυσης της ανθρωπότητας μέσα από το ζωϊκό παρελθόν της και της μακραίωνης ανάπτυξής της μακριά από βιολογικές πραγματικότητες —όπως η εθνικότητα, το φύλο και οι ηλικιακές διαφορές— προς μια κατεύθυνση αληθινά κοινωνικών δεσμών, βασισμένων στην ιδιότητα του πολίτη, στην ισότητα και στην οικουμενική αίσθηση μιας κοινής ανθρωπιάς) τότε ο μέγας ρόλος που ο Διαφωτισμός προσέδωσε στο Λόγο θα μπορούσε να τεθεί υπό σοβαρότατη αμφισβήτηση. Χωρίς μια μορφή ανθρώπινης συνένωσης που να μπορεί να αντισταθεί και κατ' ελπίδα να ξεπεράσει τον εθνικισμό σ' όλες τις δημοφιλείς εκδοχές του (συνένωση, που μπορεί να πάρει τη μορφή μιας αναδιαμορφωμένης Αριστεράς, μιας νέας πολιτικής, μιας κοινωνικής ελευθεριακής ιδεολογίας, ενός επαναφυπνισμένου ανθρωπισμού, μιας ηθικής αλληλοσυμπλήρωσης) τότε κάθε τι που δικαιολογημένα μπορούμε να αποκαλέσουμε πολιτισμό, στην πραγματικότητα το ίδιο το ανθρώπινο πνεύμα, μπορεί κάλλιστα να εξαφανιστεί, πολύ πριν μας συντρίψουν ένας πυρηνικός πόλεμος, οι αυξανόμενες οικολογικές κρίσεις ή, γενικότερα, ένας πολιτιστικός βαρβαρισμός που συγκρίνεται μόνο με τις καταστροφικότερες περιόδους της ιστορίας. Ενόψει, λοιπόν, του διογκούμενου εθνικισμού των ημε-

ρών μας, λίγες προσπάθειες θα ήταν περισσότερο σημαντικές από την εξέταση της φύσης του εθνικισμού και την κατανόηση του αποκαλούμενου «εθνικού ζητήματος», όπως το έχει ερμηνεύσει η Αριστερά στις διάφορες μορφές της, όλα αυτά τα χρόνια.

Ιστορική θεώρηση

Το επίπεδο της ανθρώπινης ανάπτυξης είναι δυνατόν να υπολογισθεί, κατά ένα μεγάλο μέρος, από το βαθμό που οι άνθρωποι αναγνωρίζουν την ενότητα που μοιράζονται. Πράγματι, η προσωπική ελευθερία συνίσταται βασικά στην ικανότητά μας να επιλέγουμε φίλους, εταίρους, συνεταίρους, και, γενικά, άτομα για σχέσεις, μη λαμβάνοντας υπόψη τις βιολογικές τους διαφορές. Αυτό που μας κάνει *ανθρώπους* —εκτός της ικανότητάς μας να συλλογιζόμαστε σε υψηλό επίπεδο γενίκευσης, να συνεργαζόμαστε μέσα σε ευμετάβλητους κοινωνικούς θεσμούς και να αναπτύσσουμε ένα πολύ συμβολικό σύστημα επικοινωνίας— είναι η κοινή γνώση της *ανθρώπινης υπόστασής μας* (humanitas). Τα αλησμόνητα λόγια του Γκαίτε, τόσο αντιπροσωπευτικά του πνεύματος του Διαφωτισμού, ακόμα μας κατατρέχουν ως κριτήριο της ανθρώπινης υπόστασής μας:

> «Υπάρχει ένα επίπεδο πολιτισμού όπου το εθνικό μίσος εξαφανίζεται και όπου στέκεται κανείς σε κάποιο βαθμό πάνω από τα έθνη και συναισθάνεται την ευτυχία και τη δυστυχία του γειτονικού λαού σαν την ευτυχία και δυστυχία του δικού του λαού»[1].

Εάν ο Γκαίτε θεσπίζει εδώ ένα κριτήριο αυθεντικής ανθρωπιάς —και ασφαλώς μπορεί να απαιτήσει κανείς περισσότερα από τα ανθρώπινα όντα από το να συμπάσχουν απλώς με το «δικό τους λαό»— τότε, σύμφωνα μ' αυτό το κριτήριο, η ανθρωπότητα στα πρώτα βήματά της ήταν λιγότερο από ανθρώπινη. Μολονότι μερικοί παλαβοί στο σημερινό οικολογικό κίνημα ζητούν «επιστροφή στην πνευματικότητα της Πλειστόκαινης περιόδου» είναι πολύ πιθανό ότι θα εύρισκαν μια τέτοια «πνευματικότητα» πολύ «απνευματική» στην πραγματικότητα. Στις προϊστορικές εποχές, που πιθανότατα χαρακτηρίζονταν από κοινωνική οργάνωση με βάση την ομάδα και τη φυλή, τα ανθρώπινα όντα ήταν, «πνευματικά» (ή άλλως πώς), πρώτα και πάνω απ' όλα, μέλη της άμεσης οικογένειας, δεύτερον μέλη μιας ομάδας και, τελικά, μέλη μιας φυλής. Το κριτήριο συμμετοχής σε ευρύτερα κοινωνικά σύνολα, πέρα από την οικογενειακή ομάδα, ήταν όμως, πάλι, ο δεσμός συγγένειας: τα μέλη μιας φυλής συνδέονταν κοινωνικά μεταξύ τους από πραγματικές ή φανταστικές σχέσεις αίματος. Αυτός ο «όρκος αίματος» (blood oath), σε συνδυασμό με άλλα «βιολογικά χαρακτηριστικά» όπως το φύλο και η ηλικία, καθόριζε και τα δικαιώματα του καθενός, τις υποχρεώσεις του και στην πραγματικότητα την ίδια

1. Το απόσπασμα αναφέρεται στο βιβλίο του Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution: a Biographical History*, τρίτη αναθ. έκδοση, (N.Y., The Dial Press, 1961), σελ. 578.

του την ταυτότητα εντός της φυλετικής κοινωνίας.

Επιπλέον, πολλές —και ίσως οι περισσότερες— φυλετικές ενώσεις και ομάδες θεωρούσαν ως ανθρώπινα όντα μόνο αυτούς με τους οποίους είχαν δώσει μαζί τον «όρκο αίματος». Πράγματι, η φυλή συχνά αναφερόταν στον εαυτό της με το χαρακτηρισμό *«Ο Λαός»*, προσωνυμία που εξέφραζε τη διεκδίκηση της ανθρώπινης υπόστασης αποκλειστικά από τη φυλή. Οι άλλοι, όσοι δηλαδή ήταν εκτός του μαγικού κύκλου των πραγματικών ή μυθικών δεσμών αίματος της φυλής, ήταν «ξένοι» και επομένως, κατά κάποιο τρόπο, όχι ανθρώπινα όντα. Ο «όρκος αίματος» και η χρήση της προσωνυμίας «Ο Λαός» για τον αυτοκαθορισμό της, συχνά έφερνε τη μια φυλή σε αντίθεση με τις άλλες, οι οποίες από την πλευρά τους διεκδικούσαν κι αυτές αποκλειστικά για τον εαυτό τους την ιδιότητα της ανθρώπινης υπόστασης και να είναι «Ο Λαός», κι αυτό συνέβαινε ακόμα και μεταξύ λαών που μοιράζονταν κοινά γλωσσικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά.

Στην πραγματικότητα, η φυλετική κοινωνία ήταν φοβερά δύσπιστη απέναντι σ' οποιονδήποτε δεν αποτελούσε μέλος της. Σε πολλές περιοχές, πριν κάποιος ξένος διασχίσει τα σύνορα, έπρεπε να περιμένει υποτακτικά και υπομονετικά την πρόσκληση από κάποιο γεροντότερο μέλος ή από το μάγο της φυλής που διεκδικούσε την κυριαρχία επί της περιοχής αυτής. Χωρίς τη φιλοξενία, η οποία γενικά θεωρείτο ως μια ημιθρησκευτική αρετή, κάθε ξένος διακινδύνευε τη ζωή του και τη σωματική του ακεραιότητα στο έδαφος της φυλής. Γι αυτό και πριν από την παροχή καταλύματος και τροφής έπρεπε να προηγηθούν ιεροτελεστικές πράξεις που δήλωναν εμπιστοσύνη ή καλή θέληση. Η χειραψία που ανταλλάσσουμε σήμερα ίσως να έχει την καταγωγή της σε μια συμβολική έκφραση που υποδήλωνε ότι το δεξί χέρι δεν κρατούσε όπλα.

Οι πόλεμοι αποτελούσαν ενδημικό φαινόμενο μεταξύ των προϊστορικών προγόνων μας, καθώς και μεταξύ των ύστερων ιθαγενών κοινοτήτων. Κι αυτό, σε αντίθεση με την φανατικά υποστηριζόμενη άποψη από διάφορους λευκούς μεσοαστούς ευρωαμερικανούς στις μέρες μας, για την δήθεν ειρηνική συμβίωση των «οικολογικών πρωτόγονων». Οταν ομάδες πρωτόγονων, ψάχνοντας για τροφή, εξαντλούσαν τις δυνατότητες κυνηγιού εντός της συνηθισμένης περιοχής τους, όπως συχνά συνέβαινε, τότε συνήθως ήταν περισσότερο από πρόθυμοι να εισβάλλουν στην περιοχή της γειτονικής ομάδας και να διεκδικήσουν τους πόρους της για τον εαυτό τους. Μετά, μάλιστα, την εμφάνιση αδελφοτήτων μεταξύ των πολεμιστών, ο πόλεμος απέκτησε πολιτισμικά καθώς και οικονομικά χαρακτηριστικά, ούτως ώστε οι νικητές δεν αρκούνταν πλέον στην ήττα των πραγματικών ή κατ' επιλογήν «εχθρών» τους, αλλά κυριολεκτικά τους εξολόθρευαν, όπως μαρτυρεί η περίπτωση της σχεδόν γενοκτονίας των Ινδιάνων της φυλής Huron από τη γλωσσικά και πολιτιστικά συγγενή φυλή των Iroquois.

Οι μεγάλες αυτοκρατορίες της Μέσης Ανατολής και της Ανατολής κατέκτησαν,

ειρήνευσαν και καθυπόταξαν πολλές διαφορετικές εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες, μεταβάλλοντας έτσι ξένους λαούς σε ταπεινούς υπηκόους δεσποτικών μοναρχιών. Ωστόσο, ο πιο σημαντικός παράγοντας που διάβρωσε τον ιθαγενή τοπικισμό ήταν η εμφάνιση της πόλης. Η ακμή της αρχαίας πόλης, είτε της δημοκρατικής πόλης, όπως η Αθήνα, είτε της ρεπουμπλικάνικης, όπως η Ρώμη, σηματοδότησε μια νέα κοινωνική κατάσταση. Σ' αντίθεση με τον τοπικιστικό, και προσανατολισμένο προς την οικογένεια, κόσμο της φυλής και του χωριού, οι δυτικές πόλεις δομούνται όλο και περισσότερο στη βάση της οικιστικής εγγύτητας και των κοινών οικονομικών συμφερόντων. Μια «δεύτερη φύση» (όπως την αποκαλούσε ο Κικέρων) από ανθρωπιστικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς, δεσμούς άρχισε να αντικαθιστά την παλαιά μορφή κοινωνικής οργάνωσης που βασιζόταν στην «πρώτη φύση» των βιολογικών δεσμών και των δεσμών αίματος, όπου οι κοινωνικοί ρόλοι και οι υποχρεώσεις των ατόμων εδράζονταν μάλλον στην οικογένειά τους, στην πατριά τους, στο γένος τους και τα παρόμοια, παρά σε ενώσεις της δικής τους επιλογής.

Από ετυμολογική άποψη, η λέξη «πολιτική» προέρχεται από την ελληνική λέξη *πολιτικά*, που υποδηλώνει μια δραστηριότητα κατά την οποία οι πολίτες διαμορφώνουν την πολιτική της κοινότητας ή της *πόλης*, και σε συνέχεια την εφαρμόζουν, κατά κανόνα, σαν τμήμα των δημόσιων καθηκόντων τους. Μολονότι για τη συμμετοχή στη διαμόρφωση αυτής της πολιτικής απαιτείτο τυπικά η ιδιότητα του πολίτη, *πόλεις* όπως η δημοκρατική Αθήνα ήταν ανοιχτές στους ξένους επισκέπτες, ιδιαίτερα στους εξειδικευμένους τεχνίτες και τους ικανούς εμπόρους από άλλες εθνοτικές κοινότητες. Στον περίφημο Επιτάφιό του ο Περικλής διακήρυξε:

> «Την πόλη μας την κρατούμε ανοιχτή σε όλους και δε διώχνουμε ποτέ ξένο κανένα, για να τον εμποδίσουμε να μάθει ή να ιδεί κάτι, που αν δεν το κρύβαμε και το έβλεπε κάποιος από τους εχτρούς μας θα μπορούσε τάχα να ωφεληθεί. Γιατί εμείς την πίστη μας τη στηρίζουμε όχι στις ετοιμασίες τόσο και στα ξεγελάσματα, όσο στην ψυχική από μας τους ίδιους δύναμη, όταν είναι να ενεργήσουμε. Υστερα στην ανατροφή εκείνοι (οι Σπαρτιάτες) από παιδιά ακόμα με άσκηση σκληρή κυνηγούν να φανούν άντρες, ενώ εμείς περνούμε τη ζωή μας ανέγνοιαστα, κι όμως τραβούμε σε ίδια μεγάλους κιντύνους χωρίς καθόλου πιο μικρήν ορμή»[2].

Στην εποχή του Περικλή, η αθηναϊκή αυτή ελευθεροφροσύνη ήταν ασφαλώς ακόμα περιορισμένη (σε μικρότερο, πάντως, βαθμό από το παρελθόν) από μια γενικά πλασματική αντίληψη των πολιτών περί των κοινών προγόνων τους. Παρ'όλα αυτά είναι δύσκολο να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η *Πολιτεία*, το αριστούργημα διαλεκτικής του Πλάτωνα, έχει τη μορφή διαλόγου που διεξάγεται στην οικία του Κέφαλου, του οποίου η οικογένεια ήταν μέτοικη στον Πειραιά, το λιμάνι της Αθήνας όπου

2. Thucydides, *The Peloponnesian War*, βιβλ. 2, κεφ. 4. (Το απόσπασμα από τον Επιτάφιο του Περικλή σε μετάφραση Ι.Θ. Κακριδή, Εστία, 1986).

τότε ζούσαν οι περισσότεροι ξένοι. Ωστόσο στον ίδιο το διάλογο, που λαμβάνει χώρα μεταξύ ενός πολίτη και ενός ξένου, η διαφορά κοινωνικής θέσης δεν εμποδίζει σε τίποτα την ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων.

Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Καρακάλλας, έκανε «πολίτες» της Ρώμης όλους τους ελεύθερους ανθρώπους της Αυτοκρατορίας παρέχοντάς τους ίσα δικαιώματα εμπρός στο νόμο, κάνοντας οικουμενικές κατ' αυτόν τον τρόπο τις ανθρώπινες σχέσεις, παρά τις διαφορές γλώσσας, εθνότητας, παράδοσης και τόπου κατοικίας. Ο Χριστιανισμός, παρά τα ελαττώματά του, εντούτοις, διακήρυξε την ισότητα όλων των ανθρώπινων ψυχών ενώπιον του Θεού, δηλαδή έναν επουράνιο «εξισωτισμό», ο οποίος, σε συνδυασμό με τις ανοιχτές μεσαιωνικές πόλεις, θεωρητικά, καταργούσε τα τελευταία υπολείμματα προγονικής καταγωγής, την εθνότητα και την παράδοση, που διαιρούσαν τα ανθρώπινα όντα μεταξύ τους.

Δε χρειάζεται να τονίσουμε ότι, στην πράξη, τα χαρακτηριστικά αυτά εξακολουθούσαν να παραμένουν και διάφοροι λαοί διατηρούσαν την παραδοσιακή αφοσίωση στα χωριά τους, στις τοπικές κοινότητές τους, ακόμα δε και στις πόλεις τους, αντισταθμίζοντας τα ισχνά ρωμαϊκά και —ιδιαίτερα— τα χριστιανικά ιδανικά για μια παγκόσμια ανθρωπότητα (humanitas). Ο ενιαίος μεσαιωνικός κόσμος ήταν, από άποψη δικαίου, κατακερματισμένος σε αναρίθμητες βαρονείες και αριστοκρατικά φέουδα, που πρόσδεναν την αφοσίωση του τοπικού πληθυσμού σε συγκεκριμένη περιοχή, ή στο πρόσωπο του τοπικού άρχοντα, φέρνοντας συχνά σε αντιπαράθεση λαούς που πολιτισμικά και εθνοτικά ήταν συγγενείς αλλά ζούσαν σε διαφορετικές περιοχές. Η Καθολική Εκκλησία βρισκόταν σε αντιπαράθεση μ' αυτές τις τοπικιστικές εξουσίες, όχι μόνο για δογματικούς λόγους, αλλά και για να είναι σε θέση να επεκτείνει την εξουσία του Πάπα σ' όλο τον χριστιανικό κόσμο. Οσον αφορά την κοσμική εξουσία, δύστροποι αλλά ισχυροί μονάρχες όπως ο Ερρίκος ο ΙΙ της Αγγλίας προσπάθησαν να επιβάλουν τη «βασιλική ειρήνη» σε μεγάλες εδαφικές περιοχές υποτάσσοντας, με διάφορους βαθμούς επιτυχίας, τους ευγενείς που πολεμούσαν μεταξύ τους. Ετσι, ο Πάπας και ο Βασιλιάς είχαν κοινό στόχο τη μείωση του παραδοσιακού τοπικισμού, παρά το γεγονός ότι ταυτόχρονα μονομαχούσαν μεταξύ τους για τον έλεγχο ακόμα ευρύτερων περιοχών του φεουδαρχικού κόσμου.

Ωστόσο, οι αυθεντικοί πολίτες έπαιρναν ενεργό μέρος στην κλασική πολιτική δραστηριότητα, σε πολλά μέρη της Ευρώπης, κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Οι δημότες των μεσαιωνικών πόλεων που είχαν δημοκρατική διακυβέρνηση ήταν στην ουσία έξοχοι τεχνίτες. Τα καθήκοντα των συντεχνιών τους και των πολύπλοκα διαρθρωμένων επαγγελματικών αδελφοτήτων, δεν ήταν μόνο οικονομικά αλλά και ηθικά. Πράγματι, αποτελούσαν τη δομική βάση για μια γνήσια ηθική οικονομία. Οι συντεχνίες, όχι μόνο «αστυνόμευαν» τις τοπικές αγορές, καθόριζαν «δίκαιες τιμές» και διασφάλιζαν την υψηλή ποιότητα των αγαθών που παρήγαγαν τα μέλη τους, αλλά και συμμετείχαν σε δημόσια και θρησκευτικά φεστιβάλ, ως ξεχωριστές οντότητες με

τα δικά τους λάβαρα, βοηθούσαν στη χρηματοδότηση και στην κατασκευή δημόσιων κτιρίων, φρόντιζαν για την πρόνοια των οικογενειών των μελών τους που είχαν αποθάνει, συνέλεγαν χρήματα για φιλανθρωπικούς σκοπούς και συμμετείχαν στην πολιτοφυλακή για την άμυνα της κοινότητάς τους. Οι πόλεις τους συχνά απελευθέρωναν όσους δουλοπάροικους κατέφευγαν σ' αυτές, φρόντιζαν για την ασφάλεια των ταξιδιωτών και υπεράσπιζαν σθεναρά τις πολιτικές τους ελευθερίες. Το πώς συντελέστηκε τελικά η διαφοροποίηση των πληθυσμών των πόλεων σε πλούσιους και φτωχούς, σε ισχυρούς και ανίσχυρους και σε «εθνικιστές» που υποστήριζαν τη μοναρχία απέναντι στους ληστρικούς ευγενείς, όλα αυτά συνιστούν ένα πολύπλοκο δράμα το οποίο δεν μπορώ να συζητήσω στο πλαίσιο του άρθρου αυτού.

Κατά καιρούς και κατά τόπους ορισμένες πόλεις δημιούργησαν μορφές ενώσεων που δεν ήταν ούτε έθνη ούτε τοπικιστικές βαρονείες. Επρόκειτο για συνομοσπονδίες μεταξύ πόλεων που διήρκεσαν για αιώνες, όπως η Χανσεατική Λίγκα και οι ελβετικές συνομοσπονδίες των καντονίων. Αλλες διήρκεσαν λιγότερο, όπως οι προσπάθειες δημιουργίας συνομοσπονδίας ελεύθερων πόλεων από το ισπανικό κίνημα των *κομουνάρων* (Comunero), στις αρχές του 16ου αιώνα. Μόλις τον 17ο αιώνα, ιδιαίτερα με τον Κρόμγουελ στην Αγγλία και το Λουδοβίκο τον 14ο στη Γαλλία, οι υπέρμαχοι της συγκεντρωτικής εξουσίας, τής μιας ή της άλλης μορφής, άρχισαν τελικά να τεμαχίζουν την Ευρώπη σε μόνιμα κράτη-έθνη.

Τα κράτη-έθνη, επιτρέψτε μου να επισημάνω, είναι *κράτη*, όχι μόνο έθνη. Η εγκαθίδρυσή τους σημαίνει ότι η εξουσία επενδύεται σ' έναν συγκεντρωτικό, επαγγελματικό και γραφειοκρατικό μηχανισμό που ασκεί το κοινωνικό μονοπώλιο της οργανωμένης βίας, ιδιαίτερα με τη μορφή του στρατού και της αστυνομίας. Το κράτος αποδιαρθρώνει την αυτονομία των τοπικών κοινοτήτων και των επαρχιών με την πανίσχυρη εκτελεστική του εξουσία και στα ρεπουμπλικανικά κράτη με τη νομοθετική του εξουσία, τα μέλη της οποίας εκλέγονται ή διορίζονται για να εκπροσωπούν ένα καθορισμένο αριθμό «εκλογέων». Ο πολίτης σε μια αυτοδιοικούμενη τοπική κοινότητα εξαφανίζεται μέσα σ' ένα ανώνυμο συνοθύλευμα ατόμων, που πληρώνουν τους δέοντες φόρους, σε αντάλλαγμα των «υπηρεσιών» που προσφέρει το κράτος. Η «πολιτική», στο πλαίσιο του κράτους-έθνους, εντοπίζεται σ' ένα σύνολο ανταλλακτικών σχέσεων όπου οι εκλογείς, γενικά, προσπαθούν να πάρουν ανταλλάγματα γι' αυτά που πληρώνουν στην «πολιτική» αγορά αγαθών και υπηρεσιών. Ο εθνικισμός, σαν μορφή διευρυμένου φυλετισμού, ενδυναμώνει το κράτος παρέχοντας σ' αυτό την αφοσίωση ενός λαού που έχει γλωσσικές, εθνοτικές και πολιτισμικές συγγένειες. Στην πραγματικότητα, ο εθνικισμός νομιμοποιεί το κράτος, παρέχοντας σ' αυτό μία λαϊκή βάση από φαινομενικά κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία σχετίζονται με τη βιολογία και την παράδοση. Δεν ήταν ο αγγλικός λαός που δημιούργησε την Αγγλία αλλά οι Αγγλοι μονάρχες και οι συγκεντρωτικοί άρχοντες, όπως ακριβώς ήταν οι Γάλλοι βασιλιάδες και η γραφειοκρατία τους που σφυρηλάτησαν το γαλλικό έθνος.

Πράγματι, μέχρις ότου η οικοδόμηση του κράτους άρχισε να αποκτά νέο σφρίγος στο 15ο αιώνα, η ύπαρξη κρατών-εθνών στην Ευρώπη ήταν μάλλον καινοφανής. Ακόμα κι όταν η συγκεντρωτική εξουσία, βασισμένη στον ελάχιστο παρανομαστή κοινών γλωσσικών χαρακτηριστικών, άρχισε να καλλιεργεί τον εθνικισμό σ' όλη τη δυτική Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες, η μοίρα του εθνικισμού ήταν πολύ αμφίβολη. Ο συνομοσπονδισμός παρέμεινε ως μία βιώσιμη εναλλακτική λύση απέναντι στο κράτος-έθνος, ακόμα και κατά το δεύτερο ήμισυ του περασμένου αιώνα. Μόλις πριν 120 χρόνια, το 1871, η Κομμούνα του Παρισιού κάλεσε όλες τις κομμούνες της Γαλλίας να σχηματίσουν μια συνομοσπονδιακή δυαδική εξουσία, σε αντίθεση προς τη νεοπαγή Τρίτη Δημοκρατία. Τελικά, το κράτος- έθνος νίκησε σ'αυτή την πολύπλοκη σύγκρουση και ο κρατισμός συνδέθηκε στενά με τον εθνικισμό. Στις αρχές του αιώνα μας, στην ουσία, δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ τους.

Εθνικισμός και Αριστερά

Ριζοσπάστες θεωρητικοί και ακτιβιστές της Αριστεράς αντιμετώπισαν με πολύ διαφορετικούς τρόπους το πλήθος των ιστορικών και ηθικών προβλημάτων που ήγειρε ο εθνικισμός, σε σχέση με τις προσπάθειες οικοδόμησης μιας κομμουνιστικής κοινωνίας. Από ιστορική άποψη, οι πρώτες αριστερές προσπάθειες διερεύνησης του εθνικισμού σαν *πρόβλημα*, που εμπόδιζε την έλευση μιας ελεύθερης και δίκαιης κοινωνίας, προήλθαν από διάφορους αναρχικούς θεωρητικούς. Ο Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν φαίνεται ότι ουδέποτε αμφισβήτησε το ιδανικό της ανθρώπινης αλληλεγγύης, μολονότι ουδέποτε αρνήθηκε το δικαίωμα σ' ένα λαό να έχει τη δική του πολιτιστική μοναδικότητα κι ακόμα το δικαίωμα αποχώρησης από κάθε είδος «κοινωνικού συμβολαίου», υπό τον όρο ότι μ' αυτόν τον τρόπο δεν παραβιάζονταν τα δικαιώματα κάποιου άλλου λαού. Μολονότι ο Προυντόν απεχθανόταν τη δουλεία —παρατηρούσε σαρκαστικά ότι ο αμερικανικός Νότος «με τη Βίβλο στο χέρι καλλιεργεί τη δουλεία», ενώ ο αμερικανικός Βορράς «ήδη δημιουργεί ένα προλεταριάτο»— εντούτοις, αναγνώρισε το δικαίωμα της Συνομοσπονδίας (των Νότιων Πολιτειών) να αποχωρήσει από την Ενωση, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1861-65).

Γενικότερα, οι απόψεις του Προυντόν περί συνομοσπονδισμού τον οδήγησαν να αντιταχθεί στα εθνικιστικά κινήματα της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Ιταλίας. Οι αντιεθνικιστικές του αντιλήψεις όμως κάμπτονταν κατά κάποιο τρόπο κάτω από το βάρος του δικού του φιλο-γαλλισμού, όπως σημείωσε αργότερα ο Γάλλος σοσιαλιστής Ζαν Ζωρές. Ο Προυντόν φοβόταν τη δημιουργία ισχυρών κρατών-εθνών γύρω από τη Γαλλία. Ομως ο ίδιος αποτελούσε επίσης, με το δικό του τρόπο, προϊόν του Διαφωτισμού. Το 1862 έγραφε:

> «Ποτέ δε θα βάλω την αφοσίωσή μου προς τη χώρα μου πριν από τα δικαιώματα του Ανθρώπου. Εάν η γαλλική κυβέρνηση συμπεριφέρεται άδικα απένα-

ντι σ' οποιονδήποτε λαό, θλίβομαι βαθύτατα και διαμαρτύρομαι μ' όποιο τρόπο μπορώ. Εάν η Γαλλία τιμωρείται για τα σφάλματα των ηγετών της, σκύβω το κεφάλι μου και λέω από τα βάθη της ψυχής μου, «*Merito haec patimur*» (καλά να πάθουμε)»[3].

Παρά το γαλλατικό του σοβινισμό, τα «δικαιώματα του ανθρώπου» παρέμειναν πάντα πρωταρχικής σημασίας για τον Προυντόν. Ούτε ξεχνούσε το γεγονός ότι η Ινδία και η Κίνα ήταν «στο έλεος των βαρβάρων»[4], σύμφωνα με τα λόγια του. Ετσι, ρωτούσε σχετικά τον Herzen:

> «Νομίζεις ότι είναι ο γαλλικός εγωϊσμός, το μίσος για την ελευθερία, η περιφρόνηση προς τους Πολωνούς και τους Ιταλούς, που με κάνουν να χλευάζω και να μην έχω εμπιστοσύνη σ' αυτή την κοινότυπη λέξη *εθνικότητα*, που τόσο ευρύτατα χρησιμοποιείται και κάνει τόσο πολλούς αχρείους, αλλά και τόσο πολλούς έντιμους πολίτες, να λένε ανοησίες; Για όνομα του Θεού... μην προσβάλλεσαι τόσο εύκολα. Διότι διαφορετικά θα πρέπει να πω και για σένα ό,τι λέω εδώ και έξι μήνες για το φίλο σου τον Γαριβάλδη: γενναίος, αλλά μυαλό κουκούτσι»[5].

Ο διεθνισμός του Μιχαήλ Μπακούνιν ήταν το ίδιο εμφατικός όσο κι αυτός του Προυντόν, αν και οι απόψεις του χαρακτηρίζονται, επίσης, από κάποια ασάφεια και αμφιλογία. Εγραφε σχετικά ο Μπακούνιν:

> «Μόνο αυτή η αρχή που είναι καθολική και κοινή σ' όλους τους ανθρώπους μπορεί να αποκαλείται *ανθρώπινη* αρχή... η εθνικότητα διαχωρίζει τους ανθρώπους και επομένως δεν αποτελεί αρχή... τίποτα δεν είναι πιο επιζήμιο, και ταυτόχρονα πιο θανάσιμο, για το λαό από το να ασπάζεται την πλασματική αρχή της εθνικότητας σαν το άπαν των ιδανικών του... *η εθνικότητα δεν είναι μια καθολική ανθρώπινη αρχή*... Θα πρέπει να θέσουμε την *ανθρώπινη, καθολική δικαιοσύνη υπεράνω όλων των εθνικών συμφερόντων*. Και θα πρέπει μια για πάντα να εγκαταλείψουμε την κίβδηλη αρχή της εθνικότητας, που ανακάλυψαν πρόσφατα οι δυνάστες της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Πρωσσίας με σκοπό να συντρίψουν την κυρίαρχη αρχή της ελευθερίας»[6].

---

3. Βλ. Pierre-Joseph Proudhon, *La Federation et l'unite en Italie* (1962), σελ. 122-25, στο βιβλίο του Stewart Edwards, (επιμ.), *Selected Writings of Pierre-Joseph Proudhon,* (Garden City, N.Y., Anchor Books, 1969), σελ. 188-89.
4. Γράμμα του Προυντόν στον Dulieu με ημερομηνία 30 Δεκ. 1860. Δημοσιεύτηκε στο *Correspondence,* τομ.10, σελ. 275-76 και επαναδημοσιεύεται στο βιβλίο του Stewart, *Selected Writings,* ο.π σελ.185.
5. Γράμμα του Proudhon στον Alexander Herzen, (21.4.1861) όπως δημοσιεύεται στο *Correspondence* τομ. 11, σελ. 22-24, στο βιβλίο του Stewart, *Selected Writings,* σελ. 191.
6. Ολα τα αποσπάσματα του Μπακούνιν είναι από το βιβλίο του P. Maximoff, (επιμ.), *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism,* (N.Y. Free Press of Glencoe, Λονδίνο: Collier-Macmillan Ltd. 1953), σελ. 324-35.

Ωστόσο ο Μπακούνιν έγραψε επίσης ότι η εθνικότητα «είναι ένα ιστορικό, τοπικό γεγονός, το οποίο όπως όλα τα πραγματικά και αβλαβή γεγονότα, έχει το δικαίωμα να διεκδικήσει γενική αποδοχή». Κι όχι μόνο αυτό, αλλά χαρακτηρίζει την εθνικότητα σαν «φυσικό γεγονός» που αξίζει «σεβασμού». Ισως η έφεσή του προς τη ρητορεία να τον οδήγησε να πει για τον εαυτό του ότι ήταν «πάντα ειλικρινής πατριώτης όλων των καταπιεσμένων πατρίδων». Ωστόσο, υποστήριξε ότι το δικαίωμα κάθε εθνικότητας «να ζει σύμφωνα με τη δική της φύση» πρέπει να γίνει σεβαστό, εφ' όσον αυτό το «δικαίωμα» αποτελεί «απλώς φυσική συνέπεια της γενικής αρχής της ελευθερίας».

Δε θα έπρεπε να παραγνωρίσουμε τις λεπτές διακρίσεις που βρίσκουμε στις παρατηρήσεις του Μπακούνιν, λόγω αυτής της φαινομενικής αντίφασης. Ο Μπακούνιν διατύπωσε μια γενική αρχή που είναι ανθρώπινη, μια αρχή που συντέμνεται και παραβιάζεται εν μέρει από μη κοινωνικά, ή «βιολογικά», γεγονότα τα οποία, καλώς ή κακώς, πρέπει να πάρουμε ως δεδομένα. Το να είναι κανείς εθνικιστής σημαίνει ότι είναι λιγότερο ανθρώπινος, αλλά αυτό είναι επίσης αναπόφευκτο στο βαθμό που τα άτομα είναι προϊόντα ξεχωριστών πολιτιστικών παραδόσεων, περιβάλλοντος και νοοτροπιών. Το ίδιο το γεγονός της «εθνικότητος» επισκιάζεται από μία **ανώτερη** καθολική αρχή, σύμφωνα με την οποία, οι άνθρωποι αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως μέλη του ίδιου είδους και επιδιώκουν μάλλον να ενισχύσουν τα κοινά τους σημεία παρά την «εθνική» τους διαφορετικότητα.

Τέτοιες ανθρωπιστικές αρχές πάρθηκαν, γενικά, πολύ στα σοβαρά από τους αναρχικούς και ιδιαίτερα, από το μεγαλύτερο αναρχικό κίνημα της σύγχρονης εποχής, τους Ισπανούς αναρχικούς. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 μέχρι τον αιματηρό εμφύλιο πόλεμο του 1936-39, το αναρχικό κίνημα της Ισπανίας αντιτάχτηκε όχι μόνο απέναντι στον κρατισμό και στον εθνικισμό αλλά ακόμα και στον τοπικισμό σ' όλες του τις μορφές. Παρά την τεράστια απήχηση που είχε το κίνημα στην Καταλωνία, οι Ισπανοί αναρχικοί έβαλαν με συνέπεια την ανώτερη ανθρώπινη αρχή της κοινωνικής απελευθέρωσης υπεράνω της εθνικής απελευθέρωσης και αντιτάχτηκαν απέναντι στις εθνικιστικές τάσεις εντός της Ισπανίας, που τόσο συχνά διαίρεσαν τους Βάσκους, τους Καταλάνους, τους Ανδαλουσιανούς και τους Γαλίκιους και τους δίχαζαν, ιδιαίτερα, από τους Καστιλλιάνους, που πολιτισμικά κυριαρχούσαν επί των μειονοτήτων της χώρας. Πράγματι, η λέξη «Ιβηρικός» μάλλον παρά «Ισπανός», που εμφανίζεται στο όνομα Ιβηρική Αναρχική Ομοσπονδία (Iberian Anarchist Federation - FAI), χρησίμευε για να εκφράζει όχι μόνο το χαρακτήρα της αλληλεγγύης που αγκάλιαζε ολόκληρη τη **χερσόνησο** αλλά και την αδιαφορία απέναντι στις εθνικές και τοπικές διακρίσεις μεταξύ Ισπανίας και Πορτογαλίας. Οι Ισπανοί αναρχικοί καλλιέργησαν την Εσπεράντο σαν «παγκόσμια» ανθρώπινη γλώσσα, με πολύ μεγαλύτερο ενθουσιασμό από οποιαδήποτε άλλη σημαντική ριζοσπαστική τάση, ενώ η «παγκόσμια αδελφότητα» παρέμεινε διαρκές ιδανικό του κινήματός τους, όπως άλλωστε ιστορικά συνέβη με τα περισσότερα αναρχικά κινήματα μέχρι σήμερα.

Πριν από το 1914, οι μαρξιστές και η Δεύτερη Διεθνής γενικά είχαν παρόμοιες πεποιθήσεις, παρά την άνθιση του εθνικισμού το 19ο αιώνα. Κατά την άποψη των Μαρξ και Ενγκελς, το παγκόσμιο προλεταριάτο δεν είχε πατρίδα. Αυθεντικά ενιαίο ως κοινωνική τάξη, είχε σαν ιστορική αποστολή να καταργήσει όλες τις μορφές ταξικής κοινωνίας. Το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* τελειώνει με την ηχηρή έκκληση: «εργάτες όλων των χωρών, Ενωθείτε!». Στα έργα τους (τα οποία ο Μπακούνιν μετέφρασε στα ρωσικά) ο Μαρξ και ο Ενγκελς διακήρυξαν:

> «Στους εθνικούς αγώνες των προλεταρίων διαφόρων χωρών, (οι κομμουνιστές) επισημαίνουν και φέρουν στο προσκήνιο τα κοινά συμφέροντα ολόκληρου του προλεταριάτου, ανεξάρτητα από εθνικότητα»[7]... «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα. Δεν μπορούμε να τους αφαιρέσουμε αυτό που δεν έχουν»[8].

Η στήριξη που ο Μαρξ και ο Ενγκελς έδωσαν στους «εθνικο-απελευθερωτικούς» αγώνες, ουσιαστικά, είχε στρατηγικό χαρακτήρα και προέκυπτε πρωταρχικά από τις γεωπολιτικές και οικονομικές τους αντιλήψεις, παρά από κάποια ευρύτερη κοινωνική αρχή. Επί παραδείγματι, υποστήριξαν σθεναρά τον αγώνα της Πολωνίας να κερδίσει την ανεξαρτησία της από τη Ρωσία, επειδή ήθελαν να εξασθενίσουν τη ρωσική αυτοκρατορία, η οποία στην εποχή τους ήταν η ισχυρότερη αντεπαναστατική δύναμη στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Κι απ' την άλλη μεριά ήθελαν μια Γερμανία ενωμένη, επειδή ένα συγκεντρωτικό, πανίσχυρο κράτος-έθνος θα έδινε στη Γερμανία αυτό που ο Ενγκελς αποκάλεσε σε μια επιστολή του προς τον Καρλ Κάουτσκυ το 1882 «τη φυσιολογική πολιτική συγκρότηση της ευρωπαϊκής αστικής τάξης».

Ομως, οι πρόδηλες ομοιότητες μεταξύ της διεθνιστικής ρητορείας των Μαρξ και Ενγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και του διεθνισμού των αναρχικών θεωρητικών και κινημάτων δε θα πρέπει να επιτρέψουν τη συγκάλυψη των σημαντικών διαφορών που υπάρχουν ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές σοσιαλισμού, διαφορών που επρόκειτο να παίξουν σημαντικό ρόλο στις διαμάχες τους. Οι αναρχικοί ήταν *ηθικοί σοσιαλιστές* (με οποιαδήποτε έννοια), που πίστευαν στις καθολικές αρχές της «αδελφοσύνης του ανθρώπου» (brotherhood of man) και στην «αδελφότητα» (fraternity)[9], αρχές που ο «επιστημονικός σοσιαλισμός» του Μαρξ περιφρονούσε χαρακτηρίζοντάς τες σαν «αφαιρέσεις». Αργότερα, ακόμα και όταν ο Μαρξ και ο Ενγκελς μιλούσαν ευρύτερα για την ελευθερία και τους καταπιεσμένους, θεωρούσαν τη χρήση φαινομενικά «ανακριβών» λέξεων όπως «εργάτες» και «άνθρωποι του μόχθου» σαν υπόρρητη απόρριψη του σοσιαλισμού ως «επιστήμης». Αντίθετα, επέμεναν

---

7. Karl Marx and Friedrich Engels, «Manifesto of the Communist Party» στην έκδοση *Selected Works*, τομ. 1 (Μόσχα, 1969), σελ. 120.
8. Στο ίδιο, σελ. 124.
9. Παρά το γεγονός ότι εδώ χρησιμοποιούνται λέξεις αρσενικού γένους —προϊόν της εποχής του Μπακούνιν— προφανώς μπορούν να ερμηνευθούν ότι σημαίνουν γενικά ολόκληρη την ανθρωπότητα.

στη χρήση της λέξης *προλεταριάτο*, που τη θεωρούσαν πολύ πιο αυστηρά επιστημονική, λέξη που αναφερόταν ειδικά σ' αυτούς που παρήγαγαν υπεραξία.

Πράγματι, σ' αντίθεση με αναρχικούς θεωρητικούς όπως ο Προυντόν, ο οποίος θεωρούσε ως καταστροφή την επέκταση του καπιταλισμού και την προλεταριοποίηση της προβιομηχανικής αγροτιάς και των βιοτεχνών, ο Μαρξ και ο Ενγκελς υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό τις εξελίξεις αυτές, καθώς και τη συγκρότηση μεγάλων συγκεντρωτικών εθνικών κρατών όπου θα μπορούσαν να ανθίσουν οικονομίες της αγοράς. Θεωρούσαν τις εξελίξεις αυτές όχι μόνο επιθυμητές, επειδή ενθάρρυναν την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και αναντικατάστατες στη δημιουργία των προϋποθέσεων για το σοσιαλισμό, επειδή προωθούσαν τον καπιταλισμό. Παρά την υποστήριξη που έδιναν στον προλεταριακό διεθνισμό, υποτιμούσαν τις «αφηρημένες» καταγγελίες του εθνικισμού ως *τέτοιου*, ή τις περιφρονούσαν ως βασικά «ηθικιστικές». Μολονότι ο διεθνισμός προς το συμφέρον της ταξικής αλληλεγγύης παρέμεινε επιθυμητός στόχος για το Μαρξ και τον Ενγκελς, οι απόψεις τους έρχονταν υπόρρητα σε αντίθεση με τη στήριξη που έδιναν στην καπιταλιστική οικονομική επέκταση και την ανάγκη της, τον προηγούμενο αιώνα, για συγκεντρωτικά κράτη-έθνη. Είχαν την άποψη ότι το κράτος-έθνος ήταν καλό ή κακό, στο βαθμό που προωθούσε ή εμπόδιζε την επέκταση του κεφαλαίου, την προώθηση των «παραγωγικών δυνάμεων» και την προλεταριοποίηση των προβιομηχανικών πληθυσμών. Κατ' αρχήν, έβλεπαν με δυσπιστία τα εθνικιστικά αισθήματα των Ινδιάνων, των Κινέζων, των Αμερικανών και των υπόλοιπων λαών του μη καπιταλιστικού κόσμου, των οποίων οι προκαπιταλιστικές κοινωνικές μορφές θα μπορούσαν να αποτελέσουν εμπόδιο στην καπιταλιστική επέκταση. Αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι η Ιρλανδία φαίνεται να αποτέλεσε την εξαίρεση του κανόνα στην προσέγγιση αυτή. Ο Μαρξ, ο Ενγκελς και το μαρξιστικό κίνημα στο σύνολό του αναγνώρισαν το δικαίωμα των Ιρλανδών για εθνική ανεξαρτησία, κυρίως, για συναισθηματικούς λόγους και ειδικότερα επειδή θα δημιουργούσε προβλήματα στον αγγλικό ιμπεριαλισμό, ο οποίος κυριαρχούσε τότε στην παγκόσμια αγορά. Βασικά, μέχρι την επίτευξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας, οι μαρξιστές θεωρούσαν σαν «ιστορικά προοδευτική» τη συγκρότηση μεγάλων, και όλο και πιο συγκεντρωτικών, εθνικών κρατών στην Ευρώπη.

Αν πάρουμε ως δεδομένη την εργαλειακή γεωπολιτική τους άποψη δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο Μαρξ και ο Ενγκελς ουσιαστικά υποστήριξαν τις προσπάθειες του Μπίσμαρκ να ενοποιήσει τη Γερμανία. Η εκφρασμένη απέχθειά τους απέναντι στις μεθόδους που χρησιμοποιούσε ο Μπίσμαρκ και απέναντι στους αριστοκράτες γαιοκτήμονες, τα συμφέροντα των οποίων εκπροσωπούσε, δε θα πρέπει, κατά την άποψή μου, να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Θα έβλεπαν με καλό μάτι την προσάρτηση της Δανίας από τη Γερμανία και υποστήριζαν την ενσωμάτωση μικρότερων ευρωπαϊκών εθνοτήτων, όπως των Τσέχων και των Σλάβων, στη συγκεντρωτική Αυστρο-Ουγγαρία, καθώς και την ενοποίηση της Ιταλίας σ' ένα κράτος-έθνος, για να διευρύνουν το πεδίο της αγοράς και της καπιταλιστικής κυριαρχίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Ούτε θα πρέπει να αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Μαρξ και ο Ενγκελς υποστήριξαν το στρατό του Μπίσμαρκ στο Γαλλο-πρωσσικό πόλεμο του 1870 (τουλάχιστον μέχρι του σημείου όπου ο στρατός του πέρασε τα γαλλικά σύνορα και περικύκλωσε το Παρίσι το 1871), παρά την αντίθεση των πιο πιστών οπαδών τους στο Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, του Wilhelm Liebknecht και του August Bebel. Αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι τα επιχειρήματα των Μαρξ και Ενγκελς επρόκειτο να επικαλεστούν αργότερα, όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οι Ευρωπαίοι μαρξιστές, που διαφοροποιήθηκαν από τους συντρόφους τους οι οποίοι τάχτηκαν κατά του πολέμου, για να υποστηρίξουν τις αντίστοιχες εθνικές τους στρατιωτικές προσπάθειες. Πριν από τον πόλεμο, οι Γερμανοί σοσιαλδημοδράτες υποστήριξαν τον Κάιζερ ως προμαχώνα απέναντι στη ρωσική «ασιατική» βαρβαρότητα —προφανώς σε αγαστή σύμπνοια με τις απόψεις των Μαρξ και Ενγκελς—ενώ οι Γάλλοι σοσιαλιστές (καθώς και ο Κροπότκιν από τη Βρετανία και αργότερα τη Ρωσία) επικαλέστηκαν την παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης για να την αντιπαραθέσουν απέναντι στον «πρωσσικό μιλιταρισμό».

Παρά την ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι η Ρόζα Λούξεμπουργκ ήταν πιο αναρχική σε σχέση με τους καθαρόαιμους μαρξιστές, στην πραγματικότητα αντιτάχτηκε σθεναρά απέναντι στα κίνητρα που στήριζαν τις αναρχικές μορφές σοσιαλισμού και ήταν πολύ πιο δογματική μαρξίστρια απ' όσο γενικά πιστεύεται. Η αντίθεσή της απέναντι στον πολωνικό εθνικισμό και στο Πολωνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Pilsudski (που ζητούσε την εθνική ανεξαρτησία της Πολωνίας) καθώς και η εχθρική της στάση απέναντι στον εθνικισμό γενικά, μολονότι αξιοθαύμαστη και θαρραλέα, βασιζόταν πρωταρχικά, όχι σε κάποια αναρχική πίστη στην «αδελφοσύνη του ανθρώπου», αλλά σε παραδοσιακά μαρξιστικά επιχειρήματα. Συγκεκριμένα, η θέση της δεν ήταν παρά επέκταση της επιθυμίας των Μαρξ και Ενγκελς για ενοποιημένες αγορές και για συγκεντρωτικά κράτη σε βάρος των Ανατολικοευρωπαϊκών εθνικοτήτων, μολονότι η ίδια έδινε στην άποψή της κάποια διαφορετική χροιά.

Προς το γύρισμα του αιώνα, νέες εξελίξεις πέρασαν στο προσκήνιο και συντέλεσαν στη μεταβολή των απόψεων της Λούξεμπουργκ. Η Λούξεμπουργκ, όπως πολλοί σοσιαλδημοκράτες θεωρητικοί της εποχής της, συμμεριζόταν την πεποίθηση ότι ο καπιταλισμός είχε περάσει από μια προοδευτική σε μια, βασικά, αντιδραστική φάση. Δηλαδή, ο καπιταλισμός είχε πάψει πλέον να είναι μια ιστορικά προοδευτική οικονομική τάξη πραγμάτων και είχε γίνει αντιδραστικός, επειδή είχε πια εκπληρώσει την «ιστορική» του αποστολή να προωθήσει την τεχνολογία και να δημιουργήσει ένα προλεταριάτο με ταξική, ή ακόμα και επαναστατική, συνείδηση. Ο Λένιν συστηματοποίησε το συμπέρασμα αυτό στο διάσημο έργο του *Ιμπεριαλισμός: το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού.*

Ετσι, και ο Λένιν και η Λούξεμπουργκ κατήγγειλαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σαν ιμπεριαλιστικό και διέρρηξαν τις σχέσεις τους με όλους τους σοσιαλιστές που υποστήριξαν την Αντάντ και τις Κεντρικές Δυνάμεις, χλευάζοντάς τους σαν «σοσιαλ-

πατριώτες». Εκεί όπου ο Λένιν διέφερε χτυπητά από τη Λούξεμπουργκ (εκτός από το πασίγνωστο ζήτημα της άποψής του για τη συγκεντρωτική κομματική οργάνωση), ήταν στο πώς, από αυστηρά «ρεαλιστική» άποψη, το «εθνικό ζήτημα» θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ενάντια στον καπιταλισμό, στην εποχή του ιμπεριαλισμού. Για το Λένιν, οι εθνικοί αγώνες των οικονομικά υπανάπτυκτων και αποικιοκρατούμενων χωρών για απελευθέρωση από τις αποικιακές δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένης και της Τσαρικής Ρωσίας, είχαν εγγενή προοδευτικό χαρακτήρα, στο βαθμό που εξυπηρετούσαν το στόχο *της υπονόμευσης* της εξουσίας του κεφαλαίου. Μ' άλλα λόγια, η υποστήριξη που έδινε ο Λένιν στους εθνικούς απελευθερωτικούς αγώνες ουσιαστικά δεν ήταν λιγότερο πραγματιστική σε σχέση μ' αυτή άλλων μαρξιστών, όπως της ίδιας της Λούξεμπουργκ. Για την ιμπεριαλιστική Ρωσία, που καταλλήλως χαρακτηρίστηκε ως «φυλακή των εθνών», ο Λένιν συνηγορούσε υπέρ του άνευ όρων δικαιώματος των μη ρωσικών λαών για απόσχιση και σχηματισμό των δικών τους κρατών-εθνών. Από την άλλη μεριά, υποστήριζε, εάν οι Ρώσοι σοσιαλδημοκράτες πετύχαιναν να κάνουν την προλεταριακή επανάσταση, τότε, οι μη Ρώσοι σοσιαλδημοκράτες στις αποικιοκρατούμενες από τη Ρωσία χώρες θα ήταν υποχρεωμένοι να συνηγορήσουν υπέρ κάποιου είδους ομοσπονδιακής ένωσης με τη «μητέρα πατρίδα».

Γι' αυτό, μολονότι η συλλογιστική του Λένιν και της Λούξεμπουργκ ήταν παρόμοια, οι δύο μαρξιστές εξήγαν ριζικώς διαφορετικά συμπεράσματα σχετικά με το «εθνικό ζήτημα» και τον ορθό τρόπο επίλυσής του. Ο Λένιν απαιτούσε να γίνει σεβαστό το δικαίωμα της Πολωνίας να εγκαθιδρύσει το δικό της κράτος-έθνος, ενώ η Λούξεμπουργκ ήταν αντίθετη, με το επιχείρημα ότι το νέο κράτος θα ήταν οπισθοδρομικό και οικονομικά μη βιώσιμο. Ο Λένιν, όπως ο Μαρξ και ο Ενγκελς, υποστήριζε κι αυτός την ανεξαρτησία της Πολωνίας, όμως για πολύ διαφορετικούς, αν και εξίσου πραγματιστικούς, λόγους. Κατά τη διάρκεια του ρωσικού εμφύλιου πολέμου ο Λένιν δεν τήρησε τη θέση του για το δικαίωμα απόσχισης, όπως δείχνει κατάφωρα ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε τη Γεωργία, που ήταν ένα πολύ ξεχωριστό έθνος το οποίο υποστήριξε τους Μενσεβίκους, μέχρις ότου εξαναγκάστηκε από το σοβιετικό καθεστώς να αποδεχτεί κάποια εγχώρια παραλλαγή του μπολσεβικισμού. Μόνο στα τελευταία χρόνια της ζωής του, όταν το Κομμουνιστικό Κόμμα της Γεωργίας είχε αποκτήσει τον έλεγχο του κράτους, ο Λένιν αντιτάχτηκε στην προσπάθεια του Στάλιν να υποτάξει το **Κόμμα** της Γεωργίας στο Ρωσικό. Επρόκειτο φυσικά για μια κατ' εξοχήν σύγκρουση μεταξύ κομμάτων, που ελάχιστα αφορούσε το γεωργιανό πληθυσμό ο οποίος ήταν φιλομενσεβικός. Ο Λένιν δεν έζησε αρκετά για να συγκρουστεί με το Στάλιν πάνω σ' αυτό το ζήτημα, καθώς και πάνω σ' άλλες πολιτικές και οργανωτικές πρακτικές.

Δύο προσεγγίσεις στο Εθνικό Ζήτημα

Οι μαρξιστικές και οι μαρξιστικο-λενινιστικές συζητήσεις πάνω στο «εθνικό ζήτη-

μα» μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άφησαν, επομένως, μια πολύ μπερδεμένη κληρονομιά που επηρέασε τη διαμόρφωση της πολιτικής απέναντι στο θέμα, όχι μόνο της παλαιάς Αριστεράς της δεκαετίας του '20 και του '30, αλλά και της Νέας Αριστεράς της δεκαετίας του '60. Είναι σημαντικό να διασαφηνίσουμε εδώ ότι αναρχικοί και μαρξιστές ανέπτυξαν εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις στο θέμα του εθνικισμού. Ο αναρχισμός, αν εξαιρέσουμε ορισμένες εκδοχές του, προέβαλε *ουμανιστικούς*, και βασικά *ηθικούς* λόγους για να αντιταχθεί στα κράτη-έθνη που τροφοδοτούσαν τον εθνικισμό. Πιο συγκεκριμένα, οι αναρχικοί είχαν την άποψη ότι οι εθνικές διακρίσεις έτειναν να οδηγούν στο σχηματισμό κρατών και στην υπονόμευση της ενότητας της ανθρωπότητας, στον τοπικισμό και στην ενίσχυση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων μάλλον παρά της καθολικότητας της ανθρώπινης κατάστασης. Αντίθετα, ο μαρξισμός, ως «σοσιαλιστική επιστήμη», απέφευγε τέτοιες ηθικές «αφαιρέσεις».

Ακόμη, σ' αντίθεση με την αναρχική απόρριψη του κράτους και της συγκεντρωτικότητας, οι μαρξιστές, όχι μόνο υποστήριξαν το συγκεντρωτικό κράτος, αλλά και επέμειναν για την «ιστορικά προοδευτική» φύση του καπιταλισμού και της οικονομίας της αγοράς, η οποία απαιτούσε συγκεντρωτικά κράτη-έθνη, τόσο σαν εγχώριες αγορές, όσο και σαν μέσα για να καταργηθούν όλοι οι εσωτερικοί φραγμοί στο εμπόριο, που είχαν δημιουργήσει οι τοπικές και περιφερειακές πολιτικές εξουσίες. Οι μαρξιστές γενικά θεωρούσαν τις εθνικές φιλοδοξίες των καταπιεσμένων λαών σαν θέμα πολιτικής στρατηγικής, απέναντι στο οποίο θα έπρεπε να αντιταχθούν ή το οποίο θα έπρεπε να υποστηρίξουν για αυστηρά πραγματιστικούς λόγους, ανεξάρτητα από κάθε ευρύτερο ηθικό κριτήριο.

Επομένως, μέσα στην Αριστερά, διαμορφώθηκαν δύο ξεχωριστές προσεγγίσεις απέναντι στον εθνικισμό. Ο ηθικός αντι-εθνικισμός των αναρχικών υπεραμυνόταν της ενότητας της ανθρωπότητας. Ετσι, ενώ αναγνώριζε τις πολιτιστικές διαφορές, ταυτόχρονα, ήταν άτεγκτα αντίθετος απέναντι στο σχηματισμό κρατών-εθνών. Από την άλλη μεριά, οι μαρξιστές υποστήριζαν, ή ήταν αντίθετοι απέναντι στις εθνικιστικές διεκδικήσεις που προέρχονταν κυρίως από προκαπιταλιστικές κουλτούρες, με βάση διάφορους πραγματιστικούς και γεωπολιτικούς λόγους. Αυτή η διάκριση δεν έχει την πρόθεση να είναι ούτε σκληρή ούτε εσπευσμένη. Στην Αυστρο-Ουγγαρία, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι σοσιαλιστές ήταν σθεναρά πολυεθνικοί, συνέπεια του γεγονότος ότι η προπολεμική αυτοκρατορία αποτελείτο από πολλούς διαφορετικούς λαούς. Οι σοσιαλιστές υποστήριζαν τη δημιουργία συνομοσπονδιακής σχέσης (θέση που βρισκόταν πολύ κοντά στην άποψη των αναρχικών) μεταξύ των γερμανόφωνων ηγετών της αυτοκρατορίας και των σλαβόφωνων κυρίως λαών της. Το εάν οι σοσιαλιστές θα σεβόντουσαν τα δικά τους ιδανικά στην πράξη, κατά τρόπο πιο συνεπή σε σχέση με τη στάση που τήρησε ο Λένιν έναντι των θέσεών του μετά την επιτυχία της «προλεταριακής επανάστασης», είναι φυσικά κάτι που δε θα μάθουμε ποτέ. Η αρχική αυτοκρατορία εξαφανίστηκε το 1918 και ο φαι-

νομενικός ελευθεριακός χαρακτήρας του «Αυστρο-Ουγγρικού Μαρξισμού», όπως τον αποκαλούσαν, έγινε αμφισβητήσιμος κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Θα πρέπει να προσθέσω ότι το Φεβρουάριο του 1934 στη Βιέννη, οι Αυστριακοί σοσιαλιστές, προς τιμή τους, σ' αντίθεση με τα άλλα κινήματα εκτός από το ισπανικό, αντιστάθηκαν δυναμικά απέναντι στα πρωτοφασιστικά φαινόμενα, με αιματηρές συγκρούσεις στους δρόμους. Το κίνημα όμως ουδέποτε επανέκτησε την επαναστατική του ορμή μετά την αποκατάστασή του το 1945.

Εθνικισμός και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Η Αριστερά του μεσοπολέμου, η αποκαλούμενη Παλαιά Αριστερά, θεωρούσε τον ραγδαία επερχόμενο πόλεμο εναντίον της ναζιστικής Γερμανίας σαν συνέχιση του «Μεγάλου Πολέμου» του 1914-1918. Οι αντισταλινιστές μαρξιστές προέβλεψαν μια σύντομη σύγκρουση που θα κατέληγε σε προλεταριακές επαναστάσεις, ακόμα πιο σαρωτικές απ' αυτές της περιόδου 1917-21. Είναι σημαντικό ότι ο Τρότσκυ διακινδύνευσε την ίδια τη προσήλωσή του στον ορθόδοξο μαρξισμό στη βάση αυτών των υπολογισμών: εάν ο πόλεμος δεν έληγε μ' αυτό το αποτέλεσμα, υποστήριζε ο Τρότσκυ, τότε όλες οι λογικές προϋποθέσεις πάνω στις οποίες στηριζόταν ο ορθόδοξος μαρξισμός θα έπρεπε να επανεξεταστούν και ενδεχομένως να αναθεωρηθούν ριζικά. Ο θάνατος του Τρότσκυ το 1940 απέκλεισε φυσικά το ενδεχόμενο μιας τέτοιας επανεκτίμησης από την πλευρά του. Και όταν ο πόλεμος δεν κατέληξε σε διεθνείς προλεταριακές επαναστάσεις, οι οπαδοί του Τρότσκυ έδειξαν τελείως απρόθυμοι να προβούν σε μια σαρωτική επανεξέταση, σαν αυτή που ο ίδιος είχε προτείνει.

Κι όμως, μια τέτοια επανεξέταση ήταν απόλυτα αναγκαία. Διότι, όχι μόνο ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν κατέληξε σε προλεταριακές επαναστάσεις στην Ευρώπη, αλλά και αποτέλεσε το τέρμα ολόκληρης της εποχής του επαναστατικού προλεταριακού σοσιαλισμού και του ταξικά προσανατολισμένου διεθνισμού, που είχε ξεπροβάλει τον Ιούνιο του 1848, όταν η εργατική τάξη του Παρισιού ύψωσε οδοφράγματα και κόκκινες σημαίες ζητώντας την εγκαθίδρυση «κοινωνικής δημοκρατίας». Ετσι, η ευρωπαϊκή εργατική τάξη στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι μόνο δεν κατάφερε να κάνει καμιά προλεταριακή επανάσταση μετά τον πόλεμο, αλλά και απέτυχε να επιδείξει έστω και δείγματα διεθνισμού κατά τη διάρκεια του πολέμου. Σ' αντίθεση με τους πατεράδες τους μια γενιά νωρίτερα, τα εμπόλεμα στρατεύματα δεν αδελφοποιήθηκαν, ούτε οι άμαχοι πληθυσμοί έδειξαν κάποια ανοιχτή εχθρότητα απέναντι στους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες τους για τον τρόπο που διεξήγαγαν τον πόλεμο, παρά τη μαζική καταστροφή πόλεων από το πυροβολικό και τους εναέριους βομβαρδισμούς. Ο γερμανικός στρατός πολέμησε απελπισμένα κατά των Συμμάχων στη Δύση και ήταν διατεθειμένος να υπερασπίσει το καταφύγιο του Χίτλερ μέχρις εσχάτων.

Πάνω απ' όλα, ένα υψηλό επίπεδο συνειδητοποίησης των ταξικών διαφορών και

συγκρούσεων στην Ευρώπη παραχώρησε τη θέση του στον εθνικισμό, εν μέρει σαν αντίδραση απέναντι στην κατάληψη εξαρτημένων (από τη Γερμανία) εδαφών, αλλά εν μέρει επίσης —πράγμα πολύ σημαντικό— σαν αποτέλεσμα της αναβίωσης μιας χοντροκομμένης ξενοφοβίας που ελάχιστα απείχε από έναν απροκάλυπτο ρατσισμό. Οσα κινήματα περιορισμένου ταξικού προσανατολισμού αναπτύχτηκαν για λίγο διάστημα μετά τον πόλεμο, ιδιαίτερα στη Γαλλία, την Ιταλία και την Ελλάδα, χειραγωγήθηκαν εύκολα από τους σταλινικούς για να εξυπηρετήσουν τα Σοβιετικά συμφέροντα στον Ψυχρό Πόλεμο. Γι' αυτό, ενώ ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος διήρκεσε περισσότερο από τον Πρώτο, η έκβασή του ουδέποτε ανήλθε στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο της περιόδου 1917-21. Στην πραγματικότητα, ο παγκόσμιος καπιταλισμός αναδύθηκε από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ισχυρότερος από ποτέ άλλοτε στην ιστορία του, πρωταρχικά χάρις στη μαζική παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και τις κοινωνικές υποθέσεις.

Αγώνες για «Εθνική Απελευθέρωση»

Το γεγονός ότι σοβαροί ριζοσπάστες θεωρητικοί δεν προχώρησαν στην επανεξέταση της μαρξιστικής θεωρίας υπό το φως των εξελίξεων αυτών, όπως είχε προτείνει ο Τρότσκυ, ακολουθήθηκε από την επίσπευση της παρακμής της Παλαιάς Αριστεράς, τη γενική αναγνώριση ότι το προλεταριάτο δεν ήταν πλέον «ηγεμονική» κοινωνική τάξη στην ανατροπή του καπιταλισμού, την απουσία κάποιας «γενικής κρίσης» του καπιταλισμού και την αποτυχία της Σοβιετικής Ενωσης να διαδραματίσει διεθνιστικό ρόλο στα μεταπολεμικά γεγονότα. Στο προσκήνιο ήρθαν τώρα οι εθνικο-απελευθερωτικοί αγώνες χωρών του «Τρίτου Κόσμου» και οι σποραδικές αντισοβιετικές εκρήξεις στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης που ασφυκτιούσαν κάτω από το σταλινικό ολοκληρωτισμό. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η Αριστερά συχνά θεωρούσε τους μεν εθνικιστικούς αγώνες γενικά σαν «αντιϊμπεριαλιστικές» προσπάθειες για την κατάκτηση «αυτονομίας» από τον ιμπεριαλισμό, τη δε δημιουργία νέων κρατών ως νομιμοποίηση αυτής της «αυτονομίας», ακόμα και αν γινόταν σε βάρος της λαϊκής δημοκρατίας στον αποικιοκρατούμενο κόσμο.

Εάν ο Μαρξ και ο Ενγκελς συχνά υποστήριξαν τους εθνικούς αγώνες για στρατηγικούς λόγους, η Αριστερά στον 20ό αιώνα, τόσο η Νέα όσο και η Παλαιά, συχνά ανήγαγαν μια τέτοια υποστήριξη προς αυτούς τους αγώνες σε αλόγιστο άρθρο πίστεως. Οι στρατηγικοί «εθνικισμοί» των κινημάτων μαρξιστικού τύπου απέκλειαν εκ των προτέρων την έρευνα για το *τι είδους κοινωνία* πιθανότατα θα *δημιουργούσε* το κάθε «εθνικο-απελευθερωτικό» κίνημα, πράγμα που, αντίθετα, δεν αμελούσαν τάσεις του ηθικού σοσιαλισμού, όπως ο αναρχισμός, τον περασμένο αιώνα. Ηταν, όμως, θέμα καίριας σημασίας για την Παλαιά Αριστερά της δεκαετίας του '20 και του '30 (και αν δεν ήταν, θα *έπρεπε* να ήταν), το τι *τύπο* κοινωνίας θα εγκαθιστούσε στην Κίνα ο Μάο Τσε Τουνγκ, για να πάρουμε ένα χτυπητό παράδειγμα, εάν νικούσε

τις δυνάμεις της Κουόμιτανγκ. Παρόμοια, για να αναφερθούμε σε μια άλλη σημαντική περίπτωση, η Νέα Αριστερά της δεκαετίας του '60 θα έπρεπε να διερωτηθεί τι είδους κοινωνία θα εγκαθιστούσε ο Κάστρο μετά την εκδίωξη του Μπατίστα.

Εντούτοις, σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, όταν «τριτοκοσμικά» εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα σε αποικιοκρατούμενες χώρες διακήρυτταν συμβατικά το σοσιαλισμό και μετά προχωρούσαν στην εγκατάσταση πολύ συγκεντρωτικών και συχνά κτηνωδώς αυταρχικών κρατών, η Αριστερά συχνά τα χαιρέτιζε σαν νικηφόρους αγώνες ενάντια στους ιμπεριαλιστές εχθρούς. Προωθούμενος ως «εθνικο-απελευθερωτικός», ο εθνικισμός συχνά παρέβλεψε την ανάγκη προώθησης μεγάλων κοινωνικών αλλαγών, ακόμα δε και αγνόησε πλήρως την ανάγκη τέτοιων αλλαγών. Τα «εθνικο-απελευθερωτικά» κινήματα χρησιμοποίησαν την πίστη τους σε αυταρχικές μορφές σοσιαλισμού κατά τον ίδιο σχεδόν τρόπο που ο Στάλιν χρησιμοποίησε σοσιαλιστικές ιδεολογίες για να εδραιώσει βάναυσα τη δική του δικτατορία. Πράγματι, ο μαρξισμός-λενινισμός αποδείχτηκε ένα εκπληκτικά αποτελεσματικό δόγμα για να κινητοποιηθούν «εθνικο-απελευθερωτικοί» αγώνες εναντίον ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και για να κερδηθεί η υποστήριξη αριστερών ριζοσπαστών στο εξωτερικό, οι οποίοι είδαν τα «εθνικο-απελευθερωτικά» κινήματα βασικά σαν αντιϊμπεριαλιστικούς αγώνες, αντί να εξετάζουν το αληθινό κοινωνικό τους περιεχόμενο.

Ετσι, παρά τις λαϊκιστικές και συχνά ακόμη και αναρχιστικές τάσεις από τις οποίες προήλθε η ευρωπαϊκή και η αμερικανική Νέα Αριστερά, ο ουσιαστικά διεθνής προσανατολισμός της κατευθύνθηκε σταδιακά προς στην άκριτη υποστήριξη των «εθνικο-απελευθερωτικών» αγώνων έξω από την ευρω-αμερικανική σφαίρα, χωρίς να δίνεται σημασία στο πού οδηγούσαν οι αγώνες αυτοί, ή στην αυταρχική φύση της ηγεσίας τους. Καθώς η δεκαετία του '60 προχωρούσε, αυτό το πραγματικά απίστευτα συγκεχυμένο κίνημα της Νέας Αριστεράς εγκατέλειπε σταθερά το περιβάλλον του αναρχισμού και της παγκοσμιότητας μέσα απ' το οποίο είχε ξεκινήσει. Αφότου οι πρακτικές του Μάο ανήχθησαν από τη Νέα Αριστερά στο επίπεδο του «-ισμός», πολλοί νεαροί ριζοσπάστες υιοθέτησαν άκριτα το «μαοϊσμό», με ζοφερά αποτελέσματα για τη Νέα Αριστερά στο σύνολό της. Το 1969, στη Νέα Αριστερα είχαν ήδη επικρατήσει οι μαοϊκοί και οι θαυμαστές του Φιντέλ Κάστρο. Ενα εντελώς παραπλανητικό βιβλίο, το *Fanshen* που εγκωμίαζε άκριτα τις μαοϊκές δραστηριότητες στην κινεζική ύπαιθρο, έχαιρε μεγάλου σεβασμού στα τέλη της δεκαετίας του '60, ενώ πολλές ριζοσπαστικές ομάδες υιοθέτησαν οργανωτικές πρακτικές που θεώρησαν ότι ήταν μαοϊκές. Τόσο εστιασμένη ήταν η προσοχή της Νέας Αριστεράς στους «εθνικο-απελευθερωτικούς» αγώνες του Τρίτου Κόσμου ώστε η ρωσική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία το 1968 ελάχιστες σοβαρές διαμαρτυρίες προκάλεσε μεταξύ των νεαρών αριστερών, τουλάχιστον στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως μπορώ προσωπικά να μαρτυρήσω.

Στη δεκαετία του '60 είχαμε επίσης και την εμφάνιση μιας άλλης μορφής εθνικι-

σμού στην Αριστερά: σταδιακά, άρχισαν να εμφανίζονται στο προσκήνιο εθνοτικά σοβινιστικές ομάδες που τελικά αντέστρεψαν τους ευρω-αμερικανικούς ισχυρισμούς για την υποτιθέμενη ανωτερότητα της λευκής φυλής σ' έναν εξίσου αντιδραστικό ισχυρισμό περί ανωτερότητας των μη λευκών. Η Νέα Αριστερά, εναγκαλιζόμενη τις μερικευμένες αντιλήψεις στις οποίες είχε πια καταντήσει η φυλετική πολιτική (racial politics), αντί να υιοθετήσει τη δυνητική καθολικότητα της humanitas, έθεσε τους μαύρους, τους αποικιοκρατούμενους λαούς, έως και τα ολοκληρωτικά αποικιακά έθνη, στην κορυφή της θεωρητικής της πυραμίδας, προικίζοντάς τους με μια καθοριστική ή «ηγενομική» θέση σε σχέση με τους λευκούς, τους ευρω-αμερικανούς και τα αστικά-δημοκρατικά έθνη. Στη δεκαετία του '70 αυτή η «στρατηγική του μερικού» (particularistic strategy) υιοθετήθηκε από ορισμένες φεμινίστριες, οι οποίες άρχισαν να εκθειάζουν την «ανωτερότητα» των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες και στην πραγματικότητα να επιβεβαιώνουν μια υποτιθέμενη θηλυκή μυστικιστική «εξουσία» και έναν υποτιθέμενο θηλυκό ανορθολογισμό, σε σχέση με την κοσμική ορθολογικότητα και την επιστημονική έρευνα που υποτίθεται ότι αποτελούσαν το αρσενικό βασίλειο. Ο όρος «λευκός αρσενικός» έγινε σήμα κατατεθέν υποτιμητικής έκφρασης με οικουμενική εφαρμογή και χαρακτήριζε όλους τους ευρω-αμερικανούς άνδρες, ανεξάρτητα από το εάν οι ίδιοι ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης ή κυριαρχίας από τις κυρίαρχες τάξεις και ιεραρχίες.

Αρχισαν να αναδύονται κάποιες πολύ τοπικιστικές «πολιτικές της ταυτότητας», οι οποίες κατάφεραν ακόμη και να κυριαρχήσουν επί πολλών οπαδών της Νέας Αριστεράς, ως νέοι «μικροεθνικισμοί», όπως θα μπορούσα νεωτεριστικά να τους αποκαλέσω. Και δεν είναι μόνο το γεγονός ότι ορισμένες τάσεις που υπάρχουν μέσα σε τέτοια κινήματα «ταυτότητας» ομοιάζουν πολύ μ' εκείνα των παραδοσιακών μορφών καταπίεσης όπως η πατριαρχία, αλλά ότι και η ίδια η «πολιτική της ταυτότητας» συνιστά οπισθοδρόμηση από το ελευθεριακό, ακόμα και από το μαρξιστικό, μήνυμα της «Διεθνούς» για την υπέρβαση όλων των «μικροεθνικιστικών» διαφορών, μέσα σε μια αληθινά ουμανιστική κομμουνιστική κοινωνία. Αυτό που θεωρείται σήμερα ως «ριζοσπαστική συνείδηση», όλο και περισσότερο δίνει την έμφαση σε μια βιολογικά καθορισμένη ανθρώπινη διαφορετικότητα (είτε πρόκειται για το φύλο, είτε για την εθνότητα) και όχι στην ανάγκη ενίσχυσης της ανθρώπινης καθολικότητας, ανάγκη που σαφώς τονιζόταν από τους αναρχικούς συγγραφείς του περασμένου αιώνα, ακόμα δε και από το ίδιο το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο.*

Προς ένα νέο διεθνισμό

Πώς θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε τον εκφυλισμό αυτόν της αριστερής σκέψης και τα προβλήματα που εγείρει σήμερα; Προσπάθησα να τοποθετήσω τον εθνικισμό μέσα στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της κοινωνικής εξέλιξης της ανθρωπότητας, (από την εσωτερική αλληλεγγύη της φυλής, μέχρι την εντεινόμενη επέκταση του α-

στικού τρόπου ζωής), καθώς και στο πλαίσιο της καθολικότητας, η οποία προωθήθηκε από τις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες του Μεσαίωνα μέχρι τα ιδεώδη του 19ου αιώνα, για μια πανανθρώπινη συγγένεια βασισμένη στη λογική, στην εκκοσμίκευση, στη συνεργασία και στη δημοκρατία. Μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι κάθε κίνημα που οι φιλοδοξίες του υπολείπονται αυτών των ελευθεριακών σοσιαλιστικών και αναρχικών αντιλήψεων της «αδελφοσύνης του ανθρώπου», όπως εκφράστηκαν στη «Διεθνή», είναι λιγότερο από ανθρώπινο. Πράγματι, στο κατώφλι του νέου αιώνα, είμαστε υποχρεωμένοι να ζητήσουμε ακόμα περισσότερα απ' όσα διεκδικούσε ο διεθνισμός του 19ου αιώνα. Είμαστε υποχρεωμένοι να διαμορφώσουμε μια ηθική *συμπληρωματικότητας*, στην οποία οι πολιτιστικές διαφορές υπηρετούν την αμοιβαία ενδυνάμωση της ίδιας της ανθρώπινης ενότητας, μια ηθική που, κοντολογίς, θα συνίσταται από ένα μωσαϊκό από σφριγηλές κουλτούρες, οι οποίες *εμπλουτίζουν* και *προωθούν* την ανθρώπινη κατάσταση, αντί να ενισχύουν τον κατακερματισμό και την αποσύνθεσή της σε νέες «εθνικότητες» και σε αυξανόμενο αριθμό κρατών-εθνών.

Και δεν είναι καθόλου λιγότερο σημαντική η ανάγκη μιας ριζοσπαστικής κοινωνικής αντίληψης που να συνδέει την πολιτιστική διαφορετικότητα και το ιδανικό μιας ενοποιημένης ανθρωπότητας, με μια ηθική έννοια για το ποια θα *έπρεπε να είναι* η νέα κοινωνία. Μια κοινωνική αντίληψη, που να είναι καθολική ως προς την άποψή της για την ανθρωπότητα, εξισωτική ως προς την ιδέα των κοινωνικών σχέσεων και βασισμένη στην αλληλεγγύη και τη συνεργασία ως προς την άποψή της για τις ανθρώπινες σχέσεις σ' όλα τα επίπεδα της ζωής. Σχεδόν όλες οι μαρξιστικές τάσεις απέναντι στο «εθνικό ζήτημα», μολονότι διεθνικιστικές ως προς την *ταξική* αντίληψή τους, ήταν στην ουσία εργαλειακές: καθοδηγούνταν από τη σκοπιμότητα και τον οπορτουνισμό και —το χειρότερο— συχνά δυσφήμησαν τις ιδέες τη δημοκρατίας, της ιδιότητας του πολίτη και της ελευθερίας, σαν «αφηρημένες» και υποτίθεται «μη επιστημονικές» έννοιες. Εξέχοντες μαρξιστές όπως ο Ενγκελς, η Λούξεμπουργκ και ο Λένιν, αποδέχτηκαν το κράτος-έθνος μ' όλη του την καταναγκαστική εξουσία και τα συγκεντρωτικά του χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Οι μαρξιστές αυτοί δε θεωρούσαν το συνομοσπονδισμό ούτε καν σαν επιθυμητό στόχο. Για παράδειγμα, στα γραπτά της Λούξεμπουργκ ο συνομοσπονδισμός, *όπως υπήρχε στην εποχή της* (ιδιαίτερα με τα σκαμπανεβάσματα του ελβετικού συστήματος των καντονίων) θεωρείται σαν να εξάντλησε όλες τις δυνατότητές του, χωρίς να δίνεται η δέουσα προσοχή στην έμφαση των αναρχικών για την ανάγκη ενός βαθύτατου κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού εκδημοκρατισμού των συνομοσπονδιοποιούμενων δήμων. Οι μαρξιστές, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν προχώρησαν σε καμιά σοβαρή κριτική του κράτους- έθνους και του κρατικού συγκεντρωτισμού αυτού καθ' αυτού, παράλειψη που, αν αφήσουμε στην άκρη όλα τα «κολλεκτιβιστικά» κατορθώματα, καταδίκαζε εκ των προτέρων, (ακόμη και αν δεν υπήρχαν άλλοι παράγοντες), τις προσπάθειές τους να επιτύχουν τη δημιουργία μιας ορθολογικής κοινωνίας.

Η πολιτιστική ελευθερία και ποικιλία, επιτρέψτε μου να τονίσω, δε θα πρέπει να συγχέονται με τον εθνικισμό. Το ότι κάθε λαός θα πρέπει να είναι ελεύθερος να αναπτύξει πλήρως τις δικές του πολιτιστικές ικανότητες δεν αποτελεί απλώς δικαίωμα, αλλά είναι και επιθυμητό. Ο κόσμος θα είναι πράγματι άχρωμος και άχαρος εάν ένα υπέροχο μωσαϊκό από διαφορετικές κουλτούρες δεν αντικαταστήσει το σημερινό ομογενοποιημένο και αφυδατωμένο από κουλτούρα κόσμο, που δημιούργησε ο σύγχρονος καπιταλισμός. Σύμφωνα με την ίδια λογική, ο κόσμος θα είναι τελείως διαχωρισμένος και οι λαοί διαρκώς σε αντιπαράθεση μεταξύ τους, εάν οι πολιτιστικές τους διαφορές *τοπικοποιούνται* και εάν φαινομενικές «πολιτιστικές διαφορές» θεμελιώνονται σε *βιολογιστικές* αντιλήψεις περί φύλου, φυλής και φυσικής ανωτερότητας. Από ιστορική άποψη, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, με μία έννοια, η εθνική σταθεροποίηση των λαών μέσα σε κάποια σύνορα διαμόρφωσε ένα χώρο κοινωνικών σχέσεων που ήταν ευρύτερος του στενού χώρου των συγγενικών σχέσεων —που πάνω του στηρίζονταν οι παραδοσιακές κοινωνίες— επειδή προφανώς είναι πιο ανοιχτός απέναντι στους ξένους, όπως ακριβώς οι πόλεις τείνουν να καλλιεργούν πιο διευρημένες ανθρώπινες σχέσεις απ' ό,τι οι φυλές. Ούτε όμως οι σχέσεις μέσα στις φυλές, ούτε τα εδαφικά σύνορα συνιστούν πραγμάτωση της *δυνατότητας* της ανθρωπότητας να επιτύχει μια κοινότητα με την πιο πλήρη έννοια του όρου, μια κοινότητα με πλούσιες αλλά αρμονικές πολιτιστικές παραλλαγές. Οπως τα σύνορα δεν έχουν καμιά θέση στο τοπίο του νου, έτσι δεν έχουν θέση και στο χάρτη του πλανήτη.

Ενας σοσιαλισμός που διακατέχεται από τέτοιου είδους ηθική αντίληψη και αποδίδει τον οφειλόμενο σεβασμό προς την πολιτιστική ποικιλομορφία, δεν μπορεί να αγνοεί την ενδεχόμενη *έκβαση* ενός εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα, όπως συχνά έκαναν στο παρελθόν και η Παλαιά και η Νέα Αριστερά. Ούτε μπορεί να υποστηρίζει εθνικο-απελευθερωτικούς αγώνες για εργαλειακούς σκοπούς, για λόγους δηλαδή σκοπιμότητας, απλά σαν μέσο για την «εξασθένιση» του ιμπεριαλισμού. Ενας τέτοιος σοσιαλισμός, δεν μπορεί, κατά την άποψή μου, να προωθήσει την εξάπλωση των κρατών-εθνών και, ακόμη χειρότερα, να αυξήσει τον αριθμό των διχαστικών εθνικών οντοτήτων. Φυσικά, αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι η επιτυχία πολλών «εθνικο-απελευθερωτικών» αγώνων είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία πολιτικά ανεξάρτητων κρατικιστικών καθεστώτων, τα οποία εντούτοις είναι τόσο *χειραγωγήσι-μα* από τις δυνάμεις του διεθνούς καπιταλισμού όσο και από τα παλαιά γενικά εξασθενημένα ιμπεριαλιστικά κράτη. Πολύ συχνά μάλιστα έχουμε περιπτώσεις όπου έθνη του «Τρίτου Κόσμου» δεν έσπασαν τα αποικιακά τους δεσμά από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά: απλώς «εξημερώθηκαν» και έγιναν φοβερά ευάλωτα στις δυνάμεις του διεθνούς καπιταλισμού, αποκτώντας ένα προσωπείο αυτοδιάθεσης. Επιπλέον, συχνά χρησιμοποίησαν τους μύθους τους περί «εθνικής κυριαρχίας» για να εκθρέψουν ξενοφοβικές φιλοδοξίες για αρπαγή γειτονικών περιοχών και για να καταπιέσουν τους γειτόνους τους με την ίδια κτηνωδία που χρησι-

μοποιούσαν οι ιμπεριαλιστές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Γκάνα υπό τον Νκρούμαχ που καταπίεσε τους λαούς του Τόγκο στη Δυτική Αφρική, ή η προσπάθεια του Μιλόσεβιτς να «εκκαθαρίσει» τους Μουσουλμάνους από τη Βοσνία. Και είναι εξίσου οπισθοδρομικό το γεγονός ότι τέτοιοι εθνικισμοί επικαλούνται ό,τι πιο επικίνδυνο υπάρχει μέσα στην παράδοση του λαού: το θρησκευτικό φονταμενταλισμό σ' όλες του τις μορφές, το παραδοσιακό μίσος για τους «ξένους», την «εθνική ενότητα» που συγκαλύπτει τρομακτικές εσωτερικές κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες και συχνότατα την πλήρη παραγνώριση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Το «έθνος», ως πολιτιστική οντότητα, ξεπερνιέται από ένα συντριπτικά ισχυρότερο και καταπιεστικό κρατικό μηχανισμό. Ο ρατσισμός συνήθως πάει χέρι-χέρι με τους «εθνικο-απελευθερωτικούς» αγώνες, όπως η «εθνοκάθαρση», και τους πολέμους για εδαφικά κέρδη που τόσο οδυνηρά παρατηρούμε σήμερα στη Μέση Ανατολή, στην Ινδία, τον Καύκασο και την Ανατολική Ευρώπη. Εθνικισμοί, που μόλις πριν από μια γενιά θα μπορούσαν ίσως να χαρακτηριστούν σαν «εθνικο-απελευθερωτικοί» αγώνες, σήμερα, μετά την κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας, θεωρούνται ευκρινέστερα σαν τίποτα περισσότερο από κοινωνικοί εφιάλτες και σαράκι που καταστρέφει τον πολιτισμό.

Θα πρέπει να τονίσω χωρίς περιστροφές ότι οι εθνικισμοί αποτελούν οπισθοδρομικούς αταβισμούς που ο Διαφωτισμός προσπάθησε προ πολλού να ξεπεράσει. Εσωτερικεύουν τα χειρότερα χαρακτηριστικά των αυτοκρατοριών, από τις οποίες οι καταπιεσμένοι λαοί προσπάθησαν να απελευθερωθούν. Διότι, όχι μόνο συνήθως αναπαράγουν κρατικές μηχανές που είναι τόσο καταπιεστικές όσο κι εκείνες που επέβαλαν οι αποικιοκρατικές δυνάμεις, αλλά και ενδυναμώνουν τις μηχανές αυτές με πολιτιστικά, θρησκευτικά, εθνοτικά και ξενοφοβικά χαρακτηριστικά, τα οποία χρησιμοποιούνται συχνά για να δημιουργήσουν τοπικά μίση και υποϊμπεριαλισμούς. Και είναι εξίσου σημαντικό να τονιστεί ότι, λόγω της απουσίας γνήσιων λαϊκών δημοκρατιών, συχνά, οι *αντιϊμπεριαλιστικοί* αγώνες ακολουθούνται από την ενίσχυση του ίδιου του ιμπεριαλισμού, όπως στην περίπτωση όπου οι δυνάμεις, οι οποίες φαινομενικά στερήθηκαν τις αποικίες τους, μπορούν τώρα να στρέφουν το κράτος μιας πρώην αποικίας εναντίον του κράτους της άλλης, όπως άλλωστε μαρτυρούν οι συγκρούσεις που ρημάζουν σήμερα την Αφρική, τη Μέση Ανατολή και την Ινδική υποήπειρο. Θα πρόσθετα επίσης, ότι αυτές είναι και οι περιοχές όπου είναι πιο πιθανό να ξεσπάσουν πυρηνικοί πόλεμοι στο μέλλον. Η κατασκευή ισλαμικής πυρηνικής βόμβας σαν αντιστάθμισμα της ισραηλινής, ή μιας πυρηνικής βόμβας από το Πακιστάν για να αντισταθμίσει την αντίστοιχη ινδική, τίποτα το καλό δεν προμηνύουν για το Νότο και τις συγκρούσεις του με το Βορρά. Πράγματι, η τάση των πρώην αποικιών να επιδιώκουν ενεργά συμμαχίες με τους πρώην ιμπεριαλιστές δυνάστες τους αποτελεί σήμερα πολύ πιο τυπικό χαρακτηριστικό της διπλωματίας Βορρά-Νότου παρά οποιαδήποτε ενότητα του Νότου εναντίον του Βορρά.

Ο εθνικισμός υπήρξε *πάντα* ασθένεια που δίχαζε τους ανθρώπους. Οσο κι αν οι

παραδοσιακοί μαρξιστές θεωρούν ίσως αυτή την αντίληψη «αφηρημένη», γεγονός είναι ότι δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τον εθνικισμό σαν τίποτα περισσότερο από οπισθοδρόμηση και επιστροφή προς έναν τοπικιστικό φυλετισμό, καθώς και σαν το προσάναμμα των ενδοκοινοτικών πολέμων. Και είναι γεγονός ότι οι «εθνικο-απελευθερωτικοί» αγώνες, που είχαν σαν αποτέλεσμα το σχηματισμό νέων κρατών στον «Τρίτο Κόσμο» και στην Ανατολική Ευρώπη, απέτυχαν να εμποδίσουν την επέκταση του ιμπεριαλισμού, ή να μετεξελιχθούν τα ίδια σε πλήρως δημοκρατικά κράτη. Το γεγονός ότι οι «απελευθερωμένοι» λαοί της σταλινικής αυτοκρατορίας καταπιέζονται σήμερα λιγότερο σε σχέση με τα όσα υπέφεραν κάτω από κομμουνιστικό καθεστώς δε θάπρεπε να μας παραπλανήσει και να μας οδηγήσει να πιστέψουμε ότι είναι επίσης απελευθερωμένοι από την ξενοφοβία, την οποία όλα σχεδόν τα κράτη- έθνη καλλιεργούν, ή από την πολιτιστική ομοιογενοποίηση που παράγουν ο καπιταλισμός και τα μέσα του μαζικής ενημέρωσης.

Είναι βέβαιο ότι κανείς ελευθεριακός αριστερός δεν μπορεί να αντιταχθεί στο *δικαίωμα* ενός υπόδουλου λαού να αποκτήσει την αυτόνομη οντότητά του, είτε με τη μορφή του συνομοσπονδιακού κοινοτισμού, είτε με τη μορφή του κράτους-έθνους που στηρίζεται σε ιεραρχικές και ταξικές ανισότητες. Ωστόσο, το να αντιταχθεί κανείς απέναντι σ'έναν καταπιεστή δεν ισοδυναμεί με *στήριξη* του ο,τιδήποτε πράττουν τα κράτη-έθνη, που παλαιότερα ήταν αποικίες. Από ηθική άποψη, δεν μπορούμε να είμαστε αντίθετοι απέναντι σ' ένα σφάλμα που διαπράττει κάποιος και μετά να υποστηρίζουμε κάποιον άλλο που διαπράττει το ίδιο σφάλμα. Το τετριμμένο, αλλά συμπυκνωμένο σε νόημα, αξίωμα ότι «ο εχθρός του εχθρού μου δεν είναι φίλος μου» είναι ιδιαίτερα εφαρμόσιμο στην περίπτωση των καταπιεσμένων λαών που ενδέχεται να αποτελούν αντίκειμενο χειραγώγησης από ολοκληρωτικούς, θρησκευτικούς ζηλωτές και εραστές της «εθνοκάθαρσης». Οπως μια αυθεντική ηθική πρέπει να θεμελιώνεται στη λογική και να βασίζεται στις πραγματικές δυνατότητες της ανθρωπότητας, έτσι και ο ελευθεριακός σοσιαλισμός ή ο αναρχισμός πρέπει να διατηρήσει την ηθική του ακεραιότητα, εάν πρόκειται η φωνή της λογικής να εισακουστεί στις κοινωνικές υποθέσεις. Στη δεκαετία του '60, εκείνοι που αντιτάχτηκαν στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό στη Νοτιοανατολική Ασία και ταυτόχρονα αρνήθηκαν να παράσχουν κάθε υποστήριξη στο κομμουνιστικό καθεστώς στο Ανόι, καθώς και εκείνοι που αντιτάχτηκαν στην αμερικανική επέμβαση στην Κούβα χωρίς να υποστηρίζουν τον ολοκληρωτισμό του Κάστρο, σαφώς στάθηκαν σε υψηλότερο ηθικό επίπεδο σε σχέση με εκείνους της Νέας Αριστεράς που εξεγέρθηκαν εναντίον των Ηνωμένων Πολιτειών και υποστήριξαν τους «εθνικο-απελευθερωτικούς» αγώνες, χωρίς να ενδιαφερθούν καθόλου για τους αυταρχικούς και εξουσιαστικούς στόχους των αγώνων αυτών. Πράγματι, αυτοί της Νέας Αριστεράς, ταυτισμένοι με τους εξουσιαστές που ενεργώς υποστήριζαν, έχασαν σταδιακά τελείως το ηθικό τους, γιατί οι απελευθερωτικές τους ιδέες δεν είχαν κάποια ηθική βάση. Στην πραγματικότητα, σήμερα, απελευθερωτικοί αγώνες που βασίζονται στον εθνικισμό και τον κρατισμό δρέπουν τους

τρομακτικούς καρπούς μιας φονικής αιματοχυσίας σ' όλο τον κόσμο. Ακόμα και σε κράτη που «απελευθερώθηκαν» πρόσφατα, όπως η Ανατολική Γερμανία, ο εθνικισμός έχει βρει κτηνώδη έκφραση στην άνοδο φασιστικών κινημάτων, στα σχέδια για τον περιορισμό της μετανάστευσης όσων ζητούν άσυλο, στη βία εναντίον των «ξένων» συμπεριλαμβανομένων και θυμάτων του ναζισμού όπως των Αθίγγανων και τα παρόμοια. Ετσι, η εργαλειακή αντίληψη περί εθνικισμού, που καλλιέργησαν αρχικά οι μαρξιστές, έχει αφήσει πολλές «αριστερές» τάσεις όπως οι σοσιαλδημοκράτες σε κατάσταση ηθικής χρεοκοπίας.

Ας προσθέσω ακόμα ότι από ηθική απόψη υπάρχουν μερικά κοινωνικά θέματα στα οποία *πρέπει να πάρουμε θέση*, όπως θέματα που αφορούν το λευκό ή μαύρο ρατσισμό, την πατριαρχία και τη μητριαρχία, τον ιμπεριαλισμό και τον «τριτοκοσμικό» ολοκληρωτισμό. Η απαρέγκλιτη αντίθεση απέναντι στο ρατσισμό, στην καταπίεση του φύλου και στην κυριαρχία *αυτή καθ' αυτή*, πρέπει πάντα να αποτελεί υπέρτατο καθήκον, εάν πρόκειται ένας ηθικός σοσιαλισμός να αναδυθεί από τις στάχτες του ίδιου του σοσιαλισμού. Ζούμε, ωστόσο, μέσα σ' έναν κόσμο, όπου μερικές φορές προκύπτουν θέματα στα οποία ως αριστεροί δεν μπορούμε να πάρουμε *καμιά* θέση. Διότι πρόκειται για θέματα στα οποία το να πάρει κανείς θέση ισοδυναμεί με το να λειτουργήσει εντός των εναλλακτικών λύσεων που προσφέρονται από μια βασικά ανορθολογική κοινωνία και να επιλέξει τη μικρότερη ανορθολογικότητα μεταξύ διάφορων ανορθολογικοτήτων και το μικρότερο κακό μεταξύ διάφορων κακών. Η ολοκληρωτική απόρριψη τέτοιων επιλογών και η σαφής τοποθέτηση ότι η επιλογή του μικρότερου κακού οδηγεί τελικά στην υποστήριξη του χειρότερου κακού, δεν αποτελεί σημείο πολιτικής αναποτελεσματικότητας. Οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες, υποστηρίζοντας το ένα «μικρότερο κακό» μετά το άλλο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, άρχισαν υποστηρίζοντας τους φιλελεύθερους και τους συντηρητικούς για να καταλήξουν στην υποστήριξη των αντιδραστικών, οι οποίοι τελικά έφεραν τον Χίτλερ στην εξουσία. Σε μια ανορθολογική κοινωνία, το μόνο που μπορούν να παράγουν η συμβατική λογική και η εργαλειακή αντίληψη, που χρησιμοποιούν την αρετή σαν επικάλυμμα για να συγκαλύψουν τις βασικές αντιφάσεις της θέσης τους και της κοινωνίας, είναι ακόμα μεγαλύτερος ανορθολογισμός.

«Οπως οι διαδικασίες της ζωής, η χώνευση και η αναπνοή», παρατηρούσε ο Μπακούνιν, η εθνικότητα «... δεν έχει το δικαίωμα να ενδιαφέρεται για τον εαυτό της μέχρις ότου της αρνηθούν το δικαίωμα αυτό». Η τοποθέτηση αυτή ήταν αρκετά διορατική για την εποχή της. Με την έκρηξη του βάρβαρου εθνικισμού στις μέρες μας και τις απειλητικές ορέξεις των εθνικιστών για τη δημιουργία όλο και περισσότερων κρατών-εθνών, είμαι υποχρεωμένος να προσθέσω ότι η «εθνικότητα»[10] αποτελεί μορ-

10. (Σημ. επιμ.) Προφανώς, ο συγγραφέας αποδίδει στον όρο «εθνικότητα» εδώ την ιδιότητα του μέλους ενός κράτους-έθνους και όχι την ιδιότητα του μέλους ενός έθνους, με την έννοια ενός συνόλου πολιτιστικών χαρακτηριστικών. Η ερμηνεία αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι παραπάνω είχε κάνει σαφή διάκριση μεταξύ εθνικισμού (που αποδοκιμάζει) και πολιτιστικής ελευθερίας και διαφορετικότητας (που επιδοκιμάζει).

φή **δυσπεψίας** και ότι οι αιτίες της θα πρέπει να εκβληθούν δια εμετού, ώστε η ασθένεια αυτή να μην επιδεινώσει περισσότερο την κατάσταση της κοινωνίας.

Επιζητώντας εναλλακτική λύση

Εάν ο εθνικισμός είναι οπισθοδρομικός, τι ορθολογική και ανθρωπιστική εναλλακτική λύση μπορεί να προσφέρει ένας ηθικός σοσιαλισμός; Δεν υπάρχει θέση σε μια ελεύθερη κοινωνία για τα κράτη-έθνη, είτε ως έθνη, είτε ως κράτη. Οσο ισχυρή κι αν είναι η παρόρμηση συγκεκριμένων λαών προς τη συλλογική ταυτότητα, η λογική και η ανάγκη ηθικής συμπεριφοράς μας υποχρεώνουν να επανακτήσουμε την καθολικότητα της πόλης και μία πολιτική κουλτούρα βασισμένη στην άμεση δημοκρατία, μολονότι σ' ένα πολύ υψηλότερο επίπεδο ακόμα και σε σχέση μ' εκείνο της *πόλης* των Αθηνών του Περικλή. Η (εθνική) ταυτότητα θα πρέπει να αντικατασταθεί από την κοινότητα, από την κοινή συνάφεια που πρέπει να είναι ανθρώπινη σε κλίμακα, μη ιεραρχική, ελευθεριακή και ανοιχτή σε όλους, ανεξάρτητα από το φύλο του ατόμου, τα εθνοτικά του χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τη σεξουαλική του ταυτότητα, τα ταλέντα που διαθέτει ή τις προσωπικές του κλίσεις. Μια τέτοια κοινοτική ζωή μπορεί να ανακτηθεί μόνο με τη νέα πολιτική που έχω αποκαλέσει ελευθεριακό κοινοτισμό: τον εκδημοκρατισμό δηλαδή των κοινοτήτων, ώστε να μπορούν να είναι αντικείμενο αυτοδιαχείρισης από το λαό που τις κατοικεί, και το σχηματισμό συνομοσπονδιών κοινοτήτων που θα αποτελέσουν την αντίπαλη εξουσία απέναντι στο κράτος-έθνος.

Ο κίνδυνος, βέβαια, οι εκδημοκρατισμένες αυτές κοινότητες, μέσα σε μια αποκεντρωμένη κοινωνία, να πέσουν σ' ένα οικονομικό και πολιτιστικό τοπικισμό είναι πολύ πραγματικός και μπορεί να αποφευχθεί μόνο με μια αυστηρή συνομοσπονδιακή οργάνωση των κοινοτήτων στη βάση της υλικής τους αλληλεξάρτησης. Η «αυτάρκεια» της κοινοτικής ζωής, ακόμα κι αν ήταν σήμερα δυνατή, με κανένα τρόπο δε θα αποτελούσε εγγύηση μιας γνήσιας δημοκρατίας στη βάση. Η συνομοσπονδιακή οργάνωση των κοινοτήτων ως μέσον αλληλεπίδρασης, συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας ανάμεσα στις κοινοτικές του συνιστώσες, παρέχει τη μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στο πανίσχυρο κράτος-έθνος, από τη μια μεριά και στην τοπικιστική πόλη, από την άλλη. Η συνομοσπονδία, όντας πλήρως δημοκρατική, (οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι των κοινοτήτων στους συνομοσπονδιακούς θεσμούς θα είναι ανακλητοί, θα εναλλάσσονται και θα υπόκεινται σε ανελέητο δημόσιο έλεγχο), θα συνιστούσε επέκταση των τοπικών ελευθεριών σε περιφερειακό επίπεδο, επιτρέποντας τη δημιουργία μιας ευαίσθητης ισορροπίας μεταξύ τοπικής και περιφερειακής κοινότητας, όπου η πολιτιστική ποικιλομορφία των πόλεων θα μπορούσε να ανθίσει χωρίς να στρέφεται προς μια τοπική αποκλειστικότητα. Πράγματι, ευεργετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν φερ' ειπείν να «ταξιδεύουν» εντός και μεταξύ των διάφορων συνομοσπονδιών, παράλληλα με την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών που αποτελούν τα υλικά μέσα της ζωής.

Στη βάση της ίδιας λογικής, η «ιδιοκτησία» θα πρέπει να κοινοτικοποιηθεί, παρά να εθνικοποιηθεί (πράγμα που απλώς ενισχύει την κρατική εξουσία με οικονομική εξουσία), να κολλεκτιβοποιηθεί (πράγμα που απλώς αναδιαμορφώνει τα ατομικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα σε «κολλεκτιβιστική» βάση) ή να ιδιωτικοποιηθεί (πράγμα που διευκολύνει την επανεμφάνιση της ανταγωνιστικής οικονομίας της αγοράς). Η κοινοτικοποιημένη οικονομία θα έμοιαζε μ' ένα σύστημα επικαρπίας (usufruct), βασισμένου καθ' ολοκληρίαν στις ανάγκες του καθενός και στην ιδιότητα του πολίτη, παρά στα ατομικά, ιδιοκτησιακά ή επαγγελματικά, συμφέροντα. Οπου η συνέλευση των πολιτών της κοινότητας ελέγχει την οικονομική πολιτική, *κανένα άτομο* δεν μπορεί να ελέγχει, πολύ δε λιγότερο να «έχει την ιδιοκτησία» των μέσων παραγωγής και ζωής. Οπου συνομοσπονδιακά μέσα διαχείρισης των πλουτοπαραγωγικών πηγών της περιοχής συντονίζουν την οικονομική συμπεριφορά του συνόλου, τα τοπικιστικά συμφέροντα τείνουν να υποχωρούν μπροστά στα ευρύτερα ανθρώπινα συμφέροντα, και τα στενά οικονομικά συμφέροντα παραχωρούν τη θέση τους σε πιο ευρύτερα δημοκρατικά συμφέροντα. Τα θέματα με τα οποία θα ασχολούνται οι κοινότητες και οι συνομοσπονδίες τους δε θα περιστρέφονται γύρω από το ατομικό οικονομικό συμφέρον, αλλά Θα εστιάζονται στις δημοκρατικές διαδικασίες και στην εφαρμογή της αρχής της ισότητας στην κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών.

Ας μην υπάρξει καμιά αμφιβολία ότι οι τεχνολογικοί πόροι, που καθιστούν πλέον δυνατό στους ανθρώπους να **επιλέγουν** το στιλ ζωής που επιθυμούν και να διαθέτουν ελεύθερο χρόνο για να συμμετέχουν πλήρως σε μια δημοκρατική πολιτική, είναι απολύτως αναγκαίοι για την ελευθεριακή, συνομοσπονδιακά οργανωμένη, κοινωνία που προσπάθησα να σκιαγραφήσω στο δοκίμιο αυτό. Ακόμα και οι καλύτερες των ηθικών προθέσεων είναι πιθανόν να παράγουν κάποια μορφή ολιγαρχίας, όπου η διαφορετική πρόσβαση στα μέσα ζωής θα οδηγήσει στη διαμόρφωση ελίτ που θα κατέχουν περισσότερα από τα αγαθά της ζωής σε σχέση με τους άλλους πολίτες. Απ' αυτή την άποψη, ο ασκητισμός που προάγουν οι οικομυστικιστές και οι βαθειοί οικολόγοι είναι επίβουλα αντιδραστικός: διότι όχι μόνο αγνοεί την ελευθερία του ατόμου να επιλέγει το δικό του στιλ ζωής —τη μόνη εναλλακτική λύση που προσφέρει η σημερινή κοινωνία στο άτομο που δεν επιθυμεί να γίνει αλόγιστος καταναλωτής— αλλά και καθυποτάσσει την ανθρώπινη ελευθερία, **ως τέτοια,** σε μια σχεδόν μυστικιστική αντίληψη περί επιταγών της «φύσης», προτείνοντας σαν συνταγή την «επιστροφή στην Πλειστόκαινη περίοδο», τη Νεολιθική περίοδο, ή στην περίοδο όπου οι άνθρωποι συνέλεγαν την τροφή τους, για να παραθέσω τα πιο ακραία παραδείγματα. Μια ελεύθερη οικολογική κοινωνία —σε διάκριση από μια κοινωνία η οποία κανοναρχείται από μια αυταρχική οικολογική ελίτ— ή από την «ελεύθερη αγορά» — μπορεί να υπάρξει μόνο σαν μια οικολογική συνομοσπονδία βασισμένη στον ελευθεριακό κοινοτισμό. Οταν τελικά ελεύθερες κοινότητες αντικαταστήσουν το έθνος και συνομοσπονδιακές μορφές οργάνωσης το κράτος, η ανθρωπότητα θα έχει απαλλαγεί από τον εθνικισμό.

Προσθήκη

Ο Εθνικισμός και οι μεγάλες επαναστάσεις

Κατά τη διάρκεια των μεγάλων επαναστάσεων του 18ου αιώνα, ιδιαίτερα της Αμερικανικής και της Γαλλικής, αλλά και μετά, οι εκφράσεις που απέπνεαν εθνικισμό δεν είχαν το νόημα που συχνά έχουν σήμερα. Η λέξη «πατριώτης», πριν από δύο αιώνες, δεν εχρησιμοποιείτο για να εκφράσει την ειδική αφοσίωση των ανθρώπων προς κάποια «πατρίδα». Τόσο στην περίπτωση της αμερικανικής επανάστασης, όσο και στην περίπτωση της γαλλικής, η λέξη πατρίδα χρησιμοποιόταν συνήθως για να απονομιμοποιεί τον ισχυρισμό της μοναρχίας ότι κυριολεκτικά κατείχε τη χώρα και τις αποικίες που κυβερνούσε, σαν να ήταν η προσωπική κληρονομιά του βασιλιά, και αποσκοπούσε στο να κατοχυρώσει τη θέση του απλού πολίτη ως «μετόχου» σ' αυτό που προηγουμένως εθεωρείτο αποκλειστικά βασιλική περιουσία. Κατά συνέπεια, οι Αμερικανοί επαναστάτες που ανακήρυξαν την ανεξαρτησία τους από τη βρετανική μοναρχία το 1776 επέφεραν ριζική αλλαγή στους δεσμούς τους με τη «μητέρα πατρίδα», όταν αντικατέστησαν το βασιλικό σύστημα διακυβέρνησης μ' ένα ρεπουμπλικανικό (republican) σύστημα, δομημένο στη βάση της ιδιότητας του πολίτη, αντί της υπηκοότητας. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, οι Γάλλοι, ακόμα κι όταν εγκαθίδρυσαν καθεστώς συνταγματικής μοναρχίας, σκόπιμα άλλαξαν τον τίτλο του Λουδοβίκου του 14ου από «Βασιλέα της Γαλλίας» σε «Βασιλέα των Γάλλων», άλλαγή που δεν είχε μόνο συμβολικό χαρακτήρα. Οπως ο Γεώργιος ο Γ′ δεν μπορούσε πλέον να ισχυρίζεται ότι κατείχε τις αμερικανικές αποικίες, ισχυρισμό που οι ίδιοι οι άποικοι ουδέποτε θεώρησαν στην ουσία έγκυρο, έτσι και ο Λουδοβίκος ο 14ος, απ' τη στιγμή που δημιουργήθηκε η Εθνοσυνέλευση, δεν ήταν πια «ιδιοκτήτης» της Γαλλίας.

Η λέξη «πατριώτης» που χρησιμοποιήθηκε τόσο πλατιά και στις δύο επαναστάσεις, καθώς και η λέξη «Εθνος» που χρησιμοποιήθηκε στη Γαλλική Επανάσταση, αποκατέστησαν νομικά την εθνική κληρονομιά και περιουσία στο λαό. Πράγματι, όροι όπως «Εθνος» αναφέρονταν ουσιαστικά στο σώμα των πολιτών στο σύνολό τους, σε χτυπητή αντίθεση με τον όρο «Αυλή» (Court) που αναφερόταν στην ιδιοκτησιακή εξουσία της βασιλικής οικογένειας. Η διάκριση μεταξύ «Αυλής και Χώρας» είχε ήδη γίνει στην Αγγλική Επανάσταση, στη δεκαετία του 1640, και αργότερα βρήκε έκφραση στη διάκριση μεταξύ του «βασιλόφρονα» (royalist) και του «πατριώτη» (patriot), προς τα τέλη του 17ου αιώνα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ιστορικά κείμενα που ανακήρυτταν μία θεμελιακή αλλαγή στους δεσμούς μεταξύ «Εθνους» και των πρώην αφεντάδων του απευθύνονταν στην ανθρωπότητα στο σύνολό της κι όχι σ' ένα συγκεκριμένο λαό. Η «Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας» του Τόμας Τζέφερσον αρχίζει με την προκλητική παρα-

τήρηση ότι «ο αρμόζων σεβασμός προς τις γνώμες *όλης της ανθρωπότητας* απαιτεί (από τους Αμερικανούς) να διακηρύξουν τους λόγους που τους παρωθούν» να διακόψουν τους δεσμούς τους με τη βρετανική μοναρχία. Οπως και τα γαλλικά επαναστατικά κείμενα που επακολούθησαν, το κείμενο αυτό του Τζέφερσον βάσιζε τον ισχυρισμό του στην πεποίθηση ότι «**όλοι** οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι» και ότι «η Κυβέρνηση θεσπίζεται μεταξύ των Ανθρώπων και αντλεί τις εξουσίες της από τη συναίνεση των κυβερνωμένων».

Η Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας στις 4 Ιουλίου 1776 επρόκειτο να αποτελέσει το θεωρητικό πρότυπο για παρόμοιες διακηρύξεις των Γάλλων επαναστατών. Οι διακηρύξεις αυτές όχι μόνο δεν ήταν εθνικιστικές, αλλά ήταν αντίθετα ένθερμα κοσμοπολίτικες και πανανθρώπινες και απευθύνονταν σ' όλη την οικουμένη. Το διάσημο προσωπικό απόφθεγμα του Τόμας Παίην, «η χώρα μου είναι ο κόσμος» δεν αντιπροσώπευε κάποια ιδιορρυθμία των ηγετών της Αμερικανικής Επανάστασης. Ο Τζώρτζ Ουάσιγκτον δε δίσταζε να διακηρύσσει ότι ήταν «πολίτης της μεγάλης Δημοκρατίας της ανθρωπότητας», ενώ ο Μπένζαμιν Ρους ομολογούσε ότι η επανάσταση δεν αποτελούσε «ρήγμα στη Δημοκρατία των γραμμάτων». Σε μια δήλωση που εξέφραζε ένθερμα το πνεύμα του Διαφωτισμού, ο Τζων Ανταμς δήλωνε ότι, παρά τον πόλεμο στις αποικίες, «επιστήμη και λογοτεχνία δε γνωρίζουν ούτε κόμμα ούτε έθνος». Η φράση «Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφοσύνη» λέγεται ότι δόθηκε στους Γάλλους από τον Μπένζαμιν Φράνκλιν, του οποίου η απελευθέρωση από τον εθνικισμό και τον τοπικισμό έγινε αντικείμενο θαυμασμού σ' όλο τον κόσμο. «Οπου διακυβεύεται η ελευθερία», έλεγε ο Φράνκλιν το 1783, «εκεί είναι και η χώρα μου».

Από το ίδιο πνεύμα εμφορούνταν και οι στοχαστές του Γαλλικού Διαφωτισμού, πνεύμα που μεταβίβασαν πλήρως στις επαναστάσεις του 1789. Ο Μοντεσκιέ, που το έργο του *Περσικά Γράμματα* (1721) χαρακτηρίσθηκε από το Norman Hampson ως «το πρώτο μεγάλο έργο του Γαλλικού Διαφωτισμού», σημείωνε στα σημειωματάριά του: «όταν δρω είμαι πολίτης, αλλά όταν γράφω είμαι άνθρωπος και κρίνω όλους τους λαούς της Ευρώπης με όση αμεροληψία κρίνω και το λαό της Μαδαγασκάρης». Ο οικουμενισμός αυτός αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων σχεδόν των Εγκυκλοπαιδιστών, με πιθανή εξαίρεση το Ρουσσώ, του οποίου η μυστικοποίηση της ελβετικής του καταγωγής ενείχε ένα δημοκρατικό, αλλά συχνά συναισθηματικό, πάθος για τον αγροτικό τρόπο ζωής, που ο ίδιος όμως ουδέποτε δοκίμασε στη ζωή του. Δεν είναι επίσης τυχαίο που η γαλλική γλώσσα έγινε η γλώσσα της μορφωμένης Ευρώπης: οι κοσμοπολίτικες αντιλήψεις των διανοουμένων του Διαφωτισμού δημιούργησαν στην πραγματικότητα μια εκκοσμικευμένη δημοκρατική κοινότητα των γραμμάτων. Την κοινότητα αυτή διέβρωσαν με την πάροδο του χρόνου ο ρομαντισμός, ο μυστικισμός και τελικά η ταύτιση της ιδιότητας του πολίτη ενός έθνους, με τη φυλή ή με την εθνική ανωτερότητα.

Ετσι, ο εθνικισμός ποτέ δε βρέθηκε μέσα στην τροχιά του Διαφωτισμού και των

μεγάλων επαναστάσεων του 18ου αιώνα, επαναστάσεων που σαφώς και ρητώς διαπνέονταν από μια οικουμενική, κοινωνική και πολιτιστική, αντίληψη. Οι επαναστάτες εκείνης της εποχής δεν σταμάτησαν ποτέ να σαγηνεύονται από αυτή την πολιτιστική ποικιλία και από τα πιο ανθρωπιστικά στοιχεία της. Οπως οι Διαφωτιστές, που προετοίμασαν γι' αυτούς τις διανοητικές βάσεις για τις κοινωνικές δραστηριότητές τους, οι επαναστάτες αυτοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους πάνω απ' όλα ως «πολίτες» μιας εκκοσμικευμένης (μη θρησκευτικής) ανθρώπινης κοινότητας, που δεν γνώριζε ούτε διανοητικά, ούτε πολιτικά, ούτε εδαφικά σύνορα.

Τάκης Φωτόπουλος*

Το Κράτος-Εθνος και η Αγορά**

Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να δείξει ότι η σημερινή παρακμή του κράτους-έθνους, η οποία είναι ιδιαίτερα εμφανής μέσα στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, δηλαδή εκεί όπου ακριβώς αναδύθηκε ιστορικά το κράτος-έθνος, συνδέεται στενά με τη σημερινή διεθνοποιημένη φάση αυτού που θα ονομάσω η *διαδικασία της αγοραιοποίησης*. Πρόκειται για μια ιστορική διαδικασία που μετέβαλε τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες του παρελθόντος στη σημερινή *οικονομία της αγοράς*. Το άρθρο αποσκοπεί επίσης να δείξει ότι η άνοδος στον αιώνα μας του φαινομένου που ονομάζω *κρατισμός*, δηλαδή της περιόδου ενεργού κρατικού ελέγχου πάνω στην οικονομία και παρέμβασης στον αυτορρυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς, δεν ήταν παρά ένα σύντομο διάλειμμα στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Η *κρατικιστική φάση* της διαδικασίας αυτής δεν κράτησε παρά μόνο μισό αιώνα. Την ακολούθησε η σημερινή διεθνοποιημένη φάση αναδίπλωσης του κρατικού ελέγχου επί της οικονομίας, μέσα στο πλαίσιο της *νεοφιλελεύθερης συναίνεσης*. Ο κρατισμός, ιδιαίτερα στη δυτική σοσιαλδημοκρατική μορφή του, δεν ήταν παρά μια καταδικασμένη εκ των προτέρων απόπειρα να θέσει αποτελεσματικούς κοινωνικούς περιορισμούς στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Κι αυτό έχει σαν συνέπεια ότι η σημερινή ρητορεία των σοσιαλιστών και οικοσοσιαλιστών για την ενδυνάμωση της **κοινωνίας των πολιτών** δεν είναι παρά ένα ακόμη όνειρο: μέσα στο καπιταλιστικό θεσμικό πλαίσιο η διαδικασία αγοραιοποίησης δεν είναι αναστρέψιμη. Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που εγκαθίσταται η οικονομία της αγοράς, η δική της δυναμική —που συνοψίζεται στο μότο «ανάπτυξη ή θάνατος»— τείνει να υπονομεύει κάθε σοβαρή προσπάθεια δημιουργίας κάποιου μηχανισμού αυτοπροστασίας της κοινωνίας απέναντι στην ηγεμονία της αγοράς και μετασχηματίζει την ίδια την κοινωνία σε μια *κοινωνία της αγοράς*.

---

* Ο Τάκης Φωτόπουλος είναι υπεύθυνος ύλης του *Κοινωνία και Φύση*, managing editor του *Society and Nature* και τακτικός συνεργάτης στην *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*. Μεταξύ 1969 και 1989 ήταν καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Β. Λονδίνου. Είναι συγγραφέας των βιβλίων *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: η Ελληνική περίπτωση*, (Εξάντας, 1985 και 1987), *Ο Πόλεμος στον Κόλπο: η πρώτη μάχη στη σύγκρουση Βορρά-Νότου*, (Εξάντας, 1991) και *Η Νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της Οικονομίας Ανάπτυξης*, (Γόρδιος, 1993)

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι σημερινές εθνικιστικές συγκρούσεις στην Ανατολική Ευρώπη εκφράζουν ένα μεταβατικό φαινόμενο που σηματοδοτεί την πλήρη ενσωμάτωση των χωρών αυτών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Με άλλα λόγια, οι συγκρούσεις αυτές εκφράζουν μια προηγούμενη φάση στη διαδικασία της αγοραιοποίησης, διαδικασία που σ' αυτές τις χώρες διακόπηκε από την έλευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ταυτόχρονα, το κενό, που δημιουργήθηκε από την παρακμή του κρατισμού στη Δυτική Ευρώπη, δεν πληρώθηκε από μια διαδικασία ενδυνάμωσης των κοινοτήτων. Επομένως, η φθορά των κοινοτήτων και των κοινοτικών αξιών —που ενέτεινε η σημερινή επιτάχυνση της διαδικασίας αγοραιοποίησης— σε συνδυασμό με τη δραστική άνοδο της ανεργίας και την παρακμή του κράτους-πρόνοιας, που προέκυψε ως συνέπεια της κατάρρευσης της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, μπορούν να εξηγήσουν σε μεγάλο βαθμό τη σημερινή άνθιση του νεο-ρατσισμού.

Τέλος, ένα μεθοδολογικό θέμα. Η έμφαση που δίνει το άρθρο στις σχέσεις της αγοράς και η αντίστοιχη χρήση μερικών νέων όρων συνεπάγεται μια απόπειρα να διαφοροποιηθεί η ανάλυση που ακολουθεί τόσο από την ορθόδοξη οικονομική όσο και από τη μαρξιστική προσέγγιση, καθώς και από τα διάφορα Πράσινα υβρίδια. Η ήδη καλά θεμελιωμένη αποτυχία της μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας στην ερμηνεία της σημερινής διπλής κρίσης (οικολογική κρίση, διευρυνόμενο άνοιγμα μεταξύ Βορρά και Νότου) κάνει ιδιαίτερα επιτακτική την άναγκη ανάπτυξης μιας νέας προσέγγισης από Πράσινη ριζοσπαστική σκοπιά. Μ' αυτή την έννοια, το παρόν άρθρο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συμβολή στην ανάπτυξη μιας κοινωνικοοικολογικής προσέγγισης στην ερμηνεία της οικονομικής ιστορίας. Τα συμπεράσματα που συνάγονται από την ερμηνεία αυτή χρησιμοποιούνται κατόπιν για να τεθεί στο ιστορικό της πλαίσιο η σχέση μεταξύ της εξέλιξης της οικονομίας της αγοράς και του εθνικισμού.

Στο άρθρο μου προτάσσω μια σύντομη περιγραφή της μακράς ιστορικής περιόδου που προηγήθηκε της εμφάνισης της καπιταλιστικής αγοράς και συνεχίζω με την εξής περιοδολόγηση της διαδικασίας αγοραιοποίησης: α) την άνοδο του ευρωπαϊκού κράτους-έθνους και την αγοραιοποίηση της οικονομίας, β) την κρατικιστική φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης και γ) τη σημερινή διεθνοποιημένη φάση. Εν κατακλείδι, θα προσπαθήσω να θέσω μέσα στο προαναφερθέν ιστορικό πλαίσιο τις σημερινές εθνικιστικές συγκρούσεις στην Ευρώπη και το πρόβλημα της ανόδου του νεο-ρατσισμού.

Προκαπιταλιστικές αγορές και η απουσία κρατών-εθνών

Η διαδικασία αγοραιοποίησης είναι μια διαδικασία που τείνει να μετατρέψει όλους τους πολίτες σε απλούς αγοραστές και πωλητές και να μεταβάλλει όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένων της ανθρώπινης εργασίας και της γης, σε εμπορεύματα που ανταλλάσσονται μέσα στο πλαίσιο της αγοράς. Ωστόσο, μολονότι

σήμερα η αγορά διαποτίζει όλες τις πτυχές της ζωής, από την οικογενειακή ζωή μέχρι την κουλτούρα, την παιδεία, τη θρησκεία κτλ. εύκολα μπορεί να δειχτεί ότι, παρά το γεγονός ότι οι αγορές υπάρχουν εδώ και πάρα πολύ καιρό, η αγοραιοποίηση της οικονομίας συνιστά καινούργιο φαινόμενο το οποίο εμφανίστηκε τους τελευταίους δύο αιώνες.

Ετσι, όπως σημειώνει ο Karl Polanyi στο κλασικό του βιβλίο *The Great Transformation* (Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός):

> «Πριν από την εποχή μας δεν υπήρξε καμιά οικονομία που να ελέγχεται, έστω κατ' αρχήν, από αγορές... μολονότι ο θεσμός της αγοράς ήταν αρκετά διαδεδομένος από την ύστερη Λίθινη Εποχή και μετά, ο ρόλος της στην οικονομική ζωή δεν ήταν παρά περιστασιακός... παρά το γεγονός ότι η ιστορία και η εθνογραφία γνωρίζουν διάφορα είδη οικονομιών που οι περισσότερες από αυτές εμπεριέχουν το θεσμό της αγοράς, δεν γνωρίζουν κανένα είδος οικονομίας που να προϋπήρξε της δικής μας και η οποία, έστω και κατά προσέγγιση, να ελεγχόταν ή να ρυθμιζόταν από αγορές»[1].

Πράγματι, όπως τονίζει ο ίδιος συγγραφέας:

> «Ολα τα οικονομικά συστήματα που γνωρίζουμε μέχρι το τέλος της φεουδαρχίας στη Δυτική Ευρώπη ήταν οργανωμένα είτε με βάση τις αρχές της αμοιβαιότητας, ή της αναδιανομής, ή του «νοικοκυριού» (δηλαδή της παραγωγής για ιδιοχρησία) ή κάποιου συνδυασμού των τριών αυτών αρχών»[2].

Επομένως, τα κίνητρα που διασφάλιζαν τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος προέρχονταν από το έθιμο, το νόμο, τη μαγεία, τη θρησκεία αλλά όχι από το κέρδος. Μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα οι αγορές δεν έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο οικονομικό σύστημα. Ακόμα και όταν από τον 16ο αιώνα και μετά οι αγορές όχι μόνο πολλαπλασιάστηκαν αριθμητικά αλλά και έγιναν σημαντικές, ακόμα και τότε, δεν έπαυσαν να ελέγχονται αυστηρά από την κοινωνία με όρους που καθιστούσαν αδύνατη την ύπαρξη οποιασδήποτε αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, όπως προσφυέστατα περιέγραψε ο P. Kropotkin:

> «Το εσωτερικό εμπόριο διεξαγόταν αποκλειστικά από τις συντεχνίες —όχι από τους βιοτέχνες ατομικά— οι τιμές καθορίζονταν κατόπιν αμοιβαίας συμφωνίας... στην αρχή, το εξωτερικό εμπόριο διεξαγόταν αποκλειστικά από την πόλη και μόνο αργότερα έγινε μονοπώλιο των εμπορικών συντεχνιών και πολύ αργότερα των εμπόρων ατομικά... η προμήθεια των βασικών καταναλωτικών αγαθών γινόταν πάντα από την πόλη κι αυτό το έθιμο διατηρήθηκε σε μερικές ελβετικές πό-

1. K.Polanyi, *The Great Transformation: the political and economic origins of our time,* Beacon Press, 1944/1957, σελ. 43-44.
2. Στο ίδιο, σελ. 55-56.

λεις, σε σχέση με την προμήθεια αραβόσιτου, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα»[3].

Κατά κανόνα, τόσο τα αρχαία όσο και τα φεουδαρχικά οικονομικά συστήματα έχουν τις ρίζες τους στις κοινωνικές σχέσεις, ενώ τα κίνητρα που ρυθμίζουν τη διανομή των υλικών αγαθών είναι μη οικονομικά. Τα αγαθά της καθημερινής ζωής, ακόμα και στην εποχή του πρώιμου Μεσαίωνα, δεν αγοράζονταν και πωλούνταν συνήθως στην αγορά. Κι αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση ούτε η εργασία ούτε η γη ήταν *εμπορευματοποιημένες*, καθιστά σαφές το ότι η διαδικασία αγοραιοποίησης δεν άρχισε παρά μετά την άνοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού. Επομένως, η αυτορρυθμιζόμενη αγορά εμφανίσθηκε μόλις στις αρχές του περασμένου αιώνα, όταν, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, δημιουργήθηκε ο θεσμικός διαχωρισμός της κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα. Ξεχωριστό οικονομικό σύστημα δεν υπήρξε ούτε στην πρωτόγονη φυλετική κοινωνία, ούτε στη φεουδαρχία, ούτε στο μερκαντιλισμό[4].

Παρόλα αυτά, ο οικονομικός φιλελευθερισμός επανερμήνευσε ολόκληρη την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού με βάση τις αρχές της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, διαστρέφοντας την πραγματική φύση και τις απαρχές του εμπορίου, των αγορών και του χρήματος καθώς και της ζωής, τότε, της πόλης. Ωστόσο, όλες οι ανθρωπολογικές ή κοινωνιολογικές υποθετικές παραδοχές πάνω στις οποίες βασίζεται η φιλοσοφία του οικονομικού φιλελευθερισμού έχουν αντικρουστεί από την κοινωνική ανθρωπολογία, από μελέτες για την πρωτόγονη οικονομία, από την ιστορία των πρώιμων πολιτισμών και από τη γενική οικονομική ιστορία. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο πάνω στο οποίο θα μπορούσαν να στηριχθούν οι απόψεις ότι η προσδοκία πληρωμής για εργασία είναι «φυσική» στον άνθρωπο («ακόμα και στο Μεσαίωνα η πληρωμή για την εργασία κάποιου ξένου ήταν κάτι το ανήκουστο»[5]) ή ότι το κίνητρο του κέρδους είναι «φυσικό» στον άνθρωπο. Το ίδιο ισχύει σχετικά και με μια άλλη κρίσιμη υποθετική παραδοχή του οικονομικού φιλελευθερισμού σύμφωνα με την οποία οι αγορές, καθώς και το χρήμα, θα εμφανίζονταν αυθόρμητα εάν οι άνθρωποι αφήνονταν μόνοι τους. Στην πραγματικότητα, τόσο οι αγορές όσο και το χρήμα δεν προκύπτουν μέσα από την κοινότητα αλλά έξω από αυτήν[6]. Το ίδιο το εμπόριο δεν στηρίζεται στις αγορές. Ακόμα και το μεσαιωνικό εμπόριο αναπτύχθηκε απαρχής κάτω από την επίδραση του εξωτερικού εμπορίου μάλλον παρά του τοπικού, και είχε περισσότερο διακοινοτικό χαρακτήρα παρά χαρακτήρα εμπορίου μεταξύ ατόμων. Επιπλέον, οι τοπικές αγορές δεν είχαν την τάση να μεγεθύνονται[7], γεγονός που συνεπάγεται ότι, σε αντίθεση με την τετριμμένη σοφία που μας κληροδότησαν φιλε-

3. P. Kropotkin, *Selected writings on Anarchism and Revolution,* MIT, 1970, σελ. 231.
4. K. Polanyi, *The Great Transformation,* ό.π., σελ. 71.
5. R. H. Lowie, αναφέρεται από τον Polanyi, ό.π., σελ.270.
6. Βλ. για σχετικά ανθρωπολογικά στοιχεία K. Polanyi, ό.π., σελ. 274-276.
7. «Εκ πρώτης όψεως, θα ήταν φυσικό να υποθέσουμε ότι μέσα στον αγροτικό πληθυσμό αναπτύχτηκε

λεύθεροι (και μαρξιστές), τίποτα το «αναπόφευκτο» δεν υπάρχει σχετικά με την αγοραιοποίηση της οικονομίας.

Παρόμοια, τίποτα το αναπόφευκτο δεν υπάρχει κι όσον αφορά στη συσχετιζόμενη και παράλληλη προς τη διαδικασία αγοραιοποίησης άνοδο του σύγχρονου κράτους-έθνους, εξέλιξη που οι μαρξιστές[8] θεωρούν ως αναπόσπαστο τμήμα της «νεωτερικότητας» και της προόδου. Στην πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Bookchin, «εάν λάβουμε υπόψη μας το μεγάλο αριθμό των κοινοτικών συνομοσπονδιών που υπήρχαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 11ου αιώνα και στους αιώνες που επακολούθησαν, η βεβαιότητα που τόσο επικρατεί σήμερα στη σύγχρονη ιστοριογραφία ότι το ευρωπαϊκό κράτος-έθνος αποτελεί «λογική» εξέλιξη του φεουδαρχισμού μόνο σαν μεροληπτική άποψη μπορεί να θεωρηθεί»[9]. Επομένως, μολονότι το κράτος εμφανίστηκε πριν από 5.500 περίπου χρόνια στην Αίγυπτο, όταν η δημιουργία οικονομικού πλεονάσματος κατέστησε δυνατή την οικονομική ανισότητα, τα κράτη-έθνη δεν άρχισαν να αναπτύσσονται παρά μόνο στην περίοδο μεταξύ του 14ου και 16ου αιώνα. Πράγματι, η σημερινή μορφή του κράτους-έθνους και του εθνικισμού δεν άρχισε να διαμορφώνεται παρά μόνο προς τα τέλη του 17ου αιώνα. Κι αυτό δεν έγινε χωρίς σημαντική αντίσταση από τις ελεύθερες πόλεις της εποχής εκείνης κι από τα διάφορα ατίθασα χωριά.

Η ιδέα του «έθνους», όπως επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας[10], «ήταν ξένη στην αρχαία σκέψη και οι άνθρωποι ήταν δεμένοι με τη συγγενική τους ομάδα και την κοινότητά τους ή ίσως την τοπική περιοχή τους. Για παράδειγμα, ελληνικό "έθνος" ουδέποτε αναπτύχτηκε μεταξύ των ελληνικών πόλεων, ενώ οι μεγάλες αυτοκρατορίες του αρχαίου κόσμου δεν ήταν "έθνη", με καμιά έννοια του όρου. Ακόμα και στο Μεσαίωνα, όπως υποστηρίζει η April Carter, παρά το γεγονός ότι ορισμένες μοναρχίες πράγματι είχαν τις δικές τους εθνικές εδαφικές περιοχές και διεκδικούσαν κυριαρχική εξουσία επ' αυτών, οι μοναρχίες αυτές αποτελούσαν απλώς μέρος της Ευρωπαϊκής Χριστιανοσύνης, ούτως ώστε «ελάχιστο εθνικό κράτος υπήρχε —και στην πραγματικότητα ελάχιστο απ' αυτό που εννοούμε σήμερα σαν κράτος— στο εδαφικό βασίλειο του Μεσαίωνα. Αυτό δηλαδή που υπήρχε τότε ήταν περισσότερο ο παράδεισος των φεουδων παρά κάποια μορφή ολοκληρωμένου κράτους»[11].

σταδιακά μια εμπορική τάξη. Ομως, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δίνει κάποια αξιοπιστία σ' αυτή τη θεωρία», Pirenne, *Medieval Cities,* όπως αναφέρεται από τον Polanyi, ό.π., σελ. 275.

8. Κατά τη μαρξιστική άποψη, το κράτος-έθνος αποτελεί ένα στάδιο στην ιστορική ανάπτυξη που, προωθώντας την εκβιομηχάνιση, δημιουργεί τις αναγκαίες συνθήκες για το σοσιαλισμό. Ο ίδιος ο Μαρξ υποστήριξε πλήρως την «ενότητα εκείνη των μεγάλων εθνών, η οποία, μολονότι αρχικά συντελέστηκε με πολιτική βία, έχει τώρα γίνει ισχυρός συντελεστής της κοινωνικής παραγωγής», K. Marx and F. Engels, *Selected Works,* Progress Publishers, Μόσχα, 1968, σελ. 293.
9. Βλ. M. Bookchin, *Urbanization without cities,* Black Rose Press, 1992, σελ. 156.
10. M. Bookchin, *Urbanisation without cities,* ό.π., σελ. 131-132.
11. Ernest Barker, όπως αναφέρεται στο βιβλίο της April Carter, *The Political Theory of Anarchism,* Routledge, 1971, σελ. 30.

Οδηγούμαστε, λοιπόν, στο αναπόφευκτο συμπέρασμα ότι η συγκέντρωση εξουσίας, που επακολούθησε της ανόδου του κράτους-έθνους και της οικονομίας της αγοράς, δεν είχε τίποτα το αναπόφευκτο. Η συγκέντρωση πολιτικής εξουσίας προέκυψε ως αποτέλεσμα στρατιωτικής βίας, ενώ η συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας ήταν αποτέλεσμα οικονομικής βίας, δηλαδή της τεράστιας ανισότητας που αναπόφευκτα προέκυψε από το δραστικό περιορισμό των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά, μετά την εμφάνιση της μηχανοποιημένης μαζικής παραγωγής. Ετσι, μια ιστορική αναστροφή σημειώνεται όσον αφορά το ρόλο του κράτους και της αγοράς σε σχέση με τη διαδικασία συγκέντρωσης εξουσίας (πολιτικής και οικονομικής) στα χέρια των κυβερνώντων ελίτ. Πριν αρχίσει η διαδικασία αγοραιοποίησης, κυρίαρχο ρόλο στη διαδικασία συγκέντρωσης της εξουσίας έπαιξαν κυρίως τα πολιτικά μέσα, υπό την ευρεία έννοια του όρου: κατακτήσεις, κατασχέσεις, απαλλοτριώσεις, δουλεία, θρησκευτική εξουσία κ.λπ. Στη διαδικασία αυτή, ο ρόλος του κράτους, ιδιαίτερα, ήταν αποφασιστικός ενώ ο ρόλος της αγοράς ήταν ασήμαντος. Από την άλλη μεριά, από τη στιγμή που τέθηκε σε κίνηση η διαδικασία αγοραιοποίησης αποφασιστικό ρόλο πλέον για τη συγκέντρωση της εξουσίας, έπαιξαν κυρίως τα οικονομικά μέσα (ή ίδια η αγορά), ενώ το κράτος βασικά περιορίστηκε στο ρόλο νομιμοποίησης της διαδικασίας αυτής. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, σήμερα, η εξάλειψη της συγκέντρωσης εξουσίας προϋποθέτει όχι μόνο την κατάργηση του κράτους (όπως υποστήριζαν στο παρελθόν ορισμένοι αναρχικοί), ούτε μόνο την κατάργηση του πρωταρχικού ρόλου της αγοράς (όπως πίστευαν οι μαρξιστές), αλλά τη δημιουργία των συνθηκών που οδηγούν σε μια άμεση και οικονομική δημοκρατία, δηλαδή σε μια διαδικασία η οποία τείνει να καταργεί τη συγκέντρωση τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής εξουσίας[12].

Η άνοδος του ευρωπαϊκού κράτους-έθνους και η αγοραιοποίηση της οικονομίας

Η *οικονομία της αγοράς*, δηλαδή η οικονομία που ρυθμίζεται από τις τιμές της αγοράς, με την έννοια ότι τα θεμελιώδη οικονομικά προβλήματα (ΤΙ, ΠΩΣ και ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ παράγεται) «επιλύονται» μέσω του μηχανισμού των τιμών, δεν προέκυψε μέσα από τη φεουδαρχική εποχή μέσω κάποιας «εξελικτικής διαδικασίας», αλλά κυριολεκτικά προήλθε σαν από έκρηξη, ιδιαίτερα στην Αγγλία, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα και κυρίως κατά τον 19ο αιώνα[13]. Σύμφωνα με τον Polanyi, η έλευση της οικονομίας της αγοράς «δεν σημαίνει τίποτα λιγότερο από το γεγονός ότι η κοινωνία κυβερνάται σαν παράρτημα της αγοράς: αντί η οικονομία να είναι ενσω-

12. Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. Ι, αρ. 3, σελ. 15-50.

13. M. Bookchin, *Urbanisation without cities*, ό.π., σελ. 201.

ματωμένη στις κοινωνικές σχέσεις (όπως στο παρελθόν), οι κοινωνικές σχέσεις είναι ενσωματωμένες στο οικονομικό σύστημα»[14].

Το κρίσιμο στοιχείο που διαφοροποιεί την οικονομία της αγοράς απ' όλες τις οικονομίες του παρελθόντος (όπου οι αγορές ήταν επίσης αυτορρυθμιζόμενες, εφ' όσον όλες οι αγορές τείνουν να παράγουν τιμές που ισορροπούν προσφορά και ζήτηση) ήταν το γεγονός ότι, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, αναδύθηκε ένα αυτορρυθμιζόμενο *σύστημα αγοράς*. Ενα σύστημα, στο οποίο αναπτύχθηκαν αγορές ακόμα και για τα στοιχεία της παραγωγής, δηλαδή την εργασία, τη γη και το χρήμα και η δυναμική του οποίου χαρακτηριζόταν από την αρχή «ανάπτυξη ή θάνατος», αρχή που προέκυπτε σαν αποτέλεσμα της ίδιας της κινητήριας δύναμης του συστήματος: του ανταγωνισμού. Πρόκειται για την ίδια δυναμική που συνεπάγεται ότι το σύστημα της αγοράς δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα παγκόσμιο σύστημα, μολονότι αυτό δε σημαίνει ότι κάποιος τύπος εξελικτικής διαδικασίας θα μπορούσε να εξηγήσει την κίνηση προς μια παγκόσμια οικονομία της αγοράς και τους μετασχηματισμούς της, όπως αποπειρώνται να κάνουν ορισμένοι μαρξιστές[15].

Η αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Υπό το σύστημα των συντεχνιών, οι εργασιακές συνθήκες καθώς και οι μισθοί των εργατών ρυθμίζονταν από την κοινωνία, δηλαδή από το έθιμο και τις αποφάσεις της κάθε συντεχνίας και της πόλης. Το ίδιο ίσχυε και αναφορικά με τη γη: το καθεστώς και η λειτουργία της γης (το εάν η κατοχή της γης ήταν μεταβιβάσιμη ή όχι, κάτω από ποιους περιορισμούς, για ποια χρήση κτλ.) καθοριζόταν από νομικούς και εθιμικούς κανόνες. Και ήταν ακριβώς η απόσυρση της εργασίας και της γης από τον κοινωνικό έλεγχο που οδήγησε στη δημιουργία νέων μορφών κυριαρχίας και ταυτόχρονα κατέστρεψε τον παραδοσιακό ιστό των κοινοτήτων των συντεχνιακά οργανωμένων εργατών, των κοινοτήτων των χωριών, τις παλιές μορφές κατοχής της γης και ούτω καθεξής. Για παράδειγμα, η αρχή της ελευθερίας από την ένδεια γινόταν εξίσου παραδεκτή σε κάθε τύπο κοινωνικής οργάνωσης μέχρι σχεδόν τις αρχές του 16ου αιώνα[16]: στην πρωτόγονη κοινωνία το άτομο δεν απειλούνταν με λιμοκτονία, εκτός κι αν ολόκληρη η κοινότητα βρισκόταν σε τέτοια κατάσταση. Η πείνα, που αποτελούσε αναγκαίο στοιχείο της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, προϋπέθετε την καταστροφή της οργανικής κοινωνίας.

Αντίθετα, λοιπόν, από τους ισχυρισμούς των φιλελευθέρων, αλλά και των μαρξιστών, η αγοραιοποίηση της οικονομίας δεν αποτέλεσε απλώς μια εξελικτική διαδικασία που ακολούθησε τη μερκαντιλιστική επέκταση του εμπορίου. Εδώ, όμως, θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ των τριών κυριότερων μορφών εμπορίου, δηλαδή του

14. K. Polanyi, *The Great Transformation,* ό.π., σελ. 57.

15. Βλ. πχ. I. Wallerstein, *The Capitalist World Economy,* Cambridge University Press, 1979, κεφ. I.

16. K. Polanyi, *The Great Transformation,* ό.π., σελ. 163.

εξωτερικού εμπορίου, που αφορούσε στην ανταλλαγή προϊόντων (συνήθως ειδών πολυτελείας) τα οποία δεν ήταν τοπικά διαθέσιμα, του *τοπικού εμπορίου*, που αφορούσε την ανταλλαγή προϊόντων που δεν μπορούσαν να μεταφερθούν λόγω του βάρους, του όγκου ή της φθαρτής φύσης τους και του *εσωτερικού ή εθνικού εμπορίου*, που αφορούσε ομοειδή προϊόντα από διαφορετικές πηγές, τα οποία προσφέρονταν με όρους ανταγωνιστικούς μεταξύ των. Μόνο η τελευταία αυτή μορφή εμπορίου ήταν από τη φύση της ανταγωνιστική, σε αντίθεση με τις δύο άλλες μορφές εμπορίου που είχαν συμπληρωματικό χαρακτήρα. Περαιτέρω, το εθνικό εμπόριο έπαιξε εργαλειακό ρόλο στη διαδικασία αγοραιοποίησης, εφ' όσον η επέκτασή του ήταν εκείνη που είχε ως αποτέλεσμα την «εθνικοποίηση» της αγοράς και όχι η επέκταση των άλλων δύο μορφών εμπορίου, δηλαδή του εξωτερικού και του τοπικού.

Αλλά, εάν οι σύγχρονες αγορές δεν αναδύθηκαν μέσα από τις τοπικές αγορές ή/και τις αγορές για ξένα προϊόντα, προκύπτει το ερώτημα των παραγόντων που θα μπορούσαν να εξηγήσουν τη διαδικασία αγοραιοποίησης. Εν προκειμένω, το κράτος-έθνος, που αναδύθηκε προς τα τέλη του Μεσαίωνα, έπαιξε κρίσιμο ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία: πρώτον, δημιουργώντας τις συνθήκες για την «εθνικοποίηση» της αγοράς (μερκαντιλιστική περίοδος) και, δεύτερον, αποδεσμεύοντας την αγορά από τον αποτελεσματικό κοινωνικό έλεγχο. Επομένως η εμφάνιση του κράτους-έθνους, που προηγήθηκε της αγοραιοποίησης της οικονομίας, είχε σαν αποτέλεσμα όχι μόνο την καταστροφή της πολιτικής ανεξαρτησίας της κοινότητας της πόλης και του χωριού αλλά επίσης και την υπονόμευση της οικονομικής της αυτοδυναμίας. Στο ιδεολογικό επίπεδο, ο σχηματισμός εθνικών κρατών συνοδεύτηκε από την άνοδο του εθνικισμού, δηλαδή μιας νέας ιδεολογίας που στόχευε να δημιουργήσει ταύτιση μεταξύ του ατόμου και της αφηρημένης οντότητας του κράτους, σε αντικατάσταση της προηγούμενης ταύτισης του ατόμου με την κοινότητά του.

Ομως, το γεγονός ότι το κράτος συνήθως έπαιξε κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία αγοραιοποίησης και ότι, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, πολλά από τα νεοπαγή κράτη-έθνη επιδόθηκαν σε μια συστηματική προσπάθεια να δημιουργήσουν και να προστατεύσουν την εγχώρια οικονομία της αγοράς δεν συνεπάγεται και κάποια αυστηρά αιτιώδη σχέση. Με άλλα λόγια, θα ήταν λάθος να χαρακτηρίσουμε σαν σχέση αιτίου και αιτιατού τη σχέση ανόδου του κράτους-έθνους και της «εθνικής οικονομίας». Ενώ αληθεύει ότι, συνήθως, η νίκη του κράτους-έθνους πάνω σε συνομοσπονδιακές μορφές οργάνωσης και η συνακόλουθη άνοδος του εθνικισμού ευνόησαν την επέκταση της οικονομίας της αγοράς, εντούτοις, σε άλλες περιπτώσεις τα ίδια φαινόμενα απλώς οδήγησαν στον κρατικό παρασιτισμό και σε σαφή οπισθοδρόμηση, όπως επισημαίνει ο Murray Bookchin[17].

Οσον αφορά, πρώτον, τη μερκαντιλιστική περίοδο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι

17. M. Bookchin, *Urbanization without cities,* ό.π., σελ. 146.

πριν την εμπορική επανάσταση το εμπόριο δεν είχε χαρακτήρα εθνικό αλλά δημοτικό ή διακοινοτικό, φέροντας σε επαφή πόλεις και χωριά, στο πλαίσιο περιφερειακών δικτύων και τοπικών αγορών, και όχι στο πλαίσιο εθνικών δικτύων. Τα νεο-αναδυόμενα έθνη ήταν κυρίως πολιτικές μονάδες που, από οικονομική άποψη, αποτελούνταν από αναρίθμητα αυτάρκη νοικοκυριά και ασήμαντες τοπικές αγορές στα χωριά. Επομένως, δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι στο σχηματισμό εθνικής ή εσωτερικής αγοράς αντιστάθηκαν λυσσαλέα πόλεις και δημοτικές κοινότητες για να περιφρουρήσουν τον προστατευτισμό τους, ενώ μόνο οι χονδρέμποροι και οι πλούσιοι έμποροι πίεζαν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ούτε πρέπει να αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι μόνο χάρις στη σκόπιμη δράση του κράτους το 15ο και 16ο αιώνα επιτεύχτηκαν τόσο η «εθνικοποίηση» της αγοράς όσο και η δημιουργία εσωτερικού εμπορίου[18].

Η δράση αυτή του κράτους συνεχίστηκε και κατά το 16ο και 17ο αιώνα με αποτέλεσμα να υπονομευθεί, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, η πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία των πόλεων και να καταστραφούν οι κομμούνες των χωριών. Στη δράση αυτή του κράτους συγκαταλέγεται και η κατάσχεση ή η «περίφραξη» των κοινών (κοινοτικών) γαιών, διαδικασία που ολοκληρώθηκε στη Δυτική Ευρώπη γύρω στα 1850[19]. Αποτέλεσμα ήταν όχι μόνο να καταστραφούν οι κοινοτικοί δεσμοί στις πόλεις και τα χωριά αλλά επίσης και να τεθούν τα θεμέλια για την αγοραιοποίηση της οικονομίας, καθώς η εργασία και η γη απελευθερώνονται τώρα σε άφθονες ποσότητες και διατίθενται προς αγορά και πώληση στις αναδυόμενες αγορές εργασίας και γης. Εντούτοις, ο μερκαντιλισμός, παρά την τάση που είχε προς εμπορευματοποίηση, ουδέποτε επιδίωξε να καταργήσει τις θεσμικές διασφαλίσεις που προστάτευαν την εργασία και τη γη από την *αγοραιοποίηση*. Οι κοινωνικοί έλεγχοι επί της εργασίας και της γης, που κάτω απ' το φεουδαλισμό έπαιρναν τη μορφή του εθίμου και της παράδοσης, απλώς αντικαταστάθηκαν στο μερκαντιλισμό από το θετό δίκαιο και τους κανονισμούς. Επομένως, η «απελευθέρωση» του εμπορίου που συντελέστηκε από το μερκαντιλισμό απλώς απελευθέρωσε το εμπόριο από τον τοπικισμό. Οι αγορές εξακολουθούσαν να αποτελούν χαρακτηριστικό συστατικό στοιχείο ενός θεσμικού πλαισίου που ρυθμιζόταν, όσο ποτέ άλλοτε, από την ίδια την κοινωνία. Μέχρι τη Βιομηχανική Επανάσταση δεν έγινε καμιά προσπάθεια για τη δημιουργία μιας οικονομίας της αγοράς, με τη μορφή μιας μεγάλης αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

Στην πραγματικότητα, μόνο προς τα τέλη του 18ου αιώνα, η μετάβαση από τη ρυθμιζόμενη αγορά σ' ένα σύστημα αυτορρυθμιζόμενης αγοράς σηματοδοτεί το «μεγάλο μετασχηματισμό» της κοινωνίας, δηλαδή τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς. Μέχρι τότε, η βιομηχανική παραγωγή στη Δυτική Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Αγγλία όπου γεννήθηκε η οικονομία της αγοράς, ήταν απλώς υποβοηθητική

18. K. Polanyi, *The Great Transformation,* ό.π., σελ. 63-65.

19. P. Kropotkin, *Selected writings on anarchism and revolution,* ό.π., σελ. 246-253.

του εμπορίου. Η χρήση μηχανών στην παραγωγή και η ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος ανέστρεψαν τη σχέση αυτή. Επομένως, η αγοραιοποίηση της γης, της εργασίας και του χρήματος, που αποτελούσαν κρίσιμα στοιχεία στη βιομηχανική διαδικασία, ήταν, όπως τονίζει ο Polanyi:

> «... η αναγκαία συνέπεια της εισαγωγής του εργοστασιακού συστήματος σε μια εμπορική κοινωνία... Το πλάσμα της παραγωγής των ως εμπορευμάτων έγινε η οργανωτική αρχή της κοινωνίας... η ανθρώπινη κοινωνία έγινε εξάρτημα του οικονομικού συστήματος... οι απαιτούμενες αλλαγές συνεπάγονται αλλαγή στο κίνητρο της δράσης: το κίνητρο της συντήρησης αντικαθιστάται από το κίνητρο του κέρδους. Ολες οι συναλλαγές μετατρέπονται σε χρηματικές συναλλαγές. Οι τιμές γίνονται αυτορρυθμιζόμενες[20].

Θα μπορούσε επομένως κανείς να εικάσει ότι μόνο μια δραστική αλλαγή στην οικονομική δομή της δυτικο-ευρωπαϊκής κοινωνίας, την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης, θα ήταν σε θέση να αποτρέψει την αγοραιοποίηση της κοινωνίας. Μια αλλαγή που θα έκανε τη χρήση των μηχανών, σε συνθήκες μεγάλης κλίμακας παραγωγής, συμβατή με τον κοινωνικό έλεγχο της παραγωγής. Αλλά μια τέτοια αλλαγή απαιτούσε η Βιομηχανική Επανάσταση να συνοδευθεί από μια (πραγματική) κοινωνική επανάσταση. Καθώς μια τέτοια επανάσταση δεν πραγματοποιήθηκε τότε, αυτό που επακολούθησε είχε το χαρακτήρα του αναπόφευκτου. Τα εργοστάσια δεν μπορούσαν να εγγυηθούν τη συνέχιση της παραγωγής παρά μόνο εάν ήταν οργανωμένη η προσφορά των «συντελεστών της παραγωγής» (ιδιαίτερα της εργασίας και της γης). Ομως, ο μόνος τρόπος για να οργανωθεί η προσφορά αυτών των συντελεστών, μέσα σε μια εμπορική κοινωνία, ήταν δια μέσου του μετασχηματισμού της ανθρώπινης δραστηριότητας και των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πόρων σε εμπορεύματα, των οποίων η προσφορά δεν εξαρτάται από τις ανάγκες των ανθρώπινων όντων και των οικοσυστημάτων αντίστοιχα, αλλά από τις τιμές της αγοράς.

Από το σημείο αυτό και μετά η λογική του συστήματος δημιούργησε τη δική της ασταμάτητη δυναμική. Εκείνοι που ελέγχουν την παραγωγή έπρεπε να είναι αποτελεσματικοί για να επιβιώσουν του ανταγωνισμού, μέσα σ' ένα σύστημα παραγωγής που ελεγχόταν από την αγορά. Με τη σειρά της, η αποτελεσματικότητα εξαρτάτο από δύο κύριους παράγοντες: πρώτον, από την επένδυση σε νέες τεχνικές και προϊόντα και τη μαζική επέκταση της παραγωγής, δηλαδή από την οικονομική μεγέθυνση και, δεύτερον, από τη διασφάλιση της ελεύθερης ροής «εργασίας» και «γης» στο ελάχιστο κόστος. Ο πρώτος παράγοντας συνεπαγόταν τη δυναμική που συνοψίζεται στο μότο «ανάπτυξη ή θάνατος», δυναμική που έχει χαρακτηρίσει την καταπιταλιστική παραγωγή στους δύο τελευταίους αιώνες και έχει οδηγήσει στη σημερινή οικολογική κρίση. Ο δεύτερος παράγοντας συνεπαγόταν μια συνεχή και συστηματική

20. K. Polyanyi, *The Great Transformation,* ό.π., σελ. 75 και σελ. 41-42.

προσπάθεια εκ μέρους εκείνων που ήλεγχαν την παραγωγή για να *εμπορευματοποιήσουν* την εργασία και τη γη όσο το δυνατόν περισσότερο.

Αλλά, όπως επισημαίνει ο Polanyi:

> «... εργασία και γη δεν είναι τίποτα άλλο παρά τά ίδια τα ανθρώπινα όντα από τα οποία αποτελείται κάθε κοινωνία και το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει. Η ένταξη της εργασίας και της γης στο μηχανισμό της αγοράς σημαίνει την υποταγή της ουσίας της ίδιας της κοινωνίας στους νόμους της αγοράς»[21].

Από τη στιγμή επομένως που εγκαθιδρύεται η οικονομία της αγοράς άρχισε και μια ακατάπαυστη κοινωνική πάλη. Σχηματικά, πρόκειται για την πάλη μεταξύ εκείνων που ελέγχουν την οικονομία (παραγωγή και διανομή) και της υπόλοιπης κοινωνίας. Εκείνοι που ελέγχουν την οικονομία έχουν σαν στόχο την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης, δηλαδή την ελαχιστοποίηση και, ει δυνατόν, την παντελή εξάλειψη των κοινωνικών ελέγχων επ' αυτών, ούτως ώστε να μπορέσει να διασφαλισθεί η ελεύθερη ροή τους στο χαμηλότερο δυνατό κόστος. Στο θεωρητικό και ιδεολογικό επίπεδο, η τάση αυτή εκφράστηκε από τον *οικονομικό φιλελευθερισμό*, ο οποίος επιδίωξε να εγκαθιδρύσει μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά, χρησιμοποιώντας ως μεθόδους το laissez-faire και το ελεύθερο εμπόριο. Από την άλλη μεριά, όσοι δεν είχαν τον έλεγχο της οικονομίας είχαν σαν στόχο να μεγιστοποιήσουν τους κοινωνικούς ελέγχους επί της εργασίας και της γης, δηλαδή να μεγιστοποιήσουν την αυτοπροστασία της κοινωνίας σε σχέση με τα δεινά της οικονομίας της αγοράς, και ιδιαίτερα την ανεργία και τη φτώχεια. Στο θεωρητικό και ιδεολογικό επίπεδο, η τάση αυτή εκφράστηκε με τον *κρατικό σοσιαλισμό* (στην ευρεία έννοια του όρου), ο οποίος επιδίωξε να διατηρήσει τον άνθρωπο (αλλά όχι και τη φύση, διότι και ο σοσιαλισμός ταύτιζε την πρόοδο με την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση), καθώς και την παραγωγική οργάνωση, χρησιμοποιώντας ως μεθόδους την προστατευτική νομοθεσία, τα εργατικά συνδικάτα κτλ. Η πάλη αυτή αποτέλεσε και το κεντρικό στοιχείο ολόκληρης της ευρωπαϊκής ιστορίας, από τη Βιομηχανική Επανάσταση μέχρι σήμερα.

Ετσι, από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν συνθήκες φυσικής κινητικότητας της εργασίας στην Αγγλία το 1795, σχεδόν αμέσως δημιουργήθηκε ένα πολιτικό και συνδικαλιστικό κίνημα της εργατικής τάξης και, ως αποτέλεσμα των πιέσεών του, θεσπίστηκε νομοθεσία για τις συνθήκες δουλειάς στο εργοστάσιο, καθώς και αντίστοιχη κοινωνική νομοθεσία. Ομως, οι θεσμικές αυτές μεταβολές δεν ήταν συμβατές με τον αυτορρυθμιστικό χαρακτήρα των αγορών και την ίδια την οικονομία της αγοράς. Αυτή η ασυμβατότητα οδήγησε σ' ένα αντι-κίνημα από εκείνους που ήλεγχαν την καπιταλιστική οικονομία στην Αγγλία, κίνημα που είχε ως κατάληξη τη θέσπιση

21. στο ίδιο, σελ. 71.

μιας ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας (1834), καθώς και την επέκταση της συμβατικής ελευθερίας (της ελευθερίας δηλαδή σύναψης ιδιωτικών συμβολαίων) και στη γη (μεταξύ 1830 και 1860). Οι δεκαετίες του 1830 και του 1840 σημαδεύονται από μία έκρηξη φιλελεύθερης νομοθεσίας, που στόχευε στην κατάργηση των περιοριστικών ρυθμίσεων, και από μια προσπάθεια να τεθούν τα θεμέλια για μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά, δηλαδή το ελεύθερο εμπόριο, η ανταγωνιστική αγορά εργασίας και ο Κανόνας Χρυσού (το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών όπου η αξία του νομίσματος ήταν σταθερή σε σχέση με την αξία του χρυσού).

Ο Κανόνας Χρυσού, ιδιαίτερα, (ο οποίος είχε υιοθετηθεί από τη Βρετανία ήδη από το 1821, που την ακολούθησαν η Γαλλία και οι Ην. Πολιτείες τη δεκαετία του 1850 και η Γερμανία το 1870 μέχρις ότου το σύστημα αποκτήσει καθολικό χαρακτήρα το 1880) με τον υποτιθέμενο αυτόματο μηχανισμό προσαρμογής, ήταν κεντρικό στοιχείο στη διαδικασία αυτή. Στόχος του Κανόνα Χρυσού ήταν να δημιουργήσει ένα σταθερό διεθνές περιβάλλον για το παγκόσμιο εμπόριο, παρόμοιο με το εγχώριο σταθερό περιβάλλον που είχε ήδη εγκαθιδρυθεί για το εθνικό εμπόριο. Με άλλα λόγια, ο στόχος ήταν η επέκταση του εγχώριου συστήματος αγοράς στο διεθνές πεδίο, μέσω της σταθεροποίησης των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Ενας, μάλιστα, αμιγής Κανόνας Χρυσού θα απαιτούσε από τις χώρες να καταργήσουν την κεντρική τους τράπεζα, όπως ένθερμα υποστήριζε ο Ludwig von Mises, εφ' όσον η δραστηριότητα των κεντρικών τραπεζών αποτελούσε μια μορφή παρέμβασης στη λειτουργία ενός αυτορρυθμιζόμενου συστήματος. Κι αυτό θα συνέβαινε ιδιαίτερα εάν οι κεντρικές τράπεζες καθοδηγούνταν στη δράση τους από πολιτικά (με την ευρεία έννοια) κριτήρια, εκφράζοντας την αυτοπροστασία της κοινωνίας απέναντι στη λειτουργία και τις συνέπειες του μηχανισμού της αγοράς. Εντούτοις, ο αμιγής Κανόνας Χρυσού δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Αντίθετα, το σύστημα συνδέθηκε ιστορικά με τη δημιουργία νέων ονομαστικών νομισμάτων που βασιζόντουσαν στο κυριαρχικό εκδοτικό προνόμιο των κεντρικών τραπεζών. Με τη σειρά του, το εθνικό νόμισμα έπαιξε κρίσιμο ρόλο στην εγκαθίδρυση του κράτους-έθνους σαν αποφασιστικής οικονομικής και πολιτικής μονάδας. Επομένως, τόσο το νόμισμα όσο και η κεντρική τράπεζα δεν ήταν απλώς εκφράσεις ενός νέου εθνικισμού, αλλά αναγκαίες προϋποθέσεις προστασίας του εισοδήματος και της απασχόλησης μιας χώρας από τις επιπτώσεις του Κανόνα Χρυσού.

Εντούτοις, η απόπειρα εγκαθίδρυσης ενός καθαρού οικονομικού φιλελευθερισμού, με την έννοια του ελεύθερου εμπορίου, της ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας και του Κανόνα Χρυσού, δεν διήρκησε περισσότερο από 40 χρόνια και έτσι, στις δεκαετίες του 1870 και 1880, επανήλθε η προστατευτική νομοθεσία. Ηταν επίσης σημαντικό ότι όχι μόνο η Αγγλία αλλά και η Γαλλία και η Πρωσσία πέρασαν από μια περίοδο ελεύθερου εμπορίου και laissez-faire, την οποία ακολούθησε άλλη περίοδος αντι-φιλελεύθερης νομοθεσίας σε σχέση με τη δημόσια υγεία, τις εργοστασιακές συνθήκες, την κοινωνική ασφάλιση, τις επιχειρήσεις κοινής ωφελείας κτλ. Στην πραγματικό-

τητα, γύρω στις αρχές του αιώνα μας, κάποιου είδους κοινωνική νομοθεσία είχε θεσπιστεί σχεδόν σε όλες τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες[22].

Ενώ, λοιπόν, στις αρχές του 19ου αιώνα η κυριαρχούσα φιλοσοφία ήταν διεθνιστική, με τη μορφή του φιλελεύθερου εθνικισμού (ελεύθερο εμπόριο κτλ.), από το 1870 και μετά ο φιλελεύθερος εθνικισμός μεταστρέφεται σε εθνικό (ή εθνικιστικό) φιλελευθερισμό, δίνοντας έμφαση στον προστατευτισμό και στον ιμπεριαλισμό. Το αποτέλεσμα των προστατευτικών πιέσεων ήταν ότι με το τέλος της μεγάλης οικονομικής Υφεσης του 1873-86, που σηματοδότησε και το τέλος του πρώτου πειράματος με τον καθαρό οικονομικό φιλελευθερισμό, η Γερμανία είχε ήδη θεσπίσει ένα καθολικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και είχε ορθώσει πανύψηλα δασμολογικά τείχη (οι δε Ην. Πολιτείες ακόμα υψηλότερα), παρά τη δέσμευση και την προσήλωση στις ελεύθερες αγορές. Ετσι, στην πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, ο στόχος της φιλελευθεροποίησης των αγορών είχε το παράδοξο αποτέλεσμα να οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερο προστατευτισμό: είτε λόγω των πιέσεων που ασκούσαν εκείνοι που ήλεγχαν την παραγωγή, οι οποίοι απαιτούσαν προστασία από τον ξένο ανταγωνισμό, είτε λόγω των πιέσεων της υπόλοιπης κοινωνίας, που απαιτούσε προστασία από τον ίδιο το μηχανισμό της αγοράς.

Και οι δύο τύποι προστατευτισμού είχαν σαν αποτέλεσμα την υπονόμευση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, όπως θα δούμε λεπτομερέστερα στο επόμενο τμήμα. Το γεγονός, επομένως, που ετόνισε ο Polanyi, δηλαδή η κατάρρευση του καθαρού φιλελευθερισμού, ήταν ακριβώς το γεγονός που έθεσε τα θεμέλια για την σχεδόν κατάρρευση της ίδιας της οικονομίας της αγοράς στη δεκαετία του 1930 και άνοιξε το δρόμο για την άνοδο του κρατισμού. Οπως περιέγραψε ο W.L. Goldfrank τη σκέψη του Polanyi στο θέμα αυτό:

> «Καθώς τα έθνη ενεπλάκησαν περισσότερο στην παγκόσμια αγορά, τα ισχυρότερα απ' αυτά στράφηκαν προς τη θέσπιση κοινωνικής νομοθεσίας, επιβολής δασμών και άλλων μορφών προστατευτισμού, για να αμβλύνουν τα αποτελέσματα των άνισων ανταλλαγών. Από τον προστατευτισμό και τον ιμπεριαλισμό ο παγκόσμιος πόλεμος δεν απείχε παρά ένα μικρό βήμα, ενώ η ασύνετη μεταπολεμική απόπειρα επανόδου στον Κανόνα του Χρυσού δεν απείχε παρά ένα μικρό βήμα από τη Μεγάλη Υφεση του '30»[23].

Αντίστοιχα, και οι δύο τύποι προστατευτισμού συνέβαλαν στην άνοδο του εθνικισμού, κινήματος που βρισκόταν σε μεγάλη άνοδο κατά τη διάρκεια του δεύτερου ήμισυ του περασμένου αιώνα, ιδιαίτερα μεταξύ των Γερμανών και των Ιταλών. Με άλλα λόγια, η ανάγκη για τα κράτη-έθνη δεν ανέκυψε απλώς από το γεγονός ότι η

22. Βλ. N. Barr, *The Economics of the Welfare State,* Weidenfeld and Nicolson, 1987, κεφ. 2.

23. W.L. Goldfrank, «Fascism and the Great Transformation» στο βιβλίο της Kari Polanyi-Levitt (επιμ.), *The Life and Work of Karl Polanyi,* Black Rose.

ύπαρξη σε μια χώρα πολυποίκιλων εμπορικών και βιομηχανικών νόμων καταντούσε ένα αφόρητο εμπόδιο στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας τους, όπως είχε υποστηρίξει ο Ενγκελς σε σχέση με τη δημιουργία του γερμανικού κράτους-έθνους. Στο βαθμό που το κράτος-έθνος εθεωρείτο, μετά τη νίκη του εναντίον των εναλλακτικών συνομοσπονδιακών μορφών οργάνωσης, ως η μόνη κοινωνική μορφή η οποία ήταν σε θέση να προστατεύσει αποτελεσματικά τόσο την εργασία και τη γη από τα φθοροποιά αποτελέσματα της εσωτερικής αγοράς, όσο και το εσωτερικό κεφάλαιο από τα ζημιογόνα αποτελέσματα του ξένου ανταγωνισμού, η εξέταση της ανόδου του εθνικισμού δεν μπορεί να αποχωρισθεί από την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς.

Συμπερασματικά, η ανάδυση του εθνικισμού ήταν τόσο «αναπόφευκτη» όσο και η ανάπτυξη του κράτους-έθνους και της οικονομίας της αγοράς. Ο εθνικισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν «αναπόφευκτη διάσταση της νεωτερικότητας»[24], εκτός κι αν το φαινόμενο θεωρηθεί μέσα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης προβληματικής που ξεκινά με την υποθετική παραδοχή ότι η ιστορία δε θα μπορούσε να ακολουθήσει άλλη πορεία από αυτή που πραγματικά ακολούθησε.

Η κρατικιστική φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης

Ο προστατευτισμός, στο εσωτερικό και στο διεθνές επίπεδο, υπονόμευσε την οικονομία της αγοράς, που είχε εγκατασταθεί το 19ο αιώνα, και οδήγησε σχεδόν στην κατάρρευσή της τον 20ό αιώνα. Υπονόμευσε, πρώτον, την εγχώρια οικονομία της αγοράς, γιατί διαστρέβλωνε το μηχανισμό των τιμών και εμπόδιζε την αυτορρύθμιση των αγορών με αποτέλεσμα, τελικά, «οι μη ισορροπούσες δομές τιμών και κόστους να παρατείνουν τις περιόδους ύφεσης, ο μη προσαρμοζόμενος κεφαλαιουχικός εξοπλισμός να καθυστερεί την εξάλειψη των μη κερδοφόρων επενδύσεων, τα μη ισορροπούντα επίπεδα τιμών και εισοδήματος να προκαλούν κοινωνική ένταση»[25]. Υπονόμευσε, δεύτερον, την παγκόσμια οικονομία της αγοράς, γιατί οδηγούσε στην αντιπαλότητα των αποικιοκρατικών χωρών και στον ανταγωνισμό για την κατάκτηση αγορών που δεν απολάμβαναν ακόμα προστασίας. Σαν αποτέλεσμα της προστατευτικής αυτής πολιτικής, η παγκόσμια οικονομία, πάνω στην οποία βασιζόταν το «σύστημα ισορροπίας δυνάμεων» του 19ου αιώνα, άρχισε να αποσυντίθεται. Κι αυτό, αναπόφευκτα οδήγησε στην κατάρρευση του ίδιου του συστήματος διότι, όπως πολύ πειστικά έδειξε ο Polanyi, τα «100 χρόνια ειρήνης» (1815-1914) στηρίχθηκαν σε κρίσιμο βαθμό στις «δύο ελευθερίες»: την ελευθερία του εμπορίου και την ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου. Από τη στιγμή λοιπόν που η αποικιοκρατική αντιπαλό-

24. E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Οξφόρδη 1983 (αναφέρεται από τον Ν. Μουζέλη στο άρθρο του «Εθνικισμός» στο *ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, 16.5.93).

25. K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 218.

τητα άρχισε να έχει επιπτώσεις και στην ελεύθερη διακίνηση του εμπορίου και στην ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν αναπόφευκτος.

Δεν ήταν όμως μόνο το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων που κατέρρευσε, ως αποτέλεσμα της προστατευτικής πολιτικής. Το σύστημα του Κανόνα Χρυσού, από το οποίο εξαρτιόταν αποφασιστικά η σταθερότητα των συναλλαγών, δεν μπορούσε κι αυτό να αντέξει τις πιέσεις του προστατευτισμού. Προϋπόθεση για να δουλεύει αποτελεσματικά ο μηχανισμός προσαρμογής του (δηλαδή ο μηχανισμός που υποτίθεται ότι εξαλείφει τις ανισορροπίες στο ισοζύγιο πληρωμών μεταξύ των χωρώνμελών) ήταν ότι η προσαρμογή αυτή θα έπρεπε να επιτευχθεί μέσω μεταβολών στις «ονομαστικές» μεταβλητές (τιμές, μισθοί, επιτόκια) μάλλον, παρά μέσω των πιο επώδυνων, κοινωνικά και οικονομικά, μεταβολών στις «πραγματικές» μεταβλητές (παραγωγή, απασχόληση). Ωστόσο, τα προστατευτικά μέτρα, είτε στο εγχώριο είτε στο διεθνές επίπεδο, είχαν σαν αποτέλεσμα τη διαστρέβλωση των μισθών (π.χ. μέτρα κοινωνικής ασφάλισης) και των τιμών (π.χ. δασμοί), εμποδίζοντας έτσι τη λειτουργία του μηχανισμού προσαρμογής, χωρίς επώδυνες κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις.

Καθώς στη δεκαετία του '20 η παρέμβαση στον αυτορρυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς γινόταν όλο και πιο συχνή[26] για πολιτικούς λόγους (μείωση της κοινωνικής έντασης μετά τη Ρωσική Επανάσταση του 1917)[27] αλλά και για αυστηρά οικονομικούς λόγους (προστασία της αξίας των νομισμάτων), το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η κατάρρευση του συστήματος του Κανόνα Χρυσού στη δεκαετία του '30, πράγμα που άνοιξε το δρόμο για την άνοδο του κρατισμού. Στην πραγματικότητα, η εγκατάλειψη του Κανόνα Χρυσού αποτελούσε αντικειμενική προϋπόθεση για την επέκταση του οικονομικού ρόλου του κράτους. Κι αυτό, διότι οι πολιτικές ελλειμματικού προϋπολογισμού, βασικό εργαλείο του κρατισμού, δεν ήταν συμβατές με το σύστημα του Κανόνα Χρυσού, καθώς σ' αυτό το σύστημα η εγχώρια οικονομική πολιτική έπρεπε να υποτάσσεται στις απαιτήσεις επίτευξης ισορροπίας στο εξωτερικό ισοζύγιο. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Υφεσης, χώρες με ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών εξαναγκάστηκαν από το σύστημα να υποστούν ακόμα μεγαλύτερο αντιπληθωρισμό για να εξισορροπήσουν το εξωτερικό ισοζύγιο. Κι αυτό, τη στιγμή που εκατομμύρια ανθρώπων ήταν άνεργοι, πράγμα που απαιτούσε την εφαρμογή επεκτατικών και όχι αντιπληθωριστικών πολιτικών για τη μείωση της ανεργίας!

Επομένως, η κατάρρευση του Κανόνα Χρυσού εξέφραζε, στην ουσία, την αποσύν-

26. Στο ίδιο, ιδιαίτερα σελ. 233-34.

27. Σύμφωνα με τον D. Moggridge, «Η Γενική Απεργία στη Βρετανία το 1926 απομάκρυνε το ενδεχόμενο μεγάλης μείωσης στους χρηματικούς μισθούς και το κόστος, αν μη τι άλλο, επειδή παρόμοιες απόπειρες έφεραν μεγάλο κόστος από κοινωνική και οικονομική άποψη» (αναφέρεται στο βιβλίο του Victor Argy, *The Postwar International Money Crisis,* Allen and Unwin, σελ. 17).

θεση της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία ήδη είχε αρχίσει από τις αρχές του αιώνα σαν αποτέλεσμα των σοβαρών διαστρεβλώσεων που επέφερε στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών η αντι-φιλελεύθερη νομοθεσία (εργοστασιακοί νόμοι, κοινωνική ασφάλιση), τα εργατικά συνδικάτα και ούτω καθεξής. Στο βαθμό, λοιπόν, που η αυτοπροστασία της κοινωνίας έναντι της οικονομίας της αγοράς ήταν επιτυχής, η ίδια η οικονομία της αγοράς έχασε τη ζωτικότητά της και τελικά σχεδόν κατέρρευσε στη δεκαετία του '30, μετά το μεγάλο κραχ του 1929. Αποτέλεσμα της αποσύνθεσης της παγκόσμιας οικονομίας και της κατάρρευσης του Κανόνα Χρυσού ήταν όλες οι μεγάλες χώρες να εισέλθουν σε μια περίοδο ενεργούς κρατικής παρέμβασης για να ελέγξουν την αγορά, δηλαδή να εισέλθουν στην περίοδο του κρατισμού. Το γεγονός αυτό σηματοδοτούσε μια νέα φάση στη διαδικασία αγοραιοποίησης που θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι δεν ήταν παρά η λογική κατάληξη του προστατευτισμού.

Ακραίο παράδειγμα κρατισμού έχουμε φυσικά στην περίπτωση της σταλινικής Ρωσίας όπου, για πρώτη φορά μετά την εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς το 19ο αιώνα, καταβλήθηκε μια συνειδητή προσπάθεια αναστροφής της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Στη δεκαετία του '30 η κολλεκτιβοποίηση των αγροκτημάτων σηματοδότησε την απόσυρση της γης από το μηχανισμό της αγοράς. Με τη σειρά της, η εξέλιξη αυτή μπορεί, επίσης, να αποδοθεί στην αποσύνθεση της παγκόσμιας οικονομίας και τη συνακόλουθη ανικανότητά της να απορροφήσει το γεωργικό πλεόνασμα της Ρωσίας, πράγμα που είχε σαν αποτέλεσμα τη συναφή ανικανότητα της Ρωσίας να στηρίξει τη βιομηχανική ανάπτυξή της στις εισαγωγές μηχανημάτων από τη Δύση. Επιπλέον, η εφαρμογή των πενταετών προγραμμάτων αφαίρεσε από το μηχανισμό της αγοράς τις πιο σημαντικές οικονομικές αποφάσεις, μολονότι αυτό δεν σήμαινε ότι οι αποφάσεις αυτές πέρασαν στη δικαιοδοσία του κοινωνικού συνόλου. Η συγκέντρωση πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στα χέρια της κομμουνιστικής γραφειοκρατείας, σε συνδυασμό με το σύστημα μισθωτής εργασίας που δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, σήμαινε ότι το αποτέλεσμα του σοσιαλιστικού κρατισμού στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν ήταν παρά μια αλλαγή στο προσωπικό της κυβερνώσας ελίτ μάλλον, παρά η εξάλειψη της ίδιας της ελίτ. Με άλλα λόγια, η θέση των καπιταλιστών στην κυβερνώσα ελίτ, που ήλεγχαν *έμμεσα* —μέσω του μηχανισμού της αγοράς— την οικονομική διαδικασία (*τι, πώς και για ποιον* θα παραχθεί) καταλήφθηκε απλώς από τους γραφειοκράτες που ήλεγχαν τώρα τη διαδικασία αυτή *άμεσα* — μέσω του μηχανισμού του κεντρικού σχεδιασμού.

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο η Ρωσία (την οποία βέβαια ακολούθησαν μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αρκετές άλλες χώρες στην περιφέρεια και ημι-περιφέρεια του καπιταλιστικού συστήματος) που εφήρμοσε τον κρατισμό. Στην περίοδο από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '30 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, η ενεργός κρατική παρέμβαση για τον έλεγχο του μηχανισμού της αγοράς αποτέλεσε τον κανόνα σε ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο. Μολονότι στη Δύση οι μορφές του κρατισμού δεν ήταν τόσο περιεκτικές όσο στην Ανατολή, ο στόχος κι εδώ, ιδιαίτερα στη μετα-

πολεμική περίοδο, ήταν παρόμοιος. Με άλλα λόγια, στόχος δεν ήταν απλώς η υποβοήθηση της ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα (όπως συμβαίνει σήμερα, για παράδειγμα, στην περίπτωση της οικονομικής πολιτικής του Κλίντον-Klintonomics) αλλά μάλλον η υποκατάσταση του ίδιου του ιδιωτικού τομέα, ιδιαίτερα σ' εκείνες τις δραστηριότητες όπου είχε σαφώς αποτύχει να καλύψει τις ανάγκες όλου του πληθυσμού, δηλαδή την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση, επιχειρήσεις κοινής ωφελείας). Σ' αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να διακρίνουμε τρεις βασικές υπο-περιόδους: την περίοδο από το 1933 περίπου μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την ίδια την περίοδο του πολέμου και τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70.

Τα θεμέλια του κρατισμού τέθηκαν στο μεσοπόλεμο κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Υφεσης, μετά το κραχ του 1929 που έριξε την οικονομία της αγοράς σε γενική κρίση. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής αρκετές χώρες υιοθέτησαν διάφορες μορφές κρατισμού για να ανακάμψουν από τη Μεγάλη Υφεση. Η πιο δραστική μορφή κρατισμού, μέσα στο καπιταλιστικό πλαίσιο, εφαρμόστηκε στη ναζιστική Γερμανία. Πολύ πριν η γερμανική οικονομία τεθεί επί ποδός πολέμου, υπήρχαν «σημαντικοί περιορισμοί στην οικονομία της αγοράς» που πήραν τη μορφή δημοσιονομικών ελλειμμάτων χρηματοδοτούμενων με την προσφυγή στην έκδοση νέου χρήματος, ελέγχου των τιμών και μισθών, κρατικής καθοδήγησης των ιδιωτικών επενδύσεων κι ούτω καθεξής[28]. Αλλά, ακόμα και στο προπύργιο της ελεύθερης επιχείρησης, τις Ην. Πολιτείες, το New Deal του Ρούσβελτ συνεπαγόταν ενεργό προώθηση μιας σταθερής υποτίμησης του δολαρίου, κρατική παρέμβαση στον καθορισμό τιμών και μισθών, κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων, καθώς και αυξημένες εργοδοτικές εισφορές στο Ταμείο Κοινωνικής Ασφάλισης. Την ίδια δραστική κρατική παρέμβαση και ανάμιξη με το μηχανισμό των τιμών (αντί του σχετικά ουδέτερου κρατικού ρόλου που συνιστούσε η φιλελεύθερη ορθοδοξία — ρόλου που συνοψιζόταν στην πολιτική ισοσκέλισης του προϋπολογισμού), βλέπουμε να επαναλαμβάνεται σε αρκετές άλλες χώρες την ίδια εποχή (π.χ. Γαλλία, Σουηδία κτλ.).

Ολες οι περιπτώσεις κρατικού παρεμβατισμού κατά την προπολεμική περίοδο ήταν επιτυχείς, τουλάχιστον όσον αφορά τον ευρύτερο αντικειμενικό τους στόχο, δηλαδή να σώσουν την οικονομία της αγοράς από κατάρρευση. Η μέθοδος όμως που χρησιμοποιήθηκε ήταν σφόδρα αντι-φιλελεύθερη δεδομένου ότι επεδίωκε όχι να ενισχύσει τη διαδικασία αγοραιοποίησης αλλά αντίθετα, να την περιορίσει. Επιπλέον, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις επιτυγχάνεται ο στενότερος αντικειμενικός στόχος επέκτασης της παραγωγής και της απασχόλησης χωρίς τη δημιουργία άλλων προβλημάτων, όπως π.χ. πληθωρισμού. Το ερώτημα που γεννιέται εν προκειμένω είναι το εξής: συνιστούν όλα αυτά απόδειξη ότι ο αποτελεσματικός έλεγχος της αγοράς είναι πράγματι εφικτός, όπως υποστήριζαν πάντα οι σοσιαλδημοκράτες; Η

28. M. Bleaney, *The rise and fall of Keynesian Economics,* Macmillan, 1985, σελ. 65-73.

απάντηση που προκύπτει από μια λεπτομερέστερη ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες συντελέστηκε κάποιος βαθμός επιτυχίας στις περιπτώσεις αυτές είναι οριστικά αρνητική.

Ετσι, δε θα έπρεπε κανείς να ξεχνά ότι η περίοδος την οποία εξετάζουμε ήταν καθ' όλα εξαιρετική, εφόσον ήταν μία περίοδος κατά την οποία η ίδια η οικονομία της αγοράς βρέθηκε κάτω από την απειλή εξαφάνισης. Το γεγονός για παράδειγμα ότι «η επιχειρηματική εμπιστοσύνη» ήταν πολύ χαμηλή θα μπορούσε να εξηγήσει την πολύ πιο ανεκτική στάση όσων ήλεγχαν την παραγωγή απέναντι σε μέτρα που περιόριζαν την οικονομική τους εξουσία και τα κέρδη. Στην πραγματικότητα, ο κρατικός αυτός παρεμβατισμός ήταν αναμφισβήτητα επιτυχής μόνο στις περιπτώσεις που διέθετε τη συγκατάθεση εκείνων που ήλεγχαν την παραγωγή, όπως δείχνουν σαφώς τα ακόλουθα παραδείγματα.

Στις ΗΠΑ, η αρχικά ανεκτική στάση του αμερικανικού κεφαλαίου απέναντι στην πολιτική ελλειμματικού προϋπολογισμού που ακολούθησε ο Ρούσβελτ είχε σαν αποτέλεσμα τη σημαντική συμβολή της πολιτικής αυτής στην πρώιμη φάση ανάκαμψης της οικονομίας (1934-36). Ωστόσο, η αλλαγή στη διάθεση των Αμερικανών καπιταλιστών απέναντι στην πολιτική αυτή, όταν η ανάκαμψη είχε ήδη αρχίσει, οδήγησε σε νέες πιέσεις για την ισοσκέλιση του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού και, συνακόλουθα, σε μια νέα ύφεση (1937-8)[29].

Στη Γερμανία, η σημαντική επιτυχία της ναζιστικής οικονομικής πολιτικής (παρά τον πολύ υψηλότερο βαθμό κρατισμού που συμπεριελάμβανε και την άμεση παρέμβαση στις επιχειρηματικές αποφάσεις για τις επενδύσεις και τις τιμές) οφειλόταν στο γεγονός ότι, όπως τονίζει ο Bleaney:

> «... οι Ναζί ήταν γενικά αποδεκτοί από τις επιχειρήσεις σαν απείρως προτιμότεροι από την επανάσταση, προτίμηση που δικαίωσαν πάραυτα με την κατάργηση των εργατικών συνδικάτων και όλων των πολιτικών κομμάτων»[30].

Από την άλλη μεριά, στη Γαλλία, όπου η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου της Αριστεράς προσπάθησε να εφαρμόσει μια δραστική μορφή κρατισμού που περιελάμβανε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις (μείωση των εργάσιμων ωρών, υποχρεωτική παροχή πληρωμένων διακοπών κ.λπ.) και ανακατανομή του εισοδήματος υπέρ των εργαζόμενων τάξεων, το όλο εγχείρημα κατέληξε τελικά σε αποτυχία. Μολονότι η ανεργία μειώθηκε δραστικά, ο πληθωρισμός επιταχύνθηκε απότομα, καθώς εκείνοι που ήλεγχαν την παραγωγή μετακύλισαν την αύξηση του κόστους στους καταναλωτές, ενώ η κυβέρνηση ήταν ανίκανη να επιβάλλει αποτελεσματικό έλεγχο των τιμών. Κι ακόμα, δεν σημειώθηκε καμιά αξιόλογη ανάκαμψη της οικονομίας εφόσον, λόγω της

29. Στο ίδιο, σελ. 41-52.

30. Στο ίδιο, σελ. 75.

σοσιαλιστικής φύσης αρκετών από τις μεταρρυθμίσεις, η πολιτική του Μετώπου βρέθηκε αντιμέτωπη με τη γνωστή τακτική της φυγής του κεφαλαίου στο εξωτερικό και την επενδυτική απεργία στο εσωτερικό.

Το συμπέρασμα είναι ότι η επιτυχία ή αποτυχία του προπολεμικού κρατισμού δεν εξαρτήθηκε από αυστηρά οικονομικούς παράγοντες (όπως δέχονται συνήθως και οι φιλελεύθεροι και οι μαρξιστές) αλλά από πολιτικούς παράγοντες, δηλαδή από το εάν η επέκταση του οικονομικού ρόλου του κράτους απολάμβανε της στήριξης ή όχι αυτών που είχαν τον έλεγχο της παραγωγής, απολάμβανε δηλαδή αυτού που κατ' ευφημισμόν αποκαλούμε «επιχειρηματική εμπιστοσύνη».

Εάν, όμως, η ναζιστική μορφή κρατισμού και η έμμεση επίθεση που εξέφραζε κατά της οικονομίας της αγοράς επρόκειτο να βρει άδοξο τέλος κάτω από τα ερείπια του Τρίτου Ράιχ, η μορφή κρατισμού που αναπτύχθηκε στην υπόλοιπη Δύση στάθηκε τυχερότερη και άνθισε για άλλα 30 χρόνια περίπου, μετά το τέλος του πολέμου. Στην πραγματικότητα, όμως, υπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ της ναζιστικής και της δυτικής μορφής κρατισμού. Ετσι, ενώ η πρώτη είχε «εθνικιστικό» χαρακτήρα, με την έννοια ότι στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά (κυρίως για πολιτικούς και στρατιωτικούς λόγους), η δεύτερη ήταν πολύ πιο διεθνιστική[31]. Το μεταπολεμικό μάλιστα μοντέλο του διεθνούς κρατισμού στη Δύση δεν αποτελούσε παρά την εξέλιξη του προπολεμικού μοντέλου. Αλλά ας συνεχίσουμε την ιστορική αναδρομή.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς, ο κρατισμός έφθασε σε νέα ύψη. Ο κρατικός σχεδιασμός, μολονότι είχε επιβληθεί από τις πολεμικές ανάγκες, έδειξε τις δυνατότητες που είχε και για την ειρηνική περίοδο ο συνειδητός κοινωνικός έλεγχος της οικονομίας. Αυτή η «επίδειξη εκ του αποτελέσματος», σε συνδυασμό με τη ριζοσπαστικοποίηση του εκλογικού σώματος στη Δύση (μετά την αποτυχία της οικονομίας της αγοράς στη δεκαετία του '30 και την ήττα του φασισμού στον πόλεμο) έδωσε στον κρατισμό νέα ορμή. Η Βρετανία, η οποία από την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης και μέχρι σήμερα πάντα έπαιζε το ρόλο του «βαρομέτρου αγοραιοποίησης», έθεσε τα θεμέλια του κράτους κοινωνικής πρόνοιας, δηλαδή της μορφής εκείνης του κρατισμού που έμελλε να σημαδέψει τη μεταπολεμική ιστορία, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70.

Η Εκθεση Beveridge, που είχε σαφή στόχο «να δημιουργήσει ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης για όλους, από την κούνια μέχρι τον τάφο» δημοσιεύθηκε το 1942 και αποτέλεσε μια συνειδητή προσπάθεια αντιμετώπισης των παρενεργειών της οικονομίας της αγοράς, όσον αφορά στην κάλυψη βασικών αναγκών (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση). Δύο χρόνια αργότερα, η κυβέρνηση συνασπισμού στην οποία

31. Ο Polanyi καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα όσον αφορά το χαρακτήρα των δύο μορφών κρατισμού, μολονότι η προβληματική του είναι διαφορετική, K. Polanyi, *The Great Transformation*, ο.π., σελ. 245.

κυριαρχούσαν οι Συντηρητικοί εγκαινίασε αυτό που αποκαλέστηκε *σοσιαλδημοκρατική συναίνεση* και δημοσίευσε μια Λευκή Βίβλο με τίτλο *Πολιτική για την Απασχόληση*, όπου η κυβέρνηση ανελάμβανε τη δέσμευση να ακολουθεί πολιτική πλήρους απασχόλησης (δέσμευση που τήρησαν όλες οι μετέπειτα κυβερνήσεις, ανεξάρτητα από την πολιτική τους απόχρωση, μέχρι την έλευση του νεοφιλελευθερισμού) μέσω μιας πολιτικής ελέγχου της συνολικής ζήτησης, δηλαδή με τη χειραγώγηση της αγοράς. Στην πραγματικότητα, η δέσμευση αυτή σήμαινε την επίσημη αναγνώριση από το κράτος πως η αγορά δεν ήταν σε θέση να αυτορρυθμιστεί, τουλάχιστον ως προς τα επίπεδα παραγωγής και απασχόλησης. Παρόμοια, με τον Αμερικανικό Νόμο περί Απασχόλησης του 1946, η «μέγιστη» απασχόληση αναγνωρίστηκε σαν κύριος στόχος της οικονομικής πολιτικής. Αντίστοιχες θεσμικές αλλαγές πραγματοποιήθηκαν σε όλες τις χώρες του προηγμένου καπιταλιστικού κόσμου στα τέλη της δεκαετίας του '40. Μπορούμε λοιπόν να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η περίοδος αυτή σηματοδοτεί την απαρχή της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης που διήρκησε σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα.

Ωστόσο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση που αναδύθηκε στη μεταπολεμική περίοδο δεν ήταν απλώς μια συγκυριακή αλλαγή, όπως υποστηρίζεται μερικές φορές, αλλά μια δομική αλλαγή με σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο (που θα εξετάσω πιο κάτω) καθώς και στο ιδεολογικό, πολιτιστικό και θεωρητικό επίπεδο. Η συναίνεση αυτή ήταν προφανής όχι μόνο στο πολιτικό επίπεδο, όπου τα συντηρητικά κόμματα διαδέχονταν στην εξουσία τα σοσιαλδημοκρατικά χωρίς να μεταβάλουν, στην ουσία του, (παρά κάποιες αποσπασματικές αποκρατικοποιήσεις στη Βρετανία) το νέο κοινωνικο-οικονομικό ρόλο του κράτους σε σχέση με την αγορά (πολιτική συναίνεση) αλλά και στο κοινωνικό επίπεδο, όπου υπήρχε μια ρητή ή υπόρρητη συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου και οργανωμένης εργασίας (ή τουλάχιστον της εργατικής συνδικαλιστικής ηγεσίας) για το ρόλο του κράτους (κοινωνική συναίνεση).

Στο οικονομικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση θεμελιωνόταν πάνω στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία η οποία, στη μεταπολεμική κορύφωσή της, είχε σαν χαρακτηριστικά της γνωρίσματα τη μαζική παραγωγή, τις μεγάλες παραγωγικές μονάδες, τη γραφειοκρατική οργάνωση και τη μαζική κατανάλωση. Ο οικονομικός ρόλος του κράτους ήταν κρίσιμος στη διαδικασία της εντατικής συσσώρευσης που επιτυγχανόταν, κυρίως, μέσω της διεύρυνσης της εγχώριας αγοράς. Κι αυτό σήμαινε όχι μόνο έναν έμμεσο ρόλο για τον επηρεασμό του επιπέδου οικονομικής δραστηριότητας, μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής και του κράτους-πρόνοιας, αλλά, επίσης, και ένα άμεσο ρόλο στον τομέα της παραγωγής, κυρίως μέσω των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων και των δημόσιων επενδύσεων. Καθώς ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής ήταν σχετικά χαμηλός και επομένως οι «βαθμοί ελευθερίας» του κράτους στην εφαρμογή μιας εθνικής οικονομικής πολιτικής ήταν πολύ πιο σημαντικοί σε σχέση με σήμερα, ο νέος ρόλος του

κράτους ήταν και εφικτός και επιθυμητός. Στο βαθμό επομένως που συνεχιζόταν το επενδυτικό μπουμ στη μεταπολεμική περίοδο, τα ελλείμματα του προϋπολογισμού, που αναπόφευκτα ακολούθησαν, δεν δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στη διαδικασία της συσσώρευσης.

Στο κοινωνικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση συνδέθηκε με τη δημιουργία συνθηκών σχετικής ασφάλειας στην απασχόληση, διεύρυνσης της αγοράς εργασίας (μετά τη μαζική είσοδο των γυναικών στην παραγωγή κατά τη διάρκεια του μεταπολεμικού οικονομικού μπουμ), και πίστης σ' ένα μέλλον συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης και επέκτασης του κράτους-πρόνοιας. Ο συνδυασμός των ανωτέρω παραγόντων με το γεγονός ότι η εργατική τάξη εξακολουθούσε να είναι από αριθμητική άποψη ισχυρή είχε οδηγήσει στη δημιουργία ισχυρού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος που με τη γραφειοκρατική του ηγεσία και ιδιαίτερα με τις ανεπίσημες οργανώσεις (το κίνημα των συνδικαλιστικών στελεχών της βάσης και ούτω καθεξής) άσκησε σημαντική επίδραση σε σχέση με τον νέο κρατικό ρόλο ελέγχου της αγοράς. Κι ακόμα, μέσα σ' αυτό το κλίμα, αναπτύχθηκαν ισχυρά απελευθερωτικά κινήματα μέσα στους κόλπους των γυναικών, των φοιτητών και των εθνοτικών μειονοτήτων. Οι κοινωνικοί θεσμοί άρχισαν να διέρχονται περίοδο κρίσης και ευρύτατες κοινωνικές ομάδες άρχισαν να αμφισβητούν τα ίδια τα θεμέλια πάνω στα οποία στηριζόταν η σύγχρονη ιεραρχική κοινωνία: την πατριαρχική οικογένεια, το αυταρχικό σχολείο και πανεπιστήμιο, την ιεραρχική οργάνωση του εργοστασίου ή του γραφείου, το γραφειοκρατικό εργατικό συνδικάτο ή κόμμα.

Η κοινωνική συναίνεση βασιζόταν στη ρητή ή υπόρρητη συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου και εργατικών συνδικάτων ή/και των πολιτικών κομμάτων που εκπροσωπούσαν τα συμφέροντά τους, που εστόχευε στην αναπαραγωγή της *«μικτής οικονομίας»*, δηλαδή του οικονομικού εκείνου συστήματος που εξέφραζε τη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση. Συστατικά στοιχεία της συναίνεσης αυτής ήταν η δέσμευση του κράτους να διασφαλίζει υψηλά επίπεδα απασχόλησης και «κοινωνικό μισθό», με αντάλλαγμα τη δέσμευση των εργατικών συνδικάτων να ελέγχουν τα αιτήματα των εργαζομένων ούτως ώστε η αύξηση των πραγματικών μισθών (αύξηση των μισθών μείον το ποσοστό πληθωρισμού) να μην υπερβαίνει την αύξηση της παραγωγικότητας. Η συμφωνία συνήθως επισημοποιόταν με κάποια μορφή *εισοδηματικής πολιτικής* που, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, έπαιξε σημαντικό ρόλο στον έλεγχο του πληθωρισμού χωρίς να θίγονται τα κέρδη.

Στο πολιτικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση υποστηρίχτηκε ενεργά από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (που είχαν την ενεργητική στήριξη των εργατικών συνδικάτων) και εξασφάλισε την ανεκτικότητα του κεφαλαίου και των πολιτικών εκπροσώπων του. Η παραδοσιακή Αριστερά αποτέλεσε επίσης μέρος της συναίνεσης αυτής (ρητά ή υπόρρητα), ενώ κόμματα και οργανώσεις που υποστήριζαν σκοπούς οι οποίοι δεν ήταν συμβατοί με αυτό το θεσμικό πλαίσιο, επιδίωξαν να βρουν διέξοδο στην εξω-κοινοβουλευτική δράση, την εναλλακτική κουλτούρα ή α-

κόμα και σε άλλες μορφές δράσης, όπως στο αντάρτικο των πόλεων, σε μια άπελπι και αφ' εαυτής αντιφατική προσπάθεια να δράσουν ως καταλύτες στη διαδικασία ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής.

Τέλος, στο θεωρητικό επίπεδο, μετά την ένδοξη μεταπολεμική νίκη του Κεϋνσιανισμού, (δηλαδή της σοσιαλδημοκρατικής ρεφορμιστικής τάσης μέσα στους ορθόδοξους επαγγελματίες οικονομολόγους) κατά της συντηρητικής νεο-κλασικής τάσης (δηλαδή της τάσης που αποτελούσε και το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα κατά τη διάρκεια της πρώιμης φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης μέχρι τον πόλεμο) η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση παγιώθηκε και μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων. Τα κύρια στοιχεία της νέας ορθοδοξίας, που κάλυπτε τόσο την οικονομική θεωρία όσο και την οικονομική πολιτική, ήταν ο μακρο-οικονομικός έλεγχος της αγοράς από το κράτος για την επίτευξη των στόχων της πλήρους απασχόλησης, της μέγιστης οικονομικής μεγέθυνσης και, σ' ένα βαθμό, της αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των ασθενέστερων εισοδηματικών ομάδων.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτό που εννοούσε ο Polanyi με τον όρο Great Transformation (Μεγάλος Μετασχηματισμός) επιτεύχτηκε σε κάποιο βαθμό κατά τη διάρκεια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Ετσι, το σύστημα της αγοράς έπαψε, σε σημαντικό βαθμό, να είναι αυτορρυθμιζόμενο. Αν και η γη ουδέποτε αποσπάστηκε από το πλαίσιο της αγοράς, η εργασία αλλά και το χρήμα τέθηκαν κάτω από σημαντικούς κοινωνικούς ελέγχους. Σε σχέση καταρχήν με την εργασία, όχι μόνο το επίπεδο της απασχόλησης, αλλά και οι συνθήκες δουλειάς και ο ίδιος ο βασικός μισθός αφέθηκαν να καθοριστούν εκτός του πλαισίου της αγοράς, δηλαδή καθορίσθηκαν μέσω δημοσιονομικών και εισοδηματικών πολιτικών που σχεδιάστηκαν μέσα στο πλαίσιο τριμερών συμφωνιών μεταξύ εργασίας, κεφαλαίου και κράτους. Σε σχέση επίσης με το χρήμα, μολονότι ούτε η επένδυση ούτε η αποταμίευση αποσπάστηκαν από τον έλεγχο της αγοράς, εντούτοις τόσο ο προσανατολισμός των επενδύσεων όσο και η ρύθμιση του ποσοστού αποταμίευσης εντάχτηκαν μέσα στα κυβερνητικά καθήκοντα.

Τέλος, μετά την εγκατάλειψη, στη δεκαετία του '30, του Κανόνα Χρυσού, ο οποίος ως αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής ήταν ασύμβατος με κάθε μορφή κρατισμού, η αξία των νομισμάτων αφέθηκε να καθορίζεται από τις αγορές συναλλάγματος. Μολονότι, το σύστημα των ελαστικών ισοτιμιών ήταν περισσότερο συμβατό με τον κρατισμό (επειδή επέτρεπε μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας για κρατική παρέμβαση στην οικονομία) εντούτοις ήταν ασύμβατο με την επέκταση του διεθνούς εμπορίου (λόγω της αβεβαιότητας που δημιουργούσε στις διεθνείς ανταλλαγές). Γιαυτό και το σύστημα αυτό δεόντως εγκαταλείφθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο και στο Bretton Woods συμφωνήθηκε η δημιουργία ενός νέου συστήματος *ελεγχόμενης ελαστικότητας*. Το νέο σύστημα επεδίωξε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις τόσο του κρατισμού όσο και του ελεύθερου εμπορίου και επομένως σχεδιάσθηκε εξαρχής σαν συμβιβασμός μεταξύ του Κανόνα Χρυσού και του συστήματος των ελαστικών

ισοτιμιών. Με άλλα λόγια, το σύστημα που καθιερώθηκε στο Bretton Woods αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος που θα παρείχε μία βάση συμβατή με το διεθνικιστικό μοντέλο κρατισμού που είχε αναδυθεί στην προπολεμική περίοδο. Αν και το σύστημα του Bretton Woods επέτυχε αρχικά ως προς αυτό το στόχο, τελικά, οι αντιφάσεις που περιέκλειε και, ιδιαίτερα, το γεγονός ότι ενσωμάτωνε την κυριαρχία του αμερικανικού δολαρίου, επέφερε την κατάρρευσή του στις αρχές της δεκαετίας του '70, πράγμα που συνέβαλε σημαντικά στην έκλειψη του ίδιου του κρατισμού.

Η σημερινή διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης

Η μεταπολεμική περίοδος του κρατισμού ήταν στενά συνδεδεμένη μ' ένα καπιταλιστικό μπουμ που δεν είχε προηγούμενο[32]. Αν αφήσουμε κατά μέρος το επίμαχο θέμα για το εάν είναι δυνατό να θεμελιωθεί κάποια αιτιώδης σχέση μεταξύ της επέκτασης του οικονομικού ρόλου του κράτους και του μπουμ[33], ελάχιστη αμφιβολία υπάρχει ότι ο κρατισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να συγκρατήσει την ανεργία, άμεσα ή έμμεσα, σε άνευ προηγουμένου χαμηλά επίπεδα[34] καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε εδώ. Την ίδια στιγμή, το κράτος-πρόνοιας επεκτάθηκε ραγδαία και, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 περίπου, το 1/5 του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών (εκτός της Ιαπωνίας) αποτελούσε κοινωνικές δαπάνες[35].

Ομως, παρά την επέκταση του κρατισμού στο **εθνικό** οικονομικό επίπεδο, η διαδικασία αγοραιοποίησης στο **διεθνές** επίπεδο συνέχισε την πορεία της αδιατάρακτα και έθεσε τα θεμέλια για τη σημερινή διεθνοποιημένη φάση που συνδέεται με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες ενθάρρυναν ενεργά τη διεθνοποίηση της οικονομίας και στο παγκόσμιο επίπεδο (γύροι των διαπραγματεύσεων της GATT για τη μείωση των δασμών) και στο περιφερειακό επίπεδο (ΕΟΚ, ΕΖΕΣ). Οι παλιές εθνικιστικές αντιπαλότητες που αποτέλεσαν χαρακτηριστι-

32. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες ήταν 3,8% για την περίοδο 1950-70, έναντι 1,4% για την περίοδο 1820-1950. Επίσης, η συσσώρευση κεφαλαίου ήταν 5,5% στην ίδια περίοδο έναντι 2,9% στην περίοδο 1870-1913 και 1,7% στην περίοδο 1913-50. Βλ. A. Maddison, *Phases of capitalist development,* Oxford Univ. Press, 1982, σελ. 91.

33. Βλ. τη συζήτηση των σχετικών αποδεικτικών στοιχείων στο βιβλίο του M. Bleaney, *The rise and fall of Keynesian Economics,* ό.π., κεφ. 4.

34. Το μέσο ποσοστό ανεργίας στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες έπεσε από 5,7% στην περίοδο 1870-1913 και 7,3% στην περίοδο 1913-50, στο 3,1% στην περίοδο 1950-70, στο ίδιο, σελ. 92.

35. Βλ. Ian Gough, *The Political Economy of the Welffare State,* Macmillan 1979, Πίνακας 5.2. Ενδεικτικό της ταχείας επέκτασης του κράτους-πρόνοιας στην περίοδο αυτή είναι το γεγονός ότι οι κοινωνικές δαπάνες στη Βρετανία, οι οποίες είχαν αυξηθεί από 4% του ΑΕΠ το 1910 στο 11% περίπου κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, εκτοξεύθηκαν σ' ένα μέσο όρο περίπου 25% του ΑΕΠ στις αρχές της δεκαετίας του '70. Στο ίδιο, Πίνακας 5.1.

κό γνώρισμα των διεθνών σχέσεων στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα και οδήγησαν σε δύο παγκόσμιους πολέμους γρήγορα ξεπεράστηκαν, εν όψει της επέκτασης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στο Δεύτερο Κόσμο και των εθνικο-απελευθερωτικών κινημάτων στον Τρίτο Κόσμο. Ετσι, οι εμπορικές αντιπαλότητες μεταξύ των κυριότερων καπιταλιστικών χωρών αντικαταστάθηκαν από τη ραγδαία επέκταση του εμπορίου (κυρίως μεταξύ τους) σε βαθμό που, στις αρχές της δεκαετίας του '70, το 1/6 των καταναλωτικών βιομηχανικών προϊόντων στην Ευρώπη να εισάγεται από το εξωτερικό[36]. Από τότε, η διεθνοποίηση της οικονομίας επιταχύνθηκε ακόμα περισσότερο[37]. Αυτή η αυξανόμενη διεθνοποίηση συνεπάγεται ότι η οικονομική μεγέθυνση της οικονομίας της αγοράς βασίζεται σήμερα όλο και περισσότερο όχι στην επέκταση της εγχώριας αγοράς, όπως και πριν, αλλά στην επέκταση της παγκόσμιας αγοράς — γεγονός που έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις στον οικονομικό ρόλο του κράτους.

Ετσι, καθώς η συσσώρευση κεφαλαίου στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς εξαρτάται πολύ περισσότερο, σε σχέση με το παρελθόν, από την παγκόσμια αγορά, ο ρόλος του κράτους στην ενίσχυση της εγχώριας ζήτησης δεν είναι πλέον τόσο σημαντικός όσο άλλοτε. Σήμερα, η ανταγωνιστικότητα παίζει πολύ πιο σημαντικό ρόλο σε σχέση με τη συσσώρευση και την οικονομική μεγέθυνση, απ' όσο η άμεση επέκταση της εγχώριας ζήτησης μέσω των κυβερνητικών δαπανών. Η ανταγωνιστικότητα, κάτω από συνθήκες ελεύθερου εμπορίου, παίζει κρίσιμο ρόλο όχι μόνο σε σχέση με την οικονομική μεγέθυνση, που όλο και περισσότερο εξαρτιέται από την επέκταση των εξαγωγών, αλλά επίσης και σε σχέση με τη διείσδυση των εισαγωγών, η οποία, τελικά, οδηγεί σε κλείσιμο εγχώριων επιχειρήσεων και ανεργία. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι επικρατούσες συνθήκες στην πλευρά της προσφοράς, και ιδιαίτερα αυτές που αναφέρονται στο κόστος παραγωγής, αποκτούν κρίσιμη σημασία. Κι αυτός είναι ο λόγος που η συμπίεση του κόστους παραγωγής είναι τόσο σημαντική, και από άποψη εργατικού κόστους και από άποψη φορολογίας και ασφαλιστικών εισφορών των εργοδοτών. Ομως η συμπίεση του κόστους παραγωγής σημαίνει τη δραστική μείωση του κρατισμού.

Η επέκταση του κρατισμού κατά τη διάρκεια της περιόδου της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης οδήγησε στη ραγδαία αύξηση του κόστους παραγωγής, ιδιαίτερα σ' εκείνες τις χώρες όπου ο οικονομικός ρόλος του κράτους ήταν πολύ πιο καθοριστικός

---

36. Ετσι, ενώ η διείσδυση των εισαγωγών (εισαγωγές ως ποσοστό της παραγωγής) βιομηχανικών προϊόντων μέσα στην Ευρώπη ήταν μόνο 6% το 1937 και το 1950, αυξήθηκε σε 11% το 1963 και σε 17% το 1971, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο από το επίπεδο του 13% του 1913. Βλ. P. Armstrong et al, *Capitalism since world war II,* Fontana, 1984, Πίνακας 10.3.

37. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των εισαγωγών στην ομάδα των 7 πιο προηγμένων καπιταλιστικών χωρών αυξήθηκε σχεδόν κατά 40% μεταξύ των περιόδων 1965-80 και 1980-90 (από 3,9% που ήταν στην περίοδο 1965-80, στο 5,4% στην περίοδο 1980-1990). Βλ. *World Development Report,* 1992, World Bank, Πιν. 14.

(όπως π.χ. στη Σουηδία). Σημαντικό τμήμα της αύξησης του κόστους παραγωγής προέκυψε ως άμεσο και έμμεσο αποτέλεσμα της επέκτασης του κρατισμού. Αμεσα μεν, διότι η επέκταση του κράτους-πρόνοιας σήμαινε αυξημένα βάρη φορολογίας και ασφαλιστικών εισφορών για τους εργοδότες[38]. Εμμεσα δε διότι, κάτω από συνθήκες σχεδόν πλήρους απασχόλησης που επικράτησαν κατά τη διάρκεια της κρατικιστικής φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η οργανωμένη εργασία μπορούσε με επιτυχία να πιέζει για μισθολογικές αυξήσεις που ήταν μεγαλύτερες από την αύξηση της παραγωγικότητας. Κι αυτό έγινε ένα ιδιαίτερο επώδυνο πρόβλημα (για εκείνους που είχαν τον έλεγχο της καπιταλιστικής παραγωγής) στην περίοδο 1968-73, όταν ένα μαζικό απεργιακό κίνημα, πάνω στο οποίο ελάχιστο έλεγχο ασκούσε η γραφειοκρατική ηγεσία των εργατικών συνδικάτων, οδήγησε γρήγορα σε αύξηση των μισθών και σε μια αντίστοιχη συμπίεση των κερδών[39].

Επομένως, η κρίση στις αρχές του '70 ήταν, βασικά, το σωρευτικό αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η αγορά εργασίας δεν ήταν ελεύθερη να καθορίζει τα επίπεδα μισθών και απασχόλησης που θα ισορροπούσαν την αγορά, όπως απαιτεί η οικονομία της αγοράς. Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με την άποψη που προβάλλεται συνήθως, η κρίση δεν οφειλόταν κυρίως στην κρίση του πετρελαίου αλλά στο γεγονός ότι ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς δεν ήταν πλέον συμβατός με τον κρατισμό. Πρώτον, διότι ο έλεγχος της οικονομίας από το κράτος-έθνος είχε γίνει, κάτω από συνθήκες σχετικά ελεύθερης διακίνησης των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου, σχεδόν αδύνατος. Κι αυτό, διότι οι παραπάνω συνθήκες έδιναν στις μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες αρκετή ισχύ για να υπονομεύουν εκείνες τις εθνικές (δημοσιονομικές και νομισματικές) πολιτικές που δεν ήταν συμβατές με τους δικούς τους αντικειμενικούς στόχους.

Δεύτερον, διότι η ίδια η επέκταση του κρατισμού ενείχε τα στοιχεία μιας κρίσης πληθωρισμού για τους εξής λόγους:

α) Η ραγδαία αύξηση των κρατικών δαπανών —που ήταν αναγκαία για τη χρηματοδότηση της επέκτασης του κοινωνικού και οικονομικού ρόλου του κράτους— ήταν ταχύτερη από την αύξηση των κρατικών εσόδων[40]. Πράγμα βέβαια που εύκολα

38. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, οι φόροι των εργοδοτών (εξαιρουμένων των ασφαλιστικών εισφορών) αυξήθηκαν από περίπου 44% των εταιρικών κερδών το 1955-59, σε 48,6% το 1967-70, A. Glynn & B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the profits squeeze,* Penguin, 1972, Πιν. F. 1.

39. Στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες ο πραγματικός μισθός (μετά τους φόρους) και η παραγωγικότητα αυξήθηκαν με τον ίδιο περίπου ρυθμό στην περίοδο 1960-68 (4%). Στην περίοδο, όμως, 1968-73 ο πραγματικός μισθός αυξήθηκε μ' ένα μέσο όρο 4,5%, έναντι 3,4% αύξησης στην παραγωγικότητα. Βλ. P.Armstrong et al, ό.π., Πίνακας 11.10. Αποτέλεσμα ήταν η πτώση της μερίδας των κερδών στο επιχειρηματικό προϊόν κατά 15% στην περίοδο 1968-73. Στο ίδιο, σελ. 246.

40. Στη Βρετανία, η αναλογία των κρατικών εσόδων στο Ακαθάριστο Εθνικό προϊόν αυξήθηκε κατά 9% μεταξύ 1951 και 1975, ενώ η αντίστοιχη αναλογία των κρατικών δαπανών αυξήθηκε κατά 29% την ίδια περίοδο, Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State,* ο.π. Πιν. 5.1.

εξηγείται με βάση την απροθυμία των κυβερνήσεων να μεταθέσουν ένα σημαντικά μεγαλύτερο μέρος της φορολογικής επιβάρυνσης στους ώμους των υψηλότερων εισοδηματικών ομάδων. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η βαθμιαία επιδείνωση των κρατικών ελλειμμάτων που συνήθως εκαλύπτοντο με την έκδοση πληθωριστικού χρήματος.

β) Οι εργοδότες, για να ελαχιστοποιήσουν την επίδραση των «υπερβολικών» αυξήσεων των μισθών (δηλαδή αυτών που υπερέβαιναν τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα) πάνω στα κέρδη, μετακύλιαν την αύξηση του εργατικού κόστους στους καταναλωτές με τη μορφή υψηλότερων τιμών. Η ολιγοπωλιακή δομή του ύστερου καπιταλισμού έκανε ιδιαίτερα εύκολη τη μετακύλιση αυτή, η οποία, με την αφορμή της πετρελαϊκής κρίσης, πήρε ιδιαίτερες διαστάσεις.

Η πληθωριστική κρίση που σημειώθηκε στις αρχές του '70 συνοδεύτηκε από την παγίωση μιας νέας τάσης ανόδου της ανεργίας. Ετσι, εκτός από τη συγκυριακή αύξηση της ανεργίας, η οποία οφειλόταν στα μέτρα που έλαβαν οι κυβερνήσεις για την καταπολέμηση της πληθωριστικής κρίσης, η δομική ανεργία έγινε επίσης σημαντική, ως αποτέλεσμα των τεχνολογικών αλλαγών (επανάσταση της πληροφορικής) που σηματοδότησαν τη μετάβαση της οικονομίας της αγοράς στη μεταβιομηχανική φάση. Κι αυτό είχε σαν συνέπεια τη δραστική μείωση του αριθμού της εργατικής τάξης στο μεταποιητικό τομέα[41], γεγονός που είχε σημαντικές επιπτώσεις στην ισχύ και τη σπουδαιότητα των εργατικών συνδικάτων και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων[42]. Ετσι, η οικονομική κρίση που σημειώθηκε στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '70 και η οποία οξύνθηκε από την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods, καθώς και την επιστροφή στις αβεβαιότητες των ελαστικών νομισματικών ισοτιμιών, οδήγησε στην άνοδο του νεοφιλελεύθερου κινήματος. Το κίνημα αυτό που πρωτοεμφανίστηκε μεταξύ των ακαδημαϊκών οικονομολόγων (Σχολή του Σικάγου, ανάσταση του Hayek κι ούτω καθεξής) κι αργότερα απλώθηκε μεταξύ των επαγγελματιών πολιτικών, ιδιαίτερα στο Ην. Βασίλειο και τις ΗΠΑ, εξέφρασε μια ισχυρότατη επίθεση κατά του σοσιαλδημοκρατικού κρατισμού. Ο κρατισμός —με τη μορφή των εθνικοποιήσεων, της πολιτικής πλήρους απασχόλησης και του κράτους-πρόνοιας— κατηγορήθηκε ότι είχε οδηγήσει σ' ένα τριμερές σύστημα οικονομικής εξου-

41. Στη λεγόμενη «Ομάδα των 7» μεγαλύτερων καπιταλιστικών οικονομιών (ΗΠΑ, Ιαπωνία, Γερμανία, Γαλλία, Ην.Βασίλειο, Ιταλία, Καναδάς) η αναλογία του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στη μεταποίηση έπεσε σχεδόν κατά το ένα τρίτο μεταξύ 1972/3 και 1989/90, από 32% κατά μέσο όρο το 1972/3 στο 22% το 1989/90. Βλ. ILO, *Yearbook of Labor Statistics* (εκθέσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας διαφόρων ετών).

42. Στη Βρετανία, η αναλογία της μη χειρωνακτικής εργασίας στον ενεργό πληθυσμό αυξήθηκε από 12,8% το 1951 σε 31,9% το 1978 (Bosanquet, *After the New Right,* Heinemann, 1983, σελ. 126). Το αποτέλεσμα των τάσεων αυτών ήταν ότι η διάρθρωση του βρετανικού εκλογικού σώματος άλλαξε δραστικά, έτσι ώστε η αναλογία της χειρωνακτικής εργατικής τάξης στο εκλογικό σώμα μειώθηκε, σε μια περίοδο 20 ετών (1964-83), από 50% σε 33%, B. Jessop et. al. «Popular capitalism, flexible accumulation and left strategy», *New Left Review,* Σεπτ.-Οκτ. 1987.

σίας (κράτος- εργατικά συνδικάτα - κεφάλαιο) που υπονόμευε την ηγεμονία του ιδιωτικού κεφαλαίου. Ο απώτερος νεοφιλελεύθερος στόχος ήταν επομένως να ενισχύσει την ισχύ εκείνων που είχαν τον έλεγχο της παραγωγής, μέσα από μια διαδικασία δραστικής μείωσης του κοινωνικού ελέγχου πάνω στην αγορά. Οι κυριότεροι μέθοδοι που χρησιμοποίησε για την επίτευξη του στόχου αυτού ήταν οι ακόλουθοι:

— Απελευθέρωση και απορρύθμιση (άρση των περιοριστικών κανονισμών) των αγορών. Ετσι, όσον αφορά, πρώτον, την αγορά εργασίας, η οποία αποτελεί τον κύριο στόχο της φιλελευθεροποίησης, μερικοί σημαντικοί έλεγχοι αίρονται (π.χ. η νομοθεσία περί ελάχιστου μισθού) ενώ άλλοι έλεγχοι υφίστανται δραστικές τροποποιήσεις (π.χ. οι έλεγχοι για τη μερική απασχόληση, οι έλεγχοι όσον αφορά τη διαδικασία των απολύσεων κ.λπ.), έτσι ώστε η εργασία να γίνει πιο «εύκαμπτη», δηλαδή περισσότερο προσαρμοστική στις συνθήκες της αγοράς («η κουλτούρα της ελεύθερης πρόσληψης και απόλυσης»). Η αποδυνάμωση αυτών των ελέγχων, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη της δέσμευσης του κράτους ως προς την πλήρη απασχόληση και την αντεργατική νομοθεσία, είχαν σαν συνέπεια ότι οι επιπτώσεις των τεχνολογικών αλλαγών που είχαν οδηγήσει στη δομική ανεργία, δεν αντισταθμίστηκαν από αποτελεσματική κρατική δράση. Αντίθετα, αφέθηκε στις δυνάμεις της αγοράς να λύσουν το πρόβλημα. Επιπλέον, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, περιορίζοντας τον κρατικό τομέα, συνέβαλαν άμεσα στην άνοδο της ανεργίας. Αποτέλεσμα ήταν η ανεργία να προσλάβει μαζικές διαστάσεις, ενώ αναμένεται να ανέλθει ακόμα περισσότερο στο προβλεπτό μέλλον[43]. Παράλληλα, η φτώχεια και η ανισότητα αυξήθηκαν σε αναλογία με την απελευθέρωση της αγοράς εργασίας. Δεύτερον, απελευθερώθηκαν οι νομισματικές αγορές, ιδιαίτερα δε οι διεθνείς. Για παράδειγμα, ήρθησαν οι συναλλαγματικοί έλεγχοι με αποτέλεσμα ότι τεράστιες ποσότητες χρήματος μετακινούνται παγκόσμια, επιδιώκοντας κερδοσκοπικά οφέλη και προκαλώντας τεράστια αναστάτωση στις αγορές συναλλάγματος. Κι αυτό υπονόμευσε ιδιαίτερα την προσπάθεια της ΕΟΚ να δημιουργήσει ένα κοινό νόμισμα. Τέλος, όσον αφορά τις αγορές εμπορευμάτων, ο βαθμός φιλελευθεροποίησης των αγορών αγαθών και υπηρεσιών που υιοθετείται από τον τελευταίο γύρο των διαπραγματεύσεων της GATT δεν έχει κανένα προηγούμενο και έχει ήδη προκαλέσει σημαντική κοινωνική ένταση (Γαλλία).

— Ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων. Τέτοιες ιδιωτικοποιήσεις όχι μόνο μειώνουν το μέγεθος του κρατικού τομέα αλλά ταυτόχρονα δημιουργούν νέες δυνα-

---

43. Η ανεργία στην «Ομάδα των 7» υπερδιπλασιάστηκε μέσα σε 10 χρόνια (από 3,4% το 1973 σε 8,4% το 1983, P. Armstrong et al, ό.π., σελ. 324) και αναμένεται να αυξηθεί ακόμα περισσότερο στη δεκαετία του '90. Επίσης, σχετικά με τον αμερικανικό μύθο ότι η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας δημιούργησε νέες απασχολήσεις, όπως τονίζει ο Ed Balls, (αρθρογράφος της εφημερίδας Financial Times), «αυτό που επέτυχε η απορρύθμιση στις Ην.Πολιτείες είναι η δημιουργία τεράστιου αριθμού χαμηλά αμειβομένων και συχνά μερικής απασχόλησης εργασιών στον τομέα των υπηρεσιών, που συγκεντρώνει τη γυναικεία εργασία» — αναφέρεται από τον Will Hutton στην εφημερίδα The Guardian, 13/9/1993.

τότητες και ευκαιρίες για το ιδιωτικό κεφάλαιο. Επιπλέον, η διάδοση σ' ευρύτερη κλίμακα της ιδιοκτησίας μετοχών προωθείται σαν ένα είδος «λαϊκού καπιταλισμού», παρά το γεγονός ότι, όπως έδειξε η βρετανική εμπειρία[44], η συγκέντρωση του κεφαλαίου ενισχύεται ακόμα περισσότερο με την ιδιωτικοποίηση.

— Συρρίκνωση του κράτους-πρόνοιας σε επίπεδο ενός ασφαλιστικού δικτύου και παράλληλη ενθάρρυνση της επέκτασης του ιδιωτικού τομέα στο χώρο των κοινωνικών υπηρεσιών (υγεία, παιδεία, συνταξιοδοτικά ταμεία κι ούτω καθεξής). Το γεγονός αυτό όχι μόνο οδηγεί στην αγοραιοποίηση τομέων της οικονομίας που ήταν υπό τον έλεγχο του κράτους αλλά μειώνει ακόμη περισσότερο τον «κοινωνικό μισθό» και καθιστά την εργασία ακόμα πιο «εύκαμπτη» και προσαρμοστική στις συνθήκες της αγοράς.

— Αναδιανομή του φορολογικού βάρους υπέρ των υψηλών εισοδηματικών ομάδων και κατά των χαμηλών και μεσαίου εισοδήματος ομάδων. Ο επιδιωκόμενος ρητά στόχος εδώ είναι η δημιουργία «κινήτρων» για την οικονομική ελίτ προς αποταμίευση και επένδυση, ενώ ο άρρητος στόχος είναι η αύξηση των καθαρών (μετά τους φόρους) κερδών και η διάχυση του κόστους του ασφαλιστικού δικτύου.

Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό επίπεδο. Στο οικονομικό επίπεδο, η νέα συναίνεση δεν σημαίνει ότι το κράτος δεν παίζει πια κανένα οικονομικό ρόλο. Δε θα πρέπει να συγχέουμε το φιλελευθερισμό/νεοφιλελευθερισμό με το laissez-faire. Δε θα πρέπει δηλαδή να ξεχνούμε, όπως ανάφερα παραπάνω, ότι το ίδιο το κράτος εδημιούργησε το σύστημα των αυτορρυθμιζόμενων αγορών και ότι κάποια μορφή κρατικής παρέμβασης ήταν πάντοτε απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Το κράτος καλείται σήμερα να παίξει κρίσιμο ρόλο σε σχέση με τον τομέα της προσφοράς της οικονομίας και, ιδιαίτερα, να πάρει μέτρα για να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα και να εκπαιδεύσει και προσαρμόσει την εργατική δύναμη στις απαιτήσεις της νέας τεχνολογίας. Επομένως, ο τύπος κρατικής παρέμβασης που δεν είναι ασύμβατος με τη διαδικασία αγοραιοποίησης, όχι μόνο δεν αποθαρρύνεται, αλλά αντίθετα προωθείται ενεργά από τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση και ιδιαίτερα από τα «προοδευτικά» στοιχεία μέσα σ' αυτήν (π.χ. την κυβέρνηση Κλίντον και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης). Δεν είναι, λοιπόν, αληθές ότι η νεοφιλελεύθερη συναίνεση σκότωσε το «μωρό» της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, δηλαδή τη μικτή οικονομία, όπως συνήθως υποστηρίζεται. Στην πραγματικότητα, έκανε κάτι χειρότερο. Επαναπροσδιόρισε το περιεχόμενο της

44. Στη Βρετανία ο αριθμός των κατόχων μετοχών τριπλασιάστηκε στη δεκαετία του '80, μετά τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις που έκανε η κυβέρνηση της Θάτσερ. Κι όμως, η αναλογία των μετοχών που κατέχονται ατομικά και όχι από καπιταλιστικές εταιρείες κι άλλους οργανισμούς μειώθηκε από 54% το 1963 στο 28% το 1981 και στο 20% το 1988. Βλ. C. Johnson, *The Economy under Mrs Thatcher*, 1979-1990, Penguin, 1991, σελ. 168.

μικτής οικονομίας έτσι ώστε να υπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντα της οικονομικής ελίτ και να αναπαράγει, στο κατώφλι του 21ου αιώνα, συνθήκες ανισότητας και κοινωνικής αδικίας που επικρατούσαν στις αρχές του 19ου αιώνα!

Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί εδώ ότι σήμερα δεν είναι πλέον το κράτος-έθνος που καλείται να διαδραματίσει τον καινούργιο αυτό ρόλο. Η διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης συνεπάγεται τη δημιουργία τεράστιων οικονομικών μπλοκ, στο πλαίσιο των οποίων ο οικονομικός ρόλος του κάθε κράτους-έθνους υποβαθμίζεται προοδευτικά, υπέρ των υπερεθνικών θεσμών. Κι αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση της ΕΟΚ, όπου η σχετική διαδικασία έχει ήδη αρχίσει. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της NAFTA (Βόρεια Αμερικανική Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου μεταξύ ΗΠΑ, Καναδά και Μεξικού) και του μπλοκ της Απω Ανατολής (Ιαπωνία, Κορέα, Ταϊβάν, Μαλαισία, Ταϊλάνδη, Σιγκαπούρη) που δεν έχει πάρει ακόμα επίσημη, τυπική μορφή.

Στην πραγματικότητα, οι ίδιοι οικονομικοί παράγοντες που προκάλεσαν την εμφάνιση της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης οδήγησαν, επίσης, στη δημιουργία αυτών των μπλοκ. Ο βασικός σκοπός του σχηματισμού αυτών των μπλοκ είναι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των τμημάτων του κεφαλαίου που εδράζονται στο καθένα από αυτά. Η βελτίωση αυτή αναμένεται να προκύψει τόσο λόγω της διεύρυνσης της «εγχώριας» αγοράς (δηλαδή από τη διεύρυνση του επιχειρησιακού χώρου αυτών των τμημάτων του κεφαλαίου), όσο και λόγω της διεύρυνσης της αγοράς κεφαλαίου και εργασίας. Οσον αφορά την αγορά εμπορευμάτων πρώτα, η διεύρυνση της επιτρέπει βελτιώσεις στην παραγωγικότητα μέσω της συγκέντρωσης της παραγωγής, της συγκέντρωσης πόρων για έρευνα και ανάπτυξη κτλ. Δεύτερο, όσον αφορά τις αγορές κεφαλαίου και εργασίας, η διεύρυνσή τους δημιουργεί επιπρόσθετες ευκαιρίες για τη συμπίεση του κόστους παραγωγής, ιδιαίτερα του εργατικού κόστους, λόγω του ότι δημιουργεί δυνατότητες για τη μεγαλύτερη κινητικότητά τους. Κι αυτό συμβαίνει διότι —σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει η ορθόδοξη οικονομική θεωρία— ούτε το ελεύθερο εμπόριο ούτε η κινητικότητα κεφαλαίου και εργασίας εξαλείφουν τις μισθολογικές διαφορές[45]. Αντίθετα, η κινητικότητα του κεφαλαίου δημιουργεί ευκαιρίες επένδυσης σε τομείς χαμηλού κόστους, ενώ η κινητικότητα της εργασίας ασκεί πίεση επί των μισθών των πλουσίων χωρών. Εάν, μάλιστα, ακόμη και το κράτος-έθνος αποδείχτηκε ανίκανο να εξαλείψει τις ισχυρές περιφερειακές διαφορές που εξακολουθούν ακόμα να υπάρχουν, ολόκληρες δεκαετίες μετά την εθνική ενσωμάτωση, μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί το πιθανό αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης μέσα στο πολύ πιο χαλαρό πλαίσιο των υπερεθνικών μπλοκ[46].

---

45. Για παράδειγμα, στην ΕΟΚ, παρά τις συνθήκες ελεύθερου εμπορίου που έχουν καθιερωθεί εδώ και χρόνια, οι μέσες ακαθάριστες ωριαίες αμοιβές των βιομηχανικών εργατών (με όρους αγοραστικής δύναμης) στην περιφέρεια (Ελλάδα, Πορτογαλία) βρίσκονται στο μισό περίπου ύψος σε σχέση μ' αυτές του κέντρου. Βλ. Eurostat, *A Social Portrait of Europe*, 1991, Πίνακας 6.13.

46. Ετσι, το εισόδημα της πλουσιότερης περιοχής είναι διπλάσιο σε σύγκριση μ' αυτό της φτωχότερης

Στην Ευρώπη, ιδιαίτερα, η πλήρης φιλελευθεροποίηση των αγορών εμπορευμάτων μέσα στην ΕΟΚ, σε συνδυασμό με τη φιλελευθεροποίηση των αγορών εργασίας και χρήματος, δημιουργεί —για πρώτη φορά στην ιστορία— μια τεράστια οικονομική περιοχή όπου ένα αυτόματο σύστημα, παρόμοιο μ' αυτό του Κανόνα Χρυσού, μπορεί τώρα να λειτουργήσει με επιτυχία. Και πράγματι, αυτός είναι ο κύριος στόχος της Οικονομικής και Νομισματικής Ενωσης (ΟΝΕ). Εάν στη θέση του χρυσού βάλουμε το ECU —την κοινή Ευρωπαϊκή Νομισματική Μονάδα που προορίζεται για κοινό νόμισμα της ΕΟΚ— η Ευρώπη, όταν θα ολοκληρωθεί η διαδικασία της ΟΝΕ, θα λειτουργεί υπό ένα σύγχρονο Κανόνα Χρυσού. Ο λόγος για τον οποίο ένα τέτοιο σύστημα είναι σήμερα σε καλύτερη θέση να λειτουργήσει με μεγαλύτερο βαθμό επιτυχίας σε σχέση με το παρελθόν έγκειται στο γεγονός ότι ο βασικός παράγοντας που οδήγησε στην κατάρρευση του Κανόνα Χρυσού έχει ήδη εξαλειφθεί, δηλαδή οι διάφοροι περιορισμοί στη διακίνηση των εμπορευμάτων, της εργασίας και του κεφαλαίου. Τέτοιοι περιορισμοί, όπως είδαμε, αποτελούσαν το μηχανισμό αυτοπροστασίας της κοινωνίας απέναντι στην αγοραιοποίηση και οδήγησαν σχεδόν στην κατάρρευση της ίδιας της οικονομίας της αγοράς. Καθώς η νεοφιλελεύθερη συναίνεση έχει ήδη εξαλείψει τους περισσότερους απ' αυτούς τους περιορισμούς, δημιουργείται μια ιστορική δυνατότητα να ολοκληρωθεί η διαδικασία αγοραιοποίησης. Η διεθνοποιημένη φάση έχει επομένως περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας από την πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Φυσικά, υπάρχει ενα αντίτιμο που θα πληρωθεί από κάποιους. Οπως η επιτάχυνση της αγοραιοποίησης σε χώρες σαν τη Βρετανία της Θάτσερ οδήγησε σε δραματική αύξηση της ανισότητας σε εθνικό επίπεδο, θα μπορούσε κανείς να αναμείνει ότι το ίδιο ακριβώς θα συμβεί στο υπερεθνικό επίπεδο των μπλοκ, όπου οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες θα έχουν κοινό νόμισμα και κοινή κεντρική τράπεζα με τις χώρες της ημι-περιφέρειας[47].

Εχοντας πλέον την εμπειρία του παρελθόντος, είναι επομένως προφανές ότι ο Polanyi δεν είχε δίκαιο όταν υποστήριζε ότι η άνοδος του κρατισμού στη δεκαετία του '30 παρείχε την απόδειξη για τον ουτοπικό χαρακτήρα μιας αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και για την ύπαρξη μιας «υποκείμενης κοινωνικής διαδικασίας»[48] που οδηγεί τις κοινωνίες στην ανάληψη του ελέγχου των δικών τους οικονομιών της αγοράς. Στην πραγματικότητα, ο κρατισμός αποδείχτηκε ότι δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένα σχετικό σύντομο διάλειμμα στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Μ' αυτή την έννοια ο «Μεγάλος Μετασχηματισμός» του Polanyi αποτέλεσε ένα μεταβατικό φαινόμενο που είχε σχέση με την αποτυχία της πρώτης προσπάθειας διεθνοποίησης των

στη Γαλλία, το Βέλγιο και την Ισπανία, ενώ στην Ιταλία και τη Γερμανία είναι 2,5 φορές υψηλότερο, στην Ολλανδία τρεις φορές μεγαλύτερο κι ούτε καθεξής. Βλ. Eurostat, *Basic Statistics of the Community,* 1989, Πίνακες 2.12 - 2.19.

47. Την εξέλιξη αυτή προβλέπει επίσης πρόσφατη οικονομική μελέτη. Βλ. Mica Panic, *European Monetary Union,* St. Martin's Press, 1993.

48. K. Polanyi, *The Great Transformation,* ό.π., σελ. 29.

αγορών. Ηταν μια αποτυχία που δεν οφειλόταν τόσο στον υποτιθέμενο ουτοπικό χαρακτήρα της αγοραιοποίησης της κοινωνίας, όπως πίστευε ο Polanyi, αλλά μάλλον στο γεγονός ότι οι αντικειμενικές συνθήκες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας δεν είχαν ακόμα δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης αγοραιοποίησης το 19ο αιώνα. Από την άλλη μεριά, όμως, οι τέσσερις θεσμοί πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η πρώτη φάση, (σύμφωνα με τον Polanyi), βρίσκονται σήμερα σε μια διαδικασία αποκατάστασής τους. Οι θεσμοί αυτοί είναι η αυτορρυθμιζόμενη αγορά, το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, το φιλελεύθερο κράτος και ο διεθνής Κανόνας Χρυσού. Σήμερα, ο κρατισμός οπισθοχωρεί παντού, ενώ πολλές κρατικές ρυθμίσεις σε σχέση με την αγορά έχουν καταργηθεί. Στην Ευρώπη, η δημιουργία, προς τα τέλη του αιώνα, μιας ανεξάρτητης ευρωπαϊκής κεντρικής τράπεζας, που θα αντικαταστήσει τις εθνικές κεντρικές τράπεζες, θα σηματοδοτήσει, στην πραγματικότητα, το τέλος του κράτους-έθνους στο οικονομικό επίπεδο. Επιπλέον, ένα σύστημα ισορροπίας δυνάμεων εγκαθίσταται μέσα στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών που ήδη ελέγχεται από τις πιο σημαντικές καπιταλιστικές χώρες. Επίσης, το φιλελεύθερο κράτος είναι σήμερα πανταχού παρόν. Και τέλος, ένα είδος Ευρωπαϊκού Κανόνα Χρυσού, με τη μορφή του κοινού νομίσματος, μπορούμε λογικά να αναμένουμε ότι θα έχει ήδη εγκατασταθεί μέχρι τα τέλη του αιώνα.

Στο κοινωνικό επίπεδο, ο ρητός «ένα έθνος» στόχος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης αντικαθίσταται από τον υπόρρητο στόχο της «κοινωνίας των δύο τρίτων» της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Ο νεοφιλελεύθερος στόχος συνδέεται με το φόβο για την ανεργία και την αβεβαιότητα όσον αφορά τη δυνατότητα επαρκούς κάλυψης των βασικών αναγκών (υγεία, παιδεία, στέγαση). Αυτή η αβεβαιότητα συνέβαλε σημαντικά στην υποχώρηση των ριζοσπαστικών ρευμάτων μέσα στο φεμινιστικό κίνημα, την ιδιώτευση των φοιτητών, το μαρασμό του εργατικού κινήματος κι ούτω καθεξής. Ταυτόχρονα, η ελπίδα που πολλοί εναπόθεσαν στο Πράσινο κίνημα έχει ήδη εξανεμισθεί, εφ' όσον οι κυρίαρχες τάσεις μέσα στο κίνημα αυτό δεν αμφισβητούν τους βασικούς θεσμούς της οικονομίας της αγοράς αλλά αντίθετα είτε υιοθετούν τη σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών, είτε καταφεύγουν στον περιβαλλοντισμό. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να ενδυναμώνεται τώρα το κύρος των ιεραρχικών δομών και θεσμών, που αμφισβητήθηκαν έντονα στην εποχή της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Εντούτοις, υπάρχει μια σημαντική διαφορά σε σύγκριση με τη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση, όσον αφορά το κοινωνικό εύρος της νέας συναίνεσης. Ετσι, ενώ η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση συνήθως βασιζόταν στη ρητή συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου και εργατικών συνδικάτων, και συχνά έπαιρνε το χαρακτήρα μιας ευρείας κοινωνικής συναίνεσης, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση συνήθως υιοθετείται ρητά μόνο από τις ομάδες υψηλού και μεσαίου εισοδήματος (που επωφελούνται άμεσα απ' αυτήν) και ουδέποτε προσλαμβάνει το χαρακτήρα μιας ευρείας κοινωνικής συναίνεσης.

Στο πολιτικό επίπεδο, η οικονομική κρίση της οικονομίας της αγοράς δημιούργησε

τις προϋποθέσεις για τη θεαματική άνοδο του κινήματος της Νέας Δεξιάς. Σ' αντίθεση με την παραδοσιακή Δεξιά που εδράζονταν στην πολιτική φιλοσοφία, την παράδοση και την ιεραρχία, θεμέλια της Νέας Δεξιάς είναι η οικονομική «επιστήμη», ο ατομικισμός και η τυφλή πίστη στις δυνάμεις της αγοράς[49]. Ο ατομικισμός προσλαμβάνει τώρα ένα νέο νόημα, εφόσον σκοπός του είναι η απελευθέρωση του πολίτη από την «εξάρτησή» του από το κράτος-πρόνοιας. Ετσι, τα απελευθερωτικά αιτήματα της δεκαετίας του '60 για μια κοινωνία αυτοπροσδιορισμού διαστρεβλώνονται από τους νεοφιλελεύθερους και επαναδιατυπώνονται σαν αίτημα αυτοπροσδιορισμού μέσω της αγοράς. Αποτελεί, φυσικά, ειρωνική στροφή της ιστορίας το γεγονός ότι η αποτυχία του κρατικού σοσιαλισμού να δημιουργήσει αποτελεσματικούς μηχανισμούς για την αυτοπροστασία της κοινωνίας απέναντι στην αγορά χρησιμοποιείται σήμερα σαν το βασικό επιχείρημα υπέρ της αγοράς!

Παράλληλα, οι δομικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον ενεργό πληθυσμό και που αναφέρθηκαν πιο πάνω δημιουργούν αντίστοιχες αλλαγές στη δομή του εκλογικού σώματος, αλλαγές πού είναι συμβατές με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Στη μεταβιομηχανική κοινωνία αναδύεται μια νέα τάξη εξειδικευμένων και καλά αμειβόμενων εργατών σε τομείς υψηλής τεχνολογίας, οι οποίοι, μαζί με σημαντικό τμήμα των απασχολουμένων στον επεκτεινόμενο τομέα των υπηρεσιών, αποτελούν την εκλογική πελατεία της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Οι ίδιες κοινωνικές ομάδες αποτελούν επίσης την πλειοψηφία της «κοινωνίας των δύο τρίτων». Οι ομάδες αυτές είναι εχθρικές απέναντι σε κάθε επέκταση του κρατισμού και προσελκύονται όλο και περισσότερο από την ιδεολογία της ιδιωτικής παροχής υπηρεσιών σε τομείς όπως η υγεία, η παιδεία, οι συντάξεις κτλ. Το υπόλοιπο «ένα τρίτο» αποτελείται από τους άνεργους, απ' αυτούς που έχουν μερική απασχόληση, από τους χαμηλόμισθους κ.λπ., δηλαδή απ' όλους εκείνους που αποτελούν σήμερα την «υπο-τάξη», η οποία είτε απέχει ολοσχερώς από την εκλογική διαδικασία ή υποστηρίζει ακροδεξιά κινήματα.

Μετά απ' αυτές τις αλλαγές που συντελέστηκαν στη δομή του εκλογικού σώματος, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα προσπαθούν να προσελκύσουν νέους ψηφοφόρους «εκσυγχρονίζοντας» τον εαυτό τους, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Υιοθετούν επομένως αρκετές «ριζοσπαστικές» αρχές του νεοφιλελευθερισμού (διανομή μετοχών στους εργάτες, δικαίωμα επιλογής των καταναλωτών κτλ.) με συγκεκριμένο και εκπεφρασμένο σκοπό να απελευθερώσουν την «κοινωνία των πολιτών» από τον κρατισμό! Ετσι, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, είτε βρίσκονται στην κυβέρνηση (Γαλλία, Ισπανία), είτε στην αντιπολίτευση (Βρετανία, Γερμανία) έχουν ήδη υιοθετήσει τα κύρια στοιχεία της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης (ιδιωτικοποιήσεις, απελευθέρωση των αγορών, εγκατάλειψη της δέσμευσης για πολιτική πλήρους απασχόλησης μέσω του άμεσου ελέγχου της οικονομικής

49. Βλ. N. Bosanquet, *After the New Right,* Heinemann, 1983.

δραστηριότητας, υποβάθμιση του κράτους-πρόνοιας), στοιχεία στα οποία συνήθως προσπαθούν να προσθέσουν κάποια «κοινωνική διάσταση». Η σχετική σοσιαλδημοκρατική προσπάθεια προσθήκης μιας τέτοιας υποτονικής διάστασης στις νέες συνθήκες της ΕΟΚ (Μάαστριχτ) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ακόμα και στη Σουηδία, που πάντα έπαιξε το ρόλο σοσιαλδημοκρατικού υποδείγματος, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση επισημοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1992. Ετσι, εν μέσω μιας σοβαρότατης κρίσης που απειλούσε τη σουηδική κορώνα και την ίδια την οικονομία της αγοράς, συντηρητικοί και σοσιαλδημοκράτες συμφώνησαν πάνω στη λήψη μιας σειράς μέτρων που οδηγούν σε ουσιαστική υποβάθμιση του κράτους-πρόνοιας.

Αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών στην Ευρώπη είναι η «αμερικανοποίηση» της πολιτικής διαδικασίας. Τη θέση των παραδοσιακών αναμετρήσεων μεταξύ, απ' τη μια μεριά, των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που υποστήριζαν τη θέση της περαιτέρω επέκτασης του ρόλου του κράτους και, από την άλλη, των συντηρητικών κομμάτων που εξυμνούσαν τα πλεονεκτήματα της οικονομίας της αγοράς και προσπαθούσαν να επιβραδύνουν τον κρατισμό, έχουν πάρει σήμερα εκλογικές αναμετρήσεις οι οποίες έχουν τον χαρακτήρα καλλιστείων μεταξύ των ηγετών γραφειοκρατικών κομμάτων, που χαρακτηρίζονται από ελάχιστες προγραμματικές διαφορές μεταξύ τους και των οποίων μοναδικός σκοπός είναι η διαχείριση της εξουσίας.

Τέλος, στο ιδεολογικό επίπεδο, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση είναι σήμερα κυρίαρχη. Η συντηρητική φιλελεύθερη παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερα στην οικονομική, έχει και πάλι πάρει σήμερα το χαρακτήρα ορθοδοξίας — μετά από ένα σύντομο ιστορικό διάλειμμα κατά το οποίο επικράτησαν οι Κεϋνσιανές κρατικιστικές ιδέες. Οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν μαζικά υιοθετήσει το φιλελεύθερο «παράδειγμα της αγοράς», ενώ οι περισσότεροι πρώην μαρξιστές, μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, έχουν υιοθετήσει διάφορες μορφές «σοσιαλφιλελευθερισμού» που είναι πλήρως συμβατές με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Εξίσου συμβατό με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση είναι το κίνημα του μεταμοντερνισμού το οποίο, αποδίδοντας ίση αξία σε όλες τις παραδόσεις σχετικά με την κοινωνική οργάνωση, καταλήγει σε μία γενική οπισθοχώρηση στον κομφορμισμό και μια υπόρρητη (άν όχι ρητή) αποδοχή της αγοραιοποίησης της κοινωνίας[50].

Συμπερασματικά, είναι προφανές ότι η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού δεν αποτελεί συγκυριακό φαινόμενο, όπως παρουσιάζουν το θέμα οι σοσιαλδημοκράτες, αλλά ότι αντιπροσωπεύει την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης που διακόπηκε από την άνοδο του κρατισμού. Το γεγονός ότι οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές υποστηρίζονται σήμερα και από τα συντηρητικά και από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, είτε βρίσκονται στην κυβέρνηση είτε στην αντιπολίτευση, και το γεγονός ότι τα βασικά στοιχεία του νεοφιλελευθερισμού έχουν ενσωματωθεί στις στρα-

50. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Η αντικειμενικότητα του απελευθερωτικού προτάγματος», *Κοινωνία και Φύση*, τομ. 1. αρ. 2.

τηγικές των διεθνών οργανισμών που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα) καθώς και στις συνθήκες που πρόσφατα μετασχημάτισαν την ΕΟΚ (Ενιαία Αγορά, Μάαστριχτ) καθιστά απόλυτα σαφές το ότι σήμερα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια νεοφιλελεύθερη συναίνεση, που αντεκατέστησε την εκλείψασα σοσιαλδημοκρατική. Επιπλέον, η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολή και της σοσιαλδημοκρατίας στη Δύση —σαν αποτέλεσμα της συρρίκνωσης της εκλογικής της πελατείας— δημιούργησαν τις πολιτικές συνθήκες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Κι αυτό δεν σημαίνει απλώς επιστροφή στον καθαρό φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα. Σημαίνει τη μεγιστοποίηση του ρόλου της αγοράς και την ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων επ' αυτής για τη διασφάλιση της μέγιστης δυνατής «αποτελεσματικότητας», με την έννοια των κερδών και της οικονομικής μεγέθυνσης.

Ετσι, μετά την αποτυχημένη προσπάθεια εισαγωγής ενός αυτορρυθμιζόμενου οικονομικού συστήματος τον περασμένο αιώνα, μια νέα σύνθεση επιχειρείται σήμερα. Η νέα σύνθεση, αν και έχει ακριβώς τον ίδιο αντικειμενικό σκοπό όπως και πριν, προσπαθεί να αποφύγει τις ακρότητες του καθαρού φιλελευθερισμού, συνδυάζοντας αυτορρυθμιζόμενες, ουσιαστικά, αγορές με διάφορους τύπους ασφαλιστικών δικτύων και οριακών ελέγχων που δεν επηρεάζουν τη διαδικασία αυτορρύθμισης.

Επομένως, το κρίσιμο ερώτημα σήμερα είναι εάν η προστασία της ανθρώπινης ζωής (που συνεπάγεται την ικανοποίηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών τουλάχιστον), καθώς και η προστασία του περιβάλλοντος είναι συμβατές με τη διαδικασία αγοραιοποίησης ή εάν, αντίθετα, πρέπει να απαλλαγούμε απ' όλο αυτό το σύστημα της αγοράς. Εάν αποδεχτούμε την περίπτωση της ασυμβατότητας, που προσπάθησα να υποστηρίξω, τότε πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο σκοπός δημιουργίας αποτελεσματικών μηχανισμών αυτοπροστασίας της κοινωνίας, μέσω της ενδυνάμωσης της *κοινωνίας των πολιτών* (όπως προτείνουν οι σοσιαλδημοκράτες, οι οικοσοσιαλιστές και άλλοι) είναι ακόμα πιο ουτοπικός από την προηγούμενη προσπάθεια να επιτευχθεί ο ίδιος στόχος μέσω της ενδυνάμωσης του κράτους: κάθε προσπάθεια ενίσχυσης αυτόνομων κοινωνικών θεσμών (εργατικά συνδικάτα, τοπικές κοινότητες κτλ.) μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς είναι μάταιη, ενόσω δεν επιδιώκει να υπερβεί την ίδια την οικονομία της αγοράς. Κι ο λόγος είναι ότι κάθε παρόμοια προσπάθεια θα είναι ασύμβατη με τις απαιτήσεις ανταγωνιστικότητας (της χώρας ή του οικονομικού μπλοκ στο οποίο ανήκει).

Με άλλα λόγια, στη σημερινή διεθνοποιημένη φάση της αγοραιοποίησης, η ανάγκη ελαχιστοποίησης του κοινωνικο- οικονομικού ρόλου του κράτους δεν είναι πλέον θέμα επιλογής, για εκείνους που έχουν τον έλεγχο της παραγωγής. Είναι όρος επιβίωσης. Κι αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το ευρωπαϊκό κεφάλαιο που πρέπει να ανταγωνιστεί με τα άλλα μπλοκ κεφαλαίου (Αμερική και Απω Ανατολή), τα οποία διεξάγουν τις επιχειρήσεις τους από βάσεις όπου η σοσιαλδημοκρατική παράδοση

του κρατισμού δεν ήταν ποτέ ισχυρή. Αλλά, ακόμα και σε πλανητικό επίπεδο, θα πρέπει κανείς να διατυπώσει σοβαρές αμφιβολίες για το εάν είναι ακόμα δυνατό να ενδυναμωθούν οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Με δεδομένο ότι οι θεμελιώδεις στόχοι της παραγωγής σε μια οικονομία της αγοράς είναι το ατομικό όφελος, η οικονομική αποτελεσματικότητα και η μεγέθυνση, κάθε προσπάθειας συμφιλίωσης του «κοινωνικού ελέγχου» της κοινωνίας των πολιτών με τους σκοπούς αυτούς είναι καταδικασμένη σε αποτυχία εφόσον, όπως έχει ήδη δείξει η ιστορική εμπειρία της κρατικιστικής φάσης, κοινωνικός έλεγχος και αποτελεσματικότητα της αγοράς αποτελούν στόχους ασυμβίβαστους[51]. Κι αυτός είναι ο λόγος που θα μπορούσε κανείς συναφώς να υποστηρίξει ότι η κεντρική αντίφαση της οικονομίας της αγοράς σήμερα έγκειται στο ότι κάθε αποτελεσματικός έλεγχος των οικολογικών συνεπειών της ανάπτυξης δεν είναι συμβατός με τις απαιτήσεις ανταγωνιστικότητας που επιβάλλει η παρούσα διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης.

Ακόμη, το γεγονός ότι σήμερα και ίδιοι οι νεοφιλελεύθεροι αναφέρονται στην ανάγκη να συνδυασθεί η κοινωνία των πολιτών με την ελεύθερη αγορά είναι μία ένδειξη της κατεύθυνσης που παίρνει τη στιγμή αυτή η νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Ετσι, μετά τις ακρότητες του Θατσερισμού και των Ρηγκανόμικς, που οδήγησαν την ανεργία και τη φτώχεια σε μη κοινωνικώς ανεκτά επίπεδα, οι νεοφιλελεύθεροι φαίνεται ότι υιοθετούν το δήθεν «ριζοσπαστικό» αίτημα, (το οποίο σήμερα βαυκαλίζει σοσιαλδημοκράτες, οικοσοσιαλιστές κ.ά.) για την ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών[52]...

Τέλος, τα παραπάνω επιχειρήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν επίσης και κατά της θέσης υπέρ ενός «νέου προστατευτισμού» που προβάλλεται πολύ πρόσφατα από ορισμένα ρεύματα μέσα στο Πράσινο κίνημα[53]. Το αίτημα για ένα νέο προστατευτισμό, στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, είναι και ανιστόρητο και ουτοπικό. Είναι ανιστόρητο, διότι αγνοεί τις δομικές αλλαγές που οδήγησαν στη σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση και τη διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Είναι ουτοπικό, διότι δεν παίρνει υπόψη το γεγονός ότι κάθε αποτελεσματική απόπειρα επέμβασης στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς με τη μορφή προστατευτισμού (είτε του «παλιού» είτε του «νέου» τύπου) αναπόφευκτα θα είναι αντι-αποδοτική και μη ανταγωνιστική και, σαν τέτοια, θα αντίκειται στη λογική και τη δυναμική του ίδιου του συστήματος. Είναι, ακόμη, ουτοπικό διότι

51. Βλ. επίσης M. Olson, *The rise and decline of Nations,* Yale, 1988.

52. Το Βρετανικό Ινστιτούτο Οικονομικών Υποθέσεων (IEA), ένα νεοφιλελεύθερο ερευνητικό κέντρο που έχει προτείνει πολλά από τα μέτρα που υιοθέτησε η Θατσερική κυβέρνηση, πολύ πρόσφατα ετάχθη υπέρ ενός «καπιταλισμού της κοινωνίας των πολιτών» που θα στηρίζεται μεν στην ελεύθερη αγορά αλλά και θα δίνει δέουσα έμφαση στις αρχές της αλληλεγγύης και του αλληλοσεβασμού, βλ. David G. Green, *Reinventing Civil Society,* ΙΕΑ, 1993.

53. T. Lang & C. Hines, *The new protectionism; protecting the future against free trade,* Earthscan, 1993.

βασίζεται στην παραδοχή ότι το «πρασίνισμα» του εμπορίου, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Διεθνούς Τράπεζας, ή του ίδιου του καπιταλισμού[54] είναι απλώς θέμα να πεισθούν οι άνθρωποι για τα δεινά της «ιδεολογίας» του ελεύθερου εμπορίου και να ασκήσουν πίεση στις κυβερνήσεις για να αλλάξουν τις πολιτικές τους και όχι θέμα αλλαγής των πολιτικών και οικονομικών δομών, δηλαδή αλλαγής της ίδιας της οικονομίας της αγοράς, μέσω ενός μεταβατικού προγράμματος που θα οδηγεί σε μία οικολογική κοινωνία[55].

Ο Εθνικισμός σήμερα στην Ευρώπη

Η ανωτέρω επισκόπηση της ιστορικής σχέσης μεταξύ του κράτους - έθνους και της αγοράς στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες (φυσικά χρειάζεται ξεχωριστή ανάλυση για να εξεταστεί η ίδια σχέση στο χώρο της περιφέρειας) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως είναι δυνατή η διατύπωση μιας χαλαρής αντίστροφης συσχέτισης μεταξύ αγοραιοποίησης και εθνικισμού. Μολονότι, φυσικά, πολύπλοκα φαινόμενα, όπως ο εθνικισμός, με κανένα τρόπο δε θα μπορούσαν να αποδοθούν σ' ένα και μοναδικό παράγοντα, ακόμα και σ' ένα τόσο σημαντικό παράγοντα όπως ο οικονομικός, εντούτοις, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε ότι σε προγενέστερες φάσεις αγοραιοποίησης, όταν δηλαδή η αγορά βρισκόταν κάτω από σημαντικούς κοινωνικούς ελέγχους και το κράτος-έθνος έπαιζε σημαντικό οικονομικό ρόλο, ο εθνικισμός βρισκόταν σε άνοδο. Αυτό ισχύει για την πρώτη φάση αγοραιοποίησης, όταν ευδοκιμούσε ο προστατευτισμός, αλλά και για τη φάση του κρατισμού στο μεσοπόλεμο, ιδιαίτερα την εθνικιστική μορφή του κρατισμού (Γερμανία, Ιταλία κ.λπ.). Από την άλλη μεριά, στη σημερινή διεθνοποιημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, όπου μαραίνεται ο οικονομικός ρόλος του κράτους-έθνους, ο εθνικισμός βρίσκεται επίσης σε υποχώρηση. Μολονότι αυτό ισχύει σήμερα μόνο σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ, σε κάποια στιγμή τον επόμενο αιώνα ίσως θα είναι ο κανόνας και για μεγάλο μέρος της Αμερικής και της Ασίας.

Προς το παρόν, στην Ευρώπη, τη γενέτειρα του κράτους-έθνους και του εθνικισμού, μια διττή διαδικασία έχει τεθεί σε κίνηση. Στη Δυτική Ευρώπη, υπάρχει σή-

54. Φυσικά, οι οπαδοί του «νέου προστατευτισμού» δεν φθάνουν στο σημείο να υποστηρίζουν ότι το «πρασίνισμα» του καπιταλισμού μπορεί να γίνει και με τη χρησιμοποίηση των αρχών της ανταγωνιστικής οικονομίας, εφόσον όλη η θέση τους βασίζεται σε μια επίθεση (ιδεαλιστική μεν, αλλα οπωσδήποτε επίθεση) κατά του ανταγωνισμού της αγοράς. Παρ' ημίν όμως μερικοί περιβαλλοντολόγοι δεν έχουν παρόμοιους δισταγμούς (Βλ. για πρόσφατο παράδειγμα το άρθρο του Μιχ. Μοδινού «Πρασινίζοντας την παραγωγική διαδικασία» — *Νέα Οικολογία*, Ιούλ/Αυγ. 93— όπου ο συγγραφέας ονειρεύεται το πρασίνισμα του καπιταλισμού, επειδή οι ελέγχοντες τους οικονομικούς μηχανισμούς, με τη βοήθεια των επαγγελματιών πολιτικών στο περιβαλλοντικό κίνημα που συμβάλλουν στη δημιουργία «οικολογικής» συνείδησης, ανακαλύπτουν σιγά-σιγά τις επικερδείς ευκαιρίες στην «πράσινη» παραγωγή!).

55. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 3.

μερα μια κίνηση για τη σύσταση ενός ομοσπονδιακού υπερεθνικού κράτους, πράγμα που αντανακλά το γεγονός ότι ο πυρήνας των χωρών της ΕΟΚ έχει ήδη εισέλθει στην ανώτατη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Στην πραγματικότητα, η Δυτική Ευρώπη διέρχεται σήμερα μια μεταβατική περίοδο, όπου η οικονομική δομή κάθε κράτους-έθνους έχει ήδη διεθνοποιηθεί, ενώ η πολιτική δομή, από τυπική τουλάχιστον άποψη, εξακολουθεί ακόμα να έχει τη μορφή του κράτους-έθνους. Από την άλλη μεριά, η Ανατολική Ευρώπη διέρχεται κι αυτή μια μεταβατική περίοδο, η οποία όμως είναι ποιοτικά διαφορετική σε σύγκριση μ' αυτή της Δύσης. Η διαδικασία αγοραιοποίησης στις Ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες διακόπηκε βίαια από την έλευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Επομένως, σ' αυτές τις χώρες το κράτος διαδραματίζει σήμερα τον ίδιο ρόλο που έπαιξε στη Δυτική Ευρώπη τον περασμένο αιώνα, όταν είχε εμπλακεί στη διαδικασία εγκατάστασης του συστήματος ελεύθερων αγορών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο ρόλος του κράτους-έθνους έχει κρίσιμη σημασία και το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει ένα σημαντικό παράγοντα για να ερμηνεύσουμε την άνοδο του εθνικισμού σ' αυτές τις χώρες. Με μία έννοια, οι σημερινές εθνικιστικές συγκρούσεις σηματοδοτούν την πλήρη ενσωμάτωση των εν λόγω χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Από τη στιγμή που ολοκληρωθεί η διαδικασία αγοραιοποίησης και οι χώρες αυτές ενσωματωθούν πλήρως στο σύστημα (ως η περιφέρεια της Δυτικής Ευρώπης) θα μπορούσε κανείς να αναμένει όχι μόνο το μαρασμό των εθνικιστικών συγκρούσεων στην περιοχή, αλλά επίσης την ενεργό συμμετοχή των χωρών αυτών στην ανάδυση του ευρωπαϊκού υπερεθνικού κράτους.

Συμπερασματικά, η κρίσιμη επιλογή σήμερα δεν είναι μεταξύ διεθνισμού και εθνικισμού, όπως στο παρελθόν. Ο εθνικισμός, μέσα στο πλαίσιο των αναδυόμενων οικονομικών μπλοκ, δεν έχει κανένα νόημα. Κι όχι μόνο με την έννοια της πολιτικής και οικονομικής αυτονομίας αλλά επίσης και με την έννοια της πολιτιστικής αυτονομίας. Ο πολιτιστικός εθνικισμός σ' ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον, όπου το 75% της διεθνούς επικοινωνιακής ροής ελέγχεται από ένα μικρό αριθμό πολυεθνικών εταιρειών[56], στερείται σχεδόν κάθε νοήματος. Με άλλα λόγια, ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός σήμερα δεν χρειάζεται, όπως στο παρελθόν, τη διπλωματία των κανονιοφόρων για να ενσωματώσει και να απορροφήσει διαφορετικές κουλτούρες. Η αγοραιοποίηση της επικοινωνιακής ροής έχει ήδη δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την υποβάθμιση της πολιτιστικής διαφορετικότητας σε κάποιο είδος επιφανειακής διαφοροποίησης φολκλορικού τύπου.

Το πραγματικό, λοιπόν, πρόβλημα είναι ποια μορφή οργάνωσης των λαών σε κάθε μπλοκ θα μπορούσε να διασφαλίσει την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική τους αυτονομία. Μπορούμε να ταξινομήσουμε τις κυριότερες προτάσεις για

56. Βλ. σχετικά το άρθρο του καθηγητή Κ. Γουλιάμου, καθηγητή Επικοινωνίας που διδάσκει στον Καναδά, στο *ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, 9/2/92.

την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως εξής:

α. Η πρόταση για τη σύσταση **Κοινοπολιτείας των Κρατών-Εθνών.** Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από την ευρωπαϊκή δεξιά, από τους ακραίους εθνικιστές του Λεπέν στη Γαλλία μέχρι τους νεοφιλελεύθερους Θατσερικούς στη Βρετανία. Σκοπός τους είναι η διαιώνιση του κράτους-έθνους μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Οι υποστηριχτές της πρότασης αυτής προφανώς δεν είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν τη σημερινή μετάβαση σε μια νέα φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης που έχει δημιουργήσει μια θεμελιακή ασυμβατότητα μεταξύ της πολιτικής δομής του κράτους-έθνους, που χαρακτήριζε την πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης τον περασμένο αιώνα, και της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομικής δομής.

β. Η πρόταση για τη σύσταση **Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας.** Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από τους πολιτικούς εκπροσώπους της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, δηλαδή από τα φιλελεύθερα και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και τους συνοδοιπόρους τους στο Πράσινο κίνημα. Σκοπός τους είναι η σύσταση ομοσπονδίας μεταξύ των σημερινών κρατών και η σταδιακή συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας σε ομοσπονδιακά όργανα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα κι ούτω καθεξής). Μολονότι η πρόταση αυτή είναι πιο ρεαλιστική σε σχέση με την πρόταση για τη σύσταση Κοινοπολιτείας και είναι πολύ πιθανό να υλοποιηθεί μέχρι τα τέλη του αιώνα, θα πρέπει να τονιστεί ότι υιοθετεί πλήρως τη δυναμική που συνοψίζεται από το μότο «ανάπτυξη ή θάνατος» της οικονομίας της αγοράς. Στην πραγματικότητα, ο μονοδικός στόχος των φιλελευθέρων οι οποίοι υποστηρίζουν την πρόταση αυτή είναι η δημιουργία μιας πολιτικής δομής που θα ήταν συμβατή με τη διεθνοποιημένη οικονομική δομή. Με άλλα λόγια, στόχος είναι η δημιουργία των καλύτερων δυνατών συνθηκών για τον εξοντωτικό ανταγωνισμό με τα άλλα οικονομικά μπλοκ, τα οποία αναμένεται να βρίσκονται σε πλήρη επιχειρησιακή λειτουργία στις αρχές του ερχόμενου αιώνα. Από την άλλη μεριά, οι σοσιαλδημοκράτες και οι συνοδοιπόροι τους στο οικολογικό κίνημα, βλέπουν στη σύσταση μιας τέτοιας ομοσπονδίας την ανάπτυξη ενός είδους ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών που θα προστατεύει την κοινωνία από την αγορά. Ωστόσο, οι ίδιοι λόγοι που οδήγησαν στην αποτυχία του κρατισμού θα οδηγήσουν αναγκαστικά και στην αποτυχία του προτεινόμενου διεθνούς κρατισμού. Το θεσμικό πλαίσιο που εγκαθίσταται με την Ενιαία Αγορά και τις Συνθήκες του Μάαστριχτ ενσωματώνει σαφώς όλες τις βασικές αρχές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού[57]. Η λογική της αγοράς, επομένως, προσδίδει ένα καθαρά ουτοπικό χαρακτήρα στη σοσιαλδημοκρατική ρητορεία σχετικά

57. Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης*, Γόρδιος, 1993, κεφ. 12.

με τις δυνατότητες της κοινωνίας των πολιτών.

γ. Η πρόταση για σύσταση **Συνομοσπονδίας Σοσιαλιστικών Κρατών.** Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από σοσιαλιστές που έχουν παραμείνει εκτός της «εκσυγχρονιστικής» Αριστεράς και εξακολουθούν να θεωρούν ότι το παλαιό σοσιαλιστικό ιδεώδες της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι εντελώς ασύμβατο με το θεσμικό πλαίσιο της νέας Ευρώπης[58]. Σύμφωνα με την τάση αυτή, κάτω από τις σημερινές συνθήκες διεθνοποίησης, η σύσταση μιας τέτοιας συνομοσπονδίας αποτελεί τη μόνη μορφή ενοποίησης που επιτρέπει τη συνέχιση, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, του κράτους-πρόνοιας και της δέσμευσης για πλήρη απασχόληση, χωρίς να θυσιαστεί η εθνική αυτονομία. Εντούτοις, η πρόταση αυτή δεν παίρνει υπόψη της την ιστορική εμπειρία που σαφώς δείχνει ότι η απόπειρα συγκέντρωσης της πολιτικής εξουσίας, με στόχο τη μείωση της συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας που επιφέρει η οικονομία της αγοράς (περίπτωση σοσιαλδημοκρατίας στη Δύση), ή ακόμη και την ολοσχερή εξάλειψή της (περίπτωση υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολή) ήταν μάταιη και ολοκληρωτική αντίστοιχα. Με άλλα λόγια, οι υποστηρικτές της πρότασης αυτής δεν μπορούν να αντιληφθούν ότι η απάντηση στη συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας δεν είναι μια αντίστοιχη συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας, αλλά η ριζική διασπορά και των δύο. Επίσης, καθώς η πρόταση αυτή ταυτίζει την οικονομική μεγέθυνση με την πρόοδο, δεν παίρνει υπόψη της την αλληλεξάρτηση μεταξύ συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας και οικονομικής μεγέθυνσης, αλληλεξάρτηση που έχει οδηγήσει στη σημερινή ρήξη μεταξύ κοινωνίας και φύσης.

δ. Η πρόταση για τη σύσταση **Συνομοσπονδίας Αυτόνομων Περιφερειών.** Η πρόταση αυτή, που αντανακλά τις απόψεις της κοινωνικής οικολογίας, έχει για αφετηρία την πεποίθηση ότι ο μόνος τρόπος για να διασφαλιστεί η κοινωνική και ατομική αυτονομία στο πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο είναι η επανενσωμάτωση κοινωνίας και οικονομίας, δηλαδή η δημιουργία θεσμών που θα στήριζαν μια άμεση και οικονομική δημοκρατία[59]. Ετσι, οι ίδιες αρχές που θα ίσχυαν σε σχέση με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο πλαίσιο των συνομοσπονδιών των κοινοτήτων, (δηλαδή του συντονισμού από συνομοσπονδιακά *εκτελεστικά* συμβούλια που αποτελούνται από εντεταλμένους, ανακλητούς και εναλλασσόμενους αντιπροσώπους) θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και σε σχέση με τη Συνομοσπονδία των Περιφερειών — υπό τον όρο ότι θα ίσχυε μια αυθεντική αρχή επικουρικότητας που θα καθόριζε τον τύπο των αποφάσεων οι οποίες λαμβάνονται

58. Βλ. πχ. Eric Heffer, «A rallying call for Eurosocialists», *The Guardiam,* 1/11/90.

59. Βλ. τά άρθρα των M. Bookchin και H. Hawkins, σχετικά με τις γενικές αρχές πάνω στις οποίες θα μπορούσε να στηριχτεί μια τέτοια συνομοσπονδιακά οργανωμένη οικολογική κοινωνία, καθώς και το άρθρο μου «Οι οικονομικές βάσεις της Οικολογικής Κοινωνίας», όπου διατυπώνεται μία λεπτομερής πρόταση για την άμεση και οικονομική δημοκρατία, *Κοινωνία και Φύση,* τομ. Ι, αρ. 3.

σε κάθε επίπεδο. Κι αυτό, σε αντίθεση, βέβαια με την ΕΟΚική αρχή της επικουρικότητας που εναποθέτει στα τοπικά όργανα όλες τις μη σημαντικές αποφάσεις.

Αυτό που διαφοροποιεί την παραπάνω πρόταση για τη Συνομοσπονδία των Περιφερειών από τη συνηθισμένη Πράσινη πρόταση για την «Ευρώπη των Περιφερειών», ή από την οικοσοσιαλιστική πρόταση για τις «αυτόνομες περιφέρειες μέσα σε μια ενοποιημένη ευρωπαϊκή ήπειρο»[60] είναι ότι στηρίζεται όχι τόσο στη μη παραδοχή του κράτους-έθνους (το οποίο ακόμη και στο ΕΟΚικό πλαίσιο μαραίνεται) όσο στη μη παραδοχή της συγκέντρωσης πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, την οποία συνεπάγεται ο χωρισμός της πολιτείας από την οικονομία, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της έμμεσης δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, η πρόταση αυτή αποβλέπει στον αποκλεισμό της συγκέντρωσης εξουσίας, η οποία προκύπτει από την οργάνωση της πολιτικής, στο πλαίσιο πολιτικών δομών που βασίζονται στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, και από την οργάνωση της οικονομίας, στο πλαίσιο οικονομικών δομών που βασίζονται στην οικονομία της αγοράς. Οπως προσπάθησα να δείξω παραπάνω, οι στόχοι στους οποίους συνήθως αναφέρονται οι «ορθόδοξοι» Πράσινοι, οι οικοσοσιαλιστές κ.ά. (οικολογική ισορροπία, πλήρης απασχόληση, αναδιανομή εισοδήματος και πλούτου, δραστική αλλαγή στην ποσότητα και το πρότυπο της παραγωγής και της κατανάλωσης, προστατευτισμός κ.λπ.) προϋποθέτουν τον αποτελεσματικό κοινωνικό έλεγχο της οικονομίας της αγοράς και, επομένως, είναι ασυμβίβαστοι με τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς.

Το ίδιο το γεγονός ότι ορισμένες παραλλαγές της συνομοσπονδιακής λύσης προσελκύουν σήμερα αρκετά «κινήματα ταυτότητας» στη Δυτική Ευρώπη (από τους Φλαμανδούς μέχρι τους Λομβαρδούς και από τους Σκωτσέζους μέχρι τους Καταλάνους) δεν είναι φυσικά τυχαίο. Παρά το γεγονός ότι τα κινήματα αυτά θεωρούν τη συνομοσπονδιακή λύση σαν το καλύτερο μέσο για να διατηρήσουν την πολιτιστική τους ταυτότητα, εντούτοις εκφράζουν επίσης, έστω μ' ένα *στρεβλό τρόπο*, το αίτημα για ατομική και κοινωνική αυτονομία. Η στρέβλωση εκπηγάζει από το γεγονός ότι η αγοραιοποίηση της κοινωνίας υπονομεύει τις κοινοτικές αξίες που ιστορικά χαρακτηρίζουν την ουσία των κοινοτήτων (αμοιβαιότητα, αλληλεγγύη, συνεργασία) και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επικράτηση των αξιών της αγοράς (ανταγωνισμός, ατομικισμός). Επομένως, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, το αίτημα για την πολιτιστική αυτονομία δεν στηρίζεται στίς κοινοτικές αξίες αλλά στις αξίες της αγοράς που, με τη σειρά τους, ενθαρρύνουν την ένταση και τις συγκρούσεις με άλλες πολιτιστικές κοινότητες. Τέλος, η τρέχουσα νεορατσιστική έκρηξη στην Ευρώπη έχει άμεση σχέση με την αποτελεσματική υπονόμευση των κοινοτικών αξιών από το νεοφιλελευθερισμό, καθώς και με την αυξανόμενη ανισότητα και φτώχεια, απο-

60. Penny Kemp κ.α. *Europe's Green alternative,* Greenprint, 1992 σελ. 42 (ελληνική έκδοση, *Το Μανιφέστο των Οικοσοσιαλιστών,* Εποχή).

τέλεσμα της ανόδου της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης.

Φυσικά, η εγκαθίδρυση μιας οικολογικής κοινωνίας που θα βασίζεται στην άμεση και οικονομική δημοκρατία, δεν σημαίνει την αυτόματη εξάλειψη των πολιτιστικών εντάσεων, οι οποίες θα μπορούσε κανείς να αναμένει ότι θα συνεχιστούν για μακρά χρονική περίοδο μετά από μια τέτοια εξέλιξη. Εντούτοις, θα ήταν ρεαλιστικό να υποθέσει κανείς ότι μια κοινωνία που αποσκοπεί στην εξάλειψη της συγκέντρωσης της εξουσίας θα επέφερε σημαντική ποιοτική αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων, παρόμοια με αυτή που αναμένεται να επιφέρει στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων — αλλαγή που θα συνέβαλε στην ελαχιστοποίηση των πολιτιστικών εντάσεων.

Ετσι, ένα νέο κίνημα που θα αποσκοπούσε στην τελική αντικατάσταση του κράτους-έθνους από τη Συνομοσπονδία Κοινοτήτων και του ομοσπονδιακού υπερεθνικού κράτους από τη Συνομοσπονδία των Αυτόνομων Περιφερειών θα μπορούσε να καταστήσει περιττές τις εθνικιστικές συγκρούσεις. Επιπλέον, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια αληθινά «άλλη» Ευρώπη, στη θέση της Ευρώπης των αγορών και των πολυεθνικών που οικοδομείται σήμερα από τους νεοφιλελεύθερους, τους σοσιαλδημοκράτες και τους συνοδοιπόρους τους στο Πράσινο κίνημα.

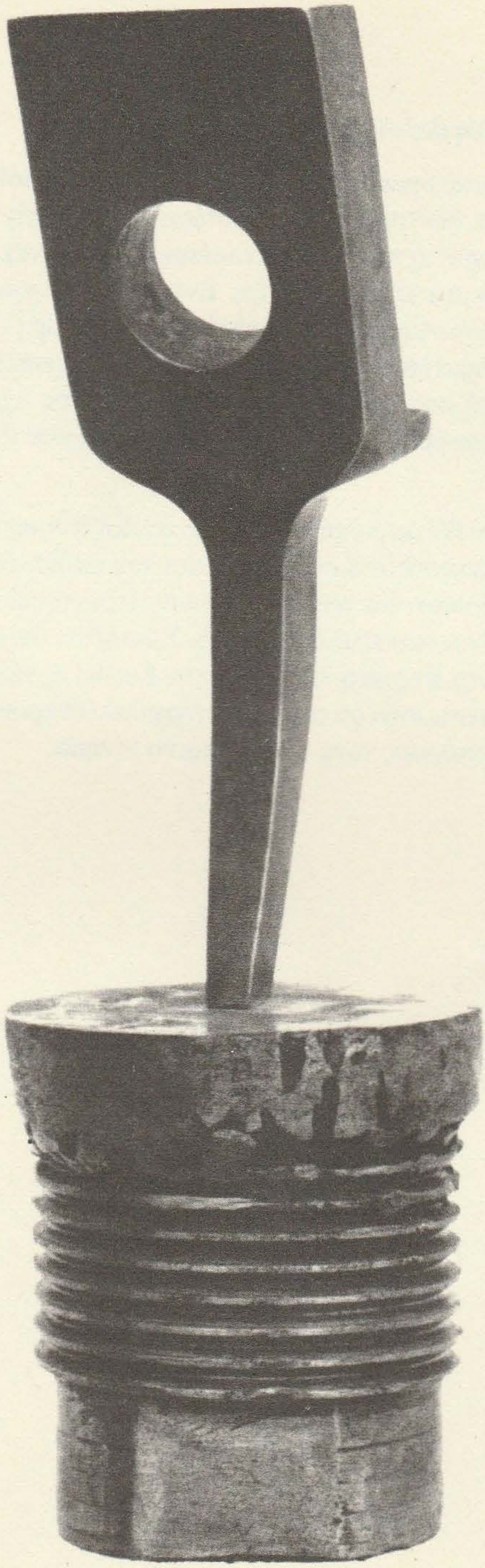

TAKIS: Γλυπτό

β.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ

Κορνήλιος Καστοριάδης
Συνέντευξη: Η παγκόσμια ανισορροπία και η επαναστατική δύναμη της οικολογίας

Carl Boggs
Νέα Παγκόσμια Τάξη και κοινωνικά κινήματα

Janet Biehl
«Οικολογία» και ο Εκσυγχρονισμός του Φασισμού στη Γερμανική Ακροδεξιά

ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΣΤΗΝ *Κοινωνία και Φύση*

Το περιοδικό **ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ** έχει ήδη καταξιωθεί σε διεθνές επίπεδο, όπως φανερώνει το γεγονός ότι στο παρόν τεύχος συνεργάστηκαν, με **άρθρα που γράφτηκαν ειδικά για το περιοδικό μας** καθώς και με συνεντεύξεις τους, οι σημαντικότεροι σήμερα διανοητές της διεθνούς ριζοσπαστικής αριστεράς.

Αν θέλετε να ενισχύσετε την προσπάθεια που έχουμε αναλάβει και να αποφύγετε τα προβλήματα που δημιουργεί η διανομή του, ιδιαίτερα στην επαρχία, γραφτείτε συνδρομητές.

Συνδρομές εσωτερικού (3 τεύχη): 3.600 δρχ.
Εξωτερικού: 5.000 δρχ.
Νομικά πρόσωπα, οργανισμοί κ.λπ.: 7.000 δρχ.
Εμβάσματα κ.λπ.:

"Κοινωνία και Φύση",
Κολοκοτρώνη 31,
Αθήνα 105 62

Προσφορά για τους νέους συνδρομητές

Ολα τα τεύχη του πρώτου τόμου (1-3) μέ άρθρα των **Κορνήλιου Καστοριάδη, Murray Bookchin, James O' Connor, John Clark, Howard Hawkins, Andre Gunder Frank, Janet Biehl, James Robertson, Τάκη Φωτόπουλου** κ.ά.

Κοινωνία και Φύση
Κολοκοτρώνη 31, Αθήνα

Κορνήλιος Καστοριάδης*

Συνέντευξη: Η παγκόσμια ανισορροπία και η επαναστατική δύναμη της οικολογίας**

Τι είναι για σας οικολογία;

Κ.Κ.: Η κατανόηση του εξής βασικού γεγονότος, ότι δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνική ζωή που να μη λαμβάνει υπ' όψιν, κατά τρόπο κεντρικό, το περιβάλλον μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται.

Κατά περίεργο τρόπο, η κατανόηση αυτή φαίνεται να υπήρξε πολύ περισσότερο παλαιότερα, στις άγριες ή παραδοσιακές κοινωνίες. Ακόμη και πριν από μια γενιά, υπήρχαν στην Ελλάδα χωριά που ανακύκλωναν σχεδόν τα πάντα. Στη Γαλλία, η συντήρηση των ρεόντων υδάτων, των δασών κτλ. αποτελεί μέριμνα που διαρκεί εδώ και αιώνες.

Οι άνθρωποι μπορεί να μην είχαν «επιστημονική γνώση», είχαν όμως μια «αφελή» αλλά στέρεη συνείδηση της ζωτικής τους εξάρτησης από το περιβάλλον (δείτε και το φιλμ «Ντέρσου Ουζάλα»). Αυτό άλλαξε ριζικά με τον καπιταλισμό και τη μοντέρνα τεχνολογία, που βασίζονται σε μια συνεχή και ταχεία αύξηση της παραγωγής και της κατανάλωσης, πράγμα που επισύρει καταστροφικά και ήδη ορατά αποτελέσματα στη γήινη ατμόσφαιρα. Αν βαριέστε τις επιστημονικές συζητήσεις, δεν έχετε παρά να δείτε τις ακτές ή τον αέρα των μεγαλουπόλεων. Γι' αυτό, είναι πλέον αδύνατο να συλλάβουμε μια πολιτική, άξια του ονόματός της, χωρίς μια μείζονα οικολογική μέριμνα.

Μπορεί η οικολογία να είναι επιστημονική;

Κ.Κ.: Η οικολογία είναι στην ουσία της πολιτική, δεν είναι «επιστημονική». Η επι-

---

* Ο Κορνήλιος Καστοριάδης είναι φιλόσοφος και ψυχαναλυτής και διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Τα έργα του έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες. Στα ελληνικά, τα κυριότερα έργα του έχουν εκδοθεί απο τις Εκδόσεις Ράππα (*Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, Από την οικολογία στην αυτονομία* κ.ά.), τις Εκδόσεις Βέργος (*Η γραφειοκρατική κοινωνία* κ.ά.) και πρόσφατα τις Εκδόσεις Υψιλον (*Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μάς σήμερα, Οι ομιλίες στην Ελλάδα, Τα σταυροδρόμια του λαβύρινθου, Ο θρυμματισμένος κόσμος* κ.ά.)

** Η συνέντευξη αυτή δόθηκε στους φοιτητές της Ecole des Sciences Politiques και δημοσιεύθηκε στην ετήσια έκδοση του περιοδικού τους *La Planete Verte,* Παρίσι, 1993. Η μετάφραση είναι του Κ. Σπαντιδάκη και η επιμέλεια του Τ. Φωτόπουλου. (Το άρθρο του Κ. Καστοριάδη, «Πόλεμοι στην Ευρώπη», που ο συγγραφέας θα έγραφε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση,* δεν έγινε δυνατό να περατωθεί εντός των προθεσμιών έκδοσης του τεύχους και θα δημοσιευθεί σε επόμενο τεύχος).

στήμη είναι ανίκανη, ως επιστήμη, να ορίσει τα όρια ή τους σκοπούς της. Αν της ζητήσουμε τα πιο αποτελεσματικά και οικονομικά μέσα για να εξολοθρεύσουμε τον γήινο πληθυσμό, μπορεί (και μάλιστα οφείλει!) να μας παράσχει μία απάντηση επιστημονική. Ως επιστήμη, δεν έχει απολύτως τίποτα να πει ως προς τον «καλό» ή «κακό» χαρακτήρα ενός τέτοιου σχεδίου. Μπορούμε, και ασφαλώς οφείλουμε, να κινητοποιήσουμε την επιστημονική έρευνα για να διερευνήσουμε τις επιπτώσεις της α ή της β παραγωγικής ενέργειας στο περιβάλλον, ή, καμιά φορά, τα μέσα για να αποτρέψουμε κάποιες ανεπιθύμητες παρενέργειες. Ωστόσο η απάντηση, σε έσχατη ανάλυση, δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική.

Το να λέγει κανείς, όπως λέγουν οι υπογράφοντες την «Εκκληση της Χαϊδελβέργης» (που εγώ θα προτιμούσα να ονομάσω Εκκληση της Νυρεμβέργης), ότι η επιστήμη, και μόνη η επιστήμη, μπορεί να επιλύσει όλα τα προβλήματα, είναι απογοητευτικό. Προερχόμενο από τόσα βραβεία Νόμπελ, τούτο εκφράζει ένα στοιχειώδη αναλφαβητισμό, μια έλλειψη στοχασμού πάνω στην ίδια τους τη δραστηριότητα και μια τέλεια ιστορική αμνησία.

Κι αυτά λέγονται την ώρα που, εδώ και μόλις λίγα χρόνια πρίν, οι κυριότεροι εφευρέτες και κατασκευαστές πυρηνικών βομβών έκαναν δημόσιες εκδηλώσεις συντριβής, έτυπταν το στήθος τους, ομολογούσαν την ευθύνη τους κτλ. — για να θυμίσουμε μονάχα τον Οππενχάιμερ και τον Ζαχάρωφ.

Η τεχνο-επιστημονική ανάπτυξη, και το γεγονός ότι οι επιστήμονες δεν έχουν και δεν θα έχουν ποτέ τίποτα να πουν σχετικά με τη χρησιμοποίηση που της γίνεται, κι ακόμη, με τον καπιταλιστικό της προσανατολισμό, είναι ακριβώς η αιτία που δημιούργησε το πρόβλημα του περιβάλλοντος και τη σημερινή του σοβαρότητα.

Αυτό δε που διαπιστώνουμε σήμερα, είναι τα τεράστια περιθώρια αβεβαιότητος ως προς τα δεδομένα και τις προοπτικές εξέλιξης του γήινου περιβάλλοντος. Περιθώρια προφανώς *αμφίπλευρα*. Η προσωπική μου γνώμη είναι ότι οι πιο σκοτεινές προοπτικές είναι και οι πλέον πιθανές.

Το πραγματικό όμως πρόβλημα δεν είναι αυτό. Είναι η ολοκληρωτική εξαφάνιση της *φρονήσεως*. Δεδομένου ότι κανείς δεν μπορεί μετά βεβαιότητος να πει εάν το φαινόμενο θερμοκηπίου θα προκαλέσει ή όχι την άνοδο της στάθμης του ωκεανού, ούτε σε πόσα χρόνια η τρύπα του όζοντος θα επεκταθεί σε όλη την ατμόσφαιρα, η μόνη στάση που θα μπορούσε να υιοθετήσει κανείς είναι αυτή του *diligens pater familias,* (του συνετού οικογενειάρχη) που σκέφτεται: «Αφού τα αντικείμενα που διακυβεύονται είναι τεραστίας σημασίας, ακόμα κι αν οι πιθανότητες είναι εξαιρετικά αβέβαιες, ενεργώ με τη μεγαλύτερη δυνατή φρόνηση, και όχι σαν να μη συνέβαινε τίποτα».

Και όμως, αυτό που βλέπουμε σήμερα, επί παραδείγματι στο Καρναβάλι (που το ονομάζουν Διάσκεψη Κορυφής) του Ρίο, είναι μια τέλεια ανευθυνότητα. Είναι η λυσσώδης επιμονή των φιλελευθέρων που ακριβώς επικαλούνται, απ' την ανάποδη, το επιχείρημα της αβεβαιότητος (αφού δεν «αποδεικνύεται», ας συνεχίσουμε σαν πριν...). Είναι η τερατώδης συμμαχία μεταξύ προτεσταντών της αμερικανικής δεξιάς και της καθολικής Εκκλησίας εναντίον κάθε βοήθειας για τον έλεγχο των γεννήσεων στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, τη στιγμή που η σχέση δημογραφικής εκρήξεως και των προβλημάτων του περιβάλλοντος είναι έκδηλη. Και συγχρόνως, το άκρον άωτον της υποκρισίας, ισχυρίζονται ότι νοιάζονται για το επίπεδο της ζωής αυτών των ανθρώπων. Μα για να βελτιωθεί αυτό το επίπεδο ζωής, θα έπρεπε ακόμη περισσότερο να επιταχυνθούν η παραγωγή και η κατανάλωση, δηλαδή οι καταστροφείς των μη αναλώσιμων πόρων.

Πάντως, κατά την Διάσκεψη του Ρίο υιοθετήθηκαν δύο συμφωνίες που ορισμένοι τις θεωρούν ιστορικές: η συμφωνία για τις κλιματικές αλλαγές και η συμφωνία για την βιοποικιλότητα. Είναι κι αυτές «καρναβάλι»;

Κ.Κ.: Ναι, διότι δεν προτείνουν κανένα συγκεκριμένο μέτρο και δεν συνοδεύονται από καμιά κύρωση. Είναι οι τιμές που αποδίδει το Κακό στην Αρετή.

Μια λέξη για την βιοποικιλότητα. Θα έπρεπε έτσι κι αλλιώς να υπενθυμίσουμε σ' αυτούς που υπέγραψαν την Εκκληση της Νυρεμβέργης ότι κανείς σήμερα δεν ξέρει πόσα ζώντα είδη βρίσκονται στη Γη. Οι εκτιμήσεις βαίνουν από 10 έως 30 εκατομμύρια, ακούστηκε δε και ο αριθμός των 100 εκατομμυρίων. Και από τα είδη αυτά δεν γνωρίζουμε παρά ένα μικρό τους μέρος.

Αυτό όμως που γνωρίζουμε σχεδόν με βεβαιότητα είναι ο αριθμός των ζώντων ειδών που εξαφανίζουμε κάθε χρόνο, ιδίως με την καταστροφή των τροπικών δασών. Ο δε E.O. Wilson εκτιμά πως σε τριάντα χρόνια θα έχουμε εξαφανίσει περίπου το 20% των ζώντων ειδών, με άλλα λόγια, και λαμβάνοντας ως βάση τη χαμηλότερη εκτίμηση για τον συνολικό τους πληθυσμό, κατά μέσον όρο καταστρέφουμε 70.000 είδη κατ' έτος, *200 είδη ημερησίως!* Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε άλλη σκέψη που μπορούμε να κάνουμε, η καταστροφή ενός και μόνον είδους είναι ικανή να επιφέρει την κατάρρευση της ισορροπίας, συνεπώς την καταστροφή ενός ολόκληρου οικοτόπου...

Διαβάζοντας ορισμένα άρθρα σας, έχει κανείς την εντύπωση ότι η οικολογία δεν είναι παρά το κρυμμένο μέρος ενός παγόβουνου που καλύπτει μια αμφισβήτηση όχι μόνο της επιστήμης αλλά και του πολιτικού συστήματος και του οικονομικού συστήματος. Είστε επαναστάτης;

Κ.Κ.: Επανάσταση δεν σημαίνει χειμάρρους αίματος, την Κατάληψη των Χειμερινών Ανακτόρων κτλ. Επανάσταση σημαίνει τον εκ βάθρων μετασχηματισμό

των δεσμών της κοινωνίας. Μ' αυτήν την έννοια, είμαι ασφαλώς επαναστάτης.

Για να υπάρξει όμως μια επανάσταση προς αυτήν την κατεύθυνση, χρειάζονται βαθιές αλλαγές στην ψυχοκοινωνική οργάνωση του Δυτικού ανθρώπου, στη στάση που έχει για τη ζωή, με μια λέξη, στο φαντασιακό του. Πρέπει να εγκαταλειφθεί η ιδέα ότι ο μόνος σκοπός στη ζωή είναι να παράγουμε και να καταναλώνουμε περισσότερο — ιδέα και παράλογη και εξευτελιστική. Πρέπει να εγκαταλειφθεί το καπιταλιστικό φαντασιακό μιας ψευδο-ορθολογικής ψευδο-κυριαρχίας, μιας απεριόριστης επέκτασης. Κι αυτό, μόνον οι άνθρωποι, άντρες και γυναίκες, μπορούν να το κάνουν. Ενα μοναχικό άτομο, μια οργάνωση, το πολύ που θα μπορούσε να κάνει θα ήταν να προετοιμάσει, να κρίνει, να διεγείρει, να σκιαγραφήσει τις δυνατές κατευθύνσεις.

Τι παραλληλισμό θα μπορούσαμε να κάνουμε ανάμεσα στην υποχώρηση του μαρξισμού και στην ανάπτυξη της πολιτικής οικολογίας;

Κ.Κ.: Η σχέση είναι προφανώς πολύπλοκη. Πρέπει πρώτα να δούμε ότι ο Μαρξ μετέχει τελείως του καπιταλιστικού φαντασιακού: γι' αυτόν, όπως και για την κρατούσα ιδεολογία του καιρού του, το κάθε τι εξαρτάται από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Οταν η παραγωγή φθάσει σ' ένα επαρκώς υψηλό επίπεδο, τότε θα μπορούμε να μιλήσουμε για μια κοινωνία αληθινά ελεύθερη, αληθινά ίση κτλ. Δεν βρίσκεται στον Μαρξ καμιά κριτική της καπιταλιστικής τεχνικής, είτε ως τεχνικής της παραγωγής, είτε ως τύπου και φύσεως των παραγόμενων προϊόντων.

Για τον Μάρξ, η καπιταλιστική τεχνική και τα προϊόντα της αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της ίδιας της διαδικασίας ανάπτυξης. Ούτε ασκεί κριτική σε σχέση με την οργάνωση της διαδικασίας της εργασίας στο εργοστάσιο. Ασκεί βέβαια μια κριτική σε ορισμένες «υπερβολικές» πλευρές της, η οργάνωση όμως καθ' εαυτήν του φαίνεται πραγματοποίηση της ορθολογικότητας. Τα βέλη του τα στρέφει ουσιαστικά στη χρήση που γίνεται αυτής της τεχνικής και αυτής της οργάνωσης, ότι δηλαδή είναι εις όφελος αποκλειστικά του κεφαλαίου, αντί να είναι εις όφελος ολόκληρης της ανθρωπότητας. Δεν βλέπει την αναγκαιότητα μιας εσωτερικής κριτικής της τεχνικής και της οργάνωσης της καπιταλιστικής παραγωγής.

Το ότι «ξεχνάει» ο Μαρξ αυτά τα πράγματα, είναι περίεργο, γιατί, την ίδια εποχή, βρίσκουμε αυτόν τον τύπο σκέψεως σε πολλούς συγγραφείς. Θυμηθείτε, για να πάρουμε ένα γνωστό παράδειγμα, τους *Αθλίους* του Ουγκώ. Οταν ο Γιάννης Αγιάννης, για να σώσει τον Μάριο, τον μεταφέρει μέσα από τους υπονόμους του Παρισιού, ο Ουγκώ επιδίδεται σε μια από τις αγαπημένες του παρεκβάσεις. Βασιζόμενος ασφαλώς σε υπολογισμούς μεγάλων χημικών της εποχής, πιθανώς του Liebig, λέει ότι το Παρίσι πετάει κάθε χρόνο στη

θάλασσα, με τους υπονόμους του, το ισοδύναμο 500 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων. Και τούτο το αντιπαραθέτει στη στάση των Κινέζων αγροτών που λιπαίνουν τη γη τους με τα ίδια τους τα περιττώματα. Γι' αυτόν το λόγο, λέει περίπου, η γη της Κίνας είναι το ίδιο εύφορη όπως την πρώτη μέρα της Δημιουργίας. Ξέρει ότι οι παραδοσιακές οικονομίες ήσαν οικονομίες ανακύκλωσης, ενώ η σύγχρονη οικονομία είναι μια οικονομία σπατάλης.

Ο Μαρξ αυτά τα θεωρεί αμελητέα ή περιθωριακά, και αυτή θα παραμείνει η στάση του μαρξιστικού κινήματος μέχρι το τέλος.

Από το τέλος της δεκαετίας του '60, πολλοί παράγοντες συντρέχουν για να αλλάξει αυτή η κατάσταση. Κατ' αρχάς, μετά το 20ό συνέδριο του ρωσικού Κ.Κ., την ουγγρική επανάσταση του ίδιου έτους (1956), αργότερα την Πολωνία, την Πράγα κτλ., η μαρξιστική ιδεολογία χάνει τη γοητεία της. Εν συνεχεία αρχίζει η κριτική της καπιταλιστικής τεχνικής. Μνημονεύω, εν παρόδω, πως σ' ένα από τα κείμενά μου του 1957 «Πάνω στο περιεχόμενο του σοσιαλισμού», αναπτύσσω μια ριζική κριτική του Μαρξ. Υποστηρίζω εκεί ότι έχει αφήσει τελείως κατά μέρος την κριτική της καπιταλιστικής τεχνικής, ιδίως στην παραγωγή, και ότι συμμερίζεται εν προκειμένω τελείως την αντίληψη της εποχής του.

Συγχρόνως, αρχίζουν να ανακαλύπτονται οι καπιταλιστικές καταστροφές στο περιβάλλον. Ενα από τα πρώτα βιβλία που επρόκειτο να ασκήσει μεγάλη επιρροή ήταν το *Silent Spring* (Η σιωπηλή Ανοιξη) της Rachel Carson, που περιέγραφε τις καταστροφές στο περιβάλλον από τα εντομοκτόνα: τα εντομοκτόνα καταστρέφουν τα παράσιτα στα φυτά, αλλά και τα έντομα —επομένως, και τα πουλιά που τρέφονται με αυτά— καθαρό παράδειγμα μιας κυκλικής οικολογικής ισορροπίας και της συνολικής καταστροφής της, εξαιτίας της καταστροφής ενός από τα στοιχεία της.

Αρχίζει τότε να διαμορφώνεται μια οικολογική συνείδηση, που αναπτύσσεται τόσο ταχύτερα όσο οι νέοι, δυσαρεστημένοι από το κοινωνικό καθεστώς στις πλούσιες χώρες, δεν μπορούν πια να διοχετεύσουν τις κριτικές τους μέσω των παραδοσιακών μαρξιστικών διαύλων, που καταντούν σχεδόν γελοίοι. Οι κλαψιάρικες κριτικές δεν αντιστοιχούν πλέον σε τίποτα. Δεν μπορούν πια να κατηγορήσουν τον καπιταλισμό ότι λιμοκτονεί τους εργάτες, όταν οι εργατικές οικογένειες διαθέτουν ένα ή και δύο αυτοκίνητα η καθεμιά τους. Συγχρόνως, συντελείται μια συγχώνευση των καθαρά οικολογικών θεμάτων με τα αντιπυρηνικά θέματα.

Είναι λοιπόν η οικολογία η ιδεολογία του τέλους του αιώνα μας;

Κ.Κ.: Οχι, δε θα το έλεγα αυτό και εν πάση περιπτώσει δεν πρέπει να κάνουμε την οικολογία, ιδεολογία με την παραδοσιακή έννοια του όρου.

Η ανάληψη όμως των ευθυνών μας σχετικά με το περιβάλλον, την ισορροπία μεταξύ της ανθρωπότητος και των πόρων του πλανήτη, είναι κάτι το προφανές και κεντρικό για κάθε αληθινή και σοβαρή πολιτική. Και επιβάλλεται από τη φρενητιώδη πορεία της αυτονομημένης τεχνο-επιστήμης και από την τεράστια δημογραφική έκρηξη που θα συνεχίσουμε να την βλέπουμε για άλλα πενήντα χρόνια τουλάχιστον.

Ομως, αυτή η ανάληψη ευθύνης πρέπει να ενσωματωθεί σ' ένα πολιτικό πρόταγμα που κατ' ανάγκην θα υπερβεί την «οικολογία», σαν τέτοια. Και, αν δεν υπάρξει ένα νέο κίνημα, μια αφύπνιση του δημοκρατικού προτάγματος, η «οικολογία» μπορεί κάλλιστα να ενταχθεί σε μια ιδεολογία νεο-φασιστική. Απέναντι σε μια παγκόσμια οικολογική καταστροφή, επί παραδείγματι, μπορούμε κάλλιστα να δούμε αυταρχικά καθεστώτα που επιβάλλουν δρακόντειους περιορισμούς σ' ένα πληθυσμό ευρισκόμενο σε απόγνωση και απαθή.

Η ένταξη της οικολογικής συνιστώσας σ' ένα ριζοσπαστικό πολιτικό πρόταγμα είναι απαραίτητη. Και είναι σκόμη περισσότερο επιτακτική, από τη θέση υπό αμφισβήτηση των αξιών και των προσανατολισμών της σημερινής κοινωνίας, που ένα τέτοιο πρόταγμα συνεπάγεται και προϋποθέτει — είναι αναπόσπαστη από την κριτική του φαντασιακού της «ανάπτυξης» με το οποίο ζούμε.

Τα γαλλικά οικολογικά κινήματα είναι φορείς ενός τέτοιου προτάγματος;

Κ.Κ.: Πιστεύω πως και στους «Πράσινους» (Verts) και στη «Γενιά Οικολογία» (Generation Ecologie), η πολιτική συνιστώσα είναι εντελώς ανεπαρκής. Δεν βλέπουμε τα κινήματα αυτά να επεξεργάζονται καμιά σκέψη πάνω στις ανθρωπολογικές δομές της σύγχρονης κοινωνίας, στις πολιτικές και θεσμικές δομές της, πάνω σ' αυτό που θα μπορούσε να είναι μια αληθινή δημοκρατία, στα ζητήματα που θα ανακινούσε η εγκαθίδρυσή της και η λειτουργία της κτλ.

Αυτά τα κινήματα ασχολούνται αποκλειστικά με τα περιβαλλοντικά ζητήματα, σχεδόν καθόλου με τα κοινωνικά και πολιτικά. Μπορούμε να καταλάβουμε ότι δεν θέλουν να είναι «ούτε αριστεροί ούτε δεξιοί». Αυτή όμως η επιμονή να μη θέλουν να πάρουν θέση στα καυτά πολιτικά ζητήματα, πρέπει να ελεγχθεί αυστηρά. Τείνει να καταστήσει αυτά τα κινήματα μορφές λόμπυ.

Ακόμη και όταν η συνειδητοποίησή τους παίρνει μια πολιτική διάσταση, μου φαίνεται ανεπαρκής. Τέτοια ήταν, για παράδειγμα, η περίπτωση των Γερμανών Πράσινων οι οποίοι εγκαθίδρυσαν ένα σύστημα εναλλαγής και ανακλητότητας των βουλευτών τους. Η εναλλαξιμότητα αυτή, όπως και το ανακλητό, αποτελούν κεντρικές ιδέες της πολιτικής μου σκέψης. Οι πρακτικές, όμως, αυτές, αποκομμένες από τα υπόλοιπα, δεν λένε πια τίποτα. Αυτό συνέ-

βη στη Γερμανία, όπου, εντεταγμένες στο κοινοβουλευτικό σύστημα, έχασαν κάθε σημασία. Διότι το πνεύμα ακριβώς του κοινοβουλευτικού συστήματος είναι να εκλέγουν οι πολίτες «εκπροσώπους» κάθε πέντε χρόνια για να ξεφορτώνονται τα πολιτικά ζητήματα, δηλαδή να τα εναποθέτουν στους «εκπροσώπους» για να πάψουν ν' ασχολούνται οι ίδιοι — ακριβώς το αντίθετο του δημοκρατικού προτάγματος.

Αυτή η καθαρά πολιτική συνιστώσα ενός προτάγματος ριζικής αλλαγής συμπεριλαμβάνει και τις σχέσεις Βορρά-Νότου;

Κ.Κ.: Ασφαλώς. Είναι πραγματικός εφιάλτης το να βλέπεις καλοχορτασμένους ανθρώπους να βλέπουν στην τηλεόραση τους Σομαλούς να πεθαίνουν της πείνας και μετά να ξαναγυρίζουν στο ποδόσφαιρό τους. Και είναι επίσης, από την άποψη την πιο ωμά ρεαλιστική, μια φοβερά κοντόφθαλμη στάση.

Κλείνουν τα μάτια και τους αφήνουν να ψοφήσουν. Η παράνομη μετανάστευση αυξάνει κατά το μέτρο που η δημογραφική πίεση μεγαλώνει, και είναι βέβαιο ότι τίποτα δεν είδαμε ακόμη.

Οι Τσικάνος διαβαίνουν άνευ σχεδόν εμποδίων τα μεξικανο-αμερικανικά σύνορα, και, σε λίγο καιρό, δε θα είναι μόνο Μεξικανοί αυτοί που θα το κάνουν. Σήμερα, για την Ευρώπη, είναι, μεταξύ άλλων, ο πορθμός του Γιβραλτάρ. Και δεν είναι μόνο Μαροκινοί. Είναι άνθρωποι που έφυγαν απ' όλες τις γωνιές της Αφρικής, ακόμη κι απ' την Αιθιοπία και την Ακτή του Ελεφαντοστού, που υπομένουν τα πάνδεινα για να βρεθούν στην Ταγγέρη και να μπορέσουν να πληρώσουν τους επιτήδειους πορθμείς. Αύριο, όμως, δε θα είναι μόνο το Γιβραλταρ. Υπάρχουν ίσως 40.000 χμ. μεσογειακών ακτών σ' αυτό που ο Τσώρτσιλ αποκαλούσε «το μαλακό υπογάστριο της Ευρώπης». Ηδη οι Ιρακινοί φυγάδες διασχίζουν την Τουρκία και μπαίνουν λαθραία στην Ελλάδα. Μετά, υπάρχουν όλα τα ανατολικά σύνορα των Δώδεκα. Θα φτιάξουν πάλι ένα τείχος του Βερολίνου, αυτή τη φορά 3 ή 4.000 χμ. για να εμποδίσουν τους πεινασμένους Ανατολικούς να μπουν στην πλούσια Ευρώπη;

Ξέρουμε ότι υφίσταται μια φοβερή οικονομική και κοινωνική ανισορροπία μεταξύ πλούσιας Δύσης και του υπόλοιπου κόσμου. Αυτό το χάσμα δεν ελαττώνεται, αυξάνει. Το μόνο πράγμα που η «πολιτισμένη» Δύση εξάγει ως πολιτισμό σ' αυτές τις χώρες, είναι οι τεχνικές των πραξικοπημάτων, τα όπλα και η τηλεόραση με την επίδειξη καταναλωτικών προτύπων που είναι αδύνατο να τα φτάσουν οι φτωχοί αυτοί πληθυσμοί. Αυτή η ανισορροπία δεν μπορεί να εξακολουθήσει, εκτός κι αν η Ευρώπη γίνει ένα φρούριο αστυνομοκρατούμενο.

Τι πιστεύετε για το βιβλίο του Luc Ferry[1] που εξηγεί ότι οι Πράσινοι είναι φορείς

1. Luc Ferry, *Le nouvel ordre ecologique*, Grasset, 1992.

μιας συνολικής άποψης του κόσμου, αφού θέτουν υπό αμφισβήτηση τις σχέσεις του ανθρώπου με τη φύση...

Κ.Κ.: Το βιβλίο του Luc Ferry δεν στρέφεται κατά του πραγματικού εχθρού και γίνεται τελικά μια πράξη αντιπερισπασμού. Των οικιών ημών εμπιπραμένων, και του πλανήτου διατελούντος εν κινδύνω, ο L.F. βρίσκει την πολυτέλεια να τα βάζει εύκολα με μερικούς περιθωριακούς ιδεολόγους που ούτε αντιπροσωπευτικοί είναι, ούτε πραγματική απειλή συνιστούν, και δεν λέει σχεδόν λέξη για τα αληθινά προβλήματα. Και συγχρόνως αντιπαραθέτει σε μια «νατουραλιστική» ιδεολογία, μια «ουμανιστική» ή «ανθρωποκεντρική» ιδεολογία εντελώς επιφανειακή. Ο άνθρωπος ριζώνει σε κάτι άλλο από τον εαυτό του, το γεγονός ότι δεν είναι ένα «φυσικό» ον δεν σημαίνει ότι αιωρείται στο κενό. Ποιος ο λόγος να μας ζαλίζουν τ' αυτιά για το πεπερασμένον του ανθρωπίνου όντος, όταν πρόκειται για τη φιλοσοφία της γνώσης, και να ξεχνούν αυτό το πεπερασμένον, όταν πρόκειται για την πρακτική φιλοσοφία.

Υπάρχει φιλόσοφος, ιδρυτής της οικολογίας;

Κ.Κ.: Δεν βλέπω κανένα φιλόσοφο που θα μπορούσαμε να κατονομάσουμε ως ιδρυτή της οικολογίας. Υπάρχει βέβαια στους Αγγλους, Γερμανούς και Γάλλους ρομαντικούς ένας «έρως της φύσεως». Ωστόσο η οικολογία δεν είναι «έρως της φύσεως»: είναι η αναγκαιότητα αυτοπεριορισμού (δηλαδή η αληθινή ελευθερία) του ανθρωπίνου όντος σχετικά με τον πλανήτη, πάνω στον οποίο όλως τυχαίως υπάρχει, και τον οποίο έχει βαλθεί να καταστρέψει. Αντίθετα, μπορούμε να βρούμε σε πολλούς φιλοσόφους αυτήν την αλαζονεία, αυτήν την *ύβριν*, όπως έλεγαν οι αρχαίοι Ελληνες, την υπερβολική οίηση ή την προπετή υπερβολή που ενθρονίζει τον άνθρωπο ως «κύριο και νομέα της φύσεως» — μια απόφανση στην κυριολεξία γελοία. Εδώ δεν είμαστε κύριοι του τι θα κάνουμε, ατομικά, αύριο, ή σε μερικές εβδομάδες. Η *ύβρις* όμως καλεί πάντοτε την *νέμεσιν*, την τιμωρία, πράγμα που υπάρχει κίνδυνος να μας συμβεί.

Μια εκ νέου ανακάλυψη της αρχαίας φιλοσοφίας στη διάστασή της, της αρμονίας και της ισορροπίας θα ήταν σωτήρια;

Κ.Κ.: Σωτήρια θα ήταν μια εκ νέου ανακάλυψη της φιλοσοφίας, διότι διανύουμε μια από τις ολιγότερο φιλοσοφικές, για να μην πούμε αντι-φιλοσοφικές, περιόδους της ιστορίας της ανθρωπότητος. Ομως η αρχαία ελληνική στάση δεν είναι μια στάση ισορροπίας και αρμονίας. Ξεκινά από την αναγνώριση των αοράτων ορίων της δράσης μας, από την ουσιαστική θνητότητά μας, και από την ανάγκη του αυτοπεριορισμού.

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την άνοδο της μέριμνας για το περιβάλλον ως ένα χαρακτηριστικό της επιστροφής του θρησκευτικού, υπό τη μορφή μιας πίστης στη φύση;

Κ.Κ.: Κατ' αρχάς δεν πιστεύω πως υπάρχει, παρ' όλα όσα λένε, μια επιστροφή του θρησκευτικού στις Δυτικές χώρες. Επειτα, η οικολογία, ορθά θεωρούμενη (και από αυτήν την άποψη, αυτή είναι η γενική περίπτωση), δεν κάνει τη φύση θεότητα, ούτε άλλωστε και τον άνθρωπο. Η μόνη σχέση που θα μπορούσα να δω είναι πολύ έμμεση. Εχει σχέση μ' αυτό που κάνει ώστε η θρησκεία να ασκεί μια τέτοια κυριαρχική επιρροή σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες. Ζούμε στην πρώτη κοινωνία, από καταβολής ιστορίας της ανθρωπότητος, όπου η θρησκεία δεν κατέχει πλέον το κέντρο της κοινωνικής ζωής. Γιατί αυτή η τεράστια θέση της θρησκείας; Διότι υπενθύμιζε στον άνθρωπο ότι δεν είναι κύριος του κόσμου, ότι υπήρχε και κάτι άλλο εκτός από τον ίδιο, που το «προσωποποιούσε» κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο: το ονόμαζε «ταμπού, τοτέμ, θεούς του Ολύμπου», —ή Μοίρα— Ιεχωβά... Η θρησκεία παρουσίαζε την Αβυσσο και, συγχρόνως, την κάλυπτε δίδοντάς της ένα πρόσωπο: είναι ο Θεός, και ο Θεός είναι αγάπη κτλ. Και έδιδε έτσι νόημα στη ζωή και στο θάνατο του ανθρώπου. Βέβαια, προέβαλε στις θεϊκές δυνάμεις, ή στον μόνο Θεό, χαρακτηριστικά, κατ' ουσίαν, ανθρωπομορφικά ή ανθρωποκεντρικά, και έτσι ακριβώς «έδιδε νόημα» στο παν. Η Αβυσσος γινόταν κατά κάποιον τρόπο οικεία, ομοιογενής προς ημάς. Αλλά συγχρόνως υπενθύμιζε στον άνθρωπο τα όριά του, του υπενθύμιζε ότι το Ον είναι ανεξερεύνητο και αδάμαστο. Τώρα, μια οικολογία, ενσωματωμένη σ' ένα πολιτικό πρόταγμα αυτονομίας, πρέπει, συγχρόνως, να υποδεικνύει αυτόν τον περιορισμό του ανθρώπου και να του υπενθυμίζει ότι το Ον δεν έχει νόημα, ότι εμείς δημιουργούμε το νόημα ιδίω κινδύνω (**και** υπό τη μορφή των θρησκειών...). Υπάρχει, συνεπώς, με μίαν έννοια εγγύτης, αλλά με μίαν άλλη έννοια, απαραμείωτη αντίθεση.

Συνεπώς, περισσότερο από την υπεράσπιση της φύσης, επιθυμείτε την υπεράσπιση του ανθρώπου;

Κ.Κ.: Την υπεράσπιση του ανθρώπου εναντίον του εαυτού του, ιδού το πρόβλημα. Ο κύριος κίνδυνος για τον άνθρωπο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Καμιά φυσική καταστροφή δεν ισοφαρίζει τις καταστροφές, τις σφαγές, τα ολοκαυτώματα, που δημιούργησε ο άνθρωπος εναντίον του ανθρώπου.

Σήμερα ο άνθρωπος είναι πάντοτε, ή και περισσότερο από ποτέ άλλοτε στο παρελθόν, ο εχθρός του ανθρώπου. Οχι μόνον διότι εξακολουθεί, όσο ποτέ άλλοτε, να επιδίδεται στη σφαγή των ομοίων του, αλλά και διότι πριονίζει το κλαρί πάνω στο οποίο κάθεται: το περιβάλλον. Τη συνείδηση αυτού του γεγονότος θα έπρεπε να επιχειρήσουμε να αφυπνίσουμε, σε μια εποχή όπου η θρησκεία, για πολλούς και ευνόητους λόγους, δεν μπορεί πλέον να παίξει αυτόν το ρόλο. Πρέπει να υπενθυμίσουμε στους ανθρώπους τα όριά τους, όχι μόνο τα ατομικά αλλά και τα κοινωνικά. Δεν είναι μόνο ότι ο καθένας μας υπόκειται στο νόμο, και κάποια μέρα θα πεθάνει. Είναι ότι όλοι μαζί

δεν μπορούμε να κάνουμε οτιδήποτε, πρέπει να αυτοπεριοριζόμαστε. Η αυτονομία —η αληθινή ελευθερία— είναι ο αυτοπεριορισμός, αναγκαίος όχι μόνον στους κανόνες ενδοκοινωνικής συμπεριφοράς, αλλά και στους κανόνες που υιοθετούμε στη συμπεριφορά μας απέναντι στο περιβάλλον.

Είστε αισιόδοξος σχετικά με την αφύπνιση αυτής της συνείδησης των ορίων του ανθρώπου;

Κ.Κ.: Υπάρχει στους ανθρώπους μια δημιουργός δύναμις, μια δύναμις αλλοιώσεως του υπάρχοντος, η οποία, εκ φύσεως και εξ ορισμού, είναι μη καθορίσιμη και μη προβλέψιμη. Αλλά, ως τέτοια, δεν είναι θετική ή αρνητική, και θα ήταν ένδειξη ελαφρότητος εκ μέρους μας αν ομιλούσαμε σ' αυτό το επίπεδο περί αισιοδοξίας ή απαισιοδοξίας. Ο άνθρωπος, ως δημιουργός δύναμις, είναι άνθρωπος και όταν χτίζει τον Παρθενώνα ή την Παναγία των Παρισίων, και όταν στήνει το Αουσβιτς ή το Γκούλαγκ. Η συζήτηση επί της αξίας αυτού που δημιουργεί αρχίζει μετά (και είναι προφανώς η πιο σημαντική). Σήμερα, υπάρχει αυτή η αγωνιώδης διερώτηση, που έχει να κάνει με το βύθισμα της σύγχρονης κοινωνίας σε μιαν επανάληψη όλο και περισσότερο κενή. Αργότερα, αν υποθέσουμε ότι αυτή η επανάληψη θα δώσει τη θέση της σε μια αναγέννηση της ιστορικής δημιουργίας, η διερώτηση θα αναφέρεται στη φύση και την αξία αυτής της δημιουργίας. Δεν μπορούμε ούτε να αγνοήσουμε και να αποσιωπήσουμε αυτά τα ερωτήματα, ούτε να απαντήσουμε εκ των προτέρων. Αυτό είναι η ιστορία.

Carl Boggs*

Νέα Παγκόσμια Τάξη και κοινωνικά κινήματα**

Μολονότι τα κοινωνικά κινήματα μέσα στο σημερινό προηγμένο βιομηχανικό περιβάλλον είναι και πολυάριθμα και διακρίνονται από ζωτικότητα, εντούτοις, παραμένουν διάσπαρτα, κοινωνικά και ιδεολογικά, δίχως μια στρατηγική συνεκτικότητα — πράγμα που φαίνεται να αποτελεί το κύριο γνώρισμα της μεταφορντικής ή «μεταμοντέρνας» ανάπτυξης. Παρά το γεγονός ότι μερικά κινήματα έχουν πλέον σήμερα αποδεχτεί τον κυρίαρχο «λόγο» (discourse) και τις κυρίαρχες θεσμικές πρακτικές, άλλα κινήματα —και, χαρακτηριστικά, εκείνα που τρέφουν περισσότερες φιλοδοξίες μετασχηματισμού της κοινωνίας— έχουν τοπικό και απομονωτικό χαρακτήρα, κινούμενα προς ποικίλες κατευθύνσεις και ελπίζοντας να αποφύγουν τον πειρασμό της συμβατικής πολιτικής. Αυτή η τροχιά χαρακτηρίζει, κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια, τα ριζοσπαστικά οικολογικά κινήματα, τα φεμινιστικά, τα κινήματα για την ειρήνη, για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, καθώς και τα κινήματα διαμαρτυρίας στις πόλεις. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, η κοινωνική αλλαγή διαμορφώνεται από πληθώρα αλληλεπικαλυπτόμενων και μερικές φορές αντιφατικών αγώνων, με τεράστια ποικιλία στόχων. Τα κινήματα, βασισμένα σε διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες, γενικά, δεν διεκδικούν την ηγεμονία ή την καθολικότητα. Η κατάρρευση του κομμουνισμού και η ανανεωμένη κρίση του σοσιαλισμού έχουν ενισχύσει περαιτέρω τις τάσεις αυτές[1]. Κι αυτό, αναπόφευκτα θέτει νέα διλήμματα για την αριστερή πολιτική σε σχέση με την εξουσία, τις συμμαχίες και —το πιο σημαντικό— την ίδια την ικανότητα των κινημάτων να πραγματώσουν σκοπούς μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Τα διλήμματα αυτά τονίζονται ακόμη περισσότερο από τη σοβαρότητα της παγκό-

---

* Ο Carl Boggs είναι καθηγητής Κοινωνιολογίας στο National University (Λος Αντζελες) και επισκέπτης καθηγητής στο UCLA. Πρόσφατα έργα του περιλαμβάνουν: *The Two Revolutions: Antonio Gramsci and the Dilemmas of Western Marxism,* (South End, 1984), *Social Movements and Political Power,* (Temple Univ. 1987), *Intellectuals and the crisis of modernity,* (Suny Press, 1993). Το νέο έργο του *The Socialist Tradition: from crisis to decline* θα εκδοθεί το 1994 από τον Routledge.

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*.

1. Για μια έξοχη διαπραγμάτευση της κρίσης της Αριστεράς την επαύριο της κομμουνιστικής παρακμής, βλ. το άρθρο του Roland Aronson «After Communism» στο *Rethinking Marxism,* (καλοκαίρι 1992, τομ. 5, αρ. 2), σελ. 23-44.

σμιας οικολογικής κρίσης, όπως αυτή αντανακλάται στην εξάντληση των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών, στην αποψίλωση των δασών, στην αραίωση του στρώματος του όζοντος, στις παγκόσμιες κλιματολογικές αλλαγές, στη δηλητηρίαση του αέρα, του νερού, του εδάφους και της τροφής, στις αυξανόμενες πληθυσμιακές πιέσεις — φαινόμενα που αποσταθεροποιούν τη βιόσφαιρα κατά τρόπο, ίσως, μη αναστρέψιμο. Η παγκόσμια κρίση, που είναι ταυτόχρονα οικονομική και περιβαλλοντική, απαιτεί μια ριζοσπαστική, παγκόσμια απάντηση — εάν πρόκειται να διατηρηθεί πάνω στον πλανήτη κάποια σημαντική κοινωνική ύπαρξη. Τέτοια είναι η σοβαρότητα της κρίσης ώστε να χρειάζεται η λήψη δραστικών μέτρων μέσα στη χρονική διάρκεια περίπου της επόμενης γενιάς για να μην είναι πλέον πολύ αργά. Ενας επιφανής οικολόγος, στον ολοφυρμό του για τη σημερινή κατάσταση, τονίζει ότι η ικανότητά μας να αντιμετωπίσουμε την κρίση «ίσως τελικά αποτελέσει τον αποφασιστικό παράγοντα για το εάν η ανθρώπινη κοινωνία θα προωθήσει δημιουργικά τη φυσική εξέλιξη, ή εάν θα καταστήσει τον πλανήτη μας ακατοίκητο για πολύπλοκες μορφές ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της δικής μας»[2]. Επομένως η ιστορία μάς εξαναγκάζει να θέσουμε το εξής επιτακτικό ερώτημα: μπορούν, στην εποχή της οικολογικής κρίσης, τα κοινωνικά κινήματα να αρθούν στο ύψος αυτής της χωρίς προηγούμενο πρόκλησης, υπερβαίνοντας τις τοπικιστικές, ακόμα δε και αντιπολιτικές, τάσεις;

Στη μεταψυχροπολεμική ατμόσφαιρα, η παγκόσμια κρίση έχει ήδη αρχίσει να υπαγορεύει τη διαμόρφωση ενός νέου «παραδείγματος» σύγκρουσης και μιας νέας «ατζέντας» για την αλλαγή — φαινόμενο που έγινε φανερό και στην παγκόσμια Διάσκεψη Κορυφής για τη Γη που συνήλθε στο Ρίο ντε Τζανέιρο τον Ιούνιο του 1992 με τη συμμετοχή 150 κρατών. Ομως, η ίδια η κρίση, που πρωταρχικά αποτελεί κληρονομιά της άγριας εκβιομηχάνισης στη Βόρεια Αμερική, την Ευρώπη και την Ιαπωνία, έχει ήδη ιστορία τεσσάρων τουλάχιστον αιώνων. Σήμερα, τροφοδοτείται από σειρά αλληλένδετων παραγόντων: τη μανία για οικονομική μεγέθυνση, τα φυσικά καύσιμα που κινούν τις οικονομίες, τις επιβλαβείς τεχνολογίες, τον καταναλωτισμό, την εξάπλωση των στρατιωτικών εξοπλισμών, και φυσικά την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης του Νότου από το Βορρά. Δεδομένου του ευρύτατου φάσματος των προβλημάτων, η κρίση προκάλεσε την εμφάνιση μιας βαθιάς κουλτούρας αποδυνάμωσης (culture of disempowerment) —ενός διαβρωτικού αισθήματος σύμφωνα με το οποίο η αλλαγή είναι πολύ μακριά από των έλεγχο των ανθρώπων— πράγμα που βοηθά να ορίσουμε την πολιτική στη δεκαετία του '90. Πριν από τη Διάσκεψη Κορυφής για τη Γη, που έληξε μέσα σ' ένα κλίμα αμήχανης αποτυχίας, οι προσπάθειες για την ανάλυση και επίλυση της κρίσης αποτελούσαν αποκλειστικό σχεδόν πεδίο απομονωμένων, τοπικών οικολογικών ομάδων και των αναφαινόμενων πράσινων εναλλακτικών

2. Βλ. Murray Bookchin, «Φιλοσοφικός νατουραλισμός», *Society and Nature/Κοινωνία και Φύση*, τομ. 1, αρ. 2.

κινημάτων, που ξεπήδησαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Οι κυριότεροι πολιτικοί σχηματισμοί —φιλελεύθεροι, κομμουνιστές, σοσιαλδημοκράτες— ήταν ολοκληρωτικά ταγμένοι υπέρ της βιομηχανικής ανάπτυξης, που έπαιρνε δεδομένη την ύπαρξη ενός κόσμου με απεριόριστες πλουτοπαραγωγικές πηγές και παντοτινά σταθερή βιόσφαιρα. Στο μεταξύ, η Νέα Αριστερά, μαζί με τα νέα κοινωνικά κινήματα που γέννησε, δεν μπόρεσε ποτέ να σπάσει την παράλυση του τοπικισμού και της διασποράς των κινημάτων, που αποτελούσε και το καθοριστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της αντιπολιτευτικής δραστηριότητας στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες. Κατά συνέπεια, οι γνωστές μορφές οικοκαταστροφικής παραγωγής και κατανάλωσης συνεχίζονται, όλο και με μεγαλύτερη ένταση, σε παγκόσμια κλίμακα.

Διαστάσεις της παγκόσμιας κρίσης

Η αυτοδιαιωνιζόμενη σπειροειδής πορεία της οικονομικής και οικολογικής παρακμής είναι ριζωμένη στη θεμελιακή και εντεινόμενη αντίφαση μεταξύ ενός ανισόροπου συστήματος παραγωγής, που βαδίζει προς το χάος, και μιας όλο και πιο εύθραυστης βιόσφαιρας. Αφθονία επιστημονικών στοιχείων δείχνουν ότι το φυσικό περιβάλλον, από τους ωκεανούς μέχρι τα τροπικά δάση και την ατμόσφαιρα, δεν μπορεί για πολύ ακόμα να στηρίξει έναν καπιταλιστικό βιομηχανισμό, που οδηγείται προς την ατελεύτητη υλική επέκταση, στη γενικευμένη κυριαρχία και στη μετατροπή των ανθρώπινων όντων και της φύσης σε εμπορεύματα[3]. Η λογική της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα, που επικρατεί στις τεράστιες διεθνικές εταιρείες και στις ισχυρές κυβερνήσεις, εγγυάται την άνιση ανάπτυξη και τη φθορά του περιβάλλοντος. Οι μεγάλες επιχειρήσεις δεν βλέπουν και δεν μπορούν να δουν οποιαδήποτε πλευρά της φύσης να έχει εγγενή πραγματική αξία. Τα κοινωνικά αποτελέσματα της παραγωγής (και της κατανάλωσης) σπάνια υπεισέρχονται σε μια εξίσωση που ευνοεί τη μεγέθυνση και τα κέρδη, σε σχέση με τις συνέπειες επί των ανθρώπων. Το κυρίαρχο κίνητρο, που ενίοτε μεταβάλλεται κάπως από μεταρρυθμίσεις και κανονισμούς, είναι η μεγιστοποίηση της ποσότητας των παραγόμενων εμπορευμάτων.

Ενώ η δυναμική αυτή έλκει την καταγωγή της από τις πρώιμες φάσεις της βιομη-

3. Υπάρχουν πάμπολλες πηγές από τις οποίες μπορεί κανείς να αντλήσει άφθονα στοιχεία για την οικολογική παρακμή στον πλανήτη μας. Μερικές απ' τις καλύτερες πηγές είναι: Lester Brown, et.al.,*State of the World* (N.Y., W.W. Norton, 1992), Helen Caldicott, *If you love this Planet,* N.Y., W.W.Norton, 1992), Lynn Edgerton, *The Rising Tide: Global Warming and World Sea Levels,* (Washington DC: Island Press, 1991), Paul and Anne Ehrlich, *The Population Explosion* (N.Y. Simon and Schuster, 1990), Jeremy Leggett, (επιμ.), *Global Warming: the Greenpeace Report,* (N.Y: Oxford Univ. Press, 1990), Francesca Lyman, et.al., *The Greenhouse Trap,* (Βοστώνη: Beacon Press, 1990), Bill McKibben, *The End of Nature* (N.Y. Random House, 1989), Michael Oppenheimer and Robert Boyle, *Dead Heat: the race against the Greehouse Effect,* (N.Y. Basic Books, 1990) και Stephen H. Schneider, *Global Warming: Are we entering the grenhouse century?* (Σαν Φρανσίσκο, Sierra Club Books, 1989).

χανικής επανάστασης, η ίδια η κρίση έχει προσλάβει στη μεταπολεμική περίοδο νέες διαστάσεις με την εντατικοποίηση της παγκόσμιας καπιταλιστικής επέκτασης, τη μαζική αύξηση της δι εθνικής εξουσίας των μεγάλων επιχειρήσεων, το λυσσώδη ανταγωνισμό μεταξύ των ηγετικών βιομηχανικών κρατών και την εξάπλωση της τεχνολογίας της πληροφόρησης. Πιο πρόσφατα, η κατάρρευση της κομμουνιστικής εξουσίας και ο τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου σήμαναν την επανεμφάνιση ιδεολογιών περί «ελεύθερης αγοράς», που εξυπηρετούν την περαιτέρω νομιμοποίηση της δήωσης του περιβάλλοντος, ιδιαίτερα στον Τρίτο Κόσμο. Μέσα σ' αυτή τη «Νέα Παγκόσμια Τάξη» οι Ηνωμένες Πολιτείες ελπίζουν να καταλάβουν ηγεμονική θέση, όπου τα εθνικά και τα μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα θα μπορούν να επιδιώκονται όσο το δυνατόν πιο ανεμπόδιστα. Ενας απ' τους κυριότερους αντικειμενικούς στόχους των Ηνωμένων Πολιτειών, που συμμερίζονται και οι Δημοκρατικοί και οι Ρεπουμπλικάνοι, είναι να υπονομεύσουν τις αντίπαλες βάσεις εξουσίας, είτε πρόκειται για το ανταγωνιστικό κεφάλαιο, τα εργατικά συνδικάτα και τα κοινωνικά κινήματα είτε για τη λαϊκή κινητοποίηση, ούτως ώστε να προλειάνουν το έδαφος για την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών.

Μετά τις πρώτες διεθνείς συναντήσεις για το περιβάλλον που έγιναν στη Στοκχόλμη το 1972, η παγκόσμια κρίση επιδεινώθηκε ενώ διευρύνθηκε δραματικά το χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου, με εξαίρεση ορισμένες νεοαναπτυσσόμενες χώρες όπως η Ταϊβάν και η Νότιος Κορέα. Οι εκθέσεις των Ηνωμένων Εθνών το 1991 δείχνουν ότι η διαφορά μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρών σχεδόν διπλασιάστηκε από το 1961, με το 20% του παγκόσμιου πληθυσμού στην κορυφή της πυραμίδας να ελέγχει το 83% του συνολικού πλούτου, ενώ στο 20% στη βάση της έχει απομείνει μόνο το 1,4% του πλούτου αυτού. Οι πλουσιότεροι κερδίζουν σήμερα 60 φορές περισσότερα από τους φτωχότερους. Πρόκειται για το αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης οικονομικής μεγέθυνσης και της καταναλωτικής κραιπάλης πλουτοπαραγωγικών πόρων από το Βορρά, η οποία δε δείχνει σημεία υποχώρησης. Ετσι, το μόνο που κατάφεραν πάνω από 40 χρόνια ξένης «βοήθειας», που απεργάστηκαν η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο —οργανισμοί που ελέγχονται από τις Ηνωμένες Πολιτείες— ήταν να επιδεινώσουν ακόμα περισσότερο την άνιση ανάπτυξη και τη φτώχεια στον Τρίτο Κόσμο, προκαλώντας, συγχρόνως, παντού οικολογική ερήμωση. Οι μέθοδοι και οι πρακτικές δανειοδότησης των βιομηχανικών κρατών παγίδευσαν τις αναπτυσσόμενες χώρες σ' ένα φαύλο κύκλο αυξανόμενου χρέους και οικονομικής παρακμής, οδηγώντας μάλιστα χώρες όπως τη Βραζιλία, το Μεξικό και τις Φιλιππίνες ακόμα πιο μακριά από την υλική σταθερότητα και την περιβαλλοντική εχεφροσύνη[4]. Ο Νότος μεταφέρει επί του παρόντος πάνω από 100 δισ. δολάρια κάθε χρόνο στο Βορρά, με τη μορφή πληρωμών τόκων για δάνεια από τράπεζες του Βορρά, ή δικαιωμάτων

4. Για το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου στο πλαίσιο της οικολογικής κρίσης, βλ. Martin Khor, *The Future of North-South Relations* (Penang, Μαλαισία, Third World Network, 1992), κεφ. 3.

και μερισμάτων, καθώς και με τη μορφή απωλειών από δυσμενείς αλλαγές των όρων εμπορίου. Στο ποσό αυτό θα μπορούσαμε να προσθέσουμε δισεκατομμύρια δολαρίων που χάνονται διότι μπλοκάρεται η πρόσβαση στις παγκόσμιες αγορές προϊόντων όπως τα υφαντουργικά, τα ηλεκτρονικά και τα αυτοκίνητα — φαινόμενο το οποίο αναμένεται να επιδεινωθεί με τις πρόσφατες πρωτοβουλίες της GATT (Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου) για το ελεύθερο εμπόριο[5]. Η αποτυχία των βιομηχανικών κρατών να προβούν σε ριζικές αλλαγές στην παραγωγή και την κατανάλωση, μέσα σ' ένα κόσμο όπου οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι όχι μόνο καταστρέφονται αλλά γίνονται όλο και περισσότερο σπάνιοι, σημαίνει ότι οι φτωχοί, τόσο στο Βορρά όσο και στο Νότο, θα συμπιεστούν ακόμα περισσότερο.

Στον αιώνα αυτό, τα καπιταλιστικά, τα τριτοκοσμικά και τα κομμουνιστικά κράτη θεώρησαν την ιδέα της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου σαν προάγγελο υλικής αφθονίας και κοινωνικής προόδου. Ωστόσο, η ιστορική πραγματικότητα είναι μάλλον ανάμικτη: η οικονομική μεγέθυνση και τα υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης για το 10% περίπου του παγκόσμιου πληθυσμού συνοδεύτηκε από μεγαλύτερη ανισότητα, διάψευση των προσδοκιών για τους πολλούς, συγκέντρωση της εξουσίας και υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Σε μια εποχή οικολογικής κρίσης, η τεχνολογία έχει γίνει αποδεκτή σαν κάποια πανάκεια, από «ειδικούς» και πολίτες όλων των ιδεολογικών πεποιθήσεων. Αλλά και σ' αυτόν το χώρο, η κατάσταση είναι πολύ πιο πολύπλοκη από την εικόνα που δίνει η οποιαδήποτε μορφή τεχνολογικής αισιοδοξίας: η τεχνολογία έχει τεράστιες δυνατότητες, αλλά, ενόσω η χρήση της ελέγχεται από τις διεθνικές εταιρείες και τους στρατιωτικούς, απλώς μετατρέπεται σ' ένα ακόμα ουσιαστικό στοιχείο της διαδικασίας της πλανητικής παρακμής. Η τεχνολογία απλούστατα ενισχύει την καταστροφή της βιόσφαιρας, καθώς επιταχύνει την καταστροφή των τροπικών δασών, παράγει μαζικά πυρηνικά και άλλα τοξικά κατάλοιπα, εκβάλλει χιλιάδες χημικών στοιχείων στον αέρα, το νερό, το έδαφος και την ατμόσφαιρα και κάνει καθημερινά ευκολότερη τη λεηλασία των πλουτοπαραγωγικών πηγών. Επομένως, θα πρέπει να αναζητήσουμε τη διέξοδο στην οικολογική κρίση στο χώρο της *πολιτικής* κι όχι στην επιστήμη και την τεχνολογία σαν τέτοιες.

Η τεχνολογία δημιούργησε ένα αρχιπέλαγος υπεραναπτυγμένων αστικών περιοχών σ' όλο τον κόσμο, περιοχών όπου μια άνευ προηγουμένου αφθονία συνυπάρχει με μια εξαθλιωμένη και ανελεύθερη ανθρωπότητα. Οι διεθνικές εταιρείες, στην ακατάπαυστη επιδίωξή τους για οικονομική μεγέθυνση, εξουσία και κατάκτηση νέων αγορών, έχουν δημιουργήσει υπερμητροπολιτικά δίκτυα που θέτουν την τεχνολογία στην υπηρεσία των επιχειρηματικών στόχων, με τρόπο που υπερβαίνει πλέον το παραδοσιακό πλαίσιο του κράτους-έθνους. Από το Τόκιο μέχρι το Σάο Πάολο, από την Σεούλ μέχρι το Μιλάνο, από την Πόλη του Μεξικού μέχρι το Λος Αντζελες, η αγορά και η αναπτυξιακή στρατηγική υψηλής τεχνολογίας έχουν αποκλείσει τις ανάγκες

5. Βλ. Khor, κεφ. 5 και Caldicott, σελ. 140-48.

του 90%, τουλάχιστον, του πληθυσμού. Η αναζήτηση ολοκληρωμένων αγορών, που θεμελιώνονται στην εύκολη πρόσβαση στις πρώτες ύλες, το φθηνό εργατικό κόστος και τη σταθερή υποδομή υψηλής τεχνολογίας, αναμένεται να δημιουργήσει μέχρι το 2020 ένα δισεκατομμύριο σχεδόν ευημερούντων καταναλωτών. Οι υπόλοιποι θα γίνουν μέλη της «υποτάξης», δηλαδή θα τεθούν από κοινωνική άποψη στο περιθώριο. Οπως παρατηρεί ο Riccardo Petrella:

> «Από τη μια μεριά, θα έχουμε ένα δυναμικό και στενά συνυφασμένο αρχιπέλαγος τεχνολογικών πόλων που θα αποτελεί λιγότερο από το ένα όγδοο του παγκόσμιου πληθυσμού και, από την άλλη, μια τεράστια, αποσυνδεμένη και αποδιαρθρωμένη έρημη χώρα στην οποία θα κατοικούν επτά στους οκτώ κατοίκους της Γης»[6].

Αυτό το ζοφερό σενάριο, που ήδη αποτελεί πραγματικότητα σε πολλά μέρη του κόσμου, σημαίνει ότι τα πρότυπα της κατάφωρα άνισης και μη αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης θα επιδεινωθούν δραματικά κατά τη διάρκεια της επόμενης τριακονταετίας. Σύμφωνα με τα σημερινά στατιστικά στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών, πάνω από ένα δισεκατομμύριο ανθρώπων ζει σε άθλια φτώχεια, ενώ 400 εκατομμύρια ανθρώπων λιμοκτονούν. Υπάρχουν επίσης 100 εκατομμύρια αστέγων σ' όλο τον κόσμο, δίπλα στους 202 δισεκατομμυριούχους και τα τρία εκατομμύρια των εκατομμυριούχων[7]. Για όσο διάστημα οι αποφάσεις-κλειδιά για επενδύσεις παίρνονται από μια ελίτ βιομηχάνων και τραπεζιτών, τα πρότυπα αυτά δεν πρόκειται να ανατραπούν.

Στο μεταξύ, η αύξηση των εξοπλισμών σε παγκόσμια κλίμακα και η εξάπλωση των ένοπλων συρράξεων, που φαίνεται να χαρακτηρίζουν τη μεταψυχροπολεμική τάξη, δεν μπορούν παρά να ενισχύσουν το γενικό καθοδικό κύκλο φθοράς και αστάθειας. Ο Πόλεμος του Περσικού και τα γεγονότα στη Γιουγκοσλαβία, συγκρούσεις αιματηρότατες και τεράστιου κόστους, ίσως προοιωνίζουν μια νέα περίοδο περιφερειακών συγκρούσεων που προσλαμβάνουν εκρηκτικές διαστάσεις, λόγω της ετοιμότητας με την οποία οι πολιτικοί αντίπαλοι είναι διατεθειμένοι να εμπλακούν σε ένοπλες συγκρούσεις. Το 1990, οι συνολικές παγκόσμιες δαπάνες για εξοπλισμούς ανήλθαν χοντρικά σε 1 τρισεκατομμύριο δολάρια. Το μεγαλύτερο μέρος των εξοπλισμών αυτών παράγεται και διανέμεται από τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Ρωσία, την Αγγλία και τη Γαλλία[8]. Ο αυξανόμενος οικονομικός και πολιτικός ανταγωνισμός (τόσο με-

---

6. Βλ. το άρθρο του Riccardo Petrella, «Techno-Apartheid for a Global Underclass» στην εφημ. *Los Angeles Times* (6 Αυγούστου 1992).
7. Βλ. lester Brown, et.al., *Vital Signs: Trends that are Shaping Our Future* (N.Y., W.W. Norton, 1992) σελ. 110.
8. Το συγκεκριμένο ποσό ανέρχεται σε 934 δισ. δολάρια, ελαφρώς χαμηλότερο απ' αυτό που δαπανήθηκε στην προηγούμενη πενταετία. Ομως, πολλές χώρες κρατούν μυστικά τα σχετικά στοιχεία και κατά συνέπεια ακριβείς υπολογισμοί δεν μπορούν να γίνουν. Το πραγματικό ποσό των δαπανών δεν αποκλείεται να είναι υψηλότερο, βλ. *Vital Signs*, σελ. 84.

ταξύ των κρατών, όσο και **εντός** των κρατών, στο Βορρά αλλά και στο Νότο) σε συνδυασμό με την εύκολη πρόσβαση στα οπλικά συστήματα, τονώνει την άνοδο του μιλιταρισμού σε μια εποχή όπου η μετωπική αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης φαίνεται να αποτελεί αμυδρή πλέον ανάμνηση και όπου οι καθαρά **ιδεολογικές** συγκρούσεις φαίνεται να έχουν υποχωρήσει. Οι στρατιωτικοί, όχι μόνο εκπροσωπούν το ήθος της βίας και του αυταρχισμού, αλλά καταναλώνουν επίσης σπάνιους πόρους, κατευθύνουν τις τεχνολογικές καινοτομίες σε τομείς που δεν έχουν σχέση με την παραγωγή δημόσιων αγαθών, επιδεινώνουν τα κοινωνικά προβλήματα και προκαλούν ζημίες στο περιβάλλον. Απ' αυτή την άποψη, η μεταψυχροπολεμική κατάσταση εγκυμονεί ίσως περισσότερους κινδύνους σε σχέση με την προηγούμενη.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου 10 τρισ. δολάρια περίπου έχουν δαπανηθεί από τον τερματισμό του Β' Παγκόσμιου Πολέμου μέχρι σήμερα για στρατιωτικές δαπάνες, ο πλούτος και η ισχύς του Πενταγώνου τροφοδοτούν σήμερα ένα τεράστιο συγκεντρωτικό μονοπωλιακό σύστημα που καταβροχθίζει πόρους, περιφέρει προς πώληση όπλα σ' όλο τον κόσμο, διαβρώνει τη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα και προωθεί μια επιθετική εξωτερική πολιτική. Ο στρατιωτικός Κεϋνσιανισμός, ο οποίος απασχολεί πάνω από μισό εκατομμύριο ατόμων μόνο στο Πεντάγωνο, ισοδυναμεί με μια ανορθολογική χρήση κεφαλαίου, σε μια περίοδο όπου η όλη υλική (και οικολογική) υποδομή της χώρας βρίσκεται σε χαώδη κατάσταση. Αυτή η κατολίσθηση θα συνεχίζεται, ενόσω οι μεγάλες εταιρείες διαπιστώνουν ότι η στρατιωτική παραγωγή είναι επικερδής και ενόσω η παγκόσμια διαπάλη για την υπεροχή στον τομέα της υψηλής τεχνολογίας δεν δείχνει σημεία εξασθένισης[9].

Η σύγχρονη κρίση δεν είναι μόνο παγκόσμια, αλλά και αποτελεί έκφραση των πολλαπλών δυνάμεων που βρίσκονται πέρα από τη σφαίρα ελέγχου του κράτους-έθνους. Στην ουσία, η αιτία της σημερινής κρίσης ανάγεται σ' ένα συνεχώς εξαπλούμενο παραγωγικό μηχανισμό που ελάχιστους περιορισμούς υφίσταται και ο οποίος αναπτύσσεται μέσα σ' ένα πολιτικό πλαίσιο όπου η πολιτική αντίσταση είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ισχνά οργανωμένη. Ο έλεγχος από το βιομηχανικό-κρατικό-στρατιωτικό σύμπλεγμα της βιομηχανικής ανάπτυξης, της γεωργίας, του τραπεζικού συστήματος και του εμπορίου, σημαίνει ότι επικρατεί ένας κίβδηλος οικονομικός *λόγος*, (ένας λόγος που περιορίζεται στη σφαίρα της οικονομικής μεγέθυνσης, των κερδών, των επιτοκίων, των εμπορικών ελλειμμάτων κ.λπ.), σε βάρος του *λόγου* των ανθρώπινων αναγκών και της οικολογικής εχεφροσύνης.

Οι κοινωνικές συνέπειες της παρακμής γίνονται σαφώς ορατές στο αυξανόμενο χάος που παρατηρείται στη ζωή στις πόλεις —ιδιαίτερα εντός των μεγαλουπόλεων και γύρω απ' αυτές— στην εξαθλίωση σε παγκόσμια κλίμακα, στα προβλήματα παραγωγής και διανομής τροφίμων, στους επιδεινούμενους δείκτες υγείας —όπως επί

9. Βλ. το άρθρο του Mike Klare, «It's Business as Usual» στο *The Nation,* (3/2 1992).

παραδείγματι στη δραστική αύξηση των περιπτώσεων καρκίνου— και στην οικονομική πόλωση που τροφοδοτεί εθνοτικές, θρησκευτικές και άλλες τοπικές συγκρούσεις. Η Πόλη του Μεξικού αποτελεί ίσως το καλύτερο παράδειγμα της τάσης αυτής. Πρόκειται για μια πόλη με 22 εκ. κατοίκους, από τους οποίους το 40% ζουν σε συνθήκες άθλιας φτώχειας, όπου η πυκνοκατοίκηση είναι τρομακτική, όπου ο αέρας δεν αναπνέεται, όπου υπάρχουν μεγάλα προβλήματα στη διανομή των τροφίμων, όπου σημειώνονται αυξημένα κρούσματα επιδημικών και άλλων ασθενειών, όπου επικρατεί ο κοινωνικός κατακερματισμός. Το πολεοδομικό σύμπλεγμα της Πόλης του Μεξικού δοκιμάζεται τώρα από πιέσεις άνευ προηγουμένου στη γη και τους κεφαλαιουχικούς πόρους, στις κοινωνικές σχέσεις και, φυσικά, στο όλο οικολογικό σύστημα υποστήριξης.

Οι στάσεις απέναντι στην παγκόσμια κρίση που υιοθετούν οι επιχειρηματικές, πολιτικές και πνευματικές ελίτ στις βιομηχανικές χώρες, καθώς και στις περισσότερες από τις άλλες χώρες, χαρακτηρίζονται από σκεπτικισμό, αν όχι από κυνική αποστασιοποίηση. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι ελίτ οφείλουν τα προνόμιά τους, την κοινωνική τους θέση και το κύρος τους στην ηγεμονία και επέκταση των μεγάλων επιχειρήσεων, που θέτουν τις προτεραιότητες της αγοράς υπεράνω των ανθρώπινων αναγκών. Η πάλη για τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών έχει πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα από την επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, των οποίων η σημασία υποβαθμίζεται. Επιπλέον, η ίδια η κρίση εμφανίζεται σαν να μην απειλεί άμεσα την ανθρώπινη ύπαρξη, παρά το γεγονός ότι μερικοί προβλέπουν μια αναπόφευκτη οικοκαταστροφή[10]. Το πιο πιθανό όμως είναι ότι η κρίση δε θα πάρει τη μορφή μιας ηφαιστειακής έκρηξης, ή μιας κατακλυσμικής καταστροφής, αλλά μιας μακρόχρονης επιδείνωσης της παγκόσμιας οικονομίας και των οικοσυστημάτων, που θα διαρκέσει αρκετές δεκαετίες. Εν απουσία μιας ριζικής μεταβολής προς αυτοσυντηρούμενες μορφές ανάπτυξης, αρχής γενομένης από τις ηγετικές δυνάμεις, ο κόσμος πιθανότατα θα αντιμετωπίσει εντατικοποίηση της ανθρώπινης εξαθλίωσης (πείνα, φτώχεια, ανεργία, πυκνοκατοίκηση, χειροτέρευση της υγείας, ρύπανση) που θα οδηγήσει σε υψηλότερα επίπεδα κοινωνικής σύγκρουσης και πολιτικής αστάθειας. Η άποψη αυτή έρχεται φυσικά σε χτυπητή αντίθεση με το γνωστό σενάριο της οικολογικής κρίσης, σύμφωνα με το οποίο η επικείμενη Αποκάλυψη θα επιφέρει το τέλος της ζωής στον πλανήτη μας. Ερχεται επίσης σε χτυπητή αντίθεση με την έμφαση που δίνεται συνήθως σε μεμονωμένες καταστροφές, όπως στις περιπτώσεις της χημικής καταστροφής στο Bophal (Ινδία), της πετρελαιακής ρύπανσης από το δεξαμενόπλοιο Valdez της Exxon και των πυρηνικών ατυχημάτων στο Three-Mile Island των Ηνωμένων Πολιτειών και στο Τσέρνομπιλ της Ρωσίας. Η σταδιακή παρακμή των οικοσυστημάτων σημαίνει ότι η ανθρώπινη κατάσταση θα υπόκειται όλο και περισσότερο σε παγκόσμιες αλλαγές που θα βρίσκονται εκτός του πεδίου παρέμβασης του

10. Βλ. επί παραδείγματι, McKibben, *The End of Nature*, ό.π.

ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Απ' αυτή τη σκοπιά, η κρίση έχει τις ρίζες της στη μακρόχρονη ιστορία των προσπαθειών των ελίτ να κυριαρχήσουν στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον. Πρόκειται για προσπάθειες που έχουν δημιουργήσει ένα πολύπλοκο σύστημα ιεραρχίας, ελέγχου και οικονομικών προνομίων. Ωστόσο, τέτοιες προσπάθειες έχουν, επίσης, δημιουργήσει μια ποικιλία κοινωνικών αντιφάσεων.

Νέες πηγές σύγκρουσης

Στις τεράστιες μεγαλουπόλεις του κόσμου, καθώς επίσης και στα μικρότερα αστικά κέντρα, γίνονται όλο και πιο ορατές οι κοινωνικές αντιφάσεις που προκαλεί η ανερχόμενη παγκόσμια κρίση: αντιφάσεις μεταξύ των συμφερόντων των διεθνικών επιχειρήσεων και της επικρατούσης ποιότητας ζωής, μεταξύ του συστήματος παραγωγής και των επιταγών της φύσης, μεταξύ της πολιτικής ικανότητας των τοπικών κυβερνήσεων για δράση και των λαϊκών αιτημάτων που τους τίθενται. Οι κεντρόφυγες τάσεις συσσωρεύονται. Σε αστικά κέντρα όπως η Μανίλλα, η Σεούλ, το Λος Αντζελες και η Πόλη του Μεξικού υπάρχει μια κατακόρυφη άνοδος της ανεργίας, της έλλειψης στέγης, της βίας, του εγκλήματος και της περιβαλλοντικής αποσύνθεσης, ενώ συγχρόνως εξαφανίζονται κοινωνικά προγράμματα και υπηρεσίες —τη στιγμή που χρειάζονται περισσότερο από ποτέ άλλοτε— καθώς οι δημοτικές αρχές χάνουν κάθε εξουσία για παρέμβαση. Οι παραγκουπόλεις, που εξαπλώνονται άναρχα στα αστικά κέντρα, έχουν όλο και μικρότερη πρόσβαση στα υλικά αγαθά και στην πολιτική εξουσία, κατάσταση που αργά ή γρήγορα προκαλεί αύξηση της έντασης, αντίδραση, διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις του είδους που είχαμε στο Λος Αντζελες. Οι μεγαλουπόλεις γίνονται αστικές ωρολογιακές βόμβες, εφ' όσον αντανακλούν, κατά τον πιο κτηνώδη τρόπο, την παγκόσμια κρίση. Και σ' αυτόν ακριβώς το χώρο είναι το πιο πιθανό να ενζυμωθεί και να αποκρυσταλλωθεί η αντίσταση απέναντι στην κυριαρχία του πλέγματος των μεγάλων συμφερόντων[11].

Η παγκόσμια κρίση και η κοινωνική πόλωση που προκαλεί συνιστούν το κύριο «παράδειγμα» όσον αφορά τα σύγχρονα λαϊκά κινήματα. Μπορούμε να αναμένουμε ευρύτατους, μαχητικούς και συχνά βίαιους τοπικούς αγώνες γύρω από υλικά αιτήματα, από αιτήματα που έχουν στόχο την ενδυνάμωση των λαϊκών στρωμάτων, καθώς και γύρω από θέματα οικολογικής αποσύνθεσης, μέσα σ' ένα πλαίσιο όπου ούτε οι μεγάλες επιχειρήσεις ούτε οι μεγάλες κυβερνήσεις θα μπορούν να αντιμετωπίσουν με αποτελεσματικότητα τις πιέσεις. Με την παρακμή των παλαιών δεσμών των πολιτών με το κράτος, τα κόμματα, τις ομάδες συμφερόντων και τις ιδεολογίες, θα αναπτυχθούν και θα εξαπλωθούν νέα πεδία λαϊκής παρέμβασης, τόσο μέσα όσο και

11. Για την κρίση στα αστικά κέντρα και τις παραμέτρους των αντιπολιτευτικών κινημάτων, βλ. Margit Mayer, «Politics in the Post-Fordist City», στο περιοδικό *Socialist Review* (Ιαν.- Μάρτιος 1991), σελ. 105-124.

έξω από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Θα υπάρξουν μαζικές πιέσεις για ισότιμη κατανομή των πόρων, δημοκρατική συμμετοχή και αναζωογόνηση του αστικού χώρου, μέσα στις πόλεις και στις περιφέρειές τους. Καθώς η κρίση οξύνεται, τίθενται και τα θεμέλια για τη δυνητική σύγκλιση συμφερόντων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών κινημάτων και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (NGOs): των φτωχών στα αστικά κέντρα, των εργατικών ενώσεων, των γυναικών, των φοιτητών, των κοινοτικών ομάδων, των περιβαλλοντικών κινημάτων. Οι κάτοικοι κάθε περιοχής, νιώθοντας τις συνέπειες σε κάθε τους βήμα, θα βρεθούν αναγκασμένοι να αντιδράσουν απέναντι στην αποσύνθεση της ζωής στα αστικά κέντρα. Υλικές και οικολογικές συνθήκες είναι στενά συνυφασμένες, τόσο στο Βορρά, όσο και στο Νότο. Στο Βορρά, ωστόσο, οι μορφές της αλλαγής συχνά ταιριάζουν με τη «μεταϋλιστική» τροχιά των Νέων Κοινωνικών Κινημάτων, ενώ στο Νότο οι αγώνες των περιθωριοποιημένων φτωχών των αστικών κέντρων και των εργατών βρίσκονται στο επίκεντρο της πολιτικής σκηνής. Και στις δύο περιπτώσεις, οι συνθήκες περιβαλλοντικής αποσύνθεσης αποτελούν το συνδετικό νήμα των πολλαπλών τοπικών αγώνων.

Το φαινόμενο των τοπικών διεκδικήσεων παίρνει πολλές μορφές. Στο Βερολίνο και στο Μιλάνο σημειώθηκαν μαζικές κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις πίσω από διάφορα πολιτικά συνθήματα. Στη Σεούλ, στη Μπανγκόκ και στο Λος Αντζελες είχαμε εξεγέρσεις με βίαιες συγκρούσεις. Στη Λίμα του Περού, από την άλλη μεριά, ο λαός έχει δημιουργήσει ευρύτατα δίκτυα βάσης (grassroots networks) στην περιοχή Villa El Salvador, όπου χιλιάδες κάτοικοι έχτισαν 26 σχολεία στις γειτονιές, 150 κέντρα πρόνοιας που λειτουργούν κατά τη διάρκεια της ημέρας και 300 κοινοτικά μαγειρεία, ενώ φύτευσαν 500.000 δένδρα και εκπαίδευσαν εκατοντάδες άτομα για κατ' οίκον παροχή υγειονομικών υπηρεσιών. Τα δίκτυα αυτά, που αντίστοιχά τους συναντούμε στα περισσότερα αστικά κέντρα του κόσμου, συνδέονται συνήθως με ευρύτερους αγώνες για την ενδυνάμωση των λαϊκών στρωμάτων σε τοπικό επίπεδο, ακόμα κι εκεί όπου χαρακτηρίζονται από έλλειψη σαφούς πολιτικού προσδιορισμού[12]. Οι αστικές εξεγέρσεις, όμως, σπάνια κατέχουν μια σαφή οργανωτική μορφή ή στρατηγική — δείτε τι συνέβη στο Λος Αντζελες.

Η εξάπλωση παγκόσμιων πόλεων, που χαρακτηρίζονται από ανερχόμενη ένταση και σύγκρουση, δείχνει ότι η αντίσταση, είτε μέσα από κοινοτικούς θεσμούς είτε μέσα από λαϊκές εξεργέσεις, θα αποτελέσει διαρκές και ανθεκτικό στοιχείο της παγκόσμιας τάξης. Τα παραδείγματα της Λίμα, της Μπανγκόκ, της Σεούλ, του Λος Αντζελες και του Βερολίνου πιθανόν να αναπαραχθούν πολλές φορές στις ερχόμενες δεκαετίες. Σε εποχή όπου τα γεωγραφικά σύνορα χάνουν την αξία τους, η εξέγερση μπορεί να αντλήσει έμπνευση από τον αγώνα για την ανάκτηση των τοπικών αστι-

12. Για μια πιο εκτεταμένη διαπραγμάτευση των αγώνων της βάσης σ' όλο τον κόσμο, βλ. Alan b. Durning, «Grassroots Groops are our Best Hope for Global Prosperity and Ecology» στο *Utne Reader* (Ιούλιος - Αύγουστος 1989), σελ. 40-49.

κών χώρων που έχουν αποικιοποιηθεί από τις μεγάλες επιχειρήσεις. Στο βαθμό που οι κυβερνητικές δομές και τα παραδοσιακά κόμματα αφομοιώνονται σε νεοκορπορατίστικους προμαχώνες προνομιούχων συμφερόντων που στενεύουν τη δημόσια σφαίρα, τα τοπικά κινήματα της βάσης θα ενδυναμώνονται. Η κληρονομιά των λαϊκών κινημάτων που ξεπήδησαν από το ριζοσπαστισμό της δεκαετίας του '60, ιδιαίτερα στη Βόρειο Αμερική και στην Ευρώπη, δεν χάθηκε — μολονότι εξασθένησε προς τα τέλη της δεκαετίας του '80. Τουλάχιστον στην πιο ανατρεπτική ενσάρκωσή τους, τέτοια κινήματα αμφισβήτησαν τους θεσμοποιημένους κανόνες και τις νόρμες της συμβατικής πολιτικής, προσφέροντας ένα υπερβατικό όραμα αλλαγής[13]. Σήμερα, υπάρχουν ακόμα πολλοί λαϊκοί σχηματισμοί, συμπεριλαμβανομένων και περιβαλλοντικών ομάδων, που αντιστοιχούν σε (προπολιτικές) μορφές αντιθετικής κουλτούρας και κοινοτήτων. Κοινό χαρακτηριστικό τους αποτελεί ο αγώνας για τη διατήρηση της γειτονιάς, η αντίσταση απέναντι στην οικολογική αποσύνθεση και η επέκταση των παρεχόμενων υπηρεσιών από το δημόσιο[14]. Οι προσπάθειές τους να κινητοποιήσουν τους τοπικούς πόρους, τη γνώση και τις δεξιότητες έρχονται σε αντιπαράθεση με την τεράστια εξουσία του κράτους και των μεγάλων επιχειρήσεων.

Η ύπαρξη και δραστηριότητα των τοπικών κινημάτων και δικτύων σ' ολόκληρο τον κόσμο δεν είναι παρά μια φάση στην ανάπτυξη μιας *πολιτικής* που μπορεί να αναστρέψει την παγκόσμια κρίση. Εκκινά με τη διεύρυνση της σφαίρας του κριτικού λόγου και της δημοκρατικής συμμετοχής. Ταυτόχρονα, το φαινόμενο αυτό εγείρει ορισμένα δύσκολα ερωτήματα για το μέλλον: πόσο μακριά μπορούν να προχωρήσουν τέτοιες τοπικές μορφές ενδυνάμωσης πριν φτάσουν σε πολιτικό αδιέξοδο; Πώς μπορούν κινήματα κατακερματισμένα μέσα σε διαφορετικά, γεωγραφικά και πολιτισμικά, πλαίσια να ελπίζουν ότι θα επιτύχουν να δημιουργήσουν την παγκόσμια εκείνη παρουσία και επίδραση, που χρειάζεται για να ανατραπεί η διεθνική ηγεμονία των οργανωμένων συμφερόντων;

Η οικολογική επιταγή

Η σύγχρονη κρίση και οι προκλήσεις που δημιουργεί έχουν επηρεάσει τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε το περίγραμμα της κοινωνικής αλλαγής. Το οικολογικό πλαίσιο υποδηλώνει ότι πρέπει ολοένα και περισσότερο να παίρνουμε

---

13. Για την οραματική συνιστώσα της Νέας Αριστεράς, βλ. George Katsiaficas, *The Imagination of the New Left* (Βοστώνη, South End Press, 1987).Βλ. επίσης Wini Breines, *The Great Refusal* (N.Y. Praeger, 1983) και Carl Boggs, *Social Movements and Political Power* (Φιλαδέλφεια, Temple Univ. Press, 1986) κεφ. 2.

14. Για παραδείγματα τοπικής οργάνωσης βλ. Harry Boyte and Frank Riessman (επιμ.), *The New Populism: the Politics of Epowerment* (Φιλαδέλφεια, Temple Univ. Press 1986). Για μια πράγματι γοητευτική περιπτωσιολογική έρευνα, βλ. τη μελέτη του Alan Heskin, *The Struggle for Community,* (Boulder, Westview Press, 1991).

υπόψη μας τις πανίσχυρες παγκόσμιες δυνάμεις (στην παραγωγή, τις επικοινωνίες, καθώς και τους περιβαλλοντικούς κινδύνους), όπως επίσης και τις ιδιαίτερα *αρνητικές* επιπτώσεις της σύγχρονης εποχής (στην ποιότητα της αστικής ζωής, την παραγωγή τροφίμων, την υγεία κ.λπ.) που αντανακλούν τα όρια και της βιομηχανικής ανάπτυξης και της τεχνολογίας. Πράγματι, ολόκληρο το κλασικό βιομηχανικό πρότυπο που επέφερε για αιώνες ανισόρροπη, άνιση και τελικά μη αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη σήμερα αμφισβητείται. Απ' αυτή την άποψη, το παλαιό σύνδρομο του εκβιομηχανισμού, που έχει ως επίκεντρο τη συνεχή οικονομική μεγέθυνση, φαίνεται σήμερα εντελώς απαρχαιωμένο, ανεξάρτητα από τον ιδεολογικό του προσανατολισμό. Δεν μπορεί να υπάρξει διέξοδος από την κρίση μέσα στις παραμέτρους του προτύπου αυτού.

Ιστορικά, η ατελεύτητη παραγωγή εμπορευμάτων, αναπόφευκτα και συστηματικά, έρχεται σε κάποια στιγμή σε σύγκρουση με την παγκόσμια οικολογική επιταγή. Αργά ή γρήγορα, ιδιαίτερα σε μια περίοδο όπου η διεθνική οικονομική δύναμη δεν υπόκειται σε περιορισμούς, το κόστος της τυχαίας μεγέθυνσης υπερβαίνει τα οφέλη που αποκομίζονται από αυτή. Σήμερα, η σκληρή πλευρά του εκβιομηχανισμού αντανακλά το βαθμό στον οποίο ο μύθος της «προόδου», που συνδέεται με την αμιγή παραγωγή πλούτου (ο οποίος μετράται χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κοινωνική χρησιμότητα), έχει πάψει να είναι πλέον σχετικός. Η οικολογική άποψη συνεπάγεται την τελική ρήξη με το μύθο αυτό, ο οποίος φυσικά εξακολουθεί να κυβερνά τη σκέψη των επιχειρηματικών, πολιτικών και στρατιωτικών ελίτ. Η ίδια η κρίση θα επιφέρει τελικά τη ρήξη[15]. Οπως γράφει ο Ulrich Beck:

> «Η βιομηχανική κοινωνία αποσταθεροποιείται από μόνη της, μέσω της ίδιας της επικράτησής της... Οι άνθρωποι απελευθερώνονται από τις βεβαιότητες και τους τρόπους ζωής στη βιομηχανική εποχή, όπως «απελευθερώθηκαν» από τα δεσμά της Εκκλησίας, κατά τη διάρκεια της Μεταρρύθμισης»[16]. (Το αποτέλεσμα είναι να μην) ενδιαφερόμαστε πλέον αποκλειστικά να κάνουμε τη φύση χρήσιμη, ή να απελευθερώσουμε την ανθρωπότητα από παραδοσιακούς περιορισμούς, αλλά να ενδιαφερόμαστε βασικά για προβλήματα που προκύπτουν από την ίδια την τεχνο-οικονομική ανάπτυξη»[17].

Πριν από τη δεκαετία του '60, η πολιτική αντιπολίτευση στις εκβιομηχανισμένες χώρες συνήθως εντασσόταν μέσα στις παραμέτρους του εκσυγχρονισμού: ακόμα και οι πιο «επαναστατικές» στρατηγικές (όπως επί παραδείγματι ο λενινισμός και ο κομ-

---

15. Υπάρχουν φυσικά διάφορες προοπτικές της κρίσης γενικά και της οικολογικής κρίσης ειδικότερα. Για δύο διϊστάμενες, αν και από ορισμένες πλευρές συμπληρωματικές, απόψεις της οικολογικής κρίσης, βλ. Ulrich Beck, *Risk Society* (Λονδίνο, Sage Publications, 1992) κεφ.1 & 2, και Murray Bookchin, *Remaking Society,* (Μοντρεάλ, Black Rose Books, 1989), κεφ. 1.
16. Βλ. Beck, *Risk Society,* σελ. 14.
17. Βλ. Beck, *Risk Society,* σελ. 19.

μουνισμός των συμβουλίων) επιδίωκαν να επεκτείνουν μια απλοποιημένη εκδοχή της παράδοσης του Διαφωτισμού μαζί με το μοντέλο οικονομικής μεγέθυνσης. Οι στρατηγικές αυτές είχαν βάση ταξική και περιστράφηκαν γύρω από την παραγωγή. Κατά τη διάρκεια της περασμένης τριακονταετίας, η αντιπολίτευση συχνά πήρε τη μορφή τοπικών αλλά διάσπαρτων λαϊκών κινημάτων, που δεν μπορούμε να τα προσδιορίσουμε σαφώς από άποψη σύνθεσης, οργάνωσης, πολιτικής στρατηγικής και ιδεολογίας[18]. Στις περιπτώσεις (όπως σε σχέση με το φεμινιστικό και τον οικολογικό λόγο) όπου κινήματα άρχισαν να τονίζουν τη άμεση ριζοσπαστική δράση των πολιτών έναντι της συμβατικής πολιτικής, τη συλλογική έναντι της εξατομικευμένης κατανάλωσης, και τις μεταϋλιστικές αξίες έναντι της αυστηρής οικονομικής ορθολογικότητας, εκεί μπορούμε να διακρίνουμε αμυδρά τα στοιχεία μιας νέας, μετα-Διαφωτιστικής, παράδοσης. Η ρήξη με την ιδεολογία του εκσυγχρονισμού (modernity) προλείανε το έδαφος για την αναγέννηση ενός δημόσιου πολιτικού χώρου.

Οι δραματικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον κόσμο —η διεθνοποίηση της οικονομίας, οι μαζικές επιθέσεις κατά της βιόσφαιρας, η επανάσταση στις επικοινωνίες, η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων— υπαγορεύουν μια αγωνιώδη επανεκτίμηση των παλιών θεωριών περί σοσιαλισμού, δημοκρατίας, ταξικής σύγκρουσης και του ρόλου της ιδεολογίας στην κοινωνική αλλαγή. Η οικολογική εναλλακτική λύση υποδεικνύει μία σύνθεση τοπικής δραστηριότητας και παγκόσμιου οράματος και φέρνει τα κινήματα της βάσης σε αντιπαράθεση με τα ληστρικά συμφέροντα των διεθνικών εταιρειών. Τονίζοντας την αντίφαση μεταξύ καπιταλιστικού εκβιομηχανισμού και διατήρησης του περιβάλλοντος, εκφράζει ένα βασικό στοιχείο της κρίσης του μαρξισμού. Η μαρξιστική παράδοση, με δεδομένο τον υποκείμενο παραγωγισμό της, απέτυχε να αντιμετωπίσει βασικά χαρακτηριστικά της σημερινής παγκόσμιας κατάστασης: τα όρια της βιομηχανικής μεγέθυνσης, την έκταση στην οποία επιστήμη και τεχνολογία μπορούν να υπαχθούν στον κοινωνικό έλεγχο, την καθολική γενίκευση του κόστους και των κινδύνων. Στις χώρες του Βορρά, η παρακμή της παραδοσιακής αριστερής κουλτούρας, που είχε τις ρίζες της στη βιομηχανική εργατική τάξη, ενισχύει αυτή τη θεωρητική ανεπάρκεια. Η πραγματικότητα είναι ότι, από τη δεκαετία του '20, τα κυριότερα ρεύματα του οργανωμένου μαρξισμού και σοσιαλισμού προσέβλεπαν στον εκσυγχρονισμό σαν πηγή προόδου, υιοθετώντας έναν ουτοπικό ορθολογισμό, που τελικά ήταν συνυφασμένος με τη λογική της καπιταλιστικής επέκτασης. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα (αν υποθέσουμε ότι ήταν καν διακριτά) υπετίθετο ότι θα μπορούσαν να λυθούν μ' ένα συνδυασμό κατάλληλων τεχνολογικών καινοτομιών και διαχείρισης της οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ η φύση ήταν πάντα μια ζωτική πλουτοπαραγωγική πηγή εκμετάλλευσης, για την επίτευξη των σοσιαλιστικών στόχων.

---

18. Γι' αυτή την πλευρά της θεωρίας περί νέων κοινωνικών κινημάτων, βλ. Alain Touraine, *The Voice and the Eye,* (N.Y. Cambridge Univ. Press, 1981).

Στη δεκαετία του '90, είχε ήδη γίνει φανερή η αφέλεια ενός τέτοιου τεχνοκρατικού ορθολογισμού. Η οικολογική σκέψη, τονίζοντας τα όρια της βιομηχανικής ανάπτυξης και αναγνωρίζοντας το γεγονός ότι ο εκσυγχρονισμός απέτυχε να φέρει κοινωνική πρόοδο, άνοιγε το δρόμο για ένα μεταμαρξικό ριζοσπαστισμό που θα στηριζόταν σε μια μη παραγωγιστική διαλεκτική[19]. Θεωρητικοί όπως ο Paul Goodman, ο Ivan Illich, ο Murray Bookchin, ο Paolo Freire, ο Rudolf Bahro, ο E.F. Schumacher, και ο Theodore Roszak έστρεψαν την προσοχή τους σε θέματα τα οποία είχαν, για χρόνια, θαφτεί μέσα στο μαρξισμό: την οργάνωση σε ανθρώπινη κλίμακα, την αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ ανθρώπινης κοινωνίας και φύσης, τις άμεσες μορφές λαϊκού ελέγχου, τους αυτοσυντηρούμενους τρόπους οικονομικής ανάπτυξης[20]. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας (όπου διατηρήθηκε) επεκτάθηκε στη σφαίρα της φύσης και στην καθημερινή ζωή. Και μπορούσε εξίσου να εφαρμόζεται τόσο στις κομμουνιστικές όσο και στις καπιταλιστικές μορφές βιομηχανικής ανάπτυξης.

Τα κυριότερα ρεύματα του μαρξισμού, ιδιαίτερα τα οργανωμένα πολιτικά ρεύματα, ουδέποτε εξέτασαν τα όρια που η φύση θέτει στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, πράγμα που δεν πρέπει να μας εκπλήσσει αν πάρουμε υπόψη μας την περιφρόνηση με την οποία ο ίδιος ο Μαρξ αντιμετώπιζε τη «λατρεία» της φύσης και της αγροτικής ζωής, για να μην αναφερθούμε στην ανυποχώρητη παραγωγιστική του αντίληψη. Η υπόθεση ήταν πάντα ότι ο καπιταλισμός είναι ο μοναδικός γενεσιουργός παράγοντας των περιβαλλοντικών προβλημάτων, συσκοτίζοντας έτσι ένα ευρύτερο φάσμα μη οικονομικών δυνάμεων που επηρεάζουν ένα τόσο πολυσύνθετο φαινόμενο όπως η πλανητική κρίση[21]. Θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε και πιο πέρα: ο ίδιος ο μαρξισμός ήταν πάντοτε τόσο βαθιά εμποτισμένος από το καπιταλιστικό πρότυπο ανάπτυξης, με την προμηθεϊκή εκείνη ιδέα περί δαμασμού της φύσης, έτσι ώστε ποτέ δεν ήταν σε θέση να καταλάβει την έκταση στην οποία οι αναπτυσσόμενες παραγωγικές δυνάμεις καταστρέφουν τα συστήματα στήριξης της ζωής στον πλανήτη. Κατά συνέπεια, ο μαρξισμός, (οι θεωρίες του, οι στρατηγικές του και οι μέθοδοι πάλης του) δεν μπόρεσε ποτέ να αποσπαστεί από τη λογική της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην εποχή της βιομηχανικής επέκτασης.

Η οικολογική θεωρία δεν προσθέτει απλώς μια νέα διάσταση στο μαρξισμό. Προ-

19. Η σχέση μεταξύ οικολογίας και μεταμαρξισμού διερευνάται από τον Isaac Balbus στο βιβλίο του, *Marxism and Domination,* (Princeton, Princeton Univ. Press, 1982), κεφ. 10, τον Murray Bookchin, *Toward an Ecological Society* (Μόντρεαλ, Black Rose Books, 1980. Ιδιαίτερα σελ. 193-286 και τον Andre Gorz, *Ecology as Politics* (Βοστώνη, South EndPress, 1980) μέρος I και II.

20. Βλ. για παράδειγμα Kirkpatrick Sale, *Human Scale* (N.Y. Doubleday, 1982).

21. Εξαιρετική συζήτηση των σημείων συνάντησης οικολογίας και μαρξισμού βρίσκουμε στο άρθρο του Reiner Grundman, «The Ecological Challenge to Marxism» στο περιοδικό *New Left Review* (Μάιος - Ιούνιος 1991), σελ. 103-120. Ενδιαφέρουσες σκέψεις για τα όρια του κλασικού μαρξισμού στην αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής κρίσης περιλαμβάνονται στο άρθρο του James O'Connor, «Καπιταλισμός, Φύση, Σοσιαλισμός» στο περιοδικό *Society and Nature/Κοινωνία και Φύση* τομ. 1, αρ. 2.

τείνει μια ολιστική αντίληψη που απομακρύνεται ριζικά από κάθε ταξικά-ωθούμενο παραγωγιστικό πρότυπο. Η βιομηχανική κοινωνία θεωρείται σαν ένα πολύπλοκο σύστημα πολλαπλών και αλληλεπικαλυπτόμενων μορφών κυριαρχίας, οι οποίες εκτείνονται στην τάξη, τη φυλή, το φύλο, και, όλο και περισσότερο, τη φύση. Η αντίληψη ότι η υλική αφθονία οδηγεί απαρέγκλιτα στην κοινωνική πρόοδο και την πραγμάτωση του δημόσιου καλού, ανατρέπεται[22]. Παραπέρα, η οικολογία τονίζει το ρόλο της κουλτούρας (cultural politics) σε μια διαδικασία διεύρυνσης του δημόσιου χώρου, όπου οι εικόνες, και οι διάφοροι «λόγοι» δε θα διαμορφώνονται πλέον (εάν ποτέ βέβαια διαμορφώνονταν) από τις άμεσες ταξικές δυνάμεις. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, η πολιτική γενικεύεται για να συμπεριλάβει κάθε δημόσιο χώρο, στο κράτος ή την κοινωνία των πολιτών, πέρα από το θεσμικό βασίλειο των κυβερνήσεων, των πολιτικών κομμάτων και των ομάδων πίεσης.

Σε αντίθεση με το μαρξισμό, το οικολογικό πρότυπο έρχεται σε ρήξη με την παρόρμηση του Διαφωτισμού να κατακτήσει και να εξημερώσει τη φύση: η ανάπτυξη συνεπάγεται προσαρμογή αντί για έλεγχο, διάχυση αντί για συγκέντρωση της εξουσίας και ιεραρχία, και αυτοσυντήρηση αντί για ατελεύτητη λεηλασία. Η ιστορία του 20ού αιώνα δείχνει ότι η «κατάκτηση» (της φύσης) οδηγεί σε εξουσιαστική πολιτική, σε κοινωνική ανισότητα και οικολογική κρίση. Η κατάρρευση των κομμουνιστικών συστημάτων, και ακόμη περισσότερο το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκονται οι καπιταλιστικές κοινωνίες, αντανακλά όλη αυτή την τραγική κληρονομιά.

Παγκόσμια κρίση και τοπική στρατηγική

Ο επείγον χαρακτήρας της σημερινής παγκόσμιας κρίσης μάς εξαναγκάζει να αντιμετωπίσουμε άμεσα το θέμα της πολιτικής στρατηγικής — που την ορίζουμε εδώ σαν τη συνειδητή, σχεδιασμένη προσπάθεια σύζευξης σκέψης και δράσης στη σφαίρα της πολιτικής, ως μέρος της διεκδίκησης της εξουσίας που αποτελεί αναγκαία στιγμή στη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής. Η κρίση δεν απαιτεί μόνο παγκόσμιο όραμα αλλά και παγκόσμιο πλαίσιο δράσης. Κι αυτό είναι ένα καθήκον που παραμένει επιτακτικότερο από ποτέ άλλοτε, παρά την κατάρρευση του λενινισμού, τις οδύνες του μαρξισμού και την ιδεολογική ισχύ του μεταμοντέρνου «λόγου» μεταξύ της σημερινής διανόησης. Στην πραγματικότητα, η διαλεκτική άρνηση των καθολικών προτύπων —έκφραση της οποίας αποτελεί ο μεταμοντερνισμός, τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα και ο τοπικισμός— εγείρει τουλάχιστον τόσα οχληρά προβλήματα όσα φαίνεται να επιλύει, ιδιαίτερα στις εκβιομηχανισμένες χώρες όπου τέτοια αντι-πρότυπα έχουν σημαντική παρουσία[23]. Επί παραδείγματι, στις Ηνωμέ-

22. Ο Paul L. Wachtel, στο βιβλίο του *The Poverty of Affluence* (Φιλαδέλφεια, New Society Publishers, 1989), ξεσκεπάζει τελείως το μύθο ότι η βιομηχανική επέκταση και η υλική αφθονία συνδέονται κατά κάποιο τρόπο με την πρόοδο.

23. Στο μεταμοντέρνο περιβάλλον ελάχιστες καλές πραγματείες για την πολιτική υπάρχουν. Αξιοση-

νες Πολιτείες, η ζωτικότητα που περιβάλλει το φαινόμενο της οικολογίας εκπηγάζει από την ισχυρή απήχηση του τοπικισμού, που συχνά διαποτίζεται από μια κουλτούρα αντίθεσης προς τη ζωή της πόλης και επιστροφής στην ύπαιθρο.

Παρατηρώντας την αμερικανική εμπειρία διαπιστώνουμε ότι υπήρχε πάντα το εξής περίπλοκο πρόβλημα: πώς να ακολουθήσει κανείς μια πολιτική ριζοσπαστικής αλλαγής μέσα σ' ένα πολιτικό σύστημα το οποίο, στο μεγαλύτερο μέρος του, αποκλείει από τη σοβαρή συζήτηση τις πραγματικές εναλλακτικές λύσεις; Είναι εξαιρετικά δύσκολο στα τοπικά κινήματα να αντισταθούν απέναντι στην ενσωμάτωση ή την απορριζοσπαστικοποίησή τους[24]. Γι' αυτόν, και γι' άλλους λόγους, το *κυρίαρχο* περιβαλλοντικό στρατήγημα κατά την περασμένη δεκαετία κάθε άλλο παρά τοπικιστικό ή ανατρεπτικό ήταν: αντίθετα εντάχτηκε απαρέγκλιτα μέσα στο κύριο ρεύμα της συμβατικής πολιτικής, δίνοντας έμφαση στην πολιτική πίεσης (lobbying) που χρησιμοποιούν οι «ομάδες συμφερόντων» (interest groups), στην επαγγελματική οργανωτική στελέχωση, στη συλλογή χρημάτων και πάνω απ' όλα στην επιδίωξη να γίνει ευυπόληπτο. Αυτό είναι το modus operandi εκατοντάδων οργανώσεων όπως π.χ. της Sierra Club, της World Wildlife Federation, της Wilderness Society και της Audobon Society. Η κυρίαρχη τάση του περιβαλλοντικού κινήματος επιδιώκει τμηματικές μεταρρυθμίσεις, μέσα στο πλαίσιο των περιορισμένων κυβερνητικών ρυθμίσεων και της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας». Το ήθος από το οποίο πλήρως διακατέχονται τα διευθυντικά στελέχη των ομάδων αυτών είναι η επιδίωξη συμβιβασμού σε κάθε καμπή, πράγμα που γίνεται βέβαια κατανοητό δεδομένης της απροθυμίας τους να αποξενώσουν τα μέλη τους, που συνήθως ανήκουν στις υψηλές εισοδηματικές τάξεις (διευθυντικά στελέχη, ηγέτες του Κονγκρέσου ακόμα και διευθυντικά στελέχη μεγάλων εταιρειών κ.λπ.). Τα στελέχη αυτά πρόθυμα εγκολπώνονται τη μυθολογία ότι η θέσπιση δραστικών κρατικών περιορισμών και ρυθμίσεων απειλεί την ανάπτυξη, την απασχόληση και την εθνική ασφάλεια. Και φυσικά υπάρχει φόβος και τρόμος για την άμεση δράση, για την κινητοποίηση στη βάση ή για ο,τιδήποτε άλλο προσομοιάζει σε μετωπική σύγκρουση με τη δομή της εξουσίας. Κάθε όραμα βαθύτατου πολιτισμικού και δομικού μετασχηματισμού, που είναι απαραίτητο για να ξεπεραστεί το οικολογικό τέλμα, αποκλείεται εκ των προτέρων[25].

μείωτη εξαίρεση αποτελεί το βιβλίο των Steven Best & Douglas Kellner, *Postmodern Theory* (N.Y. Guilford Press, 1991), ιδιαίτερα κεφ. 6. Βλ. επίσης Stephen K. White, *Political Theory and Postmodernism* (N.Y. Cambridge Univ. Press, 1991).

24. Για την ανάλυση των τρόπων με τους οποίους τοπικά κινήματα φθίνουν καθώς υποτάσσονται στις γραφειοκρατικές επιταγές της οργανωμένης πολιτικής, βλ. Frances Fox Piven and Richard Cloward, *Poor People's Movements* (N.Y. Vintage Books, 1979), Εισαγωγή και κεφ. 1.

25. Βλ. Mark Dowie, «American Environmentalism: A movement Courting Irrelevance», στο *World Policy Journal,* (τομ. IX, No 1, χειμώνας 1991-92), σελ. 83-84. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ενορατικές απόψεις του Dowie για το «τρίτο κύμα» περιβαλλοντισμού, τη σύζευξη δηλαδή οικολογικής πολιτικής και νεοφιλελευθερισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Ωστόσο, ο τοπικισμός παραμένει ζωντανός και στις Ηνωμένες Πολιτείες και αλλού, απλώς *επειδή* ο δημόσιος πολιτικός χώρος είναι τόσο κλειστός. Το επιχείρημα υπέρ της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης *πρέπει να τεθεί* εκτός του πεδίου της συμβατικής πολιτικής. Το κομματικό σύστημα (της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας), με την άφθονη βοήθεια που έχει από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, χειραγωγεί τη συνείδηση και τους κανόνες του παιγνιδιού αρκετά αποτελεσματικά, ώστε να κρατά την πραγματική σύγκρουση εκτός του δημόσιου πολιτικού «λόγου», με αποτέλεσμα η πολιτική να εκφυλίζεται κανονικότατα σε θέαμα, κυριαρχούμενο από επιφανειακές εικόνες και σύμβολα. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, μια στρατηγική που θα βασίζεται αυστηρά στην εκλογική διαδικασία και στους θεσμούς δεν μπορεί να μάς πάει πολύ μακριά και γι' αυτό το λόγο μια καθαρά τοπική προσέγγιση, που επιτρέπει μεγαλύτερη σαφήνεια «λόγου» και δράσης, είναι ελκυστική. Η οικολογία, με την προδιάθεση που έχει προς το φετιχισμό της φύσης και προς ρομαντικές λύσεις, εύκολα ελκύεται προς αυτήν την κατεύθυνση[26]. Στις ομάδες που θα μπορούσαν να καταταχθούν μέσα σ' αυτό το τοπικιστικό πλαίσιο περιλαμβάνονται η Greenpeace, η Earth First, οι Πράσινοι (σε μερικές περιοχές) και πάρα πολλές ομάδες σε κοινοτικό επίπεδο που διεξάγουν εκστρατείες εναντίον των τοξικών αποβλήτων και της πυρηνικής ενέργειας[27].

Το σχετικά μικρό εύρος του δημόσιου Λόγου στις Ηνωμένες Πολιτείες καταδείχτηκε για μια ακόμα φορά με παραστατικό τρόπο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας για την Προεδρία το 1992. Κατ' αρχήν, το μέγεθος της παγκόσμιας κρίσης αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό και από τους τρεις κυριότερους υποψηφίους για την Προεδρία, μολονότι ένας από τους υποψήφιους αντιπροέδρους, ο Albert Gore, έγραψε ένα βιβλίο με τίτλο *Earth in the Balance*, στο οποίο διερευνούσε διάφορες διαστάσεις της κρίσης[28]. Καθώς ο γνωστός κατάλογος των εκλογικών θεμάτων (το έλλειμμα του προϋπολογισμού, οι οικογενειακές αξίες, το ελεύθερο εμπόριο, ο προσωπικός χαρακτήρας των υποψηφίων κ.λπ.) κατανάλωσε τις συζητήσεις, ο Bill Clinton έκανε μερικές μετριοπαθείς προτάσεις για τον έλεγχο της ρύπανσης, την προστασία των καταναλωτών και την παραγωγή καθαρότερων καυσίμων, αλλά τίποτε άλλο. Ούτε ο πρόεδρος Μπους, ούτε ο προεδρικός υποψήφιος Ross Perot φάνηκαν να έχουν ιδιαίτερη επίγνωση του προβλήματος. Πιο συγκεκριμένα, και οι τρεις υποψήφιοι συμμερίζονταν την εθνική έμμονη ιδέα για οικονομική μεγέθυνση, και περισσότερη

26. Βλ. για παράδειγμα Sale, *Human Scale*, G.F. Scuhmacher, *Small is Beautiful* (N.Y. Harper and Row, 1973) και Harel Henderson, *The Politics of the Solar Age*, (N.Y. Doubleday, 1983).

27. Η Barbara Epstein παρουσιάζει μια γητευτική πράγματι περιπτωσιολογική μελέτη για την περίπτωση του αντιπυρηνικού κινήματος της βόρειας Καλιφόρνιας, όπου ο τοπικισμός διαμόρφωσε και το όραμα και τις μεθόδους πάλης. Βλ. *Political Protest and Cultural Revolution* (Berkeley: University of California Press, 1991).

28. Al Gore, *Earth in the Balance* (Βοστώνη: Houghton Mifflin Co., 1992). Το βιβλίο αυτό είναι αρκετά δυνατό από άποψη ανάλυσης αλλά εκπληκτικά αδύναμο στην παράθεση λύσεων.

οικονομική μεγέθυνση, ως μέσο για την επίλυση παντός σχεδόν κοινωνικού προβλήματος. Επίσης, όλοι οι υποψήφιοι προσέβλεψαν στην αναζωογόνηση του τομέα των μεγάλων επιχειρήσεων, ως *όρο εκ των ουκ άνευ* για τη διαμόρφωση μιας καλής δημόσιας πολιτικής. Τελικά, είναι δύσκολο να φανταστούμε τον πρόεδρο Clinton να παίρνει την πρωτοβουλία για μεταρρυθμίσεις που θα συνιστούσαν ρήξη με τα πρότυπα παραγωγής και κατανάλωσης που προσδιορίζουν τον αμερικανικό καπιταλισμό, και τα οποία ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την παγκόσμια κρίση.

Ας έρθουμε σ' ένα πιο συγκεκριμένο παράδειγμα: η εξέγερση στο Λος Αντζελες τον Απρίλιο-Μάιο του 1992 έφερε τα προβλήματα των πόλεων και τα φυλετικά προβλήματα, για μια ακόμα φορά, στο επίκεντρο του εθνικού ενδιαφέροντος. Κι όμως, οι υποψήφιοι για την Προεδρία ελάχιστα είχαν να πουν για την ογκούμενη κρίση στις πόλεις (κι όχι μόνο στο Λος Αντζελες), πέρα από μερικές ρητορικές εξάρσεις για «δουλειές» και «ανάπτυξη». Κανείς δεν πρότεινε κάποιο συνολικό πρόγραμμα για τις πόλεις, πέρα από αναφορές σε ατελέσφορα επιχειρηματικά προγράμματα, όπως η δημιουργία επιχειρηματικών ζωνών (enterprise zones). Κανείς δεν προσέφερε μια ανάλυση της κατάστασης και δεν παρουσίασε κάποιο όραμα για την ανασυγκρότηση της αστικής υποδομής. Αμέσως μετά τη λήξη της προεκλογικής εκστρατείας, ο πρόεδρος Μπους, από την πλευρά του, άσκησε βέτο σ' ένα νομοσχέδιο που προέβλεπε τη διάθεση του ήδη μικρού ποσού των 28 δισ. δολαρίων για βοήθεια προς τις πόλεις — νομοσχέδιο που είχε ελάχιστη αξία πέραν της συμβολικής. Καθ' όλη τη διάρκεια του 1992, τα επίπονα θέματα της φτώχειας, της ανεργίας, της έλλειψης στέγης, του ρατσισμού και της φθοράς των αστικών κέντρων αποτέλεσαν μέρος ενός υποβαθμισμένου πολιτικού «λόγου», μέρος μιας φυγής από την πιο σκληρή, πιθανότατα, εκδήλωση της παγκόσμιας κρίσης. Κατά τελείως τυπικό τρόπο, οι πολιτικοί αγνόησαν το «καζάνι που έβραζε» στα κέντρα των πόλεων, στη βιασύνη τους να κερδίσουν την πλειοψηφία των κατοίκων των προαστείων, των εύπορων ψηφοφόρων αγγλικής καταγωγής, εκείνων δηλαδή των ψηφοφόρων που ήταν πιθανότερο να προσέλθουν στις κάλπες[29].

Η εκλογική επιτυχία του προέδρου Clinton οφειλόταν βασικά στην ικανότητά του να παρουσιάσει τον εαυτό του σαν ένα νέο είδος Δημοκρατικού πολιτικού, που ενδιαφερόταν περισσότερο για την ενίσχυση των επιχειρηματικών επενδύσεων, ως πηγής επέκτασης και δημιουργίας θέσεων απασχόλησης, παρά για την παλαιά Κεϋνσιανή εκδοχή του φιλελευθερισμού που συνοψιζόταν στο «φορολόγησε και ξόδεψε». Σύμφωνα με τον Clinton, ο ρόλος της κυβέρνησης είναι να αναζωογονήσει την ανάπτυξη στις ηγετικές βιομηχανίες, (π.χ. τις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας), διασφαλίζοντας συγχρόνως ένα ελάχιστο κράτος κοινωνικής πρόνοιας. Η ανάπτυξη

29. Δεν μπορούμε εδώ να αποφύγουμε το ειρωνικό γεγονός ότι η νίκη του Clinton θα ήταν αδύνατη χωρίς τη σημαντική ψήφο των μαύρης μειονότητας (85% του συνόλου) και ψηφοφόρων χειρωνακτικής εργασίας (55% του συνόλου).

μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας θεωρείται σαν το κυριότερο μέσο για τη δημιουργία μιας ανθούσας οικονομίας με περισσότερες επενδύσεις, περισσότερες δουλειές και περισσότερα έσοδα. Πράγματι, οι διορισμοί που έκανε ο Clinton σε οικονομικές θέσεις-κλειδιά, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται ο συντηρητικός γερουσιαστής Lloyd Bentsen και το πλούσιο διευθυντικό στέλεχος της Γουώλ Στρητ, Robert Rubin, σαφώς είχαν σαν στόχο να καθησυχάσουν το μεγάλο επιχειρηματικό τομέα: η αντιμετώπιση του χρέους θα ήταν η βασική προτεραιότητα και οποιεσδήποτε «αποσταθεροποιητικές» αλλαγές θα έπρεπε να αποκλειστούν.

Ο νεοφιλελευθερισμός του Clinton απομακρύνεται από το δόγμα της οικονομικής που τονίζει την πλευρά της προσφοράς (supply-side economics) και τη βαθμιαία διάχυση, «από την κορυφή προς τα κάτω», των ωφελημάτων από την οικονομική μεγέθυνση (trickle down economics) των Ρέηγκαν και Μπους και έχει πολλά κοινά σημεία με τις «παλαιές» Δημοκρατικές προτεραιότητες του Τζων Κένεντυ και του Τζίμυ Κάρτερ, αν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι ο τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου παρέχει στον Clinton ευρύτερες επιλογές. Κι είναι ακόμα πιο σημαντικό να σημειώσουμε ότι οι πολιτικές του Clinton έχουν απήχηση στους εύπορους ψηφοφόρους και πάνω απ' όλα σ' εκείνους που επιζητούν μεγαλύτερο διαθέσιμο εισόδημα και περισσότερα καταναλωτικά αγαθά. Στον ηγεμονικό αμερικανικό «λόγο» βρίσκουμε ελάχιστα στοιχεία αμφισβήτησης του κατεστημένου τρόπου επιχειρηματικής δράσης.

Γενικά, οι υποψήφιοι πολιτικοί ηγέτες ζητούν ανάπτυξη για τις Ηνωμένες Πολιτείες, σε βάρος του υπόλοιπου κόσμου ή τουλάχιστον σε βάρος του Τρίτου Κόσμου και του παγκόσμιου οικοσυστήματος. Για να στηριχθούν τα κληρονομημένα πρότυπα —της ιδιωτικοποιημένης κατανάλωσης, της αυτοπροσανατολισμένης (autocentred) οικονομίας, του μιλιταρισμού και της καταλήστευσης των πλουτοπαραγωγικών πόρων— το παγκόσμιο σύστημα καταδικάζεται σε ανισορροπία, φθορά και αναταραχή. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, με το 5% του παγκόσμιου πληθυσμού καταναλώνουν το 40% όλων των πλουτοπαραγωγικών πόρων. Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε τις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και την Ιαπωνία, τότε τα ποσοστά ανέρχονται σε 15% και 70% αντίστοιχα. Κάθε κάτοικος των Ηνωμένων Πολιτειών προξενεί τριάντα φορές περισσότερη ρύπανση σε σχέση με το μέσο κάτοικο του Τρίτου Κόσμου. Οι Ηνωμένες Πολιτείες παράγουν το ήμισυ όλων των τοξικών αποβλήτων και το ένα τέταρτο όλων των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα. Τα μεγέθη αυτά δεν μειώνονται, και το μόνο που μπορούν να καταφέρουν οι προσπάθειες των χωρών του Τρίτου Κόσμου να μιμηθούν τους τρόπους ανάπτυξης των χωρών του Βορρά είναι να επιδεινώσουν την κρίση. (Φυσικά ο Νότος απέχει κατά πολύ από το να φτάσει το Βορρά: για παράδειγμα, το 1987, το μέσο κατά κεφαλή εισόδημα στο Νότο ήταν μόλις 670 δολάρια, δηλαδή το 6% των 12.000 δολαρίων που είναι περίπου το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα στο Βορρά)[30]. Επομένως, δεδομένου ότι η πλειοψηφία του

30. Βλ. Walter H. Corson (επιμ.), *The Global Ecology Handbook,* (Βοστώνη, Beacon Press, 1990), σελ. 44.

κόσμου στο Βορρά καλοπερνά μέχρι κορεσμού, τη στιγμή που η πλειοψηφία του κόσμου στο Νότο στερείται βασικών αγαθών και υπηρεσιών, το μόνο που μπορεί να σημαίνει η «ανάπτυξη» σήμερα, είναι παραπέρα όξυνση της κρίσης.

Επειδή στις Ηνωμένες Πολιτείες ο δημόσιος πολιτικός χώρος αποκλείει ουσιαστικά τον πραγματικό διάλογο για την παγκόσμια κρίση, οι οικολογικές ομάδες που επιδιώκουν να φέρουν στο προσκήνιο θεμελιώδη θέματα σχετικά με το πρότυπο ανάπτυξης, συχνά ελκύονται από την πολιτική στη βάση. Το δικομματικό σύστημα, στο κάτω-κάτω της γραφής, λειτουργεί για να διαστρεβλώνει και να συσκοτίζει την τεράστια διαφορετικότητα της αμερικανικής κοινωνίας. Ωστόσο, υπάρχουν κι άλλοι λόγοι που εξηγούν το γιατί οι οικολογικές ομάδες δεν μπορούν να αντισταθούν στον τοπικισμό: πρόκειται για την έκλειψη του κομμουνιστικού μοντέλου, την κατακερματισμένη κληρονομιά των νέων κοινωνικών κινημάτων, τον έμμονο αντιαστικό ρομαντισμό που υπάρχει μέσα στο οικολογικό κίνημα. Δεν πρόκειται βέβαια για ένα τελείως αρνητικό φαινόμενο. Η τοπική στρατηγική φαίνεται να εναρμονίζεται καλύτερα με τη βαθιά δημοκρατική παράδοση του Τζέφερσον στην αμερικανική πολιτική και με την έμφαση που δίνει στη λαϊκή συμμετοχή στη βάση, τη διαμαρτυρία, και την κοινότητα. Η στρατηγική αυτή συγχωνεύεται επίσης με το ριζοσπαστισμό της νέας αριστεράς των δεκαετιών του '60 και του '70, όσον αφορά στην πρόσδεσή της σε λαϊκιστικές, εξωθεσμικές μορφές κοινωνικής αλλαγής. Πάνω απ' όλα, φαίνεται ότι η τοπική στρατηγική ταιριάζει με τις ευαισθησίες του οικολογικού κινήματος το οποίο, στη ριζοσπαστική του έκφραση, επιβεβαιώνει την ισορροπία μεταξύ κοινωνίας και φύσης, μεταξύ ανθρώπινης δραστηριότητας και ρυθμών της βιόσφαιρας[31]. Αλλά αυτή είναι μόνο η μία πλευρά της διαλεκτικής σχέσης. Εάν ο τοπικισμός συνιστά το αναγκαίο πρώτο στάδιο για να αντιμετωπίσουμε την κρίση, τότε το προφανές ερώτημα που προκύπτει είναι: και μετά τι γίνεται; Μπορεί ο τοπικισμός να εκφράσει μια βιώσιμη *πολιτική στρατηγική*, ή πρέπει να τον κατατάξουμε αμετάκλητα στο χώρο της διασκορπισμένης, αναποτελεσματικής, προπολιτικής εξέγερσης;

Τα όρια του τοπικισμού

Η βιομηχανική ανάπτυξη έχει φτάσει σε σημείο όπου η παγκόσμια οικολογική κρίση, που επιδεινώνεται μέρα με τη μέρα, μάς αναγκάζει να επανεκτιμήσουμε σοβαρά τις πολιτικές μεθόδους, τις στρατηγικές, ακόμα και τους στόχους μας. Τα τοπικά κινήματα, μπορεί να αποκαλύπτουν τη συρρικνούμενη ικανότητα της συμβατικής πολιτικής, παραμένουν όμως τοπικιστικά, διασκορπισμένα και ιδεολογικώς

31. Πιθανότατα, ο Murray Bookchin, στο βιβλίο του *The Ecology of Freedom* (Palo Alto: Cheshire Books, 1982), παρέχει την καλύτερη και πιο επεξεργασμένη μεταχείριση της έννοιας της ισορροπίας μεταξύ κοινωνίας και φύσης (βλ. ιδίως κεφ. 12).

ανεστίαστα. Χαλαρά δίκτυα της βάσης μπορεί μεν να κερδίζουν οπαδούς και να θέτουν τα θεμέλια για κοινότητες, αλλά δεν έχουν τη στρατηγική κατεύθυνση και την ευλυγισία που απαιτούνται για να έχουν πολιτική αποτελεσματικότητα. Οι αξίες της αυτονομίας, της ταυτότητας και του αυθορμητισμού είναι πρόδηλα ασύμβατες με τα πρότυπα που συνδέονται με την πάλη για την εξουσία, πρότυπα που έχουν περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά με το γραφειοκρατικό μοντέλο[32]. Οι τοπικές ομάδες, περιορισμένες στο άμεσο κοινωνικό τους περιβάλλον, αποσυνδέονται από το δημόσιο πολιτικό χώρο, ο οποίος συχνά θεωρείται ως χώρος συμβιβασμού. Οι ομάδες αυτές θέλουν να δρουν χωρίς διαμεσολαβητές και να έχουν γρήγορα αποτελέσματα. Οπως παρατηρεί ο Claus Offe:

> «... τα νέα κινήματα, στη διεκδίκηση των αιτημάτων τους, δεν προβλέπουν καμιά μακρά διαδικασία μετάβασης, σταδιακής μεταρρύθμισης, ή αργής βελτίωσης, αλλά επιζητούν την άμεση και αιφνίδια αλλαγή»[33].

Απ' αυτή τη σκοπιά, η συνέχεια εξαρτάται από την ικανότητα των κινημάτων να οικοδομούν κάποια μορφή πολιτικής παρέμβασης.

Κι όμως, στη δεκαετία του 1990 που διανύουμε, μετά από δραστηριότητα δύο δεκαετιών και πλέον σε πολλές χώρες του κόσμου, τα περιβαλλοντικά κινήματα —τουλάχιστον εκείνα τα οποία δεν απορροφήθηκαν από το κύριο ρεύμα της συμβατικής πολιτικής— εξακολουθούν, όσο ποτέ άλλοτε, να έχουν τοπικό χαρακτήρα και να είναι διασκορπισμένα. Μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες υπάρχουν εκατοντάδες οργανώσεων, που εκφράζουν όποιες προτεραιότητες μπορεί κανείς να φανταστεί. Η διαλεκτική του τοπικισμού κινείται σε πολλά μονοπάτια: προσκόλληση σε ατομικές λύσεις (ανακύκλωση, συντήρηση του φυσικού περιβάλλοντος), επιδίωξη μονοθεματικών στόχων (δενδροφύτευση, τοξικά απόβλητα, δικαιώματα των ζώων), ρομαντική πρόσδεση στη φύση (όπως η οργάνωση Πρώτα η Γη!), «πράσινος» καταναλωτισμός, σπιριτουαλισμός της Νέας Εποχής (λατρεία της Γυναικείας Θεότητας). Κοινή είναι η πίστη των τάσεων αυτών στην ικανότητα ατόμων ή μικρών ομάδων να επιφέρουν αλλαγή χωρίς κοινωνική σύγκρουση, καθώς και η απροθυμία τους να θεωρήσουν σαν την κύρια πηγή της κρίσης τις μεγάλες εταιρείες και άλλους μακροθεσμούς. Προβλέψιμο, κατά συνέπεια, είναι και το αποτέλεσμα: φυγή από τη συλλογική πολιτική δράση, καθώς το ήθος της αρμονίας και της ατομικής «ευθύνης» υπερισχύει της ιδέας για πάλη και αντιπαράθεση.

---

32. Η άποψη ότι η πολιτική οργάνωση αναπόφευκτα φέρει τη γραφειοκρατικοποίηση, που διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τους αναρχικούς του 19ου αιώνα και μετά από τον Robert Michels στο κλασικό του έργο *Political Parties*, εκφράζεται ίσως πιο πειστικά από τους Piven και Cloward στο βιβλίο τους *Poor People's Movement*, ό.π.

33. Βλ. Claus Offe, «Reflections on the Institutional Self - transformation of Movement Politics: A Tentative Stage Mode« στο βιβλίο των Russel J.Dalton και Manfred Kuechler (επιμ.), *Challenging the Political Order*, (N.Y. Oxford Univ.Press, 1990), σελ. 238.

Τα αποτελέσματα της αποπολιτικοποίησης που επιφέρει ο τοπικισμός έγιναν ορατά στην πρόσφατη περίπτωση προγραμμάτων —πολλά από τα οποία ήταν εμπνευσμένα από περιβαλλοντικά ιδεώδη— για την οργάνωση κοινοτήτων στα αστικά κέντρα των Η.Π.Α. Σε πολλές πόλεις, αναπτύχθηκαν, ραγδαία, κινήματα (που ο Richard Plotkin αποκαλεί «θύλακες») σαν απάντηση στην αποσύνθεση της αστικής ζωής, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα Χομπσιανό κλίμα φόβου και ανασφάλειας[34]. Στην περίπτωση του θύλακα, έχουμε μια αποφασιστική άμυνα της γειτονιάς και της κοινότητας, του τοπικού χώρου και της τοπικής ταυτότητας, όπου και όταν οι αξίες αυτές απειλούνται από τις παντός είδους οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές επιδρομές. Η τάση των κατοίκων της πόλης να συσπειρώνονται γύρω από μια αίσθηση κοινοτικού χώρου, που σταδιακά εξαφανίζεται, είναι, βέβαια, αρκετά κατανοητή. Το πρόβλημα όμως είναι ότι τέτοια κινήματα, έχοντας κυρίως αμυντικό χαρακτήρα, επιδιώκουν την **αποφυγή** του δημόσιου πολιτικού χώρου. Οχι μόνο φοβούνται τη σύγκρουση και την αντιπαράθεση με τη δομή της εξουσίας αλλά και την αλλαγή οποιασδήποτε μορφής. Στο βαθμό που ο κοινοτισμός αυτού του τύπου εγκαταλείπει κάθε ενδιαφέρον για ευρύτερους στόχους μετασχηματισμού, αποδεικνύεται τελικά σφόδρα τοπικιστικός, αν όχι συντηρητικός. Κατά τον Plotkin, ο θύλακας μπορεί εύκολα να γίνει ένα «μικρό φρούριο» που «τείνει προς μια άκαμπτη και αδιαφοροποίητη αποκλειστικότητα». Αποτέλεσμα είναι μια «συνείδηση απρόθυμη να διακρίνει, κοινωνικά και ηθικά, μεταξύ, από τη μια μεριά, των περιβαλλοντικών κινδύνων που προκύπτουν απ' τις σύγχρονες φυσικές και τεχνολογικές διαδικασίες ή τον εξαστισμό και, από την άλλη, των πιο πρωτόγονων φόβων για τους ξένους»[35]. Ετσι, μολονότι εδώ έχουμε μια καθαρή περίπτωση ενδυνάμωσης του τοπικού πληθυσμού, το ερώτημα είναι: ενδυνάμωση για ποιο σκοπό;

Σίγουρα, δεν μπορούμε να απορρίψουμε την τοπική δράση σαν πλήρη αποτυχία. Προσφέρει τις προοπτικές μιας αναζωπύρωσης της αίσθησης της κοινότητας, που το χάος της σημερινής αστικής ζωής, τόσο συχνά, κάθε άλλο παρά παρέχει. Συλλαμβάνει εκ νέου το πνεύμα της δημοκρατίας του Τζέφερσον. Και επιπλέον, οι αγώνες σε επίπεδο γειτονιάς συχνά καταφέρνουν να μπλοκάρουν περιβαλλοντικές καταστροφές ή να αποτρέψουν απειλές κατά του περιβάλλοντος. Και σαν παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε τα τοξικά απόβλητα, τους πυρηνικούς αντιδραστήρες, τους κλιβάνους αποτέφρωσης απορριμάτων, και τον ψεκασμό με φυτοφάρμακα. Το πρόβλημα είναι ότι οι τοπικές νίκες έχουν ελάχιστη σημασία σε περιπτώσεις όπου, επί παραδείγματι, τα τοξικά απόβλητα απλώς μεταφέρονται αλλού. Σε κάθε περίπτωση, όσο η τοπική δράση δεν έχει σαν στόχο της την κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων, η συστημική λογική που τροφοδοτεί την παγκόσμια κρίση παραμένει εντελώς

34. Βλ. Richard Plotkin, «Community and Alienation: Enclave Consciousness and Urban Movements» στο βιβλίο του Michael Peter Smith, (επιμ.) *Breaking Chains* (New Brunswick, NJ, Transaction Publishers, 1991), σελ. 5-25.

35. Plotkin, ό.π., σελ. 18.

αλώβητη. Τελικά, όλες οι τοπικές ομάδες συγκρούονται με —ή καταπνίγονται από— υπέρτερες κοινωνικές δυνάμεις που δεν μπορούν να ελέγξουν. Στο μεταξύ χάνεται η πάλη για αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη.

Η αποτυχία των τοπικών ομάδων να επεκταθούν έξω από τα στενά τους όρια, να εμπλακούν μ' άλλα λόγια στο δημόσιο πολιτικό χώρο, να παράγουν πολιτική μετασχηματισμού, αποτελεί μαρτυρία για την αποπολιτικοποιημένη φύση του μεγαλύτερου μέρους της οικολογικής σκέψης και δράσης σήμερα[36]. Ο «λόγος» της πολιτικής στρατηγικής αναπόφευκτα είναι εξασθενημένος. Εάν πρόκειται να αναστρέψουμε την παγκόσμια κρίση στις επόμενες δεκαετίες, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το στρατηγικό σχεδιασμό και για την αλλαγή και για την άσκηση οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Η τοπική «γνώση» αποτελεί ζωτικό συστατικό στοιχείο της εξίσωσης αυτής, αλλά χωρίς στρατηγική μορφή διασκορπίζεται, ως ένα είδος «συνείδησης του θύλακα» και χάνεται. Μολονότι η διασκόρπιση αυτή, φαίνεται να ταιριάζει με τη μεταμοντέρνα διάθεση των σύγχρονων διανοουμένων και άλλων, λειτουργεί ενάντια στις επιταγές της πολιτικής στρατηγικής και οργάνωσης που αποτελούν και το πεδίο στο οποίο θα πρέπει τελικά να αντιμετωπιστεί η παγκόσμια κρίση.

Από Κίνημα σε Κόμμα;

Στη σύγχρονη ιστορία, την πάλη για τη μετατροπή των τοπικών κινημάτων σε κινήματα ευρείας εμβέλειας την έχει αναλάβει ο φορέας του πολιτικού κόμματος, το οποίο επιδιώκει να κινητοποιήσει διαφορετικά συμφέροντα γύρω από το στόχο άσκησης της κρατικής εξουσίας. Κι αυτό ίσχυε και για την αριστερά και για τη δεξιά, για να μη μνημονεύσουμε τους πάμπολλους ενδιάμεσους σχηματισμούς. Η μαρξιστική παράδοση, είτε με τη μορφή του εκλογικού ρεφορμισμού (σοσιαλδημοκρατία) είτε με τη μορφή της επαναστατικής πρωτοπορείας (λενινισμός) είχε πάντα στόχο να αποκτήσει τον έλεγχο του συστήματος διακυβέρνησης. Απ' αυτή την άποψη, ο μαρξισμός παρουσιαζόταν σαν μια δύναμη παγκόσμιας εμβέλειας, όπως και ο καπιταλισμός τον οποίο επιδίωκε να υπερβεί. Η υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων, που ενσωμάτωνε όλες τις σφαίρες της ανθρώπινης ζωής, μπορούσε να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από μια μεγαλεπήβολη μακροθεωρία και πρακτική, που εκφραζόταν σαν η πάλη μιας μεγάλης κοινωνικής τάξης (προλεταριάτο) ενάντια σε μια άλλη (αστική τάξη). Ο μαρξισμός έβλεπε την ιστορία σαν μια παρατεταμένη επική σύγκρουση μεταξύ δύο αντίπαλων συστημάτων τάξεως (order) και νοήματος. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του επαναστατικού μαρξισμού, η πολιτική πήρε το χαρακτήρα μιας πανίσχυρης παρόρμησης, η οποία υπερέβαινε, αλλά και συγχρόνως συνάσπιζε, όλα τα θραύσματα της κοινωνικής αντιπολίτευσης. Το λενινιστικό πρότυπο, που καθο-

36. Η κριτική του Dowie, ό.π., είναι σ' αυτό το σημείο η ενδεδειγμένη: η αναζήτηση οικολογικών σύντομων δρόμων, είτε μέσω της τεχνολογίας, του σπιριτουαλισμού της Νέας Εποχής ή των μεθόδων λόμπυ πάντα έχει αποτελέσματα απολιτικοποίησης.

δήγησε την επανάσταση των Μπολσεβίκων και κατόπιν άλλες επαναστάσεις, υιοθέτησε μια ισχυρή χιλιαστική και γιακωβίνικη παράδοση, που έδινε αποφασιστικές λειτουργίες στο κράτος.

Η εμπειρία των σχέσεων μεταξύ κινημάτων και κόμματος στον 20ό αιώνα, κάτω από οποιεσδήποτε σχεδόν συνθήκες, ήταν εξουθενωτική για τα κινήματα. Ως συνήθως, τα κόμματα έθεσαν τα κινήματα υπό τον έλεγχό τους, ιδιαίτερα εκεί όπου επέτυχαν να εγκαταστήσουν μονοκομματικό κράτος. Για τη σοσιαλδημοκρατία, η ηγεμονία του κόμματος επί των τοπικών αγώνων σήμαινε πάντα φαλκίδευση των αντιπολιτευτικών στόχων της, καθώς προχωρούσε η απορρόφηση του κόμματος από τις κορπορατιστικές-κρατικές δομές. Για το λενινισμό, απ' την άλλη μεριά, τα προβλήματα ήταν διττά: αφενός οι εγγενείς αντιφάσεις του γραφειοκρατικού συγκεντρωτισμού και του κεντρικού πλάνου και αφ' ετέρου το μονολιθικό ιδεολογικό σύστημα που απονομιμοποιούσε όποιες ανταγωνιστικές ιδέες. Και στις δύο περιπτώσεις, οι αρχικοί στόχοι μετασχηματισμού της κοινωνίας, και φυσικά η ενεργητικότητα των λαϊκών κινημάτων, χάθηκαν μέσα στο λαβύρινθο μιας πολιτικής που είχε ως επίκεντρο το κόμμα και γαλβανιζόταν από μια θεωρία που επεξηγούσε τα πάντα. Στη δεκαετία του 1980, ήταν αρκετά εύκολο για τον καθένα να διαπιστώσει την αποτυχία και των δύο αυτών προτύπων, πρώτον στο φαινόμενο του αυξανόμενου συντηρητισμού των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων (στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ισπανία) και δεύτερο στη δραματική κατάρρευση, του ενός μετά το άλλο, των σοβιετικού τύπου συστημάτων. Με δεδομένη αυτή την κληρονομιά, η θεματική μιας θεωρίας που επεξηγεί τα πάντα διατηρεί σήμερα ελάχιστη φερεγγυότητα.

Ταυτόχρονα, ο αυξανόμενος κατακερματισμός των κοινωνικών κινημάτων απέναντι στην απειλητική παγκόσμια κρίση θέτει για μια ακόμα φορά επί τάπητος το πρόβλημα της πολιτικής στρατηγικής και της πολιτικής αποτελεσματικότητας, που, με τη σειρά του, εγείρει το ερώτημα εάν μια ακόμα μορφή ενοποιητικής παρέμβασης, πέρα από τα πρότυπα της σοσιαλδημοκρατίας και του λενινισμού, είναι σήμερα διαθέσιμη ή δυνατή. Προφανώς, η συνέχεια και η ισχύς των αντι-συστημικών κινημάτων εξαρτάται από *κάποιο* βαθμό ιδεολογικής και οργανωτικής συνοχής. Χωρίς μια τέτοια συνοχή, καμιά αντιπολίτευση δε θα μπορέσει να συσπειρωθεί γύρω από κοινούς στόχους, να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και να διαμορφώσει την ιστορία. Ποτέ δε θα μπορέσει να γίνει πραγματικά ηγεμονική. Το σύγχρονο πλαίσιο υποδηλώνει ότι τα κινήματα που χαρακτηρίζονται από τοπικισμό ή τοπικιστική ταυτότητα, δεν μπορούν να αποφύγουν τα διλήμματα που τίθενται από την εμπλοκή τους στη συμβατική πολιτική, εκτός και αν εγκαταλείψουν τελικά το ίδιο το πεδίο της πολιτικής. Ο χώρος της συμβατικής πολιτικής αποτελείται, σε μεγάλο βαθμό, από εκλογές, οικοδόμηση συμμαχιών, εξουσιαστικούς ελιγμούς και φυσικά συμβιβασμούς που ενέχουν τον κίνδυνο της θεσμοποίησης[37]. Η είσοδος στη σφαίρα των πλουραλιστικών-δημοκρα-

37. Βλ. επί παραδείγματι, Offe, ό.π., σελ. 237-245.

τικών κανόνων και συμβατικοτήτων αναπόφευκτα συνεπιφέρει κινδύνους γραφειοκρατικού εκφυλισμού, παρόμοιους με εκείνους που επισυνέβησαν στα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα από τη δεκαετία του '40 και μετά.

Επομένως, για τα τοπικά κινήματα, η διαδικασία ένταξης και συγχώνευσης μέσα σ' ένα κομματικό σχηματισμό χαρακτηρίζεται πάντα από αμφιρρέπεια, ανασφάλεια και εμπόδια. Ενώ η δράση της βάσης είναι συνήθως διάσπαρτη και διαμορφώνεται γύρω από θέματα ταυτότητας, τα κόμματα, εξ ορισμού, ενδιαφέρονται για την κατάκτηση της εξουσίας, επιζητώντας εφαρμόσιμες στρατηγικές και τακτικές. Τα κινήματα προστατεύουν ζηλότυπα το δικό τους έδαφος και τη δική τους ταυτότητα, έναντι των ιεραρχικών και «εργαλειακών» (instrumental) επιδρομών των κομμάτων (δηλαδή των επιδρομών που θέλουν να τα καταστήσουν όργανά τους), όποια και νάναι η ιδεολογία των κομμάτων αυτών. Κατά συνέπεια, τα περισσότερα κινήματα αντιτάσσονται στη λογική του εκλογικού ανταγωνισμού και των ομάδων συμφερόντων, που αποτελεί και το χαρακτηριστικό γνώρισμα της πλουραλιστικής-δημοκρατικής πολιτικής. Τα κινήματα, ιδιαίτερα όσα τοποθετούνται στη ριζοσπαστική άκρη του πολιτικού φάσματος, προτιμούν συνήθως την άμεση δράση από την κρατική διακυβέρνηση, τη θεματική τους ιδιαιτερότητα από την οικοδόμηση συμμαχιών, και την κοινωνική διαμαρτυρία από τη διαμόρφωση πολιτικής.

Ωστόσο, η ίδια η αφοσίωση των ακτιβιστών των κινημάτων αυτών σε ριζοσπαστικούς, οικουμενικούς σκοπούς (οικολογική ανανέωση, ειρήνη, ισότητα φύλων) αναιρείται από την απουσία κάποιου είδους σφαιρικής θεωρίας και πρακτικής. Η διασπορά, χωρίς μια ενοποιητική πολιτική, είναι ανώφελη. Ακόμα και εκεί όπου οι τοπικές ομάδες καταφέρνουν να διασφαλίσουν κάποια μικρή αλλαγή, ή να επιτύχουν περιορισμένες νίκες, το αποτέλεσμα συνήθως εξουδετερώνεται, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, από τη δύναμη των κορπορατιστικών-κρατικών θεσμών. Ετσι, τα τοξικά απόβλητα μπορούν να μεταφέρονται από μια περιοχή στην άλλη, το κόστος του ελέγχου της ρύπανσης να επιρρίπτεται στους καταναλωτές, οι περικοπές στον προϋπολογισμό να βλάπτουν τη λειτουργία των δημόσιων κλινικών, οι προσπάθειες των συνεταιριστικών παραγωγών να εμποδίζονται από την αγορά και ούτω καθεξής. Επιπλέον, σημαντικές μεταρρυθμίσεις εξουδετερώνονται από την τροχοπέδη της γραφειοκρατίας. Ακόμη, μέσα στα κέντρα των πόλεων, ανόμοιες και μερικές φορές αλληλοσυγκρουόμενες ομάδες μαύρων, Λατίνων και Ασιατο-Αμερικανών, που έχουν σαν βάση τη γειτονιά, συχνά έρχονται σε αντιπαράθεση, στη συνεχή πάλη για απόκτηση ισχύος. Υπάρχει ακόμα και κατακερματισμός *μέσα στις ίδιες* τις κοινότητες. Στο Λος Αντζελες, για παράδειγμα, οι Λατίνοι (που αποτελούν το 40% του πληθυσμού της πόλης) έχουν δημιουργήσει, από τα τέλη της δεκαετίας του '60, ευρύτατα κοινοτικά δίκτυα σ' ολόκληρη σχεδόν την ανατολική μεριά της πόλης (κέντρα γειτονιάς, κλινικές κτλ.) αλλά, ως σύνολο, παραμένουν ανίσχυροι, διότι δεν υπάρχει *πολιτικός* σχηματισμός που να μπορεί να συνθέτει τα συμφέροντα των διάφορων ανόμοιων ομάδων στο εσωτερικό της κοινότητας. Παρά τα τόσα έτη διαμαρτυ-

ρίας, και αγώνων για την οικοδόμηση κοινοτήτων, η τοπική ενδυνάμωση είναι σχετικά ελάχιστη.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, κατά τη δεκαετία του '80, ένα ενοποιητικό φαινόμενο φάνηκε να προσφέρει κάποια ελπίδα: η Συμμαχία του Ουράνιου Τόξου (Rainbow Coalition) που είχε τη βάση της σε πολλές τοπικές ομάδες και συνδέθηκε με τις προεδρικές φιλοδοξίες του Τζέσε Τζάκσον. Στόχος του Ουράνιου Τόξου ήταν να συνασπίσει τα συμφέροντα όλων των απόκληρων ομάδων —των εργατών, των φτωχών, των μειονοτήτων, των γυναικών, των ομοφυλόφιλων— μέσα σ' ένα πολιτικό φορέα που θα μπορούσε να διεκδικήσει την εξουσία. Μέχρι το 1988, όταν και η δεύτερη προεδρική υποψηφιότητα του Τζάκσον βάδιζε προς το τέλος της, η Συμμαχία είχε καταφέρει να οικοδομήσει μια εκτεταμένη παρουσία στα αστικά κέντρα και να κερδίσει υποστήριξη από τους χώρους των πανεπιστημίων και της κουλτούρας. Κι αυτό ισοδυναμούσε, κατά κάποιο τρόπο, με ρήγμα στην αμερικανική πολιτική. Το πρόβλημα ήταν ότι ο κύριος όγκος της ενέργειας αυτής διοχετεύτηκε μέσα στο Δημοκρατικό Κόμμα, πράγμα που εξυπηρετούσε τις μακροπρόθεσμες φιλοδοξίες του Τζάκσον αλλά ερχόταν σ' αντίθεση με τη διακηρυγμένη πολιτική της βάσης της Συμμαχίας. Σύντομα επήλθαν συμβιβασμοί στους ριζοσπαστικούς στόχους, με την ελπίδα να υιοθετηθεί το κίνημα από διάφορες ελίτ και να διασφαλιστεί η χρηματοδότησή του. Τελικά, το Ουράνιο Τόξο κατέρρευσε με την αποτυχία του Τζάκσον στις εκλογές και με την εξαφάνιση των πολύ λίγων μορφών οργάνωσης στη βάση που είχαν δημιουργηθεί[38]. Προσπάθειες για την πολιτικοποίηση των τοπικών κινημάτων ποτέ δεν εκδηλώνονται εκτός των, μάλλον ρευστών, συνόρων του Δημοκρατικού Κόμματος.

Στις αρχές της δεκαετίας του '80, έγινε από τους Πράσινους μια προσπάθεια πιο οικουμενικής σύνθεσης τοπικών κινημάτων και συμβατικής πολιτικής, πρώτα στη Δυτική Γερμανία, μετά σ' άλλες χώρες της Ευρώπης και, τελικά, σ' ορισμένες άλλες χώρες του κόσμου. Ενώ η Συμμαχία του Ουράνιου Τόξου υποβάθμισε τα οικολογικά θέματα, οι Πράσινοι τα έφεραν στο προσκήνιο και τα συνέδεσαν μ' ένα ριζοσπαστικό όραμα, συνυφαίνοντας την πλούσια ποικιλία των ομάδων πολιτών, με μια «εναλλακτική» εκλογική στρατηγική. Οι Πράσινοι ήταν υπέρμαχοι της νέας πολιτικής ενός αντικομματικού κόμματος, περιφρονώντας μεν τις θεσμικές συμβατικότητες (π.χ. τους κώδικες ντυσίματος) αλλά παίρνοντας στα σοβαρά το χώρο της εξουσίας και της διακυβέρνησης[39]. Στη Δυτική Γερμανία, η πρωτοβουλία αυτή άρχισε να ανταγωνίζεται το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) στο χώρο των φιλελεύθερων και προ-

38. Για μια κριτική, από αριστερή σκοπιά, της πολιτικής του Ουράνιου Τόξου, βλ. Adolph Reed, Jr. *The Jesse Jackson Phenomenon,* (New Haven: Yale Univ. Press, 1986).

39. Για την ανάδυση των Ευρωπαίων Πράσινων βλ. Rudolf Bahro, *From Red to Green* (Λονδίνο, Verso, 1984), Carl Boggs, *Social Movements and Political Power,* κεφ. 5 και Werner Hulsberg, *The German Greens: A Social and Political Profile* (Λονδίνο, Verso, 1988).

οδευτικών ψηφοφόρων: ξεκινώντας με μια σειρά από εντυπωσιακές εκστρατείες σε τοπικό επίπεδο και σε επίπεδο ομόσπονδων κρατών, οι Πράσινοι κατάφεραν να αντιπροσωπευθούν στο Εθνικό Κοινοβούλιο (την Μπούντεσταγκ) το 1983, κερδίζοντας 27 έδρες, ενώ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 επέκτειναν την επιρροή τους σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Αυτό που γαλβάνισε περισσότερο τους Πράσινους, ιδιαίτερα δε τη ριζοσπαστική τους πτέρυγα, ήταν η έννοια ενός οικολογικού τρόπου ανάπτυξης, στον οποίο οικονομία και φύση θα εύρισκαν τελικά την ισορροπία τους. Μολονότι η έννοια αυτή δεν ήταν σαφώς προσδιορισμένη, ήταν εντούτοις η πρώτη φορά που ένα κόμμα αντιμετώπιζε την περιβαλλοντική κρίση πρόσωπο με πρόσωπο, σαν θέμα κατεπείγοντος χαρακτήρα. Για μια δεκαετία σχεδόν, καθώς οι Πράσινοι πετύχαιναν νέες νίκες, η αύξηση της λαϊκής συμπάθειας και η άρθρωση ριζοσπαστικών-δημοκρατικών στόχων φάνηκαν να ενισχύονται αμοιβαία.

Εντούτοις, καθώς οι Πράσινοι προσαύξαναν την ισχύ τους, οι πειρασμοί και οι πιέσεις της συμβατικής πολιτικής άρχισαν να διαβρώνουν την ταυτότητα του κόμματος, ροκανίζοντας την προωθητική ικανότητα της οργάνωσης για κοινωνικό μετασχηματισμό. Οπως συνέβη και στην περίπτωση της Συμμαχίας του Ουράνιου Τόξου, η συνιστώσα της βάσης του κινήματος άρχισε να διαλύεται. Η ένταση ανάμεσα στις πτέρυγες των Πράσινων, των αποκαλούμενων fundis (των ριζοσπαστών και των οπαδών τοπικής δράσης) και των realos (των πραγματιστών και των οπαδών της εκλογικής διαδικασίας), τελικά έληξε με την επικράτηση της πτέρυγας των realos που ήθελε την τροποποίηση του προγράμματος προς μετριοπαθείς θέσεις, τη συμπαράταξη με το SPD και μια αυστηρά θεσμική (δηλαδή μέσα στους κανόνες του παιχνιδιού) στρατηγική. Γύρω στο 1990, όταν η καθιέρωση της ηγεμονίας των realos συνέπεσε με τη γερμανική επανενοποίηση, η ιδεολογική παρακμή των Πράσινων έφθασε σε σημείο όπου, σε μεγάλο βαθμό, είχε πια εξαφανιστεί η ξεχωριστή ταυτότητα των Πράσινων από το SPD. Στις ομοσπονδιακές εκλογές που έγιναν το Δεκέμβριο του 1990 οι Πράσινοι έπεσαν στο 3,9% του συνόλου των ψήφων, κάτω δηλαδή από το όριο του 5% που επιτρέπει την είσοδο στην Μπούντεσταγκ. Η εκλογική αυτή αποτυχία βύθισε τους ακτιβιστές του κόμματος σ' ακόμα μεγαλύτερη διαίρεση και κρίση. Οι *realos* εκμεταλλεύτηκαν την ήττα αυτή ως πρόφαση για να εκκαθαρίσουν το κόμμα από τους *fundis*, διασφαλίζοντας έτσι την κατολίσθηση των Πράσινων προς ένα κανονικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, που δεν του έλειπε ούτε η συμβατική ιδεολογία, ούτε ένα τεράστιο σώμα επαγγελματιών πολιτικών. Παρόμοια τροχιά είχαμε κι αλλού, μολονότι αυτή προσέλαβε λιγότερο δραματικές διαστάσεις[40]. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι Πράσινοι υιοθέτησαν απαρχής μια πιο σπιριτουαλιστική στάση, μια στάση «Νέας Εποχής», αποκλείοντας έτσι τις προοπτικές για μια γερμα-

40. Για μια εξαντλητική επισκόπηση της Ευρωπαϊκής Πράσινης Πολιτικής μέχρι το 1992, βλ. Mike Feinstein, *Sixteen Weeks with European Greens,* (San Pedro, Καλιφόρνια, R & E. Miles, 1992).

νικού τύπου ριζοσπαστική σύνθεση, τουλάχιστον για το εγγύς μέλλον.

Μολονότι κέντρα Πράσινης δραστηριότητας εξακολουθούν ακόμα να ανθίζουν (όπως στη Γαλλία), η ριζοσπαστική πλευρά της οικολογικής πολιτικής, ως διεθνές φαινόμενο, έσβησε στις αρχές της δεκαετίας του '90. Καθώς οι Πράσινοι έχασαν το αρχικό τους όραμα και τον αρχικό τους ζήλο, η ίδια η ιδέα ενός κόμματος που θα μπορούσε να αμφισβητήσει τον επικεντρωμένο στην ανάπτυξη καπιταλιστικό εκβιομηχανισμό φάνηκε εντελώς ουτοπική, άπιαστο όνειρο. Ποιος θα μπορούσε να είναι ο φορέας προγραμμάτων γνήσιου μετασχηματισμού για την επίλυση της παγκόσμιας κρίσης; Εντούτοις, ενόσω η οικονομική και οικολογική αποσάθρωση επιδεινώνεται, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την αναζωογόνηση των Πράσινων.

Κρίση και Μετασχηματισμός

Καθώς πλησιάζουμε προς το 2.000, η παγκόσμια τάξη χάνει όλο και περισσότερο την ισορροπία της, γίνεται όλο και πιο εύθραυστη και στρατιωτικοποιείται όσο ποτέ άλλοτε. Οι ηφαιστειώδεις κοινωνικές εκρήξεις στη μια πόλη μετά την άλλη, στο Πεκίνο, στη Σεούλ, στη Μανίλλα, το Βερολίνο, το Λος Αντζελες, τη Μπανγκόκ, αντανακλούν μια νέα φάση πόλωσης και σύγκρουσης που συνοδεύει την παγκόσμια κρίση. Η μεταπολεμική τάξη, όπου κυριάρχησαν οι δύο ανταγωνιστικές πυρηνικές υπερδυνάμεις, αποτελεί πλέον ιστορία. Εάν η επέκταση της διεθνικής εξουσίας των μεγάλων εταιρειών, με τη διεθνοποίηση των οικονομικών αγορών, σηματοδοτεί την περαιτέρω εδραίωση της καπιταλιστικής ηγεμονίας, η εντεινόμενη αντιπαλότητα μεταξύ των επτά πλουσιότερων χωρών του κόσμου (των G-7 όπως αποκαλούνται), το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και οι αυξανόμενες διαφορές μεταξύ Βορρά-Νότου προβάλλουν ως νέες απειλές απέναντι στην ηγεμονία αυτή. Περαιτέρω εκρήξεις θα μπορούσαν να επιδεινώσουν την κατάσταση. Το παγκόσμιο σύστημα διαμορφώνεται από τρόπους παραγωγής και κατανάλωσης που καθημερινά ασκούν νέες πιέσεις πάνω σ' ένα οικοσύστημα που ήδη είναι εξασθενημένο. Τέτοιες πιέσεις εκπηγάζουν κυρίως από το Βορρά[41].

Αυτή η παγκόσμια κατάσταση εκτάκτου ανάγκης υποχρεώνει όλες τις χώρες, στο Βορρά και το Νότο, να επανεκτιμήσουν τα αναπτυξιακά πρότυπα που εφαρμόζονται εδώ και δεκαετίες, ή ακόμα και αιώνες. Η ανάγκη για μια αυτοσυντηρούμενη εναλλακτική λύση έχει γίνει πλέον θέμα επιβίωσης. Είναι αρκούντως σαφές ότι πρέπει, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να υπάρξει αλλαγή. Οπως γράφει ο Martin Khor:

«Αν εξετάσουμε τα πράγματα αντικειμενικά, είναι φανερό ότι δεν μπορούν να

41. Ο Martin Khor, στο βιβλίο του *The Future of North-South Relations*, προσφέρει μια περιεκτική ανάλυση των πιέσεων του Βορρά πάνω στο παγκόσμιο οικοσύστημα. Για την ανάδυση του παγκόσμιου συστήματος σ' αυτό το πλαίσιο, βλ. Samir Amir, *Empire of Chaos*, (N.Y., Monthly Review Press), 1992, κεφ. 1.

διατηρηθούν τα επίπεδα παραγωγής και κατανάλωσης του Βορρά, στο σύνολό του. Θα πρέπει να μειωθούν είτε κατά ένα σχεδιασμένο και μεθοδικό τρόπο, είτε τελικά από τις οικολογικές επιταγές, όταν εξαντληθούν οι πλουτοπαραγωγικές πηγές, ή όταν υπερβούμε πλέον τα όρια ασφαλείας, περίπτωση, βέβαια, η οποία θα οδηγήσει σε κοινωνικό χάος»[42].

Το πρόβλημα πώς θα αποκοπούμε από τα παλαιά αναπτυξιακά σχήματα και το πώς θα σχεδιάσουμε την αλλαγή σε παγκόσμιο επίπεδο είναι, φυσικά, καθαρά πολιτικό. Δεν υπάρχουν τεχνολογικοί ή σπιριτουαλιστικοί σύντομοι δρόμοι. Οπως είδαμε, όμως, τα αντιπολιτευτικά κινήματα και κατακερματισμένα είναι και τοπικιστικό χαρακτήρα έχουν, η δε ικανότητά τους να δημιουργήσουν μηχανισμούς σχεδιασμού, ακόμα και σε περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο, είναι πολύ περιορισμένη. Ο συνολικός αριθμός των μελών των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων ανέρχεται σε δεκάδες εκατομμύρια, όμως ο εντυπωσιακός αυτός αριθμός δεν συνιστά και πραγματική πολιτική δύναμη. Ταυτόχρονα, λόγω της αύξησης των διεθνικών επιχειρήσεων και των σχέσεων εξάρτησης που είναι εγγενείς στο παγκόσμιο σύστημα, οι περισσότερες χώρες έχουν χάσει την αυτονομία τους και τον έλεγχο της πορείας των γεγονότων. Διεθνείς οργανώσεις όπως η Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF) και το GEF (Global Environmental Facility) βρίσκονται στην καρδιά της κρίσης και δεν μπορούν να αποτελέσουν φορείς της αυτοσυντηρούμενης οικονομίας και της οικολογικής ισορροπίας. Κι αυτό μας αφήνει με δύο δυνατότητες: την περιφερειακή, εθνική και τελικά διεθνή συγχώνευση κοινωνικών κινημάτων και μη κυβερνητικών οργανώσεων, ή την ισχυρή παρέμβαση των Ηνωμένων Εθνών — ή κάποιου συνδυασμού των δύο. Επειδή δεν υπάρχει κάποιο παγκόσμιο σύστημα επίλυσης των συγκρούσεων, διατήρησης της ειρήνης και σχεδιασμού, που να μπορεί να αντισταθμίσει την ισχύ των διεθνικών εταιρειών (και φυσικά των πιο σημαντικών κρατών-εθνών), η κρίση θα ξεφεύγει όλο και πιο πολύ από κάθε έλεγχο. Ωστόσο, όσο Σισύφειο κι αν είναι το καθήκον αυτό, θα απαιτήσει ένα νέο τύπο διεθνούς «λόγου», ο οποίος θα είναι και οικολογικός και δημοκρατικός και θα σφυρηλατηθεί μέσα από λαϊκούς αγώνες σ' όλο τον κόσμο. Σύμφωνα με τον Samir Amin:

> «Μια ανθρώπινη και προοδευτική απάντηση στα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου συνεπάγεται τη δημιουργία ενός λαϊκού διεθνισμού που μπορεί να δημιουργήσει ένα γνήσια οικουμενικό σύστημα αξιών...»[43].

Μπορούν τα Ηνωμένα έθνη να αποτελέσουν το μηχανισμό για έναν τέτοιο βαθύτατο ριζοσπαστικό μετασχηματισμό; Μπορεί ποτέ να δημιουργηθεί ένα διεθνές σύστημα διακυβέρνησης, με τη μορφή μιας προοδευτικής παγκόσμιας κυβέρνησης; Εάν αυτή είναι η πιο σημαντική μας ελπίδα για ν' αποφύγουμε το χάος και την καταστρο-

42. Khor, ό.π., σελ. 56.

43. Amin, ό.π., σελ. 29.

φή, λύση όμως που μπορεί να λειτουργήσει μόνο με ταυτόχρονους μετασχηματισμούς σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, τότε ελάχιστα περιθώρια αισιοδοξίας υπάρχουν. Διότι, οι παγκόσμιες μεγάλες εταιρείες, και οι διάφοροι φορείς τους, ενισχύουν την εξουσία τους, ενώ τα Ηνωμένα Εθνη αποτελούν περισσότερο από ποτέ όργανο των χωρών G-7 (με ηγετική δύναμη τις Ηνωμένες Πολιτείες). Στο μεταξύ η εξάπλωση εντατικών περιφερειακών συγκρούσεων, που φέρνουν ολόκληρες εθνότητες και εθνοτικές ομάδες αντιμέτωπες, αντιστρατεύεται κάθε μορφή οικουμενικής συνεργασίας.

Η αναζωπύρωση του εθνικισμού στη δεκαετία του '80, που επιδεινώθηκε με την εξάπλωση της ισλαμικής μαχητικότητας και της διάλυσης της σοβιετικής σφαίρας επιρροής, είχε βαθύτατες αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη μιας οικολογικής πολιτικής: διότι ο εθνικισμός λειτουργεί ενάντια και στην ανάπτυξη των τοπικών κινημάτων και στην ηθική της παγκόσμιας συνεργασίας. Ο εθνικισμός, ως η κύρια προωθητική δύναμη των αγώνων κατά της αποικιοκρατίας το 19ο και τον 20ό αιώνα, συχνά άσκησε ισχυρότατη επίδραση για το μετασχηματισμό της κοινωνίας, όπως στην περίπτωση της Ρωσίας, της Κίνας, της Αλγερίας, του Βιετνάμ, της Κούβας. Σήμερα, όμως, διεγείρει μια ψευδή αίσθηση ενδυνάμωσης, στην οποία η δύναμη των εθνών συνδέεται με την ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης, την αυταρχική πολιτική, το λυσσώδη ανταγωνισμό, το μιλιταρισμό και μερικές φορές με αισθήματα εθνοτικής ή φυλετικής ανωτερότητας. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο πατριωτισμός πολύ συχνά εμφανίζεται με τη μορφή μιας στρεβλής αναζήτησης του εαυτού, ή της συλλογικής αλληλεγγύης, μέσα σ' ένα χαοτικό και εχθρικό κόσμο[44]. Αποτέλεσμα είναι η αδυναμία συγκρότησης ενός ευρύτερου «λόγου», που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την παγκόσμια κρίση, και η αδυναμία συγκρότησης μιας παγκόσιας πολιτικής κοινότητας, που θα μπορούσε να δημιουργήσει συναίνεση στη βάση μιας δραστικής αλλαγής προτεραιοτήτων. Η μόνη αντίρροπη τάση βασίζεται στο γεγονός ότι *όλα* τα έθνη, *όλες* οι ομάδες και *όλα* τα κινήματα έχουν ισχυρότατο συμφέρον να αναστρέψουν την οικολογική κρίση.

Αναφορικά με τα Ηνωμένα Εθνη, η υψηλή ηθική τους αποστολή —η παγκόσμια συνεργασία, η διατήρηση της ειρήνης, η βελτίωση των κοινωνικών προβλημάτων— ουδέποτε πραγματοποιήθηκε στη μεταπολεμική περίοδο, μολονότι υπάρχει συναίνεση μέσα στη Γενική Συνέλευση (που σήμερα αποτελείται από 179 κράτη) για τη δημιουργία μόνιμης στρατιωτικής δύναμης των Ηνωμένων Εθνών και Διεθνούς Δικαστηρίου με δεσμευτικές εξουσίες. Πολλές χώρες-μέλη θεωρούν αυτές τις μεταρρυθμίσεις σαν το πρώτο βήμα προς μια πιθανή παγκόσμια κυβέρνηση. Μέσα σε τέσσερα χρόνια, αντανακλώντας τη μετακίνηση της έμφασης που σημειώθηκε στη μεταψυχροπολεμική εποχή, τα Ηνωμένα Εθνη διεξήγαγαν 13 ειρηνευτικές επιχειρήσεις που τις υποστήριξαν όλες οι μεγάλες δυνάμεις. Κι όμως, το παγκόσμιο

44. Lauren Langman, *The Nation-State and the Self* (αδημοσίευτη μελέτη).

αυτό σώμα πιθανότατα είναι πιο αντιδημοκρατικό από ποτέ: όπως έδειξε η κινητοποίηση για τον Πόλεμο στον Περσικό, ο έλεγχος του Συμβουλίου Ασφαλείας από τις Ηνωμένες Πολιτείες χρησιμοποιήθηκε για να υπονομεύσει το ρόλο της Γενικής Συνέλευσης, η οποία αδρανοποιήθηκε σε στιγμές όπου λαμβάνονταν κρίσιμες αποφάσεις. Χώρες όπως η Ρωσία και Κίνα χειραγωγούνται από τις Ηνωμένες Πολιτείες μέσω οικονομικών πιέσεων, ενώ εξαρτημένες χώρες, όπως η Αίγυπτος, το Μεξικό, η Βραζιλία κ.λπ. είναι αναγκασμένες να ακολουθούν τις επιταγές των χωρών G-7 και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου.

Από τη σκοπιά της οικολογικής ανανέωσης, τα Ηνωμένα Εθνη συγκέντρωσαν νέες ελπίδες κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της Διάσκεψης για τη Γη, που έγινε στο Ρίο ντε Τζανέιρο της Βραζιλίας τον Ιούνιο του 1992. Ουδέποτε είχαν συγκεντρωθεί τόσες πολλές χώρες με τέτοιες οραματικές φιλοδοξίες. Η υπόθεση ήταν ότι η Διάσκεψη για τη Γη θα αποτελούσε την αυγή μιας νέας εποχής οικο-διπλωματίας, με τη δημιουργία νέων παγκόσμιων θεσμών, «λόγων», συμβόλων, πρακτικών και κοινωνικών συμβολαίων. Η κρίση είχε τελικά αναγνωρισθεί ότι αποτελεί σοβαρή απειλή για την επιβίωση του πλανήτη μας[45]. Πάνω από 150 ηγέτες συγκεντρώθηκαν στο Ρίο, οι περισσότεροι αποφασισμένοι για αλλαγές, αλλά στο τέλος η Διάσκεψη δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να νομιμοποιήσει τη συνέχιση της ίδιας κατάστασης στην παγκόσμια οικονομία, και να κλείσει τα μάτια μπροστά στα καθιερωμένα πρότυπα παραγωγής και κατανάλωσης, που συμπίπτουν με τις απαιτήσεις των «χορτασμένων» οικονομιών της ανάπτυξης. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, σε κάθε κρίσιμη καμπή της Διάσκεψης, ήταν σε θέση είτε να δημιουργούν συναίνεση, είτε να μπλοκάρουν συμφωνίες, όπως επί παραδείγματι σε θέματα βιο-ποικιλίας, κλιματολογικών αλλαγών και τοξικών αποβλήτων. Παρά το γεγονός ότι τόσα έγγραφα και συνθήκες υπογράφτηκαν και ότι οι 800 σελίδες της «Ατζέντας-21» για περιβαλλοντική δράση επικυρώθηκαν, η Διάσκεψη δεν έπραξε τίποτα για να αμφισβητήσει το οικολογικό status quo. Στην πραγματικότητα, τα Ηνωμένα Εθνη συμπαρατάχθηκαν με τα αδηφάγα κορπορατιστικά συμφέροντα, που φέρουν την πρωταρχική ευθύνη για τη σημερινή κρίση. Οι διαβουλεύσεις παγιδεύτηκαν μέσα στα απαρχαιωμένα πλαίσια ενός «λόγου» προσδεμένου στη λογική της παγκόσμιας αγοράς. Επικράτησε μια στενή και αλαζονική κορπορατιστική ηθική, παρά τη ρητορεία για αλλαγή και αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Ελάχιστη συζήτηση έγινε για εναλλακτικές πηγές ενέργειας, για τεχνολογίες φιλικές προς το περιβάλλον, για πολιτική αυστηρών κανονισμών, για πιο δίκαιη κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πηγών ή για εγκατάλειψη των ρυπογόνων καυσίμων[46].

---

45. Σχετικά με τις ελπίδες και τις προσδοκίες που δημιουργήθηκαν γύρω από τη Διάσκεψη για τη Γη στο Ρίο, βλ. τα άρθρα που περιέχονται στο συλλογικό τόμο του Steve Lerner (επιμ.), *Earth Summit* (Bolinas, Καλιφόρνια, Common Knowledge Press, 1991).

46. Για μια κριτική της Διάσκεψης για τη Γη, σημείο προς σημείο, βλ. το φυλλάδιο της οργάνωσης Greenpeace, *Beyond UNCED,* (1992).

Οι διαβουλεύσεις των Ηνωμένων Εθνών στο Ρίο έδειξαν ότι βρισκόμαστε μακριά από την ύπαρξη μιας διεθνούς κοινότητας συμφερόντων, που θα μπορούσε να υπερισχύσει της εξουσίας και των ιδιοτελών συμφερόντων των βιομηχανικών, τραπεζικών και πολιτικών ελίτ. Η διαδικασία έδειξε επίσης πόσο λίγη δημοκρατία εισέδυσε τελικά στον όλο μηχανισμό λήψης των αποφάσεων της Διάσκεψης. Αυτό που προέκυψε ήταν ένα φόρουμ, το οποίο έδωσε «λευκή κάρτα» στη δυναμική της διεθνικής κορπορατιστικής εξουσίας, κάτω από την κάλυψη ενός ακατάσχετου βερμπαλισμού περί «πράσινου» μετασχηματισμού. Οι προπαρασκευαστικές εργασίες για τη Διάσκεψη έγιναν κυρίως μέσα από το Επιχειρηματικό Συμβούλιο για Αυτο-συντηρούμενη Ανάπτυξη, που ήταν κάτω από την επιρροή εταιρειών όπως η Chevron, η Alcoa, η Dow Chemical, η Johnson and Son, η Con Agra και η Du Pont. Οι εργαζόμενοι, οι ομάδες πολιτών και τα κοινωνικά κινήματα δεν έπαιξαν κανένα ρόλο στη διαδικασία αυτή.

Παίρνοντας ως δεδομένη την ολιγαρχική φύση των Ηνωμένων Εθνών, πολλοί περιβαλλοντικοί ακτιβιστές στράφηκαν προς τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, στις οποίες και εναπόθεσαν τη μόνη τους ελπίδα για πραγματική αλλαγή. Παράλληλα με τη Διάσκεψη, πάνω από 30.000 πολίτες απ' όλο τον κόσμο, οι πιο πολλοί από τους οποίους συμμετέχουν σε μια ή και περισσότερες από τις 750 Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.), συγκεντρώθηκαν στο Ρίο για να σχηματίσουν μια εναλλακτική οργάνωση βάσης, γνωστή ως το Παγκόσμιο Φόρουμ (Global Forum). Οι οργανωτές του Φόρουμ πίστεψαν ότι οι δυνάμεις μέσα στην «κοινωνία των πολιτών», από τη στιγμή που αποκτήσουν δύναμη σε μεγάλη κλίμακα, θα μπορούσαν, για πρώτη φορά, να θέσουν σε κίνηση ένα διεθνές κίνημα, το οποίο θα συμπεριλάμβανε όχι μόνο ακτιβιστές για το περιβάλλον αλλά και εργάτες, άτομα παντός χρώματος, αυτόχθονες ομάδες, γυναίκες, φτωχούς κι ούτω καθεξής. Οι Μ.Κ.Ο. έφθασαν στη Βραζιλία με πολλές τυμπανοκρουσίες, έφτιαξαν δίκτυα, έθεσαν υπό την αιγίδα τους ένα Καρναβάλι που διήρκησε δύο εβδομάδες, διαμαρτυρήθηκαν για την πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών και κατάστρωσαν μεγαλεπήβολα σχέδια για το μέλλον. Το Φόρουμ προσέλκυσε δεκάδες χιλιάδες ατόμων που συμμετείχαν στις δραστηριότητές του και επισκέπτες από κάθε κοινωνικό τομέα, προσφέροντας χώρο για πολιτιστική δραστηριότητα και πολιτικό διάλογο. Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι ένα ισχυρότατο πνεύμα συνεργασίας χαρακτήρισε όλες τις εκδηλώσεις. Τελικά, όμως, το θέμα της πολιτικής παρέμεινε άλυτο: θα μείνει το Παγκόσμιο Φόρουμ στη μνήμη μας σαν ένα αρχικό βήμα προς τη «σωτηρία του πλανήτη» ή σαν ένα άλλο (περιβαλλοντικό) Γούντστοκ;

Πέρα από την ευφορία των στιγμών, η εναλλακτική σκηνή στο Ρίο αποδείχτηκε ότι είχε όλα τα μειονεκτήματα ενός θεαματικού μεν, αλλά ασφαλώς απολιτικού γεγονότος. Η διάθεση για εορταστικούς πανηγυρισμούς φαίνεται ότι απέκλεισε κάθε σοβαρή πολιτική συζήτηση από την ημερήσια διάταξη του Φόρουμ. Οι πολιτικές φωνές, ιδιαίτερα οι ριζοσπαστικές, περιθωριοποιήθηκαν και πνίγηκαν μέσα στην κακοφω-

νία ουτοπικών οραμάτων περί αγάπης, αρμονίας και κοσμικής ενότητας με τη φύση, μαζί με μια μεγάλη ποικιλία τραγουδιών, προσευχών, τελετουργιών και παραινέσεων για υιοθέτηση καλύτερων στιλ ζωής ή για την απόκτηση γνώσεων για την πράσινη τεχνολογία. Επιπλέον, η ίδια η ιδέα των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων ερμηνεύτηκε τόσο διασταλτικά, ώστε να χωράει σχεδόν κάθε ομάδα και ομαδούλα εκτός των ορίων της κυβερνητικής εξουσίας: πάνω από 70% των οργανώσεων αυτών είχαν στενό τεχνικό ή μη πολιτικό χαρακτήρα, ενώ πανταχού παρούσα ήταν η εμφάνιση των κορπορατιστικών συμφερόντων, πράγμα που προκάλεσε πολλές συζητήσεις και διαμαρτυρίες.

Πριν αναχωρήσουν από το Ρίο πολλοί ακτιβιστές των Μ.Κ.Ο. υποσχέθηκαν να συνεχίσουν την οικολογική πάλη, μέσα από διάφορες «δικτυώσεις» και άλλες δραστηριότητες. Ομως, οι απολιτικοποιημένες ομάδες του Παγκόσμιου Φόρουμ δε φαίνεται να έχουν την ικανότητα για δράση σε παγκόσμια κλίμακα πάνω σε κοινά καθορισμένους στόχους. Ενα ρεύμα με στόχους μετασχηματισμού, που θα μπορούσε ενδεχομένως να δώσει κάποια συνοχή στα όσα έγιναν στο Ρίο και να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες που δημιουργήθηκαν μετά τη Διάσκεψη, ήταν οι Ευρωπαίοι Πράσινοι. Ελάχιστα όμως έκαναν αισθητή την παρουσία τους στο Ρίο: Πράσινοι από αρκετές χώρες συμμετείχαν, ως άτομα, στο Ρίο αλλά δεν υπέβαλαν κανένα ενοποιητικό πρόγραμμα, σαν αυτό που υπήρξε κάποτε στη Γερμανία. Διάφορες ΜΚΟ έχουν γίνει τμήματα του επίσημου μηχανισμού των Ηνωμένων Εθνών, αλλά εφόσον τα Ηνωμένα Εθνη παραμένουν εργαλείο των πλούσιων και ισχυρών κρατών, τα περιθώρια που έχουν για ριζοσπαστική παρέμβαση είναι πρακτικά ανύπαρκτα. Η Διάσκεψη αποκάλυψε επίσης ότι η αντίληψη περί ίσης πρόσβασης στους διαδρόμους λήψης αποφάσεων των Ηνωμένων Εθνών αποτελεί μύθο. Για να γίνουν τα Ηνωμένα Εθνη αρένα ριζοσπαστικών αλλαγών, θα πρέπει να αναμορφωθούν προς την κατεύθυνση ενός παγκόσμιου δημοκρατικού Κοινοβουλίου, στο οποίο οι φτωχές χώρες του Νότου και οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις όλου του κόσμου θα μπορούν πλήρως να εκπροσωπούν αυτά τα συμφέροντα. Θα πρέπει, επίσης, να υπάρξουν διασυνδέσεις μεταξύ τοπικών ομάδων και παγκόσμιων δομών[47]. Κι αυτό, με τη σειρά του, θα απαιτούσε σοβαρή μείωση της δύναμης των χωρών G-7, καθώς και της κορπορατιστικής δύναμης, τουλάχιστο βραχυπρόθεσμα. Μακροπρόθεσμα, θα πρέπει να γίνουν πολύ περισσότερα, κυρίως δε ένας βασικός μετασχηματισμός των εθνικών και παγκόσμιων δομών.

Τελικά, η πρόκληση για την οικοδόμηση ενός παγκόσμιου δίκτυου, ή μιας συμμαχίας κινημάτων του τύπου των Μ.Κ.Ο., αρκετά ισχυρής ώστε να υπερτερήσει των καταστροφικών δυνάμεων εν λειτουργία, φαίνεται να είναι πολύ πιο δύσκολη από ό,τι ήταν, στις διάφορες χώρες ξεχωριστά, όπου, μέχρι στιγμής, τα αποτελέσμα-

47. Βλ. Robert C. Johnson, «Lessons for Collective Security», στο *World Policy Journal,* (καλοκαίρι 1991), σελ. 572-73.

τα δεν είναι και τόσο ενθαρρυντικά. Και ενώ η διαδικασία της διεθνοποίησης μείωσε την εξουσία των κρατών-εθνών, εντούτοις εξακολουθούν να παραμένουν το εστιακό σημείο της στρατηγικής αλλαγής. Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις αποτελούνται από χιλιάδες μονοθεματικές ομάδες, με λίγους οργανικούς δεσμούς μεταξύ τους. Το χάσμα μεταξύ του κινήματος των εργαζομένων και του οικολογικού κινήματος, των θρησκευτικών (ή «σπιριτουαλιστικών») και των εκκοσμικευμένων κινημάτων, των αστικών και αγροτικών απόψεων δε θα γεφυρωθεί εύκολα. Ούτε φυσικά το χάσμα που χωρίζει τις χώρες του Βορρά από τις χώρες του Νότου με τις διαφορετικές τους κοσμοθεωρίες, τα διαφορετικά τους συμφέροντα και τις διαφορετικές τους προτεραιότητες, όπως αποδείχτηκε στη Διάσκεψη του Ρίο. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να αναθεωρηθούν τα εννοιολογικά υποστηρίγματα της πολιτικής των Μ.Κ.Ο.: αντί για το όραμα που τοποθετεί τα κινήματα αυστηρά εκτός των ορίων του κράτους και εναντίον του, είναι ανάγκη να προσδιορίσουμε πώς μπορούμε να επεξεργαστούμε σχέσεις *μεταξύ* της κοινωνίας των πολιτών και του κράτους προς μια κατεύθυνση μετασχηματισμού. Κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα τοπικά κινήματα θα εξακολουθήσουν να έχουν τη δική τους λογική, το δικό τους χαρακτήρα, τους δικούς τους στόχους, κάτι που καμιά διεθνής συνάντηση, από μόνη της, δεν μπορεί φυσικά να ελπίζει ότι θα υπερβεί. Αλλά τα κινήματα κινδυνεύουν να περιπέσουν σε στασιμότητα ή και να εξαφανιστούν ολωσδιόλου εάν, αργά ή γρήγορα, δεν συγχωνευτούν με ευρύτερες δομές ή εάν δεν καταφέρουν να έχουν τουλάχιστον ενδιάμεσες επιτυχίες[48].

Η μεγάλη διαχωριστική γραμμή

Καθώς εντείνεται η παγκόσμια κρίση, η οικολογική πολιτική αναγκαστικά θα παίξει αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη αντισυστηματικών κινημάτων και στο Βορρά και στο Νότο. Και υπόσχεται να αποτελέσει το κεντρικό πλαίσιο αντιπαλότητας στη μεταψυχροπολεμική περίοδο των συγκρούσεων, περίοδο στην οποία οι αντιπαλότητες Ανατολής-Δύσης, καθώς και τα παραδοσιακά ιδεολογικά σχήματα, περνούν πλέον στην ιστορική λήθη. Προς το παρόν, όμως, η μόνη σημαντική λαϊκή δύναμη που αντιπαρατίθεται απέναντι στην ατέρμονη καπιταλιστική επέκταση είναι οι τοπικές ομάδες σ' όλο τον κόσμο, που πιστεύουν σε κάποιο όραμα προοδευτικής αλλαγής. Οι ομάδες όμως αυτές δεν έχουν παγκόσμια εκπροσώπηση. Είναι αρκούντως σαφές ότι, παρά την ισχυρή συμβολή των κινημάτων αυτών στην αύξηση της λαϊκής ισχύος σε τοπικό επίπεδο, τα παγκόσμια προβλήματα ποτέ δε θα μπορέσουν να επιλυθούν με αυστηρά τοπικές μορφές δράσης, μολονότι η τοπική σφαίρα ίσως να αποτελεί τον πιο κατάλληλο χώρο εκκίνησης. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι πλέον παγκό-

48. Οπως επισημαίνει ο Herbert Kitschelet, η επιτυχία της πολιτικής που είναι προσανατολισμένη προς τα κινήματα θα εξαρτηθεί από την ικανότητα επέκτασης των «αριστερών - ελευθεριακών» κομμάτων (δηλ. των Πράσινων). Βλ. το άρθρο του «New Social Movements and the Decline of Party Organization» στο *Challenging the Political Order*, σελ. 179-208.

σμια και οι κρίσιμες μάχες θα δοθούν πέρα από τα στενά εθνικά σύνορα και πέρα από τα παραδοσιακά οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά όρια.

Οι εθνικές κυβερνήσεις, μέσα σ' ένα πλαίσιο όπου η παγκόσμια αγορά φαίνεται περισσότερο ηγεμονική από ποτέ, παρουσιάζονται όλο και πιο απρόθυμες να κάνουν βήματα προς τα εμπρός, να αναλάβουν πρωτοβουλίες που θα αμφισβητήσουν την κορπορατιστική εξουσία, θα ενσπείρουν φόβο στις κεφαλαιαγορές ή θα υπονομεύσουν τα συγκριτικά ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα. Κυβερνήσεις διαφορετικών ιδεολογικών αποχρώσεων, από τη Βρετανία μέχρι την Κίνα, από την Ιταλία μέχρι τη Βραζιλία, παραμένουν δέσμιες τόσο της *λογικής* της διεθνικής ανάπτυξης, όσο και της *ιδεολογίας* της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Οπως οι μεγάλες επιχειρήσεις, έτσι και οι κυβερνήσεις, υιοθετούν μια πολύ κοντόφθαλμη προσέγγιση απέναντι στην ανάπτυξη: θέλουν οικονομική μεγέθυνση, ανταγωνιστικότητα και ταχεία απόδοση των επενδύσεων, ενώ αποφεύγουν να δεσμευθούν και να στηρίξουν δημόσιες αξίες. Πράγματι, εντός των παραμέτρων της ιδεολογίας της αγοράς, είναι αδύνατο να βρεθεί βάση για το κοινό καλό. Και μέσα σ' ένα ληστρικό παγκόσμιο σύστημα, *όλες* οι χώρες εξαναγκάζονται να εμπλέκονται σε σκληρούς αγώνες για να προστατεύσουν τα δικά τους συμφέροντα (που προσδιορίζονται οικονομικά) μ' όσα μέσα έχουν στη διάθεσή τους, συμπεριλαμβανομένης και της στρατιωτικής δράσης.

Το πρόβλημα είναι ότι δεν υπάρχει κι ούτε φυσικά μπορεί να υπάρξει καμιά παγκόσμια «αόρατος χειρ» για να διορθώσει αυτομάτως τις τρομακτικές επιπτώσεις της ξέφρενης ανάπτυξης. Κατά συνέπεια, σε περίοδο αυξανόμενων οικονομικών προβλημάτων, το περιβάλλον είτε θα αγνοείται ολωσδιόλου, είτε θα μεταρρυθμίζεται επιφανειακά, στο πλαίσιο των κορπορατιστικών προτεραιοτήτων. Εφόσον οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι της Γης είναι πεπερασμένοι και το οικοσύστημα εύθραυστο, η συνέχιση της σημερινής ανάπτυξης θα μας φέρει σε σημείο μη επιστροφής. Ο ετήσιος ρυθμός με τον οποίο ολόκληρος ο μηχανισμός της παραγωγής καταστρέφει το παγκόσμιο περιβάλλον είναι τόσο μεγάλος, ώστε ακόμα και οι πιο φιλόδοξες μεταρρυθμίσεις ελάχιστη επίδραση θα έχουν πάνω στην όλη ζωτικότητα της πλανητικής βιόσφαιρας.

Οι συμβατικές προσεγγίσεις στο θέμα της οικονομικής ανάπτυξης —η κλασική καπιταλιστική, η σοσιαλδημοκρατική, η κομμουνιστική, ακόμα δε και η τριτοκοσμική— εστιάζονται στην οικονομική μεγέθυνση, αποκλείοντας σχεδόν όλες τις «εξωτερικότητες», ως το δρόμο για να βρουν διέξοδο από την κρίση (αν υποθέσουμε ότι αναγνωρίζεται η ύπαρξη κρίσης). Η μεγέθυνση θεωρείται πανάκεια, εφόσον δημιουργεί νέες απασχολήσεις, μεγαλύτερη ευημερία, περισσότερες πολιτιστικές δυνατότητες και γενικά μια πιο δυναμική κοινωνική τάξη πραγμάτων[49]. Ωστόστο, σπα-

49. Το θέμα «ανάπτυξη ίσον καλύτερη οικολογία», το οποίο διατρέχει ολόκληρο το βιβλίο του Gore, ήταν το λάιτ-μοτίβ της εμφάνισης του προέδρου Bush στο Ρίο.

νίως διατυπώνονται κρίσιμα ερωτήματα: **τι είδους** απασχολήσεις, **τι είδους** παραγωγή και κατανάλωση; **Τι είδους** αγαθά — πύραυλοι ή κλινικές, υποβρύχια ή σχολεία; Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τέτοια ερωτήματα, όταν τεράστια τμήματα του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος (και στο Βορρά και στο Νότο) καταβροχθίζονται από τη στρατιωτική παραγωγή, από άχρηστα εμπορεύματα, καταστροφική τεχνολογία και γενικά παραγωγή που εξαντλεί σπάνιες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Υπάρχει όμως κι ένα άλλο ερώτημα: πώς μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την επιστήμη και την τεχνολογία, ούτως ώστε να συμβάλουν στην καταπολέμηση κι όχι στην αναπαραγωγή των συνθηκών που οδηγούν στην οικολογική αποσύνθεση; Οσο δεν αντιμετωπίζουμε ευθέως θέματα όπως αυτά, χειρονομίες για «αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη» θα παραμένουν κενές περιεχομένου, καθώς η παγκόσμια αγορά συνεχίζει να ακολουθεί τη δική της θανατηφόρα λογική.

Μπορούμε εύκολα να επισημάνουμε τα όρια του πολιτικού οράματος στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, όπου μια φιλελεύθερη Προεδρία με οικολογική συνείδηση αντικαθιστά ένα ρεπουμπλικανικό καθεστώς το οποίο θεωρούσε τις οικολογικές μεταρρυθμίσεις σαν ανατρεπτική απειλή, όχι και πολύ διαφορετική από την —εξαντλημένη πλέον— κομμουνιστική συνωμοσία. Ο πρόεδρος Clinton υποστηρίζει την περιβαλλοντική σωφροσύνη, τάσσεται υπέρ της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, τονίζει το ρόλο των κρατικών ρυθμίσεων και επισημαίνει την ανάγκη εναλλακτικών πηγών ενέργειας. Ομως, υπάρχει κάτι το ασαφές στις προτάσεις του Clinton, και ως προς τους στόχους και ως προς τις μεθόδους για την επίτευξή τους, προσδεμένες καθώς είναι οι προτάσεις αυτές στις αλληλοσυγκρουόμενες αξίες της κορπορατιστικής αποτελεσματικότητας, της οικονομικής μεγέθυνσης και του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος των Ηνωμένων Πολιτειών μέσα στην παγκόσμια αγορά. Ο Clinton επιδιώκει να ανακτήσει βασικές «πράσινες» αγορές που διέφυγαν προς όφελος των Γιαπωνέζων και των Ευρωπαίων, όπως επί παραδείγματι τεχνολογίες για την εκμετάλλευση της ηλιακής ενέργειας, και τον έλεγχο της ρύπανσης ή την παραγωγή «καθαρών» καυσίμων. Οικονομική μεγέθυνση και οικολογική ισορροπία θεωρούνται ως «συμπληρωματικά» μεγέθη —απηχώντας την προσέγγιση του Τζωρτζ Μπους— με τη λογική ότι η μεγαλύτερη παραγωγικότητα και παραγωγή θα απελευθερώσει περισσότερους πόρους για να καθαριστεί το περιβάλλον.

Η αντίληψη αυτή συμπίπτει με την ουσία του βιβλίου του Gore, *Earth in the Balance* που περιέχει προτάσεις για ένα «Παγκόσμιο Σχέδιο Μάρσαλ», στο οποίο οι Ηνωμένες Πολιτείες, σε αγαστή συνεργασία με τις διεθνικές εταιρείες, θα έχουν ηγετικό ρόλο στην αντιμετώπιση της κρίσης. Ο Gore, ενώ είναι σε θέση να επισημάνει τις πιο εξουθενωτικές συνέπειες της βιομηχανικής ανάπτυξης, δεν μπορεί να προτείνει άλλη λύση πέραν εκείνης που προσφέρουν τα ίδια συμφέροντα τα οποία φέρουν την ευθύνη για τις συνέπειες αυτές, δηλαδή οι «δυνάμεις της αγοράς». Ο Gore, ενώ δέχεται ότι η αγορά δεν μπορεί να πάρει υπόψη της τις οικολογικές ζημιές που προκαλεί, εντούτοις, γράφει:

«Οι Ηνωμένες Πολιτείες, ως παγκόσμιο ηγετικό παράδειγμα της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς, έχουν ιδιαίτερη υποχρέωση να εξεύρουν αποτελεσματικούς τρόπους χρησιμοποίησης των δυνάμεων της αγοράς για να βοηθήσουν στη διάσωση του παγκόσμιου περιβάλλοντος»[50].

Προκαλεί λύπη το γεγονός ότι το όραμα του Gore —που αντανακλάται σε μια εκτεταμένη καταγραφή των επιταγών για αλλαγή προς το τέλος του βιβλίου του— εξουδετερώνεται από την απεριόριστη ελευθερία κινήσεων που αφήνει στην κορπορατιστική ισχύ.

Θεωρώντας το μέλλον, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η μακρόχρονη μετακίνηση προς μια οικολογικά ισόρροπη ανάπτυξη σε παγκόσμια κλίμακα —όπου προτεραιότητα αποκτούν τα όρια της ανάπτυξης και η έμφαση επί των κοινωνικών αγαθών— θα είναι δύσκολη, δαπανηρή και, για μερικούς, επώδυνη υπόθεση. Επιπλέον είναι φανερό ότι οι χώρες G-7, οι πιο πλούσιες δηλαδή χώρες του κόσμου, θα πρέπει να αναλάβουν τις πιο εκταταμένες και σημαντικές προσαρμογές, διότι αυτές ελέγχουν την παγκόσμια αγορά, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και την τεχνολογία, που σήμερα ορθώνονται ως εμπόδιο απέναντι στην αλλαγή. Θεμελιακή μετακίνηση τέτοιου είδους σημαίνει, στην ουσία, τη σύναψη μιας νέας σχέσης μεταξύ κοινωνίας και φύσης, μεταξύ ανάπτυξης και περιβάλλοντος, που να υπερβαίνει τα υπάρχοντα πρότυπα οικονομικής μεγέθυνσης. Και περαιτέρω, σημαίνει την αμφισβήτηση του γνωστού σεναρίου διαχείρισης της κρίσης, το οποίο απλώς μετριάζει μερικές από τις χειρότερες υπερβολές της κορπορατιστικής και στρατιωτικής λεηλασίας, ενώ υπόρρητα υιοθετεί το ίδιο το αποτυχημένο «παράδειγμα».

Σχετικά με τη δεκαετία που διανύουμε, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το συμπέρασμα ότι αντιπολιτευτικές δυνάμεις, ως οργανωμένο παγκόσμιο φαινόμενο, είναι σχεδόν ανύπαρκτες, τουλάχιστον σε κάποια πολιτικά βιώσιμη έκταση. Αυτό που κάνει ακόμα περισσότερο απειλητική τη σημερινή παγκόσμια κρίση είναι η παρακμή της αριστερής πολιτικής στις βιομηχανικές χώρες. Ο,τι εθεωρείτο ως «σοσιαλισμός» στην Ευρώπη και αλλού, για πολλές δεκαετίες, δεν ήταν παρά μια κρατικιστική ιδεολογία επικεντρωμένη στην οικονομική μεγέθυνση, ιδεολογία που ελάχιστα περιθώρια αφήνει για μια οικολογική ορθολογικότητα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 σοσιαλιστικά κόμματα σε χώρες όπως η Γαλλία, η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα, αφού ανέλαβαν τα ηνία της εξουσίας, υιοθέτησαν μια νεοφιλελεύθερη πολιτική τεχνοκρατικής αποτελεσματικότητας και λιτότητας. Οσον αφορά τον περιβαλλοντισμό, περιλαμβάνει κάθε είδους αποπολιτικοποιημένη τάση στους κόλπους του: βαθιά οικολογία, μυστικισμός της «Νέας Εποχής», ρομαντικός νατουραλισμός, τεχνοκρατική οικολογία (τάση για λύσεις υψηλής τεχνολογίας), ηθική προσωπικής ευθύνης. Ολα αυτά, όχι μόνο συσκοτίζουν την υλική διάσταση της κρίσης, αλλά και

50. Gore, *Earth in the Balance*, ο.π. σελ. 247.

ενσταλάζουν ένα αίσθημα πολιτικού φαταλισμού, όπως επί παραδείγματι παρατηρούμε στην αντίληψη περί αναπόφευκτης και τρομακτικής οικολογικής καταστροφής[51]. Δυστυχώς, τέτοιες τάσεις φαίνεται να εμπεδώνονται όλο και βαθύτερα στη λαϊκή συνείδηση όσο επιδεινώνεται η οικολογική κρίση.

Απ' αυτή την οικολογική παράδοση απουσιάζουν εντελώς εναλλακτικά πρότυπα και σχέδια για *μακρο*-αναδιαρθρωτικές διαδικασίες, που θα μπορούσαν να δώσουν συγκεκριμένο σχήμα και μορφή στην αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη και σε μια πλήρως εκδημοκρατισμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων[52]. Και ο κλασικός αναρχισμός και ο μαρξισμός έπασχαν ακριβώς από τέτοιου είδους εξουθενωτικές *πολιτικές* αδυναμίες, που εξουδετέρωναν τη δυναμική μετασχηματισμού της κοινωνίας που κατείχαν. Η παράδοση της Νέας Αριστεράς, επίσης, απέτυχε σε μεγάλο βαθμό να αρθρώσει ένα μεταβατικό πλαίσιο, εμπλουτισμένο με συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές μορφές, κατάλληλες για το προηγμένο βιομηχανικό περιβάλλον. Παρόμοια, τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα, απότοκα του ριζοσπαστισμού της δεκαετίας του '60, σπάνια πρόσβλεψαν σε μια αυθεντικά αναδιαρθρωμένη μελλοντική κοινωνία και, όταν πρόβαλαν τέτοια οράματα, συνήθως επέλεξαν ένα «λόγο» που βασίστηκε σε γενικόλογα ουτοπικά ιδανικά. Οπως είδαμε τα περιβαλλοντικά κινήματα δεν αποτέλεσαν εξαίρεση ως προς αυτό.

Η τάση της κοινωνικής οικολογίας που συνδέεται με το έργο του Murray Bookchin αποτελεί σημαντική εξαίρεση απέναντι σ' αυτή τη γενική τάση. Η κοινωνική οικολογία, αναπτύσσοντας ένα σύστημα συνομοσπονδιακού κοινοτισμού που θεμελιώνεται στην πάλη για συλλογική αυτοδιαχείριση σ' όλες τις σφαίρες της κοινωνίας, εμπλέκεται στο δημόσιο χώρο και επιδιώκει να τον μετασχηματίσει. Η κοινωνική οικολογία αντιστέκεται απέναντι στο ήθος της απολιτικοποίησης που χαρακτηρίζει τις μυριάδες μορφές του περιβαλλοντισμού. Ασπάζεται ένα ασυμβίβαστο, αλλά δυνατό να συγκεκριμενοποιηθεί, ριζοσπαστικό όραμα[53]. Ταυτόχρονα όμως, η κοινωνική οικολογία ελάχιστα έχει μέχρι σήμερα στρέψει την προσοχή της στις μακροπλανητικές διαδικασίες αλλαγής, ή σε στρατηγικά ζητήματα μιας *μεταβατικής* οικονομίας και πολιτικής. Το όραμα (της κοινωνικής οικολογίας), όσο ισχυρό κι αν είναι, δεν παύει να χαρακτηρίζεται απ' την έλλειψη κάποιου συγκεκριμένου ιστορικού και δομικού προσανατολισμού. Διαπιστώνοντας και παραδεχόμενοι την ύπαρξη του κενού αυτού, ορισμένοι συγγραφείς, όπως ο Howard Hawkins, ο Τάκης Φωτόπουλος

---

51. Bill Mckibben, *The End of Nature*, ό.π.

52. Η αποφυγή της «μακρο» διάστασης συμπίπτει με τη σύγχρονη μεταμοντέρνα προσέγγιση της πολιτικής, που συνήθως αναζητεί καταφύγιο στους κόλπους της «κοινωνίας των πολιτών» και τις υπερκερματισμένες σφαίρες σκέψης και δράσης. Βλ. Best and Kellner, *Postmodern Theory*, σελ. 283-294.

53. Ισως η καλύτερη διατύπωση των ιδεών του Murray Bookchin επί του θέματος βρίσκεται στο βιβλίο του *Remaking Society* (Μόντρεαλ, Black Rose Books, 1989), σελ.127-158 (μόλις κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Εξάντας στα ελληνικά).

και άλλοι που στράφηκαν στην υπόθεση της κοινωνικής οικολογίας, ξεκίνησαν πρόσφατα να διερευνήσουν και να κάνουν σαφέστερο το θεσμικό περίγραμμα μιας μεταβατικής διαδικασίας που οδηγεί σ' ένα συνομοσπονδιακό κοινοτισμό, ο οποίος θα ήταν συνεπής με εναλλακτικές (οικολογικές, δημοκρατικές, εξισωτικές) μορφές παραγωγής, κατανάλωσης, εργασίας και ιδιότητας του πολίτη[54].

Στην Ευρώπη, η πιο σημαντική πιθανόν προσπάθεια για την άρση του στρατηγικού αδιεξόδου έγινε μέσα στους Πράσινους. Μολονότι οι (ριζοσπάστες) Πράσινοι θέτουν τα οικολογικά θέματα στο επίκεντρο της πολιτικής τους, η γενικότερη αντίληψή τους είναι οικουμενική, όπως δείχνει το γεγονός ότι ασπάζονται τη δημοκρατία της βάσης, το φεμινισμό, τα κινήματα διαμαρτυρίας των πόλεων, τα φιλειρηνικά κινήματα κι ούτω καθεξής. Ο εκλεκτικός και διάχυτος ριζοσπαστισμός τους αποτελεί πηγή δύναμης αλλά και αδυναμίας: δύναμης μεν, λόγω του ολιστικού εύρους της ανάλυσης και του οράματος, αδυναμίας δε, λόγω της ενθάρρυνσης ενός κεντρόφυγου πλουραλισμού που μπορεί να υπονομεύσει τη στρατηγική ενότητα και αποτελεσματικότητα (όπως μαρτυρεί η γερμανική περίπτωση). Η αναπόφευκτη ένταση που υπάρχει μεταξύ των αγώνων της βάσης και της συμβατικής πολιτικής δημιουργεί ένα δίλημμα, που η ηγεσία του κόμματος (όπως έχει) δεν μπορεί εύκολα να επιλύσει. Πρόκειται για ένα δίλημμα που εκδηλώθηκε σαφέστατα στην περίπτωση των Γερμανών Πράσινων με την προσκόλλησή τους στην οικοδόμηση συναίνεσης, στην εξελικτική διαδικασία και στην προσωπική πολιτική. Κι αυτός είναι ένας απ' τους λόγους που οι Πράσινοι έχασαν την ορμή τους στη δεκαετία του '80 και που μια παγκόσμια εναλλακτική λύση, η οποία θα μπορούσε να υπερβεί και να αντικαταστήσει τη Σοσιαλιστική και την Κομμουνιστική Διεθνή που υπήρχαν κάποτε, φαίνεται σήμερα να ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας.

Η μνημειώδης, πράγματι, μετακίνηση που απαιτείται από την έμμονη ιδέα της συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης προς την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη, από την υλική εκμετάλλευση σ' ένα σύστημα ισορροπίας και ισότητας και από το μιλιταρισμό στην ειρηνική συνεργασία απαιτεί μια εξίσου βαθιά και ριζοσπαστική μετακίνηση στην οικολογική σκέψη. Μια τέτοια «ατζέντα» διαμορφώνεται από την επιθυμία μετάβασης σ' ένα αναγεννημένο διεθνές σύστημα, πέρα από τη Νέα Παγκόσμια Τάξη που κυριαρχείται από τις βιομηχανικές δυνάμεις. Κοινωνικά κινήματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις από πολλές χώρες έχουν τουλάχιστον θέσει το θέμα αυτό, αλλά παραμένουν κερματισμένες και αδύναμες, αντανακλώντας συχνά τον επαρχιωτισμό, τη συνείδηση του θύλακα, και το φόβο, που όλο και περισσότερο

54. Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας» και Howard Hawkins «Κοινοτικός ή εργατικός έλεγχος»; στο *Society and Nature/Κοινωνία και Φύση* (τομ. 1, αρ. 3). Το πρόσφατο έργο των Michael Albert & Robin Hahnel, μολονότι διακρίνεται από μικρότερη οικολογική ευαισθησία, έχει, επίσης, συμβάλει τα μέγιστα στον προσδιορισμό μερικών θεσμικών χαρακτηριστικών της αυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας. Βλ. *Looking Forward: Participatory Economies for the Twenty* — First Century (Βοστώνη, South End Press, 1991).

διαμορφώνει τη σύγχρονη αστική ζωή μέσα στις «νέες περιτειχισμένες πόλεις», όπου οι άνθρωποι αναζητούν μια ψευδαισθητική προστασία από ένα εχθρικό, απειλητικό και μολυσμένο περιβάλλον[55]. Τα σημερινά κινήματα δεν έχουν την αναγκαία πολιτική άρθρωση, ούτε την παγκόσμια επιρροή — πράγματα που μια μέρα θα μπορούσαν να επιτευχθούν, μέσω κάποιας μορφής αναδομημένων και εκδημοκρατισμένων διεθνών οργανισμών οι οποίοι, φυσικά, θα στηρίζονται σε εκτεταμένα τοπικά, περιφερειακά και εθνικά θεμέλια. Το ερώτημα είναι αν τα σημερινά κινήματα μπορούν να αποκτήσουν τέτοια άρθρωση και τέτοια επιρροή εγκαίρως.

55. Βλ. Dennis R.Judd, «The Rise of the New Walled Cities» στο βιβλίο των Helen Ligget & David C. Perry (επιμ.), *Representing the City* (υπό έκδοση).

Janet Biehl*

«Οικολογία» και ο Εκσυγχρονισμός του Φασισμού στη Γερμανική Ακροδεξιά**

Η οικολογική κρίση είναι σήμερα μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα. Με πάρα πολλούς τρόπους, αλλά και σε πάρα πολλούς χώρους, η βιόσφαιρα αυτού του πλανήτη υφίσταται μεγάλη ζημιά. Τμήματα του περιβάλλοντος έχουν ήδη γίνει ακατοίκητα από τα τοξικά απόβλητα και τα ατυχήματα που έχουν γίνει σε σταθμούς παραγωγής πυρηνικής ενέργειας, ενώ η συστημική ρύπανση, οι τρύπες του όζοντος, το φαινόμενο του θερμοκηπίου και άλλες καταστροφές διαλύουν όλο και περισσότερο τον ιστό από τον οποίο εξαρτάται κάθε μορφή ζωής. Και ουδέποτε ήταν πιο σαφές ότι υπεύθυνες για τις ζημιές αυτές που υφίσταται το περιβάλλον είναι, σε συντριπτικό βαθμό, οι μεγάλες επιχειρήσεις που λειτουργούν στο πλαίσιο μιας ανταγωνιστικής διεθνούς οικονομίας της αγοράς, ενώ από την άλλη μεριά ουδέποτε ήταν πιο επιτακτική η ανάγκη αντικατάστασης της υπάρχουσας κοινωνίας με μια άλλη στην κατεύθυνση που προωθεί η κοινωνική οικολογία[1].

Τη στιγμή όμως που επιδεινώνονται οι οικονομικές συνθήκες και οξύνεται η πολιτική δυσαρέσκεια ενώ το οικολογικό περιβάλλον αποδιαρθρώνεται, εθνικιστικές, ακόμα δε και φασιστικές, ιδέες κάνουν έντονα την επανεμφάνισή τους στην Ευρώπη, ιδιαίτερα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, αλλά και σε άλλες χώρες. Με την όξυνση των κοινωνικών εντάσεων, παντοειδείς νεοφασιστικές ομάδες καταφέρνουν να ανεβάζουν τα εκλογικά ποσοστά τους, την ίδια, μάλιστα, στιγμή που οι συμμορίες τους βιαιοπραγούν κατά των ξένων. Τέτοιες ομάδες, είτε συγκροτούνται από σκίνχεντς είτε από «διανοούμενους», αποτελούν μέρος της «Νέας» Δεξιάς, που ρητά αντλεί τις ιδέες της από τον κλασικό φασισμό. Παλαιά εθνικιστικά, μυστικιστικά και μισανθρωπικά θέματα της «Παλαιάς» Δεξιάς, όπως γράφει η Jutta Ditfurth, προσαρμόζονται στις σημερινές συνθήκες, σε μια προσπάθεια «εκσυγχρονισμού του

---

* Η Janet Biehl είναι συγγραφέας πολλών άρθρων σε θέματα σχέσεων φεμινιστικού κινήματος και κοινωνικής οικολογίας και του βιβλίου *Rethinking Ecofeminist Politics*, South End Press, 1991. Συνεκδίδει (με τον M Bookchin) το *Green Perspectives*.

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*.

1. Για την κοινωνική οικολογία βλ. τα πολυάριθμα γραπτά του Murray Bookchin, ιδιαίτερα το βιβλίο του *Remaking Society* (Βοστώνη, South End Press, 1990 — μόλις εκυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Εξάντας) και το *Urbanization Without Cities* (Μοντρεάλ, Black Rose Books, 1992) καθώς και τα σχετικά άρθρα στα προηγούμενα τεύχη του περιοδικού *Society and Nature/Κοινωνία και Φύση*.

φασισμού». Μεταξύ των άλλων, οι φασιστικές αυτές ομάδες χρησιμοποιούν μια δεξιά ερμηνεία της οικολογίας «σαν ιδεολογικό άξονα για να οργανώσουν την ακροδεξιά και νεοφασιστική σκηνή»[2].

Οι σημερινοί φασίστες έχουν μια ξεχωριστή κληρονομιά από την οποία μπορούν να αντλούν — την κληρονομιά που άφησαν πίσω τους οι φασίστες πρόγονοί τους. Πράγματι, η «οικολογία» και η αγάπη για το φυσικό κόσμο δεν αποτελούν καινούργια φαινόμενα για το γερμανικό εθνικισμό. Οπως αναφέρει ο George L. Mosse, προς τα τέλη του 19ου αιώνα, μια πολιτιστική επανάσταση εναντίον του θετικισμού σάρωσε το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, και στη Γερμανία διαποτίστηκε μ' ένα μυστικισμό της φύσης αλλά και μ' ένα φυλετικό εθνικισμό.

> «Η εξέγερση αυτή τελικά συνδέθηκε με τη δοξασία ότι η φύση διαθέτει κάποια κοσμολογική δύναμη ζωής, μια σκοτεινή δύναμη που τα μυστήριά της δεν μπορούμε να καταλάβουμε μέσω της επιστήμης, αλλά μέσω του μυστικισμού. Η ιδεολογία αυτή συγχωνεύτηκε με το ένδοξο παρελθόν της Αρίας φυλής ενώ, με τη σειρά του, το παρελθόν αυτό ερμηνεύτηκε κατά ένα εντελώς ρομαντικό και μυστικιστικό τρόπο»[3].

Ενα συνοθύλεμα από μυστικιστικές και ψευδο-επιστημονικές ιδέες, που μεσουράνησαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, προσαρτήθηκαν στην ιδέα του γερμανικού *Volk* (λαός) για να παράγουν ένα ρομαντικό εθνικισμό, ένα ρομαντικό ρατσισμό και μια μυστικιστική πίστη στη λατρεία της φύσης. Πράγματι, όπως παρατηρεί ο Mosse:

> «... η γερμανική λέξη «Volk» είναι ένας πολύ πιο περιεκτικός όρος από τον όρο «λαός», διότι για τους Γερμανούς στοχαστές, από τότε που γεννήθηκε ο γερμανικός ρομαντισμός προς τα τέλη του 18ου αιώνα, ο όρος «Volk» σήμαινε την ένωση μιας ομάδας ανθρώπων με μια υπερβατική «ουσία». Η «ουσία» αυτή μπορεί να αποκαλείται «φύση», ή «κόσμος», ή «μύθος», αλλά, σε κάθε περίπτωση, συγχωνεύεται με την εσώτατη φύση του ανθρώπου και αντιπροσωπεύει την πηγή της δημιουργικότητάς του, το βάθος των αισθημάτων του, την ατομικότητά του και την ενότητά του με τα άλλα μέλη του Volk»[4].

2. Βλ. Jutta Ditfurth, *Feuer in die Herzen: Pladoyer fur eine Okologische Linke Opposition* (Αμβούργο, Carlsen Verlag, 1992), μέρος τρίτο, ιδιαίτερα σελ. 158, 172. Η Ditfurth διετέλεσε ηγετικό στέλεχος της αριστερής πτέρυγας των Γερμανών Πράσινων. Σήμερα που οι Πράσινοι έχουν χάσει το ριζοσπαστισμό τους, η Ditfurth, που εγκατέλειψε τους Πράσινους, ασχολείται με την οργάνωση της *Οικολογικής Αριστεράς* (Okologische Linke) στη Φρανκφούρτη.
3. George Mosse, «The Mystical Origins of National Socialism», στο περιοδικό *Journal of the History of Ideas*, 22:1 (Ιαν. 1961), σελ. 81. Βλ. επίσης Jeffrey A. Goldstein, «On Racism and Auti-Semitism in Occultism and Nazism», στην έκδοση *Yad Vashem Studies* 13, της Livia Rothkirchen (επιμ.), (Ιερουσαλήμ, Yad Vashem, 1979), σελ. 53-72.
4. George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (Νέα Υόρκη, Grosset and Dunlap, Universal Library, 1964), σελ. 4.

Αυτό το *Volkish* κίνημα της δεκαετίας του '20 θεωρούσε τον υλισμό, τον ουρμπανισμό, το ρασιοναλισμό και την επιστήμη σαν τεχνητά και φθοροποιά κατασκευάσματα, ξένα προς αυτή την «ουσία»[5]. Σε καιρούς οξύτατης κοινωνικής αποδιάρθρωσης, το κίνημα αυτό έβλεπε τη δημοκρατία της Βαϊμάρης ως προϊόν των δυτικών δημοκρατικών και φιλελεύθερων ιδανικών και επιπλέον ως καθεστώς-μαριονέτα του οποίου τα νήματα κινούσαν άνθρωποι που δεν εκπροσωπούσαν τη γερμανική «ουσία». Πολλοί υποστήριζαν την ύπαρξη μιας Εβραϊκής συνωμοσίας πίσω από τη δυσαρέσκεια που προκαλούσε ο εκσυγχρονισμός, συμπεριλαμβανομένων του υλιστικού καταναλωτισμού, του άψυχου βιομηχανισμού, της ομογενοποιημένης εμπορικής κουλτούρας και της σύγχρονης τεχνολογίας, δηλαδή πίσω από όλα αυτά που νόμιζαν ότι κατέστρεφαν συστηματικά τις παραδοσιακές γερμανικές αξίες. Μόνο αληθινοί πατριώτες θα μπορούσαν να σώσουν τη Γερμανία απ' την καταστροφή, πίστευαν οι ίδιοι οι ακροδεξιοί.

Το κίνημα αυτό επιδίωξε να προβάλει μια αληθινά γερμανική εναλλακτική λύση, που ήταν στη φύση της λιγότερο εθνικιστική και περισσότερο ρατσιστική. Τα δημοφιλή αναγνώσματα του Paul Lagarde και του Julius Langbehn ευνοούσαν μια αριστοκρατική τάξη πραγμάτων στην οποία οι Γερμανοί θα κυβερνούσαν τον κόσμο. Ετσι, το κίνημα αυτό επικαλείτο ένα ρομαντισμό για τη φύση, σύμφωνα με τον οποίο ο λαός έπρεπε να είναι κοντά στο φυσικό τοπίο — πράγμα που θα του έδινε μια αναπτυγμένη αίσθηση ζωντάνιας και «αυθεντικότητας». Ακόμη, προωθούσε μια νέα κοσμολογική πίστη, που ήταν ενσαρκωμένη στο αίμα των Αρίων, και την οποία μπορούσε κανείς να προσεγγίσει με τη διαίσθηση μάλλον παρά με την επιστήμη, μέσα από διάφορες μυστικιστικές και σπιριτουαλιστικές δοξασίες που αφθονούσαν στη Γερμανία της δεκαετίας του '20. Τέτοιες δοξασίες ήταν η Θεοσοφία, η Ανθρωποσοφία, η Αριοσοφία (ένας μυστικιστικός Αριανισμός) και άλλες παρόμοιες, που περιείχαν πληθώρα γερμανο-εθνικιστικών στοιχείων, και ήταν, επομένως, απόλυτα κατάλληλες να χρησιμοποιηθούν για να μυστικοποιήσουν έναν «οικολογικό» εθνικισμό.

Οσο κι αν αυτό έγινε αθέλητα, οι ρομαντικοί εθνικιστές του *Volkish* κινήματος αποτέλεσαν σημαντική πηγή για την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, η οποία αντλούσε από τα αντι-εκσυγχρονιστικά αυτά αισθήματα την ίδια στιγμή που οικοδομούσε ένα τεχνολογικά σύγχρονο, και ισχυρότατα εθνικιστικό και γενοκτονικό, ολοκληρωτικό κράτος.

Οι ναζιστές, απευθυνόμενοι δημαγωγικά σ' ένα πολύ πραγματικό αίσθημα αλλοτρίωσης, υποσχέθηκαν «αυθεντικότητα», στο πλαίσιο ενός μυστικιστικού, ρομαντικού εθνικισμού που ήταν «πιο κοντά στη φύση» — την ίδια στιγμή που πραγματο-

5. Για το *Volkisch* αυτό κίνημα βλ. Mosse, *Crisis*, ό.π., Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair: A study in the Rise of the Germanic Ideology* (Berkeley and Los Angeles, Univ. of California Press, 1961) και Walter Z. Laqueur, *Young Germany: A History of the German Youth Movement* (Νέα Υόρκη, Basic Books, 1962).

ποιούσαν μαζικές δολοφονίες. Ακόμη, τονίζοντας την ανάγκη για επιστροφή σ' έναν πιο απλό, πιο υγιή και πιο «φυσικό» τρόπο ζωής, προώθησαν την ιδέα και την πρακτική μιας «Βόρειας αγροτιάς» οργανικά δεμένης με τη γη — την ίδια στιγμή που οικοδομούσαν μια κοινωνία που, από βιομηχανική άποψη, ήταν πιο εκσυγχρονισμένη και πιο ορθολογιστική από κάθε άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης που η Γερμανία είχε γνωρίσει μέχρι τότε.

Η αποκαλούμενη «Νέα» Δεξιά σήμερα χρησιμοποιεί θέματα που ήταν πολύ οικεία στο *Volkish* κίνημα της προ-ναζιστικής Γερμανίας. Ετσι, παρουσιάζεται και αυτή να προσφέρει μια «οικολογική» εναλλακτική λύση στη σύγχρονη κοινωνία. Κατά την αντίληψη της «Νέας» Δεξιάς σήμερα, η καταστροφή του περιβάλλοντος και η καταπίεση των εθνικοτήτων έχουν κοινή τη ρίζα τους στο «σημιτικό» μονοθεϊσμό και τον οικουμενισμό. Αυτός ο δυϊστικός και ομογενοποιητικός οικουμενισμός, με τη μορφή του Χριστιανισμού και τις εκκοσμικευμένες μορφές που πήρε αργότερα του φιλελευθερισμού και του μαρξισμού, υποστηρίζεται ότι έφερε τόσο την οικολογική κρίση όσο και την καταπίεση της εθνικής ταυτότητας. Οπως ο Ιουδαιο-χριστιανικός οικουμενισμός κατέστρεψε τις αυθεντικές κουλτούρες εκεί όπου οι Χριστιανοί ιεραπόστολοι πήγαν για να διαδόσουν την πίστη, έτσι και η νεωτερικότητα εξαφανίζει τις εθνοτικές και εθνικές κουλτούρες. Επιπλέον, η αχαλίνωτη τεχνολογική ανάπτυξη, την οποία προκάλεσε, έχει επιφέρει όχι μόνο την καταστροφή της φύσης αλλά και την εκμηδένιση του πνεύματος. Δηλαδή, η καταστροφή της φύσης απειλεί την ίδια τη ζωή, τόσο με την πνευματική έννοια, όσο και με τη φυσική, εφ' όσον όταν ο κόσμος απαρνείται την αγνή φύση εμποδίζει την πρόσβασή του στην ίδια την «αυθεντικότητα» του εαυτού του.

Κατά την ιδεολογία της «Νέας» Δεξιάς, αυτή η δυϊστική αλλά και οικουμενικιστική «σημιτική» κληρονομιά αναπαράγεται σήμερα κατά το χειρότερο τρόπο στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου στην «μπασταρδεμένη» κουλτούρα τους —και ισόνομη δημοκρατία τους— αναμιγνύονται όλες οι κουλτούρες κι όλες οι φυλές, διαμορφώνοντας μια άξεστη και άψυχη κοινωνία. Ο αμερικανικός πολιτιστικός ιμπεριαλισμός προκαλεί τη γενοκτονία των άλλων πολιτισμών σ' όλο τον κόσμο, ο δε τεχνολογικός τους ιμπεριαλισμός καταστρέφει το παγκόσμιο περιβάλλον. Η ναζιστική αναζήτηση της «εθνικής ταυτότητας» και της οικολογικής σωτηρίας αποβλέπει να αντικρούσει το «δυτικό πολιτισμό» —δηλαδή τις Ηνωμένες Πολιτείες, σε αντίθεση με τον «ευρωπαϊκό πολιτισμό»— προωθώντας την αντίληψη του «εθνοπλουραλισμού», ο οποίος επιδιώκει την κυριαρχία όλων των πολιτισμών επί του εαυτού των και του περιβάλλοντός των. Η Ευρώπη, αντί για μια εκσυγχρονισμένη μονοκουλτούρα, θα έπρεπε να γίνει μια «Ευρώπη των πατρίδων», με αυτονομία για όλους τους λαούς της. Οπως ακριβώς οι Τούρκοι θα έπρεπε να ζουν στην Τουρκία και οι Σενεγαλέζοι στη Σενεγάλη, έτσι και οι Γερμανοί θα πρέπει να έχουν τη Γερμανία για το εαυτό τους, υποστηρίζουν οι ιδεολογικοί προπαγανδιστές της «Νέας» Δεξιάς.

Η οικολογία εύκολα μπορεί να διαστρεβλωθεί για να δικαιώσει και να δικαιολο-

γήσει αυτό τον «εθνοπλουραλισμό», δηλαδή τον εθνικισμό. Αντιλήψεις ότι η περιφέρεια όπου ζει κανείς αποτελεί και την «πατρίδα» του, ή την *Heimat*, μπορούν να διαστρεβλωθούν και να πάρουν τη μορφή ενός εθνικιστικού περιφερειασμού, όταν οι παραδόσεις και η γλώσσα μιας περιφέρειας προσδένονται μυστικιστικά μ' ένα «προγονικό» φυσικό τοπίο. (Η λέξη *Heimat* υποδηλοί επίσης και μια στροφή προς το παρελθόν, μια αντι-αστική διάθεση, μια οικεία κοινότητα, ένα πλησίασμα στη φύση. Για πολλές δεκαετίες η έννοια αυτή ήταν «σε δυσμένεια», επειδή την είχαν χρησιμοποιήσει οι ναζιστές, αλλά οι διανοούμενοι την ξεχώνιασαν στη δεκαετία του '70, μετά από πολλές δεκαετίες καπιταλιστικού εκβιομηχανισμού). Για έναν λαό που επιδιώκει να επιβεβαιώσει τον εαυτό του απέναντι σ' ένα εξωτερικό εισβολέα και παρείσακτο, μια «οικολογικοποιημένη» *Heimat*, όπου ο λαός αυτός είναι βιολογικά εμπεδωμένος, μπορεί να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο όχι μόνο ενάντια στον ιμπεριαλισμό, αλλά και ενάντια στη μετανάστευση, στους ξένους και στον «υπερπληθυσμό». Η αντίθεση απέναντι στη μετανάστευση από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου δικαιώνεται με διάφορες επεξεργασίες που την μεταμφιέζουν σαν υποστήριξη της διαφορετικότητας, αντλώντας από «οικολογικά» επιχειρήματα εναντίον του «υπερπληθυσμού». Σήμερα δεν είναι μόνο οι φασίστες που επικαλούνται την *Heimat*. Επί παραδείγματι, το Σεπτέμβριο του 1989 ο επικεφαλής της αξιοσέβαστης οργάνωσης «Ενωση για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Φύσης» (League for the Protection of the Environment and Nature — γνωστή με τα γερμανικά αρχικά BUND), περιβαλλοντολόγος Hubert Weinzierl, έλεγε ότι,

> «μόνο όταν θα έχει εκπληρωθεί το κύριο μέλημα της ανθρωπότητας, η συγκράτηση δηλαδή του ρεύματος του υπερπληθυσμού, θα υπάρξει νόημα και προοπτική για την οικοδόμηση ενός περιβάλλοντος που θα επιδέχεται βελτίωση, τότε μόνο θα μπορέσουμε να διαμορφώσουμε το φυσικό τοπίο του πολιτισμού μας κατά τέτοιο τρόπο που θα αξίζει να αποκαλείται Heimat»[6].

Μια οικολογία που είναι μυστικιστική μπορεί, με τη σειρά της, να αποτελέσει τη δικαίωση για έναν μυστικιστικό εθνικισμό. Ετσι, η άκρα δεξιά μπορεί κάλλιστα να βρει στο κίνημα της Νέας Εποχής, με τις συμπάθειές του προς την οικολογία, τη μυστικιστική συνιστώσα που χρειάζεται για να διαμορφώσει έναν εκσυγχρονισμένο και αληθινά προσαρμοσμένο στις σημερινές συνθήκες αυταρχικό εθνικισμό. Οπως συνέβη και στη Γερμανία του μεσοπολέμου, έτσι και σήμερα, αντιρασιοναλιστικές σέκτες του τύπου της Νέας Εποχής —με τον πρωτόγονο και εσωτερικευμένο χαρακτήρα τους— αφθονούν τόσο στη Γερμανία όσο και στον αγγλο-αμερικανικό κόσμο. Οπως παρατηρεί ο αναρχικός εκδότης Wolfgang Hang, σχετικά με την απήχηση που έχει στη Νέα Δεξιά ο αντιρασιοναλισμός και ο μυστικισμός αυτός.

«Στην πραγματικότητα, η Νέα Δεξιά, πάνω απ' όλα θέλει να επαναπροσδιο-

6. Αναφέρεται στο βιβλίο της Ditfurth, *Feuer*, σελ. 170.

ρίσει τους κοινωνικούς κανόνες, ούτως ώστε η ορθολογική αμφιβολία να θεωρείται σαν εκφυλισμένη ή νεκρή και στη θέση τους να καθιερωθούν νέες "φυσικές" νόρμες»[7].

Νεοφασιστική «Οικολογία»

Από διάφορες νεοφασιστικές ομάδες και κόμματα η οικολογία διαστρεβλώνεται και παραποιείται για να εξυπηρετήσει μυστικιστικούς-εθνικιστικούς σκοπούς. Πράγματι, τόσο πολλά και πολυσχιδή είναι τα οικοφασιστικά κόμματα που έχουν ξεπηδήσει, ώστε να αποτελούν πλέον αυτό που ο αντιφασίστας ερευνητής Volkmar Wolk αποκαλεί «οικοφασιστικό δίκτυο»[8]. Στις προγραμματικές διακηρύξεις τους, οι οργανώσεις αυτές συχνά συνδυάζουν την οικολογία με τον εθνικισμό, με τρόπους που αποσκοπούν να έχουν απήχηση σε ανθρώπους που δε θεωρούν τον εαυτό τους φασίστα — την στιγμή που οι ίδιοι υποστηρίζουν ιδεολογικά τις μάχες που δίνουν στους δρόμους οι νεοναζιστές σκίνχεντς οι οποίοι βιαιοπραγούν εναντίον των ξένων.

Εθνικοί Επαναστάστες[9]

Οι Εθνικοί Επαναστάτες (ΕΕ), ταχυδακτυλουργικά αναμιγνύουν θέματα από την αριστερά και τη δεξιά, χρησιμοποιώντας τον εθνικισμό και την οικολογία, σε μια προσπάθεια να ξεπεράσουν τις ιδεολογικές διαχωριστικές γραμμές. Αντλούν από μια παλαιά δοξασία της γερμανικής αιρετικής δεξιάς, σύμφωνα με την οποία «ένας "Τρίτος Δρόμος" μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού είναι αναγκαίος και η Γερμανία είναι προορισμένη από το πεπρωμένο να οδηγήσει την ανθρωπότητα σ' αυτό το δρόμο»[10]. Ο «Τρίτος Δρόμος» των ΕΕ βασίζεται στον εθνικισμό, σ' ένα σοσιαλισμό «του ιδιαίτερου εθνικού τρόπου»[11], κοντολογίς, σ' ένα «εθνικοσοσιαλισμό». Μια

---

7. Βλ. Wolfgang Hang, «Pogromen beginnen im Kopf, στο *Schwarzer Faden: Vierteljahreschrift fur Lust und Freiheit* (Grafenaul), που μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε στο *Green Perspectives* (αρ. 26, Μάιος 1992) με τον τίτλο «Pogroms Begin in the Mind» (Τα Πογκρόμ αρχίζουν στο Νου).

8. Volkmar Wolk: «Neue Trends im okofaschistischen Netzewerk: Am Beispiel der Anthroposophen dem Weltbund zum Schutz des Lebens und der öDP» στο βιβλίο των Raimund Hethey and Peter Kratz, (επιμ.), *In bester Gesellschaft: Antifa-Recherche zwischen Konservatismus und Neo-faschismus* (Gottingen: Verlag die Werkstatt, 1991). Ο Wolk εκπροσωπεί την αντιφασιστική οργάνωση VVN/Bund κι έχει δημοσιεύσει ευρύτατα πάνω στο θέμα του «νεοφασισμού».

9. Ολα τα αποσπάσματα που παραθέτω στο τμήμα αυτό του δοκιμίου, εκτός κι αν υπάρχει διαφορετική ένδειξη, προέρχονται από τα ντοκουμέντα των Εθνικών Επαναστατών που φέρουν τον τίτλο *Gegen Fremdherrschaft und Kapital* και *Grundsatze unseres Wollens — Die funffache Revolution* (n.d.), όπως αναφέρονται στο βιβλίο της Ditfurth, *Feuer*, σελ. 228-30.

10. Walter Laqueur, *Germany Today: A Personal Report* (Βοστώνη, Little Brown, 1985), σελ.152. Για την ιδεολογία του Strasser, βλ. Mosse, *Crisis*, ό.π., σελ. 286-90.

11. Βλ. Hans-Georg Betz, «On the German Question: Left, Right, and the Politics of National Identity», στο περιοδικό *Radical America*, 20:1 (1987), σελ. 30-48.

πτέρυγα των ΕΕ που αποκαλείται Solidaristen ταυτίζεται με τους αδελφούς Strasser, μέλη της ναζιστικής οργάνωσης NSDAP στη δεκαετία του '20. Οι δύο αδελφοί είχαν πάρει στα σοβαρά το δεύτερο συνθετικό της λέξης «εθνικοσοσιαλισμός» και εκπροσωπούσαν την «αριστερή» αντικαπιταλιστική πτέρυγα των ναζιστών. Σήμερα, οι οπαδοί της Solidaristen και άλλοι ΕΕ θεωρούν ιδιαίτερα τον Otto Strasser σαν τον «Τρότσκυ του Εθνικοσοσιαλισμού», λόγω της εσωκομματικής διαπάλης για την εξουσία με το Χίτλερ, στη δεκαετία του '20. Η αποβολή του, επομένως, απ' το Χίτλερ θεωρείται από αυτούς σαν προδοσία του εθνικοσοσιαλισμού.

Ηγετικός ιδεολογικός εκφραστής των ΕΕ είναι σήμερα ο Henning Eichberg, ο οποίος υποστηρίζει την ανάγκη επιβεβαίωσης της «εθνικής ταυτότητας» και ένα «απελευθερωτικό εθνικισμό». Οι εκδόσεις των ΕΕ, επιδιώκοντας να αποκτήσουν απήχηση και στο χώρο της αριστεράς και στο χώρο της δεξιάς, έχουν υποστηρίξει τα εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα όλων των αποχρώσεων του παραδοσιακού πολιτικού φάσματος, από τους Ιρλανδούς, τους Βάσκους, τους Ουκρανούς και τους Αφγανούς μέχρι τους Σαντινίστας[12]. Οι ΕΕ θεωρούσαν τη διαιρεμένη Γερμανία κατεχόμενη χώρα, «αποτέλεσμα της ιμπεριαλιστικής πολιτικής των δυνάμεων κατοχής» και επιδίωκαν να την «απελευθερώσουν», μαζί μάλιστα με την Αυστρία. Τώρα που η Γερμανία ελευθερώθηκε από την «κατοχή», οι ΕΕ είναι κι αυτοί ελεύθεροι να επικεντρώσουν την προσοχή τους στην «επανένωση» με την Αυστρία.

Ο Eichberg θεωρεί τον Ιουδαιο-χριστιανισμό σαν την έσχατη ρίζα όλων των σημερινών δεινών, εφ' όσον είναι υπερβολικά διανοητικός και αλλοτριώνει την ανθρωπότητα και από τον εαυτό της και από το θείο, αδιαφορώντας για τις συγκινήσεις και το σώμα. Ο Χριστιανισμός, συνυφασμένος καθώς είναι με τη λογική του παραγωγισμού, γράφει ο Eichberg, είναι η «θρησκεία της ανάπτυξης» που πρέπει να αντιπαλέψουμε με κάθε τίμημα. Για να μπορέσει να καλλιεργηθεί η «εθνική ταυτότητα», ο Eichberg προτείνει μια νέα θρησκεία που αναμιγνύει νεο-ειδωλολατρικά γερμανικά στοιχεία και στοιχεία από τις κέλτικες και ινδικές θρησκείες, με τις παλαιές *Volkish* εθνικιστικές ιδέες. Η νέα αυτή θρησκεία βασίζεται στον «αισθησιασμό» του χορού και της ιεροτελεστίας, της τελετής και του ταμπού, της αυτοσυγκέντρωσης, της προσευχής και της έκστασης. Στην ουσία, η θρησκεία αυτή διαμορφώνεται και συγκροτείται σαν μορφή «πράξης» ενάντια στη «θρησκεία της ανάπτυξης», εφ' όσον οι «αισθησιακές αντι-εμπειρίες» που δημιουργεί μπορούν να αποκαταστήσουν τη στενή επαφή των ανθρώπων με τη φύση. Ο Eichberg, που ηχεί πολύ σαν τους οπαδούς της Νέας Εποχής στις Ηνωμένες Πολιτείες, υποστηρίζει την επιστροφή στην αγνή φύση, στις υποτιθέμενες αρχέγονες πηγές της ζωής των ανθρώπων, στην «ψυχή» και τις αυθεντικές κουλτούρες. Ετσι, οι άνθρωποι, υπερβαίνοντας την αλλοτρίωσή τους και ανακαλύπτοντας εκ νέου τον εαυτό τους[13], θα θεραπευτούν, θεραπεύοντας συγχρόνως και την οικολογική κρίση.

---

12. B. Berz, «German Question», ό.π..

13. Henning Eichberg, «Produktivistische Mythen: Etwas uber die Religion in der Industriekultur», στο

Οι ΕΕ εκμεταλλεύονται τα οικολογικά θέματα όχι μόνο για να κατασκευάσουν πρωτόγονες θρησκείες τύπου Νέας Εποχής αλλά και για να εξυπηρετήσουν την πολιτική τους δραστηριότητα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, οι ΕΕ οργανώθηκαν γύρω από το αναπτυσσόμενο κίνημα κατά της πυρηνικής ενέργειας, σχεδόν ταυτόχρονα με το κίνημα πρωτοβουλίας πολιτών. Οπως παρατηρεί ο Walter Laqueur:

> «Με τον οικολογικό και αντι-πυρηνικό ενθουσιασμό τους, τον πολιτιστικό αντι-αμερικανισμό τους και την υποστήριξη των εθνικο-απελευθερωτικών κινημάτων σε πολλά μέρη του κόσμου, οι «Εθνικοί Επαναστάτες» προσπάθησαν, στην πραγματικότητα, να υπερφαλαγγίσουν τους αριστερούς της εποχής τους. Μερικοί θεωρούσαν την (ιρλανδική) οργάνωση Sinn Fein σαν πρότυπο για τους Γερμανούς ΕΕ, άλλοι πρότειναν την «πολιτική βαλκανιοποίηση» της Γερμανίας και της Ευρώπης σαν λύση όλων των εκκρεμών προβλημάτων»[14].

Αλλοι όμως ΕΕ υιοθέτησαν διαφορετική πολιτική προσέγγιση: προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 προσχώρησαν στο νεοπαγές τότε κίνημα των Πράσινων, όπου μερικοί απ' αυτούς κατάφεραν να αποκτήσουν για ορισμένο χρονικό διάστημα διάφορα αξιώματα. Τον Οκτώβριο του 1980 η οργάνωση Alternative List of West Berlin (Εναλλακτική Λίστα του Δυτικού Βερολίνου) αποφάσισε ότι δεν μπορούσε να συνεργάζεται με τους ΕΕ, τους οποίους θεωρούσε ακόμα πιο επικίνδυνους από τους ανοιχτά δεδηλωμένους νεοναζιστές επειδή απέκρυβαν τις πραγματικές προθέσεις τους πίσω από το πέπλο των αμεσο-δημοκρατικών και οικολογικών προγραμμάτων. Οι περισσότεροι από τους ΕΕ εκδιώχτηκαν από τους Πράσινους, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουν οι παρατηρητές[15].

Το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα της Ελευθερίας (FAP)[16]

Οπως οι ΕΕ έτσι και το κόμμα Freiheitliche Deutsche Arbeiter-Partei (FAP) υποστηρίζει μια μορφή «εθνικοσοσιαλισμού» που βασίζεται σε «ένα αίσθημα κοινότητας αντί για την ταξική πάλη». Το FAP δεν επιδιώκει καμιά επαναπροσέγγιση με τους

βιβλίο του Holger Schleip (επιμ.) *Zuruck zur Natur-Religion?* (Freiburg: Hermann Bauer Verlag, 1986). Αποτελεί ειρωνεία φυσικά το γεγονός ότι ο επιμελητής του βιβλίου Schleip είναι μέλος και των Πράσινων και της *Volkisch* ρατσιστικής σέκτας Deutsche Unitarier. Ο εκδότης Hermann Bauer Verlag, είναι ο μεγαλύτερος Γερμανός εκδότης βιβλίων που αναφέρονται στη Νέα Εποχή. Το περιεχόμενο του άρθρου του Eichberg συνοψίζεται στο βιβλίο του Wolk *«Neue Trends»*, ό.π..

14. Laqueur, *Germany Today*, ό.π., σελ.153. Ο Laqueur αναφέρεται στο άρθρο του Henning Sichberg, «Balka-nisierung fur jedermann», στο περιοδικό των ΕΕ *Wir Selbst*, που αυτο-χαρακτηρίζεται «περιοδικό εθνικής ταυτότητας και διεθνούς αλληλεγγύης», (τ. Μαϊου-Ιουλίου 1983). Η γερμανική δεξιά έχει δείξει ενδιαφέρον για τον IRA (Ιρλανδικός Δημοκρατικός Στρατός) από την εποχή της δεκαετίας του '20. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τίτλος του περιοδικού *Wir Selbst* «Εμείς οι Ιδιοι») είναι μετάφραση του *Sinn Fein*.
15. Βλ. Berz, «German Questiion», σελ. 45-46, και Wolk, *«Neue Trends»*, σελ. 123.

αριστερούς, αλλά, ανοιχτά και μαχητικά, διακηρύσσει την υποστήριξή του προς τις ναζιστικές ιδέες, εξυμνεί τη ράτσα και το έθνος και πρόσκειται στο Χίτλερ μάλλον, παρά στον Strasser. Το FAP εξυμνεί τους Γερμανούς στρατιώτες, των οποίων τα «επιτεύγματα» στους δύο παγκόσμιους πολέμους θα «αποτελούν αντικείμενο θαυμασμού για χιλιάδες χρόνια». Το FAP ελέγχεται σε μεγάλο βαθμό από «Το Κίνημα» *(Die Bewegung)*, που επιδιώκει να επανασυστήσει το NSDAP στη σημερινή Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και να συνενώσει υπό την αιγίδα του όλες τις φασιστικές ομάδες[17].

Το FAP στρατολογεί τα μέλη του από τους κόλπους των σκίνχεντς και των φανατικών οπαδών του ποδοσφαίρου, η δε δραστηριότητά του εμπεριέχει πράξεις βίας, εμπρησμού και ρατσιστικών επιθέσεων εναντίον των ξένων. Προωθεί το ωμό σύνθημα «Η Γερμανία για τους Γερμανούς — Εξω οι ξένοι»[18]. Οταν συμμετέχει στις εκλογικές διαδικασίες προβάλλει αιτήματα όπως «οι γερμανικοί τόποι δουλειάς στους Γερμανούς εργάτες», «επαναπατρισμός των ξένων», «όχι δικαίωμα ψήφου στους ξένους» και να μπει τέρμα στον «τρελό ενθουσιασμό για ενσωμάτωση»[19] (των ξένων). Οι Γερμανοί σήμερα δεν πρέπει να λησμονήσουν και να καταστρέψουν την «κληρονομιά των πατέρων μας», το «πολιτιστικό τοπίο». Η Αλσατία-Λωραίνη, το Νότιο Τυρόλο και η Αυστρία πρέπει να επιστραφούν στη Γερμανία.

Οι ναζιστές του FAP λοιδωρούν ιδιαίτερα «τον ανθρωπιστικά προσανατολισμένο κοσμοπολιτισμό». Ο μαρξισμός, ο φιλελευθερισμός και ο χριστιανισμός «έχουν σπάσει τη διασύνδεση της ανθρωπότητας με τους φυσικούς κύκλους της γης μας». Κανένας «τεχνικός περιβαλλοντισμός» δε θα μπορέσει να αντιμετωπίσει την «όλο και περισσότερο προφανή οικολογική καταστροφή», πιστεύει το FAP. Αντίθετα, οι «διαταραγμένες σχέσεις μεταξύ της ανθρωπότητας και της υπόλοιπης φύσης» απαιτούν μια «οικολογική επανάσταση» και μια «ριζοσπαστική επανάσταση στη συνείδηση» που θα οδηγήσουν «την ανθρωπότητα σε μια επανενσωμάτωση με τη δομή της πλανητικής ζωής». Το FAP υποστηρίζει ότι χρειαζόμαστε μια νέα ηθική, μια ηθική στην οποία «ανθρωπότητα, ζώα και φύση θεωρούνται ως μια ενότητα». Τα ζώα δεν είναι πράγματα αλλά «μορφές ζωής που αισθάνονται χαρά και λύπη και που χρειάζονται την προ-

16. Τα αποσπάσματα που παρατίθενται στο τμήμα αυτό, εκτός αν υπάρχει διαφορετική ένδειξη, προέρχονται από το Πρόγραμμα Δράσης του FAP (15 Αυγ.1990), το καταστατικό του κόμματος (15 Αυγ.1989), το φυλλάδιό τους «Βασικές Αρχές και Στόχοι του FAP - Εκλογικό πρόγραμμα για τη Ρηνανία - Βεστφαλία» (n.d) και τις «Εκτιμήσεις των μελών της Εκτελεστικής Επιτροπής του Κόμματος για τις Επαρχιακές Οργανώσεις» (15 Αυγ.1990). Ολα τα παραπάνω αποσπάσματα παρατίθενται στο βιβλίο της Ditfurth, *Feuer*, σελ. 229.
17. Βλ. Christopher T. Husbands, «Militant Neo-Nazism in the Federal Republic of Germany in the 1960s», στο βιβλίο των Luciano Cheles, Ronnie Ferguson, and Michalina Vaughan (επιμ.), *Neo- Fascism in Europe* (Εσσεξ, Longman Group, UK Limited, 1991).
18. Βλ. Husbands, «Militant Neo-Nazism, ό.π..
19. Βλ. Husbands, «Militant Neo-Nazism», ό.π., σελ. 96.

στασία μας». Δεν αποτελεί επομένως έκπληξη το γεγονός ότι το FAP θεωρεί τις αμβλώσεις σαν «έγκλημα εναντίον των νόμων της υγιούς φύσης και του Θεού».

Τα συγκεκριμένα περιβαλλοντικά αιτήματα του FAP, κατά ένα τυπικά φασιστικό και αντιφάσκοντα προς τον εαυτό τους τρόπο, είναι στην ουσία φιλικά προς τον καπιταλισμό: το FAP θέλει «συνεχή οικονομική μεγέθυνση» αλλά με μικρότερα κέρδη. «Οι οικολογικές αναγκαιότητες... πρέπει να γίνουν συμβατές με τη λειτουργία της οικονομίας», ενώ «το κυκλικό σύστημα της φύσης θα πρέπει... να ενσωματωθεί στο οικονομικό βασίλειο», πιστεύει το FAP.

Οι Ρεπουμπλικάνοι[20]

Το κόμμα των Ρεπουμπλικάνων, που ιδρύθηκε το 1983 από το πρώην μέλος των Ες-Ες (Waffen-SS) Franz Schonhuber, έχει πάμπολλες φορές αποκηρύξει κάθε δεσμό με τους ναζιστές, σε μια προσπάθεια να εμφανιστεί σαν τίποτα περισσότερο από μια «κοινότητα Γερμανών πατριωτών». Ωστόσο, τίποτα δεν εμποδίζει τους ρεπουμπλικάνους από το να υιοθετούν σαφείς θέσεις εναντίον των μεταναστών, ιδιαίτερα εναντίον των Τούρκων, ή από το να εκμεταλλεύονται τη δυσαρέσκεια για την εισροή ξένων γενικά στη Γερμανία, ή ακόμα από το να υποστηρίζουν ότι η Γερμανία θα πρέπει να ανήκει «στους Γερμανούς». Πιστεύουν ότι το σημερινό «παλιρροιακό κύμα» των προσφύγων που ζητούν άσυλο στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία προκαλεί «την εισαγωγή εγκληματιών», «κοινωνικές εντάσεις» και «οικονομικά βάρη».

Οι ρεπουμπλικάνοι υποστηρίζουν ότι η διατήρηση της ύπαρξης του γερμανικού *Volk*, της υγείας του και του οικολογικού ζωτικού του χώρου *(Lebenstraum)* αποτελεί προτεραιότητα της εσωτερικής πολιτικής. «Ο στόχος αυτός», προσθέτουν, «θα συντελέσει επίσης στην προστασία του περιβάλλοντος». Πράγματι, οι οικολογικές αποδιαρθρώσεις θέτουν σε κίνδυνο την «υγεία» των Γερμανών και με τη λέξη «υγεία» εννοούν τη «γενετική υγεία» του γερμανικού λαού. Μια τέτοια «υγεία» αποτελεί «υψηλότερη αξία από τα βραχυπρόθεσμα κέρδη και τον αγώνα για το βιοτικό επίπεδο». Η προστασία και η διατήρηση «υγιούς περιβάλλοντος» όχι μόνο εγγυάται την «ασφάλεια των μέσων ζωής για το λαό μας» αλλά αποτελεί και «πατριωτικό καθήκον». Οι ρεπουμπλικάνοι είναι άκαμπτα εχθρικοί απέναντι στο θέμα των αμβλώσεων για τις Γερμανίδες, ενώ για τις γυναίκες του Τρίτου Κόσμου υποστηρίζουν έναν «λογικό οικογενειακό προγραμματισμό», αναγκαίο για να συγκρατηθεί η «έκρηξη του πληθυσμού» και η συνακόλουθη απειλή κατά του περιβάλλοντος, εφό-

20. Τα αποσπάσματα σ' αυτό το τμήμα προέρχονται από το βασικό πρόγραμμα των ρεπουμπλικάνων, που υιοθετήθηκε στο πρώτο τους ομοσπονδιακό συνέδριο, στο Μόναχο, στις 26 Νοεμβρίου 1983, το πρόγραμμα του 1987, τη Διακήρυξη του Dinkelsbuhl για τις Ευρωεκλογές του 1979 «Ja zu Europa - Nein zu dieser EG - Deutsche Interessen haben Vorrang») και το πρόγραμμα του κόμματος που ψηφίστηκε το 1990. Ολα τα αποσπάσματα παρατίθενται στο βιβλίο της Ditfurth, *Feuer*, σελ. 228.

σον, χωρίς ένα τέτοιο προγραμματισμό, θα υπάρξει «φυσική καταστροφή και λιμός».

Το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα[21]

Το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας (Nationaldemokratische Partei Deutchlands ή NPD) που ιδρύθυκε το 1964, κυρίως από άτομα που ήταν ενεργά μέλη του ναζιστικού κινήματος πριν το 1945, αναδύθηκε στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Αυτό το επιθετικά εθνικιστικό κόμμα πάντοτε προπαγάνδιζε τη γερμανική επανένωση, ενώ στις προγραμματικές του διακηρύξεις βρίσκουμε παράπονα του τύπου ότι «δύο πόλεμοι στο διάστημα μιας γενιάς... έχουν διαβρώσει την ουσιαστική υγεία του γερμανικού λαού» (Δεν αναφέρεται τι επέφεραν οι πόλεμοι αυτοί στους Εβραίους, όπως σημειώνει η Ditfurth). Το NPD θρηνεί την καταστροφή του περιβάλλοντος που έχει «δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία του *Volk*». Οι Γερμανοί δε θα πρέπει να εκτίθενται στα «χημικά χρώματα» και θα πρέπει να προστατεύονται από «γενετικές αρρώστιες», ενώ όσοι έχουν το σύνδρομο του AIDS θα πρέπει να «καταγραφούν σε ειδικά μητρώα». Η «διατήρηση» του «γερμανικού λαού» απαιτεί οι Γερμανίδες να είναι παραγωγικές στην τεκνοποίηση κι επομένως το NPD είναι αντίθετο στην «υποβάθμιση και καταστροφή της οικογένειας». Εφ' όσον οι αμβλώσεις απειλούν «τη βιολογική ύπαρξη του λαού μας», οι γυναίκες που κάνουν άμβλωση πρέπει να τιμωρούνται. Το κόμμα προτείνει ειδικά προγράμματα για την εκπαίδευση των «νεανίδων» στα καθήκοντα της μητρότητας και του νοικοκυριού.

Το 1973 το NPD συνέταξε ένα «Οικολογικό Μανιφέστο» που επικαλείτο τους «νόμους της φύσης» για να δικαιώσει την ιεραρχικά δομημένη, «οργανική» τάξη πραγμάτων που θα έπρεπε να διακανονίζει τις κοινωνικές σχέσεις[22]. Το NPD καταφέρεται εναντίον «του περιβάλλοντος που ρυπαίνεται και δηλητηριάζεται από μια ανθρωπότητα που ζει όλο και περισσότερο απομονωμένη σε κατάσταση υποβαθμισμένης μάζας», πράγμα που «αποτελεί μόνο το ευδιάκριτο σύμπτωμα της καταστραμμένης ισορροπίας μεταξύ ανθρωπότητας και φύσης». Από τότε, η ρητορεία του NPD προσανατολίζεται όλο και περισσότερο προς τη Νέα Εποχή. Το NPD καλεί τώρα για την «επανάκτηση... της περιβαλλοντικής συνείδησης, που τόσο αναγκαία είναι για τη ζωή». Για να επανακτήσουμε τη συνείδηση αυτή, αναφέρει το πρόγραμμα του NPD του 1988, «απαιτείται καταρχήν μια εσώτερη επανάσταση στην ανθρώπινη σκέψη. Δεν είναι η απεριόριστη συσσώρευση υλικών αγαθών και

21. Τα αποσπάσματα στο τμήμα αυτό προέρχονται, εκτός αν υπάρχει αντίθετη ένδειξη, από το πρόγραμμα του NPD που εγκρίθηκε στο Ντύσελντορφ το 1973, από το *Wurfsendung* του NPD το 1988, και από την εφημερίδα του *Deutsche Stimme* 4-5 (1992). Ολα τα αποσπάσματα παρατίθενται από την Ditfurth στο βιβλίο της *Feuer*, σελ.228. Για το NPD γενικά, βλ. το άρθρο του David Childs, «The Far Right in Germany Since 1945» στο βιβλίο των Luciano Cheles, Ronnie Ferguson and Machalina Vaughan, (επιμ.), *Neo-Fascism in Europe*, Longman, M.B., 1991).

22. Βλ. Betz, «German Question», ό.π., σελ. 35.

η απεριόριστη κατανάλωση που δίνουν μήνυμα στην ανθρώπινη ζωή και ευτυχία, αλλά η εμπειρία της φύσης, το ενδιαφέρον για τις πολιτιστικές αξίες και η κοινωνική ασφάλεια μέσα στην οικογένεια και στο *Volk*». Πράγματι, «η *Volkisch* συνείδηση — και η περιβαλλοντική συνείδηση είναι αδιάσπαστες», εφ' όσον «εκατομμύρια ξένων» απειλούν «την ίδια την ύπαρξη του *Volk* μας».

Η Γερμανική Λαϊκή Ενωση (DVU)[23]

Η φασιστική οργάνωση Deutsche Volksunion (DVU) ιδρύθηκε από τον Δρ. Gerhard Frey, παλαίμαχο ακροδεξιό ακτιβιστή και εκδότη. Ο Frey εξακολουθεί ακόμα να είναι ηγετική φυσιογνωμία της DVU και για δεκαετίες εκδίδει βιβλία και άλλες εκδόσεις της οργάνωσης σχετικά με το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο που αμφισβητούν την ύπαρξη των στρατοπέδων συγκέντρωσης και γενικά αρνούνται τη γερμανική ενοχή. Ο Frey προσφέρει ακόμα προς πώληση διάφορα ναζιστικά αναμνηστικά αντικείμενα. Η DVU διακηρύσσει ότι «η Γερμανία πρέπει να παραμείνει γερμανική» και υποστηρίζει ότι πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στη «στέγαση των Γερμανών» και στην «εθνική ταυτότητα και αυτοδιάθεση». Για την DVU, προστασία του περιβάλλοντος σημαίνει ψήφιση «αυστηρών νόμων εναντίον όσων ρυπαίνουν», «αυστηρή εξέταση των εισαγομένων τροφίμων», και επιβολή περιορισμών στα πειράματα επί των ζώων και στα «βασανιστήρια των ζώων». Πραστασία της ζωής σημαίνει «τερματισμό της κατάχρησης των αμβλώσεων».

Ανθρωποσοφία και η Παγκόσμια Λίγκα για την Προστασία της Ζωής

Ομάδες σαν τις παραπάνω έχουν όλες τους διάφορες διασυνδέσεις με την «Παλαιά» Δεξιά, δηλαδή με τους ναζιστές, από όπου και αντλούν τις αναζητήσεις τους για τον «οικολογικό» εκσυγχρονισμό. Παρόμοια ομάδα είναι και η Παγκόσμια Λίγκα για την Προστασία της ζωής (Weltbund Schutz des Lebens — WSL). Η ομάδα αυτή έχει γενικά απήχηση στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, εφ' όσον οι αντιλήψεις της βασίζονται στην Ανθρωποσοφία, ένα σώμα μυστικιστικών ιδεών που διαμορφώθηκαν στις αρχές του αιώνα από τον Rudolf Steiner (1861-1925). Ο Steiner, ήταν ηγετική γερμανική φυσιογνωμία της θεοσοφικής σέκτας για την εσώτερη «σωφροσύνη», που άνθισε το 19ο αιώνα, ίδρυσε τη Γερμανική Θεοσοφική Εταιρεία και προχώρησε στη συγκρότηση του δικού του δόγματος, της Ανθρωποσοφίας, ιδρύοντας κατόπιν την Ανθρωποσοφική Εταιρεία. Εγραψε πολλά βιβλία για να αναπτύξει τη μυστικιστική σπιριτουαλιστική φιλοσοφία του.

---

23. Τα αποσπάσματα σ' αυτό το τμήμα προέρχονται από φυλλάδιο της DVU (1990) και τις «Εκτιμήσεις των μελών της Εκτελεστικής Επιτροπής του Κόμματος και των Επαρχιακών Οργανώσεων» (20 Νοεμ. 1989), όπως παρατίθενται στο βιβλίο της Ditfurth, *Feuer*, σελ. 228.

Η Ανθρωποσοφία σήμερα προσελκύει ιδιαίτερα τη γερμανική αντι-κουλτούρα, όπως συνέβη και με το *Volkisch* κίνημα στη δεκαετία του '20. Για παράδειγμα, οι Σχολές Waldorf ιδρύθηκαν πάνω στις εκπαιδευτικές αρχές του Steiner και χαίρουν μεγάλου σεβασμού σε πολλούς κύκλους της γερμανικής και αμερικανικής αντι-κουλτούρας (υπάρχουν πάνω από 60 τέτοιες Σχολές σήμερα στη Γερμανία). Οι Σχολές ιδρύθηκαν το 1920 από τον Steiner και προσφέρουν στα παιδιά μια εναλλακτική, αναθεωρημένη παιδεία, απαλλαγμένη από επιθετικότητα και από την πίεση για επιδόσεις στα μαθήματα, μια παιδεία που δίνει έμφαση στις μουσικές πτυχές της ζωής και στα αισθήματα κατανόησης. Ο Steiner είναι επίσης ο ιδρυτής της βιοδυναμικής καλλιέργειας της γης, μιας μορφής οργανικής γεωργίας χωρίς χημικά λιπάσματα που προσπαθεί να σφυρηλατήσει μια πιο οργανική σχέση μεταξύ του καλλιεργητή και του εδάφους. Οι οπαδοί της βιοδυναμικής γεωργίας σήμερα παράγουν σειρά οργανικών τροφίμων υπό την εμπορική επωνυμία Demeter και σειρά καλλυντικών υπό την επωνυμία Weleda. Πολλοί καλοπροαίρετοι άνθρωποι ελκύονται από τις προσπάθειες αυτές και την Ανθρωποσοφία χωρίς φυσικά να έχουν ιδέα για τις λιγότερο καλόγουστες πτυχές του έργου του Steiner.

Διότι δεν είναι όλες οι πεποιθήσεις του Steiner καλοκάγαθα οικο-σπιριτουαλιστικές. Καταρχήν η Ανθρωποσοφία ταξινομεί την ανθρωπότητα σε «αρχικές φυλές» (root races), στο πλαίσιο μιας εσώτερης εξελικτικής θεωρίας[24]. Η θεωρία της «αρχικής φυλής», που βασίζεται σε ανάλογη θεωρία της Θεοσοφίας, αποτελεί συστατικό μέρος της κοσμολογίας της Ανθρωποσοφίας. Σύμφωνα με το δόγμα αυτό, στο πέρασμα των χιλιετιών, μια σειρά από «αρχικές φυλές» ανθρώπινων όντων εξελίχτηκαν διαδοχικά, η μια ανώτερη από την προηγούμενη, καθεμιά με υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης του «Εγώ» ή της αυτοσυνείδησης. Οι πρώτες δύο αρχικές φυλές, η Πολική και η Υπερβόρεια ήταν «αστρικο-αιθερικές» κι έχουν σήμερα εξαφανιστεί — τις εκτόπισε η εξελικτική διαδικασία. Ακολούθησε μια άλλη φυλή, ανώτερη μεν αλλά ακόμα σε ημιζωώδη κατάσταση, καθαρά ενστικτώδης, χωρίς ικανότητα για διανοητική σκέψη και μνήμη. Η τέταρτη αρχική φυλή άρχισε πλέον να αποκτά ανθρώπινα γνωρίσματα, ώσπου τελικά ήρθε η φυλή των Ατλάντας στην οποία ανήκουν οι Ευρωπαίοι. Οι Ευρωπαίοι λευκοί, ως η φυλή που έχει μέχρι στιγμής αναπτυχθεί πιο πολύ, τοποθετούνται στην κορυφή της ιεραρχικής πυραμίδας της ανθρωπότητας. Εφεραν όλα όσα θεωρούνται καλά για την ανθρωπότητα, εφ' όσον «είναι οι μόνοι που ανέπτυξαν την ανθρώπινη ιδιότητα μέσα τους»[25]. Οι ποικίλες αυτές φυλές σχεδόν εξολοθρεύτηκαν εξ ολοκλήρου από διάφορες καταστροφές, μετά από τις οποίες

---

24. Τα όσα αναφέρονται στο τμήμα αυτό για τη θεωρία της «αρχικής φυλής» βασίζονται στον Wolk, («*Neue Trends*», ό.π., σελ.120-21) και στην Ditfurth, (*Feuer* σελ.217-22). Στα αγγλικά, μια πιο ήπια και «αναθεωρημένη» εκδοχή έχουμε από τον ίδιο τον Steiner βλ. Rudolf Steiner, *An Outline of Occult Science*, (Spring Valley, N.Y.: Antroposophical Press, 1972), κεφ. 6.

25. Από διάλεξη που έδωσε ο Rodolf Sreiner στις 3 Μαρτίου 1923, βλ. *Gesamtausgabe*, τομ.349, σελ.52-67, (αναφέρεται από την Ditfurth, *Feuer*, σελ. 221).

μόνο ορισμένοι άνθρωποι, προφανώς οι πιο κατάλληλοι για επιβίωση, επέζησαν. «Στην περίπτωση των κατώτερων ειδών ανθρώπινων όντων», έγραψε ο Steiner, «...το ζωντανό σώμα δεν προστατεύτηκε επαρκώς ώστε να μπορέσει να αντέξει την επιρροή του Εωσφόρου»[26].

Υπάρχουν αναρίθμητες υποδιαιρέσεις εντός αυτών των αρχικών φυλών. Επί παραδείγματι, οι μαύροι, μαθαίνουμε, πρέπει να ζουν στην Αφρική, μέρος με πολύ ζέστη και πολύ φως. Οι μαύροι διαποτίζονται απ' τη ζέστη και το φως και το μυαλό τους είναι ειδικά κατασκευασμένο για να τα επεξεργάζεται. Απ' αυτό πηγάζει και η υποτιθέμενη λίαν ενστικτώδης φύση τους.

> «Και εφ' όσον ο ήλιος, το φως και η ζέστη κατακρατώνται στην επιδερμίδα του, όλος ο μεταβολισμός του μαύρου προχωρεί σαν να ψήνεται ο ίδιος μέσα του από τον ήλιο. Η ορμέμφυτη ζωή του προέρχεται απ' αυτό. Μέσα του, ο μαύρος, συνεχώς ψήνεται, και αυτό που τροφοδοτεί τη φωτιά αυτή είναι το μυαλό του»[27].
>
> Απ' τη στιγμή που οι μαύροι μεταναστεύσουν από την Αφρική, η ισορροπία φωτός και ζέστης είναι διαφορετική κι επομένως θα εκλείψουν:
>
> «Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια φυλή σε παρακμή, θα εκλείψουν λόγω της φύσης τους, εφ' όσον δέχονται πολύ λίγη δόση ζέστης και φωτός»[28].

Η θεωρία αυτή θα δικαίωνε την επιτάγχυνση της εξόντωσης των φυλών, εφόσον προφανώς έτσι κι αλλιώς πρόκειται να εκλείψουν. Στο μέλλον, έγραφε ο Steiner το 1909, ορισμένοι άνθρωποι που δεν έχουν φτάσει σε «υψηλό επίπεδο ανάπτυξης» θα κλίνουν προς το κακό:

> «Οι νωθρές ψυχές θα έχουν συσσωρεύσει στην karma τους *μοίρα* τόσα σφάλματα, τόση ασχήμια και τόσο κακό, ώστε θα σχηματίσουν μια ιδιαίτερη ένωση των κακών και διεστραμμένων ανθρώπινων όντων που εκουσίως αντιπαρατίθενται στην κοινότητα των καλών ανθρώπων»[29].

Ισως αυτή η θεωρία της «αρχικής φυλής» να είχε απήχηση στον Rudolf Hess διότι έγινε οπαδός της Ανθρωποσοφίας. Οπως επισημαίνει η Ditfurth, «η ιδεολογία της αρχικής φυλής των θεοσοφιστών και των ανθρωποσοφιστών συγχωνεύθηκε άνετα με την εθνικοσοσιαλιστική ιδέα περί καθαρότητας της «Αρίας φυλής»[30]. Ασφαλώς οι ιδέες του Steiner για τη βιοδυναμική γεωργία επηρέασαν ορισμένους εθνικοσοσια-

---

26. Steiner, *Outline,* ό.π., σελ.216.

27. Στο ίδιο.

28. Στο ίδιο.

29. Steiner, *Outline,* σελ. 361.

30. Ditfurth, *Feuer,* σελ. 200.

λιστές. Οι ιδέες της Ανθρωποσοφίας μπορούν σήμερα έξοχα να χρησιμοποιηθούν από τους οικοφασίστες, ενώ μέσα στους ανθρωποσοφιστές υπάρχει ισχυρότατη δεξιά πρέρυγα που συνδέεται στενά με την άκρα δεξιά. Ο συγγραφέας Gunther Bartsch είναι ανθρωποσοφιστής, καθώς επίσης και εθνικός επαναστάτης που ανήκει στην οργάνωση *Solidarist*. Συγγραφέας μιας κολακευτικής βιογραφίας του Otto Strasser που εξέδωσε το 1989, ο Bartsch προσπαθεί στα γραπτά του να συνθέσει οικολογικά θέματα, που βασίζονται στις ιδέες του Steiner, με τις πολιτικές ιδέες του Strasser[31]. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η Ανθρωποσοφία χρηματοδοτείται γενναιόδωρα από μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες, όπως η Siemens και η Bertelsmann[32].

Μεταξύ των ακροδεξιών ανθρωποσοφιστών βρίσκουμε σήμερα στελέχη της Παγκόσμιας Λίγκας για την Πρόστασία της Ζωής (WSL), μιας μικρής, αλλά πολύ πλούσιας, περιβαλλοντικής οργάνωσης στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, με μεγάλη επιρροή. Ο κήπος που βρίσκεται στο εκπαιδευτικό κέντρο της οργάνωσης καλλιεργείται σύμφωνα με βιοδυναμικές μεθόδους, στους δε επισκέπτες προσφέρονται οργανικά αναψυκτικά. Η οργάνωση αυτή ιδρύθηκε το 1958 από πρώην μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος και σήμερα συνδέει θέματα που έχουν σχέση με την προστασία της «ζωής» (δηλαδή «το δικαίωμα στη ζωή») και το περιβάλλον, με το ρατσισμό και την αναβίωση της *Volkisch* ιδεολογίας. Η «ζωή» που ενδιαφέρεται περισσότερο να προστατέψει η WSL είναι, φυσικά, η γερμανική «ζωή» και κατά συνέπεια η WSL τάσσεται κατά των αμβλώσεων, πιστεύοντας ότι οι Γερμανίδες θα πρέπει να αφοσιωθούν στο να γεννούν «Αριανά» μωρά.

Πνευματικός ηγέτης της WSL, και η κυριότερη φυσιογνωμία της καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια ύπαρξής της, είναι ο Werner Georg Haverbeck (γεννημένος το 1909). Ο Haverbeck έγινε από μικρός ενεργό μέλος του ναζιστικού κινήματος. Υπενθυμίζεται ότι ο ναζισμός ήταν σε μεγάλο βαθμό κίνημα νεολαίας γι αυτό και άνθρωποι σαν τον Haverbeck είναι δρώντες πολιτικά[33]. Ο Haverbeck προσχώρησε στα Τάγματα Θανάτου το 1928 και από το 1929 έως το 1932 διετέλεσε μέλος της διοίκησης του Ράιχ για τη Λίγκα των Εθνικοσοσιαλιστών Φοιτητών (Reichsleitung der NSdAP — Studentenschaft) και ηγετικό στέλεχος της Χιτλερικής Νεολαίας (Reichjugendfuhrung der Hitlerjugend). Διετέλεσε επίσης ηγετικό στέλεχος της οργάνωσης «Ισχύς μέσα απ' τη χαρά» (οργάνωση που στο Τρίτο Ράιχ έλεγχε όλες τις δραστηριότητες ψυχαγωγίας). Το 1933, ο ίδιος ο Rudolf Hess φρόντισε ώστε το διαβατήριο του Haverbeck να φέρει σφραγίδα με τη φράση «ο φέρων δεν υπόκειται σε σύλληψη». Ο Haverbeck, αφού επιβίωσε του πραξικοπήματος του Rohm, βοήθησε στην οργάνωση του Συνεδρίου του κόμματος στη Νυρεμβέργη και προσχώρησε στο στενό κύκλο συνεργατών

31. Wolk, «*Neue Trends*», σελ. 123.

32. Ditfurth, *Feuer*, σελ.222.

33. Μνημονεύεται φευγαλέα στο βιβλίο του Laqueur, *Young Germany*, σελ. 154.

του Hess, ο οποίος και τον μύησε στην Ανθρωποσοφία. Κατά τη διάρκεια του πολέμου διεύθυνε τη ραδιοφωνική προπαγάνδα στη Δανία και δούλεψε στη Νότιο Αμερική. Το τέλος του πολέμου τον βρήκε αξιωματικό[34].

Ο Haverbeck, όταν οι Σύμμαχοι ματαίωσαν βίαια τις αναρίθμητες προσπάθειες υπέρ του Τρίτου Ράιχ, περιορίστηκε για κάποιο χρονικό διάστημα στην προσφορά υπηρεσιών ως πάστορας στην Ανθρωποσοφική Χριστιανική Κοινότητα. Το 1963 ίδρυσε ένα εκπαιδευτικό κέντρο με τον τίτλο Collegium Humanum, όπου σήμερα διάφορες ομάδες οικοφασιστών, οπαδών της *Volkisch* ιδεολογίας, ανθρωποσοφιστών, νεοειδωλολατρών και οπαδών της πρωτόγονης λατρείας πραγματοποιούν τις συναντήσεις τους και οργανώνουν διάφορα σεμινάρια. Ο Haverbeck είναι συνιδρυτής της WSL και διετέλεσε πρόεδρός της από το 1974 έως το 1982. Το 1981 ήταν μεταξύ αυτών που υπέγραψαν το πασίγνωστο Μανιφέστο της Χαϊλδεβέργης, ένα κείμενο που είχε συντάξει ομάδα Γερμανών καθηγητών για να προειδοποιήσει τους Γερμανούς σχετικά με τους κινδύνους που διέτρεχαν από τη μετανάστευση. Το πρώτο σχέδιο του Μανιφέστου αυτού άρχιζε ως εξής:

> «Με μεγάλη ανησυχία παρατηρούμε την υπονόμευση του γερμανικού λαού από την εισροή πολλών εκατομμυρίων ξένων και των οικογενειών τους, την υπονόμευση της γλώσσας μας από την εισροή ξένων στοιχείων, της κουλτούρας μας και της εθνικής μας υπόστασης... Ηδη πολλοί Γερμανοί έχουν γίνει ξένοι στις περιοχές όπου κατοικούν και στους τόπους όπου δουλεύουν, δηλαδή ξένοι μέσα στο δικό τους Heimat»[35].

Οσο κι αν μια τέτοια γλώσσα αποτελεί πια σήμερα, εν έτει 1993, ρουτίνα, όταν η αντίθεση απέναντι στη μετανάστευση είναι πιο κραυγαλέα και οι νεοφασίστες την προάγουν ακατάπαυστα, τότε, εν έτει 1981, οι συγγραφείς του Μανιφέστου αναγκάστηκαν τελικά να μετριάσουν τη γλώσσα του, μπροστά στη δημόσια κατακραυγή που ξεσηκώθηκε εναντίον του.

Ο Haverbeck, σε συνέπεια με τις ανθρωποσοφικές δοξασίες περί «αρχικής φυλής», είναι γνωστός για την προπαγάνδιση της θέσης σύμφωνα με την οποία οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι που έγιναν στον αιώνα μας αποτελούσαν, στην ουσία, ένα τριακονταετή πόλεμο που εξαπολύθηκε από ξένες επιθετικές δυνάμεις εναντίον του γερμανικού λαού και της πνευματικής του ζωής. Προφανώς, η γερμανική πνευματική ζωή αποτελούσε το ίδιο εμπόδιο στις «επιδιώξεις για παγκόσμια ηγεμονία της αγγλοσαξωνικής φυλής, όπως η παλαιά εβραϊκή συνείδηση». Πραγματικά, ο Haverbeck υποστηρίζει ότι οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι ισοδυναμούν με συνωμοσία εναντίον του γερμανικού λαού και της πνευματικής του ζωής. Ο Haverbeck ισχυρίζεται ότι τα ναζιστικά «στρατόπεδα μαζικής δολοφονίας» δεν είναι παρά «ιστορικό ψέμα»

---

34. Ditfurth, *Feuer*, σελ.224.

35. Αναφέρεται από τον Betz στο «German Question», ό.π., σελ. 36.

και «εχθρική προπαγάνδα». Ο επιτιθέμενος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν η Ρωσία κι όχι η Γερμανία[36].

Ο Haverbeck, στο βιβλίο του που εξέδωσε το 1989 με τίτλο *Rudolf Steiner: Συνήγορος της Γερμανίας*, εξυμνεί τον Steiner (ο οποίος πέθανε το 1925) για το γεγονός ότι είχε επισημάνει αυτή τη διαρκή συνωμοσία από τον Α΄ κιόλας Παγκόσμιο Πόλεμο. Γράφει:

> «Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Rudolf Steiner έδωσε πολλές διαλέξεις για τη σύγχρονη ιστορία και μόχθησε ακούραστα για την αλήθεια σχετικά με το θέμα της «ενοχής για τον πόλεμο»... Ο Steiner παρουσίασε στους ακροατές χάρτες, που έδειχναν ότι στόχοι οι οποίοι είχαν τεθεί πολλά χρόνια πριν, συγκεκριμένα το 1899, επετεύχθηκαν αργότερα (κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου). Οι χάρτες αυτοί προέβλεπαν το διαμελισμό της Κεντρικής Ευρώπης, που τελικά επετεύχθη με την απώλεια της Ανατολικής Γερμανίας... Ο,τι δεν επετεύχθη πλήρως με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών το 1915 ολοκληρώθηκε, στην πραγματικότητα, το 1945: η κατεδάφιση της Γερμανίας... Οι ηγετικές δυνάμεις — αντίπαλες μετέπειτα στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου — ήταν ενωμένες σ' αυτόν τον κοινό αγώνα ενάντια στην σπιριτουαλιστική Γερμανία. Αυτός ο πόλεμος (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) ήταν, κατά τον Steiner, μια συνωμοσία εναντίον της γερμανικής πνευματικής ζωής»[37].

Οταν δημοσιεύτηκε το βιβλίο του Haverbeck για τον εθνικισμό του Steiner προκάλεσε μεγάλη κατακραυγή διαμαρτυρίας ανάμεσα στους εξοργισμένους ανθρωποσοφιστές της αντι-κουλτούρας, που έστελναν τα παιδιά τους σε Σχολεία Waldorf, χρησιμοποιούσαν προϊόντα Demeter και με κανένα τρόπο δεν μπορούν να θεωρηθούν ρατσιστές ή φασίστες. Ομως, όπως επισημαίνει ο αντιφασίστας ερευνητής Wolk, οι διαμαρτυρίες τους ήταν μάλλον άτοπες, εφ' όσον ο Haverbeck το μόνο που έκανε ήταν να παρουσιάσει τον Steiner όπως ακριβώς ήταν — «ένας ωμός εθνικιστής που τη δαιμονολογία του συμμερίζονταν οι *Volkisch* ομάδες της εποχής του» — και να δείξει πόσο χρήσιμος είναι σήμερα στις εθνικιστικές και νεοφασιστικές ομάδες[38].

Αυτή η υποτιθέμενη συνωμοσία εναντίον της γερμανικής πνευματικής ζωής διαποτίζει, σε μεγάλο βαθμό, τη σημερινή σκέψη της WSL, σημειώνει ο Wolk. Οι οπαδοί της WSL θεωρούν ότι «η πλημμυρίδα των προσφύγων που ζητούν άσυλο στη Γερμανία», η καταστροφή του περιβάλλοντος και ο συνεχιζόμενος μετασχηματισμός της

---

36. Werner Georg Haverbeck, *Rudolf Steiner: Anwalt fur Deutchland* (Μόναχο, 1989), σελ.143 f, 242 f, 324, όπως αναφέρεται από την Ditfurth στο βιβλίο της *Feuer*, σελ.224-26.

37. Werner Georg Haverbeck, «Das Ringen um Volker - und Geistesfreiheit», στο *Europa* (Φεβρ. 1990), σελ.41, όπως αναφέρεται από τον Wolk, «Neue Trends», σελ. 131-32.

38. Wolk, *«Neue Trends»*, σελ. 132.

Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας σε μια πολυ-πολιτιστική κοινωνία αποτελούν μέρος του πνευματικού πολέμου εναντίον των Γερμανών. Θεωρούν την προστασία του περιβάλλοντος ως μέρος της προστασίας του λαού, της βιολογικής του «ουσίας» και της εθνικής του ταυτότητας. Πράγματι, οι οπαδοί της WSL θεωρούν τη μάχη για τη δημιουργία ενός υγιούς περιβάλλοντος ως μέρος μιας ευρύτερης σπιριτουαλιστικής πάλης εναντίον των ομογενοποιητικών δυνάμεων της σύγχρονης εποχής και του «δυτικού πολιτισμού». Η Ursula Haverbeck-Wetzel, σύζυγος του Haverbeck, που έχει κι αυτή διατελέσει πρόεδρος της WSL και η οποία «για θρησκευτικούς λόγους αρνείται να διαχωρίσει τον εαυτό της από κάθε ανθρώπινο ον, συμπεριλαμβανομένου και του Αδόλφου Χίτλερ»[39], παρατηρεί:

> «Οταν ένα άτομο έχει το αίσθημα ότι ανήκει σ' ένα πολιτιστικό ρεύμα που είναι βαθιά ριζωμένο στο λαό του —που δεν έχει μόνο υλική ύπαρξη αλλά και μια πνευματική πραγματικότητα η οποία είναι ανώτερη από το υλικό επίπεδο— τότε έχει ξεφύγει απ' την κατάσταση του χειραγωγημένου καταναλωτή. Εχει δραπετεύσει από τη μαζική ομογενοποίηση εντελώς χειραγωγημένων ανθρώπων που "διασκεδάζουν μέχρι θανάτου" (όπως εύστοχα περιγράφει το φαινόμενο ο Neil Postman) — ομογενοποίηση που αποτελεί και το στόχο των υποστηρικτών του "Ενός Ενιαίου Κόσμου", οι οποίοι μοναδική επιδίωξη έχουν την εξουσία και την κυριαρχία. Γι' αυτούς, το άτομο που παραμένει πιστό στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και τηρεί με προσήλωση και φροντίδα την κουλτούρα και τα έθιμά του, θεωρείται επικίνδυνο»[40].

Ο Ernst Otto Cohrs, πρόεδρος της WSL από το 1989, είναι κι αυτός αφοσιωμένος οπαδός του Rudolf Steiner και ανήκει στους ανθρωποσοφιστές από το 1961. Σήμερα, τα ενδιαφέροντα του Cohrs φαίνεται να εντοπίζονται στην προπαγάνδιση ρατσιστικών θεωριών, και στην έκδοση και διανομή αντι-σημιτικής φιλολογίας. Το 1982, ένα στέλεχος του βαυαρικού παραρτήματος της WSL έθεσε, δημόσια, θέμα για τις δραστηριότητες του Cohrs μέσα στη WSL. Εγραψε επιστολή προς τα μέλη της Συνέλευσης της WSL, παροτρύνοντάς τα να διαχωρίσουν τη θέση τους από τον Cohrs επειδή, μεταξύ άλλων, ο Cohrs έστελνε υλικό με αντι-σημιτική προπαγάνδα σε μέλη της WSL, έκανε διαφημιστικές καταχωρίσεις σε ακροδεξιά περιοδικά όπως το *Bauernschaft* (το περιοδικό που εκδίδει ο διαβόητος αρνητής του Ολοκαυτώματος Thies Christophersen), επέτρεπε σε νεοφαστικά περιοδικά να αναδημοσιεύουν τις προκηρύξεις της WSL και διακινούσε φυλλάδια όπως το *There Were No Gas Chambers* (Δεν υπήρχαν Κρεματόρια) και το *The Auschwitz Myth*[41] (Ο Μύθος του Αουσβιτς). Η

---

39. Γράμμα από την επαρχιακή εκτελεστική επιτροπή του WSL στο Schleswig - Holstein προς το προεδρείο της WSL (28 Ιουλίου 1981), όπως αναφέρεται από τον Wolk στο *«Neue Trends»*, σελ. 133. Βλ. επίσης *Vlothoer Tageblatt*, (19 Νοεμ. 1982), όπως αναφέρεται από την Ditfurth, *Feuer*, σελ. 225.

40. Ursula Haverbeck - Wetzel, «Vom Wirtschaftskrieg zum Geisteskampf», στο *Europa* (Μαρτ. 1990), σελ.28, όπως αναφέρεται από τον Wolk, στο «Neue Trends», σελ. 132.

εντύπωση που προκάλεσε η επιστολή αυτή ήταν τέτοια ώστε πολλά μέλη της WSL απεχώρησαν από την οργάνωση. Οσοι παρέμειναν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, δεν ήταν παρά εκείνοι που συμμερίζονταν τις αντι-σημιτικές ιδέες του Cohrs και δεν είχαν φυσικά καμιά διάθεση να αντιταχθούν απέναντί του. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Baldur Springmann, ο «οικο-γεωργός» που είχε αναμιχθεί με τους Πράσινους (το βιβλίο του *Partner Erde «ο Εταίρος μας Γη»* εκδόθηκε από τον ακροδεξιό εκδότη Arndt Werlag) και ο οποίος γράφει στην έκδοση *Nation Europa* της «Νέας» Δεξιάς. Ενας άλλος ήταν ο δρ Arnold Neugebohrn, ρεπουμπλικάνος υποψήφιος βουλευτής σε Πολιτεία της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, ο οποίος αισθάνεται πολύ περήφανος που του έχει απονεμηθεί το «χρυσό μετάλλιο» της NSDAP. Ο Wolk συμπεραίνει:

> «Η εσωτερική κρίση την οποία προκάλεσαν οι δραστηριότητες του Cohrs την περίοδο 1981-82 μπορεί μεν να είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση των μελών της WSL, αλλά από την άλλη μεριά δυνάμωσε το νεοφασιστικό της προσανατολισμό».

Ο Cohrs επικεντρώνει τις σημερινές του δραστηριότητες κυρίως στη διάδοση υλικού που αρνείται ότι υπήρξε ποτέ Ολοκαύτωμα[42].

Μέλος της WSL είναι και κάποια οργάνωση με έδρα το Αμβούργο που φέρει τον τίτλο Εταιρεία Βιολογικής Ανθρωπολογίας, Ευγονικής και Συμπεριφορικής Ερευνας (Gesellschaft fur biologische Antropologie, Eugenik, und Verhaltensforschung, ή GfbAEV), που επικεφαλής της είναι ο Jurgen Rieger, ένας «νεοναζιστής με την τήβεννο του δικηγόρου» (όπως τον έχει αποκαλέσει η εφημερίδα *Die Ziet*) που τώρα υπερασπίζεται στα δικαστήρια δύο φασιστικές ομάδες τις οποίες η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία έθεσε εκτός νόμου το 1992. Ενα άλλο γνωστό μέλος της GfvAEV είναι ο σημαντικότερος ιδεολογικός προπαγανδιστής της Γαλλικής Nouvelle Droite (Νέα Δεξιά), ο Alain de Benoist. Η οργάνωση GfvAEV εκδίδει το διαβόητο τριμηνιαίο περιοδικό *Neue Anthtopologie* (Νέα Ανθρωπολογία), που υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, πως στην ιστορία της ανθρωπότητας πάντα υπήρξαν οικολογικές καταστροφές και στην πραγματικότητα θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι καταστροφές αυτές ήταν μέρος της ανθρώπινης φύσης, με μια όμως και μοναδική εξαίρεση:

> «Μόνο οι Γερμανοί ήταν διαφορετικοί. Στην εποχή της ειδωλολατρείας λάτρευαν τα άλση και τα δένδρα και, επειδή ήταν τόσο κοντά στη φύση, ο προσανατολισμός τους προς τη φύση έφερε μέσα του και το στοιχείο της φροντίδας. Ακόμα και η αγάπη για τα ζώα είναι πολύ πιο έκδηλη στους γερμανικούς λαούς, σε σχέση, για παράδειγμα, με τους λατινογενείς λαούς. Δεν είναι, επο-

41. Γράμμα του Helmut Roehring, με ημερομηνία 2 Απριλίου 1982, όπως αναφέρεται από τον Wolk, *«Neue Trends»*, σελ. 133.

42. Αναφέρεται από τον Wolk, *«Neue Trends»*, σελ. 13-34. Σχετικά με το ρόλο που έπαιξε ο Springmann όταν συμμετείχε στο κίνημα των Πράσινων, βλ. Werner Hulsberg, *The German Greens: A Social and Political Profile*, σε μετάφραση του Gus Fagan, (Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1988), σελ. 94-95.

μένως, τυχαίο το γεγονός ότι, ακόμα και σήμερα, οι πιο ρωμαλέες περιβαλλοντικές προσπάθειες — ιδιωτικές και κρατικές — προέρχονται από λαούς που περιέχουν μεγαλύτερη αναλογία της Βόρειας φυλής»[43].

Rudolf Bahro: Volkish σπιριτουαλισμός

Ενώ οι φασίστες χρησιμοποιούν οικολογικά θέματα για να εκσυγχρονίσουν τους ρατσιστικούς και εθνικιστικούς σκοπούς τους, άλλοι στοχαστές διαμορφώνουν έναν οικολογικό σπιριτουαλισμό, τύπου Νέας Εποχής, του οποίου οι ομοιότητές του με τον γερμανικό **Volkish σπιριτουαλισμό** της δεκαετίας του 1920 δεν είναι και τόσο μικρές. Πράγματι, όπως γράφει η Ditfurth,

> «... μεγάλο μέρος της φιλολογίας για τον κοντά-στη-φύση σπιριτουαλισμό, που διατυπώνει η εναλλακτική σκηνή, είναι διαποτισμένη με αντιδραστικό *Volkish* περιεχόμενο, ή ακόμα και εθνικοσοσιαλιστικό... βρίσκουμε νεοφασιστικές και ακροδεξιές θέσεις όχι μόνο στις διάφορες πολιτικές, ακόμα και οικολογικές, ομάδες, αλλά επίσης... σε νεοειδωλολατρικούς κύκλους και σε κύκλους οπαδών του εσωτερισμού και του μυστικισμού»[44].

Η πιο εξέχουσα, σχετικά, φυσιογνωμία είναι ίσως ο Rudolf Bahro. Πολλοί γερμανικοί κύκλοι των νέων κοινωνικών κινημάτων θεωρούν τον Bahro σαν έναν κοινωνικό θεωρητικό που συμβάλλει σ' ένα «σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο» και εξακολουθούν να τον τοποθετούν στην ανεξάρτητη αριστερά. Αριστερά περιοδικά δημοσιεύουν συνεντεύξεις του χωρίς να παίρνουν καμιά κριτική στάση απέναντί του. Στον αγγλοαμερικανικό κόσμο, επίσης, πολλοί ριζοσπάστες οικολόγοι εξακολουθούν να πιστεύουν ότι ο Bahro εκπροσωπεί κάτι το «αριστερό». Κι όμως ο ίδιος ο Bahro δε θεωρεί πλέον τον εαυτό του αριστερό και, στην πραγματικότητα, αποτελεί σφοδρό πολέμιο της αριστεράς[45] και των «συντρόφων χωρίς πατρίδα»[46]. Ετσι, όπως υποστηρίζει ο αντιφασίστας ερευνητής και κριτικός Roger Niedenfuhr, από τα μέσα της δεκαετίας του '80, ο Bahro έχει συμβάλει στην ανάπτυξη ενός «σπιριτουαλικού φασισμού», που οδηγεί στην «αποκατάσταση του εθνικοσοσιαλισμού», και καλεί ανοιχτά για την επανάκτηση της «θετικής» πλευράς του ναζιστικού κινήματος[47].

---

43. *Neue Autropologie*, τ. 3-4 (1988), σελ. 91, όπως αναφέρεται από τον Wolk, *«Neue Trends»*, σελ. 131.
44. Ditfurth, Feuer, σελ. 190.
45. Βλ. Συνομιλία με τον Rudolf Bahro, «Die deutschen Linken und die nationale Frage oder unsere olinteressen am Golf», στο *Streitschrift*, No 3 (Νοεμ. 1990), σελ. 4-7.
46. Βλ. Bahro, συνομιλία, στο *Streitschrift*.
47. Roger Niedenfuhr, «New Age: Die spirituelle Rehabilitieurung der Nationalsozialisten durch Rudolf Bahro, Rainer Langhans und J. Kirchoff», στο βιβλίο των Raimund Hethey and Peter Kratz (επιμ.), *In bester Gesellschaft: Antifa - Recherche Zwischen Konservatismus und Neo-faschismus* (Gottingen, Verlag die Werkstatt GmbH, 1991).

Ο Bahro, όχι μόνο προσφεύγει στο μυστικιστικό γερμανιστικό σπιριτουαλισμό, όπως οι *Volkish* ιδεολόγοι της δεκαετίας του '20, αλλά υποστηρίζει ακόμα και την ανάγκη για έναν «Πράσινο Αδόλφο» που θα οδηγήσει τους Γερμανούς από τα δικά τους «λαϊκά τρίσβαθα» στην οικολογική σωτηρία.

Ο Bahro έγινε αρχικά γνωστός ως συγγραφέας του βιβλίου *The Alternative in Eastern Europe* (Η Εναλλακτική Λύση στην Ανατολική Ευρώπη), βιβλίο που έγραψε στη δεκαετία του '70 ως διαφωνών μαρξιστής και μέλος του κόμματος στην πρώην Ανατολική Γερμανία. Το 1977, η κομμουνιστική κυβέρνηση τον καταδίκασε σε φυλάκιση και το 1979 τον απέλασε. Απ' τη στιγμή που βρέθηκε στη Δύση, ο Bahro αναμίχτηκε με το νεοπαγές κίνημα των Γερμανών Πράσινων, υποστηρίζοντας ότι «κόκκινο και πράσινο πάνε μαζί»[48]. Στην περίοδο που αναπτυσσόταν το κίνημα για την ειρήνη, στις αρχές της δεκαετίας του '80, ο Bahro προκάλεσε αρκετή αναταραχή όταν προέβαλε εθνικιστικά επιχειρήματα κατά της εγκατάστασης των πυραύλων Pershing στο γερμανικό έδαφος[49]. Ο Bahro άρχισε να μιλάει λιγότερο με πολιτικούς και περισσότερο με θρησκευτικούς όρους, ζητώντας «η έμφαση να μετακινηθεί απ' την πολιτική και το πρόβλημα της εξουσίας προς το πολιτιστικό επίπεδο... στο προφητικό επίπεδο... Σκοπός μας πρέπει να είναι η «επανασυγκρότηση» του Θεού»[50]. Ο Bahro άσκησε κατόπιν έντονη κριτική των realos, από «φονταμενταλιστική» μεριά, και τελικά, το 1985, αποχώρησε από το κόμμα. Σε αποχαιρετηστήριο λόγο του στο Αμβούργο ο Bahro είπε ότι υπάρχουν δομικές ομοιότητες μεταξύ των Πράσινων και του ναζιστικού κινήματος κι ότι οι Πράσινοι, ενώ θα έπρεπε να εκμεταλλευτούν το γεγονός αυτό, δεν το έπραξαν. Και σ' αυτό το σημείο προσέφερε τη δική του «φονταμενταλιστική» εναλλακτική λύση: «η άλλη δημοκρατική πολιτεία που θέλουμε, θα είναι μια ένωση των κοινοτήτων ζωής, στην οποία ο Θεός και η Θεά θα βρίσκονται στο κέντρο»[51].

Κατόπιν, ο Bahro μετακινήθηκε όλο και περισσότερο προς την Νέα Εποχή*. Μολονότι πρωταρχικό του μέλημα παρέμεινε «η οικολογική κρίση», της οποίας οι «βα-

48. Αναφέρεται από τον Hulsberg, *German Greens*, σελ. 93.

49. Βλ. την ανταλλαγή απόψεων μεταξύ Bahro και Andre Gorz στο θεωρητικό περιοδικό *TELOS*, αρ. 51 (άνοιξη 1982). Βλ. επίσης Rudolf Bahro, *From Red to Green: Inter-views with New Left Reviw*, σε μετάφραση Gus Fagan και Richard Hurst (Λονδίνο, Verso, 1984) ιδιαίτερα δε το τρίτο μέρος του βιβλίου όπου ο Bahro αναφέρει: «Στην πράξη, εάν θέλουμε να οικοδομήσουμε μια οικολογική αποκεντρωμένη Γερμανία, πρέπει πρώτα να απελευθερώσουμε το γερμανικό έδαφος» (σελ. 237).

50. ibid., σελ. 220-1

51. Rudolf Bahro, «Hinein oder hinaus? Wozu Steigen wir auf? Rede auf der Bundesdelegiertenkonferenz der Grunen» (Αμβούργο), *Kommune*, No 1 (1985), σελ. 40-43.

* (Σημ. επιμ.) Το παράδειγμα του Bahro είχε και...Ελληνες μιμητές! Ο τέως αριστερός δημοσιογράφος Γιάννης Ανδρικόπουλος εκδίδει στο Λονδίνο πολυτελές διμηνιαίο περιοδικό Νέας Εποχής με τον τίτλο *I-to I (Eye to Eye)*, που αποτελεί τμήμα ευρύτερων «ψυχοθεραπευτικών» δραστηριοτήτων που περιλαμβανουν και τουριστικές δραστηριότητες στη Σκύρο!

θιές δομές» πρέπει να μελετηθούν, τώρα πιστεύει ότι η οικολογία «δεν έχει καμιά σχέση ούτε με την αριστερά ούτε με τη δεξιά»[52].

Σήμερα ο Bahro είναι ένας από τους ηγετικούς εκπρόσωπους και θεωρητικούς της Νέας Εποχής στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία. «Το πιο σημαντικό πράγμα», λέει δολιχοδρομώντας,

> «είναι... οι άνθρωποι να πάρουν το μονοπάτι της «επιστροφής» και να ευθυγραμμιστούν με τη Μεγάλη Ισορροπία, με την αρμονία μεταξύ της ανθρώπινης τάξης και του Ταό της ζωής. Νομίζω ότι το «εσώτερο» πολιτικό θέμα του «βασιλιά και της βασίλισσας του κόσμου» είναι, βασικά, πρόβλημα του πώς άνδρες και γυναίκες θα μπορέσουν να αλληλοκατανοούνται και ν' αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, μ' ένα σπιριτουαλιστικά συνολικό τρόπο. Οποιος δεν προστρέξει να συνεργαστεί με την παγκόσμια κυβέρνηση (Weltregierung) θα την πληρώσει»[53].

Το 1989 ο Bahro συνίδρυσε κοντά στην Trier την Lernwerkstatt, (μια «οικολογική ακαδημία για έναν ενιαίο κόσμο») που είναι ένας συνδυασμός εκπαιδευτικού κέντρου και κοινόβιου και που έχει σαν σκοπό να συνθέσει τον σπιριτουαλισμό με την πολιτική, «να πετύχει ένα νέο προσωπικό και κοινωνικό προσανατολισμό». Στο κέντρο αυτό οργανώνονται διαλέξεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, σεμινάρια κατά τη διάρκεια του Σαββατοκύριακου κ.λπ., πάνω σε διάφορα θέματα Νέας Εποχής, συμπεριλαμβανομένων θεμάτων όπως η βαθιά οικολογία, ο οικοφεμινισμός, ο βουδισμός Zen, η ολιστική διατροφή και τα παρόμοια — καθώς και θέματα γερμανικής ταυτότητας[54]. Στο βιβλίο που εξέδωσε ο Bahro το 1987 με τίτλο *Logik der Rettung* (Λογική της Σωτηρίας) υιοθέτησε ανοιχτά αυταρχικές θεολογικές έννοιες που συγκλόνισαν πραγματικά πολλούς πρώην θαυμαστές του[55].

Ο Bahro είναι επίσης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου, όπου διευθύνει σεμινάρια στα οποία συνήθως παρατηρείται συνωστισμός. Στο Humboldt, κατέχει την έδρα της «κοινωνικής οικολογίας» και αναφέρεται στην «επιστήμη» του μ' αυτό ακριβώς το όνομα. Φυσικά, το έργο του Bahro δεν πρέπει να συγχέεται με την κοινωνική οικολογία που συνέλαβε και ανέπτυξε ο Murray Bookchin. Μολονότι οι δύο θεωρητικοί συμφωνούν στο ότι οι ταξικές αντιφάσεις δεν είναι οι αποκλειστικές κοινωνικές αντιφάσεις, ο Bookchin θεωρεί την ιεραρχία σαν βασική, ενώ τονίζει τη σημασία των ταξικών συμφερόντων. Αντίθετα, ο Bahro τονίζει τη

---

52. Βλ. Bahro, συνομιλία, *Streitschrift*, ό.π..

53. Rudolf Bahro, *Connection* (Ιούλιος - Αύγουστος 1989), όπως αναφέρεται από την Ditfurth, *Feuer*, σελ 207-208.

54. Lernwerkstatt, *Rundbrief* No 13 (1990), πρόγραμμα του Lernwerkstatt του 1991.

55. Rudolf Bahro, *Logik der Rettung. Wer kann die Apokalypse aufhalten? - Ein Versuch uber die Grundlagen okologischer Politik* (Στουτγγάρδη και Βιέννη, 1987).

«συνείδηση της φυλής», που τη θεωρεί ότι έχει «πιο βαθιές ρίζες από την ταξική συνείδηση» μέσα στα πνευματιστικά «τρίσβαθα» ενός λαού. «Το εθνικό πρόβλημα είναι μια αντικειμενική πραγματικότητα», λέει ο Bahro, που έχει πολύ «πιο βαθιά βάση από το ταξικό πρόβλημα»[56].

Επιπλέον, ενώ η, συνεπέστατα διεθνιστική, κοινωνική οικολογία του Bookchin επιβεβαιώνει το Λόγο και το νατουραλισμό και επανειλημμένα έχει επικρίνει τον οικομυστικισμό και την οικοθεολογία, η εκδοχή της «κοινωνικής οικολογίας» του Bahro είναι ολοκληρωτικά σπιριτουαλιστική. Οταν, μάλιστα, προς τα τέλη του 1990, ο Bookchin μίλησε σ' ένα σεμινάριο στο οποίο τον είχε προσκαλέσει ο Bahro, ο Bahro είπε στον Bookchin ότι η δική του (του Bahro) «κοινωνική οικολογία» αποτελούσε, στην πραγματικότητα, μια απόπειρα σύνθεσης της κοινωνικής οικολογίας του Bookchin και της βαθιάς οικολογίας[57]. Κατά την άποψη του Bahro, η πολιτική σήμερα πρέπει να έχει σαν βάση σπιριτουαλιστικές αξίες, διότι «αν (η πολιτική) δεν επιστρέψει στην πνευματική πηγή της δεν θα είναι άξια του ονόματός της»[58]. Οσοι αντιπαραθέτουν το σπιριτουαλισμό με την πολιτική διαπράττουν βασικό λάθος, ισχυρίζεται ο Bahro, διότι τα παγκόσμια οικολογικά προβλήματα, στην πραγματικότητα, αποτελούν υλική αντανάκλαση μιας εσωτερικής πνευματικής «ασθένειας» η οποία προκαλεί το διαχωρισμό αυτό. Αυτό που μπορεί να σταματήσει την παγκόσμια οικολογική κρίση και να προετοιμάσει τον κόσμο για μια νέα πολιτική τάξη πραγμάτων δεν είναι παρά μια θρησκευτικής υφής «πολιτική της συνείδησης» δηλαδή η εμφύτευση σπιριτουαλιστικών ιδεών[59].

Η σπιριτουαλιστική προσέγγιση του Bahro, έχει μια καθαρά εθνο-πολιτιστική διάσταση. Ο Bahro αναφέρεται στους λαούς σαν αυτοί να έχουν κάποια μοναδική σπιριτουαλιστική «ουσία», αδιάλυτη και αδιάφθαρτη στο χρόνο[60]. Ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη «γερμανική ουσία» *(deutsche Wesenheit)* και τις ποικίλες εκδηλώσεις της στο υλικό πεδίο[61]. Η γερμανική «ουσία» απαιτεί, κατα τον ίδιο, ότι η προσέγγιση της οικολογικής κρίσης πρέπει να ενσωματώνει τον σπιριτουαλισμό, ιδιαίτερα δε τη μυστικιστική παράδοση που προέρχεται από τον Meister Eckhart, τον οποίο «εμείς οι Γερμανοί θα πρέπει να διαβάσουμε»[62]. Ο Bahro αντιπαραθέτει αυτή τη «*γερμανική*

56. Bahro, συνομιλία, *Streitschrift,* ό.π..
57. Η συγγραφέας του άρθρου αυτού ήταν παρούσα στη συνομιλία αυτή.
58. Rudolf Bahro, «Rette sich, wer kann» ein Interview mit Rudolf Bahro, *Connection* 5:8 (1989), σελ. 18-19, όπως αναφέρεται από τον Niedenfuhr, «New Age», ό.π..
59. «Die Logik der Selbstausrottung», ein Interview mit Rudolf Bahro, *Magazin 2.000* 11: 81-82 (1989), σελ. 64, όπως αναφέρεται από τον Niedenfuhr, «New Age», ό.π..
60. Βλ. Niedenfuhr, «New Age», σελ. 147-48.
61. Rudolf Bahro, «Losung des Schattens und okologische Kulturentwurf», *Connection,* 6:2 (1990), σελ. 65, όπως αναφέρεται από τον Niedenfuhr, «New Age», ό.π..
62. Bahro, *Logik,* σελ. 153.

κληρονομιά»[63] με το σοσιαλισμό και το Διαφωτισμό, κλίνοντας σαφώς υπέρ της γερμανικής κληρονομιάς.

Οπως επισημαίνει ο αντιφασίστας Peter Kratz, φαίνεται ότι ο Bahro καθόλου δεν ανησυχεί για το γεγονός ότι ο μυστικιστικός γερμανισμός του μοιάζει πολύ με τον μυστικιστικό γερμανισμό του *Volkisch* κινήματος[64]. Στην πραγματικότητα ο Bahro συνειδητά συντάσσεται με το *Volkisch* κίνημα —ο ίδιος άλλωστε, όπως λέει, αναζητεί μια «αφύπνιση του *Volk*»[65]— καθώς επίσης και με τη Συντηρητική Επανάσταση ενάντια γενικά στο Διαφωτισμό[66]. Πράγματι, ο Bahro, μεταξύ άλλων, επικρίνει τους Πράσινους επειδή δεν «έδωσαν τη δέουσα προσοχή στο *Volkisch* κίνημα»[67]. Ο κριτικός Peter Kratz προειδοποιεί ότι αυτό προσδίδει στην προσέγγιση του Bahro «*τις ίδιες δυνατότητες* πολιτικής καταστροφής που εμπεριείχε και το *Volkisch* κίνημα — πράγμα βέβαια που ελάχιστα θα ευχαριστούσε τον Bahro, όσο, αντίστοιχα, θα είχε ευχαριστήσει και τους πρωτεργάτες του *Volkish* κινήματος»[68].

«Ουσίες», όπως η «γερμανική ουσία» δεν μπορούν να παραμένουν στο πνευματικό πεδίο, πρέπει να εκδηλωθούν στη συγκεκριμένη πραγματικότητα — μ' άλλα λόγια στην πολιτική, στην ιστορία και την κοινωνία. Σε χτυπητή αντίθεση με τον ελευθεριακό κοινοτισμό του Bookchin, στην πρόταση του Bahro αυτές οι εκδηλώσεις της «ουσίας» δε θα πάρουν τη μορφή δημοκρατικών θεσμών, εφ' όσον, «το να πούμε ότι θα δημιουργήσουμε δημοκρατία της βάσης τώρα, μεταξύ αυτών των λύκων, είναι καθαρή Schickimicki (δηλαδή ανοησία)»[69]. Ο Bahro επικρίνει τη δημοκρατική διαδικασία που τη θεωρεί απλώς σαν «μέτρημα κουκιών» και προτιμά μια πνευματική συναινετική διαδικασία για τη λήψη των αποφάσεων[70]. Μολονότι ο Bahro δέχεται οικονομική υποστήριξη για ένα οικο-κοινοτικό πρόγραμμα από την πολιτεία της Σαξονίας (χάρις κυρίως στο φίλο του και επισκέπτη λέκτορα στο Πανεπιστήμιο του Humboldt, Σάξονα υπουργό -πρόεδρο, Kurt Biedenkopf), εντούτοις, απορρίπτει το κράτος: «η ισχύς του νόμου της κοινωνίας», υποστηρίζει ο Bahro, «δεν πρέπει πλέον να βασίζεται στο κράτος, ή σε οποιεσδήποτε άλλες υπάρχουσες δυνάμεις

63. Bahro, *Logik*, σελ.335, η έμφαση είναι του ίδιου.

64. Peter Kratz, «Bahros «Grune Adolfs»: Die «Neue Rechte» an der Berliner Humboldt-Universitat», αναδημοσιευμένο στο *A-Kurier* (Βερολίνο), 41 (1993), σελ. 6-15.

65. Bahro, *Logik*, σελ. 391.

66. Bahro, *Logik*, σελ. 67-70. Σχετικά με τη Συντηρητική Επανάσταση, βλ. Stern, *Cultural Despair*, passin.

67. Bahro, συνομιλία, *Streitschrift*, ό.π..

68. Kratz, « Grune Adolfs», σελ. 6.

69. Αναφέρεται από τον Dietmar Pieper, στο άρθρο του «Schickimicki unter Wolfen», στο περιοδικό *Der Spiegel* 26 (22 Ιουνίου 1992), σελ.62-63. Βλ. επίσης Bahro, *Logik*, σελ. 344-481.

70. Rudolf Bahro, *Uber Kommunitare Subsistenzwirtschaft und ihre Startbedingungen in die neuen Bundeslander»*, μελέτη εργασίας, σελ.10, (όπως αναφέρεται από τον Kratz, «Grune Adolfs», σελ. 9).

που έχουν ακόμη μικρότερη νομιμοποίηση»[71].

Παρά τις αντι-κρατιστικές αυτές θέσεις, που ίσως τον εμφανίζουν ελκυστικά αντιαυταρχικό, ο Bahro, όπως και πολλοί της «Νέας» Δεξιάς, πιστεύει ανοιχτά ότι η οικολογική κρίση μπορεί να επιλυθεί μόνο με αυταρχικά μέσα. Ετσι, τάσσεται υπέρ μιας σπιριτουαλιστικής και ελιτίστικης «κυβέρνησης σωτηρίας» (Rettungsregierung), ή υπέρ ενός «κράτους του Θεού» (Gottesstaat)[72], που θα κυβερνά μια «νέα πολιτική εξουσία στο ανώτατο επίπεδο: ένας οικολογικός Ηγεμόνας»[73]. Ο «Ηγεμών», που προφανώς μπορεί να έχει συλλογική οντότητα, θα αποτελεί μια σπιριτουαλιστική ελίτ, μια ολιγαρχία υπόλογη μόνο απέναντι στο Θεό. Ως «φωνή του Θείου»[74], αυτή η ελίτ-γκουρού θα υπαγορεύει το νόμο του Θεού και της φύσης, για να μεταβάλλει τη σημερινή κοινωνία σε μια τάξη, «σύμφωνη προς τη φύση»[75], που ο Bahro θεωρεί επιθυμητή.

Ο κόσμος δε θα πρέπει να φοβάται της έλευση αυτού του «Ηγεμόνα», λέει ο Bahro, εφ' όσον «χρειάζεται λίγη οικο-δικτατορία» για να αντιμετωπίσουμε σήμερα τα προβλήματά μας[76]. Εκτός αυτού, «είναι τελείως αδιάφορο αν αυτός (ο ηγεμόνας) θα είναι άνδρας ή γυναίκα», μας διαβεβαιώνει, «είναι πρόβλημα δομής. Κι αυτή είναι η *γερμανική* στιγμή στο Πράσινο κίνημα»[77]. Επομένως, αυτό που αποτελεί σήμερα επιτακτική ανάγκη είναι να δημιουργηθεί μια ευρύτερη σπιριτουαλιστική συνείδηση στον πληθυσμό, διότι «χωρίς πνευματικό προσδιορισμό, δεν πρόκειται να υπάρξει μια νέα απολυτρωτική θεσμοποίηση», δεν πρόκειται δηλαδή να υπάρξει «Ηγεμόνας»[78]. Θα πρέπει προφανώς να επιχαίρουμε για το γεγονός ότι «παρ' όλη την κακή εμπειρία... οι πιο ισχυρές πολιτικο-ψυχολογικές διαθέσεις του λαού μας» κάνουν «τους Γερμανούς να ανταποκρίνονται περισσότερο θετικά από άλλους λαούς στην ιδέα της χαρισματικής ηγεσίας»[79].

Να απελευθερώσουμε τις «φαιές πτυχές» του γερμανικού χαρακτήρα

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά, ο Bahro δεν απέκρυψε το γεγονός ότι ασπαζόταν το πνευματικό περιεχόμενο του φασισμού για τη «σωτηρία» της φύσης

71. Bahro, *Logik*, σελ. 363.
72. Βλ. για την κυβέρνηση σωτηρίας, το βιβλίο του Bahro *Logik der Rettung*. Για το «κράτος του Θεού», βλ. το άρθρο του Pieper, «Schickimicki», ό.π.
73. Bahro, *Logik*, σελ. 325.
74. Bahro, *Logik*, σελ. 491.
75. Bahro, *Logik*, σελ. 59.
76. Αναφέρεται από την Ditfurth, *Feuer*, σελ. 206.
77. Bahro, συνομιλία, *Streitschrift*, ό.π..
78. Bahro, *Logik*, σελ. 64.
79. Bahro, *Logik*, σελ. 344-45.

και της ανθρωπότητας. Στο βιβλίο του *Η Λογική της Σωτηρίας* διατυπώνει το εξής ερώτημα: «Υπάρχει, αλήθεια, πιο αξιόμεπτη σκέψη από ένα νέο 1933; Αλλά ακριβώς αυτό είναι που μπορεί να μας σώσει! Το οικολογικό και ειρηνιστικό κίνημα είναι το πρώτο λαϊκό γερμανικό κίνημα μετά το ναζιστικό. Πρέπει να «συν-απολυτρώσει» (miterlosen) το Χίτλερ»[80]. Στην πραγματικότητα, «το ναζιστικό κίνημα αποτέλεσε, μεταξύ άλλων, μια πρώτη ανάγνωση του οικολογικού κινήματος»[81]. Οι Γερμανοί πρέπει να ανακαλύψουν «το θετικό στοιχείο που μπορεί να είναι θαμμένο μέσα στο ναζιστικό κίνημα» και να το διεκδικήσουν εκ νέου, λέει ο Bahro, «διότι, εάν δεν το πράξουμε, θα παραμείνουμε αποκομμένοι απ' τις ρίζες μας, τις ρίζες απ' τις οποίες θα αναπτυχθεί αυτό που θα μας σώσει»[82]. Σήμερα, πρέπει να «απελευθερώσουμε τις «φαιές πτυχές» του γερμανικού χαρακτήρα»[83]. Γεγονός είναι, υποστηρίζει ο Bahro, ότι τώρα «ξεπηδά από τα βάθη της ψυχής του *Volk* η κραυγή για έναν Πράσινο Αδόλφο»[84].

Οταν οι επικριτές του Bahro τον μέμφονται γι' αυτή τη θέση, αυτός απαντά ότι δεν εννοεί τον Αδόλφο *Χίτλερ*. Κατά τον Bahro, το ίδιο το γεγονός ότι οι αριστεροί επικριτές του νομίζουν ότι εννοεί το Χίτλερ δείχνει ότι η αριστερά «αντιδρά μόνο με το φόβο, αντί να προσπαθήσει να καταλάβει ότι ένας Πράσινος Αδόλφος θα είναι ένας εντελώς διαφορετικός Αδόλφος απ' αυτόν που γνωρίσαμε»[85]. Οπως επισημαίνει όμως ο Peter Kratz, ο ίδιος ο Bahro αποφεύγει να διευκρινίσει τι ακριβώς θα είναι αυτός ο «Πράσινος Αδόλφος»: ίσως η προσωποποίηση του *Führer*, ίσως μια σπιριτουαλιστική ελίτ, ή ίσως κάποια εσώτερη αυτο-παραδοχή ότι όλοι μέσα μας φέρουμε έναν πιθανό «Πράσινο Αδόλφο», στον οποίο και πρέπει να υποταχτούμε εκούσια μέσω μιας σπιριτουαλιστικής ενδοσκόπησης. Αλλά κι αυτή ακριβώς η ασάφεια, που διακρίνει τον Bahro, αποτελεί πηγή ανησυχίας. Ο Kratz πιστεύει ότι ο Bahro πραγματικά εννοεί έναν προσωποιημένο *Führer*, όπως άλλωστε δείχνει το γεγονός ότι επικαλείται το μύθο του «κοιμώμενου αυτοκράτορα»[86]. Δηλαδή, την εθνικιστική αντίληψη ότι ο Αυτοκράτωρ Μπαρμπαρόσα κοιμάται στο βουνό Kyffhauser και κάποια μέρα θα επιστρέψει, ως ο *Führer*, που θα σώσει τη Γερμανία από τα δεινά της[87] — μια ιδέα που αποτελεί επίσης θεμελιώδη λίθο της ναζιστικής αρχής του *Führer*.

---

80. Bahro, *Logik*, σελ.346. Βλ. επίσης Robert Jungk, «Sein Kampf: Kritik an *Logik der Rettung*» στην *Tageszeitung* (10 Οκτ. 1987).
81. Bahro, *Logik*, σελ. 350.
82. Bahro, *Logik*, σελ. 461
83. Bahro, *Logik*, σελ. 399.
84. Bahro, συνομιλία, *Streitschrift*, ό.π..
85. Bahro, συνομιλία, *Streitschrift*, ο.π.
86. Bahro, *Logik*, σελ. 347.
87. Σχετικά με το μύθο του «κοιμώνενου αυτοκράτορα» βλ. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium: Revolutionary Millennarians and the Mystical Anarchists of the Middle Ages*, αναθ. έκδ., (1961, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Oxford Univ. Press, 1970), κεφ. 6-7.

Για τον Bahro, αυτός ο *Führer* θα πρέπει σαφώς να είναι ένας σπιριτουαλιστικός ηγέτης. Προλογίζοντας ένα βιβλίο του συναδέλφου του Jochen Kirchhoff, ο Bahro υποστηρίζει ότι ο εθνικοσοσιαλισμός είχε τους σωστούς πνευματικούς στόχους: επιδίωξε να φανερώσει τη «γερμανική ουσία» στο υλικό πεδίο. Απλώς έσφαλε ως προς την εκτέλεση του σχεδίου, διότι κατ' αρχήν ήταν πολύ βίαιος. Αλλά κι αυτό είναι κατανοητό εφ' όσον ο εθνικοσοσιαλισμός, που αναδύθηκε στη δεκαετία του '20, έπρεπε να πραγματοποιήσει την πρώτη πραγματική πνευματική εξέγερση εναντίον της συντριπτικής υπεροχής του υλισμού της εποχής εκείνης. Επομένως, η υλιστική σκέψη της εποχής της Βαϊμάρης, ενάντια στην οποία εξεγέρθηκε ο εθνικοσοσιαλισμός, ήταν η πραγματική αιτία της ναζιστικής υλικής «βιαιότητας» — δηλαδή της μαζικής δολοφονίας[88].

Η υλιστική σκέψη του μοντερνισμού της Βαϊμάρης, υποστηρίζει ο Bahro, απέναντι στην οποία ορθώς αντιτάχτηκαν οι ναζιστές, αποτελεί σήμερα την άμεση αιτία της οικολογικής κρίσης. Μόνο ο εκπνευματισμός της συνείδησης μπορεί να επικρατήσει επί του υλισμού, που καταστρέφει τη βιόσφαιρα. Εξ ου και οι Γερμανοί σήμερα δεν έχουν άλλη εναλλακτική λύση από το να επικαλούνται τις πνευματικά «βαθιές δυνάμεις» του ναζιστικού κινήματος — ώστε «να είμαστε παρόντες μ' ολόκληρο το δυναμικό μας»[89].

Η διαδικασία, όμως, αυτή πρέπει να αποτελέσει μια αυστηρά σπιριτουαλιστική προσπάθεια: για τον Bahro, η προβολή συγκεκριμένης πολιτικής αντίστασης στο υλικό πεδίο, αποτελεί, η ίδια, συστατικό στοιχείο του υλιστικού εκκοσμικευμένου συστήματος, έκφραση αρνητικής πνευματικότητας. Οσοι εμπλέκονται σήμερα στην πολιτική στο υλικό πεδίο, υποστηρίζει ο Bahro, στην πραγματικότητα, προσομοιάζουν με τους ναζιστές! Είναι αλήθεια ότι οι ναζιστές έπρεπε να παλέψουν στη δεκαετία του '20, αλλά τουλάχιστον είχαν τις ορθές πνευματικές ιδέες. «Η εξέγερση, όμως, (στις σημερινές συνθήκες) έχει φασιστικό χαρακτήρα. Δηλαδή δεν απολυτρώνει (rettet) απολύτως τίποτα»[90]. Επομένως, όπως ορθώς επισημαίνει ο Niedenfuhr, το θρησκευτικό σύστημα του Bahro κάθε άλλο παρά συνθέτει την πνευματικότητα με την πολιτική. Απλώς εξαλείφει την πολιτική δράση[91].

Οι επικριτές του Bahro, αηδιασμένοι από τις παραπάνω ιδέες, κατήγγειλαν το βιβλίο του *Η Λογική της Σωτηρίας* σαν φασιστικιστικό η «φαστιστοειδές» — δυνητικά φασιστικό. Ο Bahro απαντά στους επικριτές του λέγοντας ότι αυτός ο «λιπό-

88. Οπως συνοπτικά επισημαίνει ο Niedenfuhr, «New Age», σελ. 149.

89. Rudolf Bahro, πρόλογος στο βιβλίο του Jochen Kirchhoff, *Nietzsche, Hitler und die Deutschen: Die Perversion des Neuen Zeitalters* (Βερολίνο, 1990), όπως αναφέρεται από τον Niedenfuhr, «New Age», σελ. 150.

90. Στο ίδιο.

91. Niedenfuhr, «New Age», σελ. 150.

92. Bahro, *Logik,* σελ. 346.

ψυχος αντιφασισμός» «αρνείται» να «αναζητήσει τη δύναμη που είναι κρυμμένη μέσα στο φαιό κίνημα»[92]. Ακριβώς επειδή η αριστερά απορρίπτει τις διοράσεις του σπιριτουαλισμού, ουδέποτε θα μπορέσει να αντιληφθεί την αναγκαιότητα των *Volkisch* αυταρχικών δομών και επομένως ουδέποτε θα μπορέσει να δώσει υλική μορφή στη «γερμανική ουσία», πιστεύει ο Bahro. Και στο βιβλίο του που εξέδωσε κατόπιν, με τίτλο *Ruckkehr*, δίνει την εξής περαιτέρω απάντηση:

> «Μπορεί να είναι διδακτικό το γεγονός ότι υπήρχε μια ισχυρή πτέρυγα στο ναζιστικό κίνημα που ήθελε να είναι κοινωνικά και πολιτιστικά επαναστατική. Η πτέρυγα βέβαια αυτή δεν κατάφερε να εδραιώσει τη θέση της και το κίνημα του Χίτλερ τελικά τέθηκε στην υπηρεσία ενός αναγεννημένου γερμανικού καπιταλισμού... Δεν είναι πια επιτρεπτό ο φασισμός να αποτελεί θέμα ταμπού».

Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο φασισμός κάθε άλλο παρά «θέμα ταμπού» υπήρξε στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Αντίθετα, αποτέλεσε θέμα μεγάλων συζητήσεων. Αυτό που σωστά απορρίφθηκε — πράγμα που δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ταμπού εφ' όσον το ταμπού απ' τη φύση του προκαλεί την παραβίαση και το σπάσιμό του — είναι η συμπάθεια προς τους ναζιστές. Αλλά ο Bahro συνεχίζει:

> «Δεν μπορώ να αποκλείσω την πιθανότητα ότι, προς τα τέλη της δεκαετίας του '20, άνετα θα μπορούσα να είχα προσχωρήσει στο ναζιστικό κίνημα. Και είναι σημαντικό να είμαστε έτοιμοι να κάνουμε αυτή την ερώτηση. Αναφορικά με το τι θα συνέβαινε αργότερα, δεν γνωρίζω. Υπήρξαν άτομα που αποχώρησαν από το ναζιστικό κίνημα πριν το 1933. Υπήρξαν άλλοι που είδαν το φως λόγω της υπόθεσης Rohm. Ορισμένοι πέρασαν στην αντίσταση, άλλοι εκτελέστηκαν. Αλλά υποτίθεται ότι δεν πρέπει να φανταζόμαστε τι θα κάναμε τότε, εμείς οι ίδιοι. Εγώ όμως ήμουν και είμαι έτοιμος να αντιμετωπίσω τέτοια ερωτήματα. Νομίζω πως αν θέλουμε να είμαστε σοβαροί ως προς τη δημιουργία ενός λαϊκού κινήματος για το ξεπέρασμα της οικολογικής κρίσης κι αν πράγματι επιθυμούμε να αντιμετωπίσουμε κατάματα αυτό που βγαίνει σήμερα στην επιφάνεια, θα πρέπει να καταλάβουμε τι ήταν αυτό που βρήκε τότε έκφραση και τι είναι αυτό που ζητά σήμερα μια άλλη, καλύτερη, έκφραση. Κι αυτό μπορεί να συμβεί μόνο αν έχουμε επίγνωση των οποιοδήποτε μηχανισμών που βρίσκονται μέσα μας, των αντιδράσεων αγανάκτησής μας, της απλής εξέγερσης αντί της επανάστασης»[93].

Μια στάση σαν την παραπάνω, που παρουσιάζεται μάλιστα σαν θαρραλέα διερεύνηση της «γερμανικής ουσίας», δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να δίνει την άδεια στους

---

93. Rudolf Bahro, *Ruckkehr: Die In-Welf krise als Ursprung der Weltzerstorung* (Φραγκφούρτη, Horizonte Verlag / Βερολίνο, Altis Verlag, 1991), σελ. 24-25.

ανθρώπους να βλέπουν τον εαυτό τους ως ναζιστές, φρικτή βέβαια προοπτική σε κάθε εποχή και, ιδιαίτερα, σήμερα, όταν οι νεοναζιστικές επιθέσεις κατά των ξένων, σε μικρές και μεγάλες πόλεις της Γερμανίας, έχουν γίνει πλέον ρουτίνα και τα φασιστικά κόμματα σημειώνουν εκλογικές νίκες.

Ορισμένοι συνεργάτες του Bahro ενισχύουν τη σοβαρή υποψία ότι όταν μιλάει για ένα «Πράσινο Αδόλφο» αναφέρεται, στην πραγματικότητα, σ' ένα νέο *Führer*. Για παράδειγμα, ένας συνάδελφός του που διδάσκει στο Lernwerkstatt, ο Rainer Langhans, πρώην αναρχίζων «άγριος» του γερμανικού SDS, γράφει σήμερα ότι:

> «η πνευματικότητα στη Γερμανία ονομάζεται Χίτλερ. Και μόνο όταν κανείς έχει προχωρήσει λίγο πιο μπροστά, μπορεί να πάει πέρα απ' αυτό. Ομως, μέχρι τότε, πρέπει κανείς να επαναδιεκδικήσει την κληρονομιά του... όχι με την έννοια του εκλεπτυσμένου αντιφασισμού που αποκλείει ο,τιδήποτε άλλο, αλλά με την έννοια περαιτέρω ανάπτυξης αυτού που προσπάθησε να κάνει ο Χίτλερ...αυτός ο άχρηστος Διαφωτισμός, που ορθώνει φράγματα απέναντι στα αποκαλούμενα «ξεσπάσματα του ανορθολογισμού» είναι στην πραγματικότητα απλώς καταγέλαστος σαν αντιφασιστικό σύνδρομο... πρέπει να είμαστε, ούτως ειπείν, οι καλύτεροι φασίστες»[94].

Και ένας άλλος συνάδελφος του Bahro στο Lernwerkstatt, ο Jochen Kirchhoff, προσθέτει: «ο εθνικοσοσιαλισμός ήταν μια αδέξια απόπειρα να θεραπεύσει τον κόσμο... και να εδραιώσει την πολιτική στο πνευματικό στοιχείο»[95].

Ο Bahro προσκάλεσε να μιλήσει στο σεμινάριο που οργανώνει στο Πανεπιστήμιο του Humboldt τον Wolfgang Deppert, που διετέλεσε αρχηγός της ρατσιστικής *Volkisch* σέκτας με τον τίτλο Γερμανική Ενωτική Θρησκευτική Κοινότητα (DUR). Κι αυτό, παρά το γεγονός ότι ο Deppert, προς τα τέλη του 1990 επέτρεψε τη δημοσίευση, σ' ένα από τα περιοδικά του, άρθρου της πριγκίπισσας Marie-Adelheld Reuss-zur Lippe, η οποία, στη δεκαετία του '20, είχε ιδρύσει την οργάνωση «Βόρειος Κρίκος» κι αργότερα υπήρξε στενή πολιτική συνεργάτιδα και έμπιστη του υπουργού Γεωργίας του Γ' Ράιχ, Walther Darre, που την αποκαλούσε «η μικρή μου αδελφή». Το 1985, η πριγκήπισσα διεύθυνε το περιοδικό *Bauernschaft* (Αγροτιά), που εκδότης του είναι ο Thies Christophersen, ο περιβόητος συγγραφέας του ποταπού φυλλαδίου *Die Auschwitz Luge* (Το ψέμα του Αουσβιτς) που κυκλοφόρησε το 1973[96]. Ο Deppert μίλησε στο σεμινάριο του Bahro για φιλοσοφία και επιστήμη.

---

94. Ολα τα αποσπάσματα για τον Langhans αναφέρονται από τον Niedenfuhr στο «New Age», σελ. 146.

95. Kirchhoff, *Nietzsche, Hitler*, ό.π., σελ.26, όπως αναφέρεται από τον Niedenfuhr, «New Age», σελ. 152. Ο Bahro έγραψε τον πρόλογο του βιβλίου αυτού.

96. Σχετικά με τον Cristophersen και την άρνηση του Ολοκαυτώματος γενικά βλ. π.χ., Roger Eatwell, «The Holocaust Denial: A Study in Propaganda Technique», στο βιβλίο των Luciano Cheles, Ronnie Ferguson, and Michalina Vaughan (επιμ.), *Neo- Fascism in Europe* (Essex, Longman Group, UK Limited, 1991).

Αλλά ό,τι και να συνέβει σ' εκείνη τη διάλεξη η συμβολή του Bookchin στο σεμινάριο στο Humboldt, όπου είχε προσκληθεί στις 21 Νοεμβρίου 1990, δεν ήταν καθόλου ευχάριστη για τους οικοδεσπότες του. Ο Bahro είχε ζητήσει από τον Bookchin να διαπραγματευθεί ερωτήματα όπως, «ποια είναι η εναλλακτική λύση απέναντι στην οικολογική καταστροφή: η απελευθέρωση από την κυριαρχία ή μια οικολογική δικτατορία;». Σ' αυτό το ερώτημα ο Bookchin απάντησε ότι «μια οικολογική δικτατορία δε θα ήταν οικολογική — απλώς θα αποτελείωνε τον πλανήτη. Θα ήταν η εξύμνηση του κοινωνικού ελέγχου, της χειραγώγησης, της αντικειμενοποίησης των ανθρώπινων όντων, η άρνηση της ανθρώπινης ελευθερίας και της αυτοσυνείδησης στο όνομα των οικολογικών προβλημάτων... Μια «οικολογική» δικτατορία είναι εξ ορισμού αντιφατική, σχήμα οξύμορο».

Οταν ο Bookchin τέλειωσε την παρουσίαση του θέματος, ο Bahro του υπέβαλε την εξής ερώτηση:

BAHRO: Τονίζεις τόσο πολύ τη θετική πλευρά της ανθρώπινης φύσης —συνεργασία και τα συναφή— που, αν αυτό ήταν αλήθεια, θα ήταν απίθανο να γυρίζουμε ξανά και ξανά στον εγωϊσμό και τον ανταγωνισμό. Θεωρείς την ανθρώπινη φύση καθοριστικά θετική. Πολύ συχνά, όμως, αποδείχτηκε ικανή για το χειρότερο μάλλον, παρά για το καλύτερο. Συχνότατα, οι θεσμοί που δημιούργησε το ανθρώπινο είδος ενείχαν ιεραρχία και κυριαρχία. Και το γεγονός αυτό πρέπει να εδράζεται στην ανθρώπινη φύση...Οταν μιλάς για ορθολογικότητα, *Geist*, την πλήρως αναπτυγμένη ικανότητα του να είναι κανείς ανθρώπινος, ελάχιστα αντιμετωπίζεις αυτή την πλευρα — τη «σκοτεινή πλευρά» του ανθρώπου. Ομως είναι αυτή η *Geist*, η ορθολογικότητά μας, που μας κάνει ικανούς να κυριαρχούμε. Δε θέλεις να αντιμετωπίσεις την πλευρά αυτή σαν θεμελιακή...

BOOKCHIN: Καθόλου δεν παραγνωρίζω τη «σκοτεινή πλευρά» της ανθρωπότητας... Αλλά, εάν η «σκοτεινή πλευρά» υπάρχει παντού, τότε γιατί ήταν αναγκαίο να εκφραστεί σε θεσμούς του πιο βάρβαρου είδους; Γιατί έπρεπε να υπάρχει καταναγκασμός; Γιατί η «σκοτεινή πλευρά» πρέπει πάντα να θεσμοποιείται μέσω της βίας, μέσω των προλήψεων, μέσω του φόβου, μέσω των απειλών και μέσω ιδεολογιών της πιο βάρβαρης υφής;... Αναμφίβολα υπάρχει «σκοτεινή πλευρά» στην ανθρώπινη ιστορία... Αλλά είναι πολύ δύσκολο να βρεθούν βιολογικοί λόγοι που καθορίζουν τη «σκοτεινή πλευρά». Διότι, αυτή η «σκοτεινή πλευρά» πάντα λειτουργούσε μέσω των θεσμών μιας μειοψηφίας, που βασίστηκε στη βία και εξαρτιόταν από την προπαγάνδα, τις προλήψεις και τα χειρότερα πράγματα που μπορεί να επινοήσει ο ανθρώπινος νους, για να καταπιέσει εκατομμύρια και εκατομμύρια άλλων ανθρώπων.

BAHRO: Δεν έχει όμως αυτή η «σκοτεινή πλευρά» *φυσικά* θεμέλια;

BOOKCHIN: Ανακύπτει απ' τα *κοινωνικά* θεμέλια... Εάν η «σκοτεινή πλευρά» είναι φυσική, τότε πώς συμβαίνει σ' όλες τις μεγάλες επαναστάσεις που γνωρίζουμε ο κόσμος να δείχνει τόσο ελεύθερος από οποιεσδήποτε προκαταλήψεις; Γνωρίζουμε ότι ο κόσμος αυτός ήταν πρόθυμος να εμπιστευθεί, να δείξει φροντίδα, να αισθανθεί τον πόνο ακόμα και των κυρίων του — όταν αυτοί προσπάθησαν να τον καταπιέσουν λόγω της ανασφάλειας που ένιωθαν... Στις κοινωνίες πολεμιστών, για να μετατρέψεις τον έφηβο σε πολεμιστή πρέπει να τον υποβάλλεις σε πόνο. Πρέπει να τον κάνεις να υποφέρει για να γίνει αποδεκτός ως μέλος της κοινότητας των πολεμιστών... Δεν βλέπω τη «σκοτεινή πλευρά» της ανθρώπινης φύσης, αλλά τη «σκοτεινή πλευρά» της κοινωνικής φύσης.

Περιττό να σημειωθεί ότι μετά τη διάλεξη ο Bahro είπε στον Bookchin ότι δε θα τον ξανακαλούσε να μιλήσει.

Herbet Gruhl: Η «Οικολογία» του Κοινωνικού Δαρβινισμού

Ο Bahro ισχυρίζεται ότι αναζητά τις ρίζες της οικολογικής κρίσης στην «ασθένεια» των «Βόρειων λευκών». Ωστόσο, η άκρα δεξιά συχνότατα εντοπίζει τις ρίζες αυτές στους μη ευρωπαϊκούς λαούς και χρησιμοποιεί την «οικολογία» για να αντλεί ρατσιστικά επιχειρήματα εναντίον της μετανάστευσης από χώρες του Τρίτου Κόσμου. Στην «εθνοπλουραλιστική» έννοια της «Ευρώπης των πατρίδων» κάθε *Volk* (λαός) απαιτεί το δικό του ιδιαίτερο και οικείο περιβάλλον, το περιβάλλον της πατρίδας του, για να ευδοκιμήσει. Εξωθεν παρεμβάσεις —συμπεριλαμβανομένης και της μετανάστευσης— διαταράσσουν το φυσικό περιβάλλον, τη «φυσική οικολογία του *Volk*». Πολύ συχνά, η άκρα δεξιά ισχυρίζεται ότι υπερασπίζεται τις κουλτούρες μάλλον, παρά τις φυλές. Εάν οι ναζιστές καταδίωξαν όσους υποστήριζαν έμπρακτα την «ανάμιξη των φυλών» και επεδίωξαν να διατηρήσουν την «καθαρότητα της φυλής», οι σημερινοί φασίστες λένε ότι αντιτίθενται στην πολιτιστική ανάμιξη και επιδιώκουν να διατηρήσουν την κουλτούρα τους. Ετσι, το οικοφασιστικό κόμμα, το οποίο παραπλανητικά αποκαλείται Οικολογικό Δημοκρατικό Κόμμα (ökologische Demokratische Partei ή öDP), υποστηρίζει ότι όσοι πρόσφυγες αναζητούν άσυλο πρέπει να γίνονται αποδεκτοί από χώρες που ανήκουν στην ίδια *πολιτιστική* περιοχή με τους πρόσφυγες, τάσσεται δηλαδή υπέρ του *Heimat* και εναντίον της πολυπολιτιστικής συνύπαρξης»[97].

Το πόσο κίβδηλοι, όμως, είναι τέτοιοι ισχυρισμοί γίνεται προφανές όταν παρουσιάζονται με το μανδύα της «οικολογίας». Διότι η αντίληψη που έχει η άκρα δεξιά

97. Αναφέρεται στο Anti-EG Gruppe Koln, «Mit LebensschutzerInnen», σελ. 11 και 19.

για την οικολογία δεν είναι τίποτα άλλο παρά κοινωνικός Δαρβινισμός, η αντιδραστική δηλαδή ιδεολογία σύμφωνα με την οποία η βιολογία υπαγορεύει τη μορφή της κοινωνίας και ότι τα γονίδια μάλλον, παρά το περιβάλλον, καθορίζουν την κουλτούρα. Η «οικολογία» του κοινωνικού Δαρβινισμού μπορεί τότε να προβάλλει υποτιθέμενους «οικολογικούς» λόγους για να κρατά την πόρτα κλειστή στους μετανάστες και να επιβεβαιώνει την εθνοτική ή εθνική ταυτότητα — αποφεύγοντας έτσι τη χρησιμοποίηση ρατσιστικής ορολογίας.

Ο κοινωνικός Δαρβινισμός έχει βαθιές ρίζες στη γερμανική άκρα δεξιά. Οταν εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 19ο αιώνα, η μορφή που πήρε στη Γερμανία ήταν πολύ διαφορετική από τη μορφή που πήρε στην Αγγλία και την Αμερική. Ο γερμανικός κοινωνικός Δαρβινισμός (όπως και ο αγγλο-αμερικανικός) προέβαλε τους ανθρώπινους κοινωνικούς θεσμούς πάνω στον μη ανθρώπινο κόσμο, σαν «φυσικούς νόμους», και κατόπιν, επικαλείτο τους «νόμους» αυτούς, για να δικαιώνει την ανθρώπινη κοινωνική οργάνωση σαν «φυσική». Ακόμη, το ίδιο όπως και ο αγγλο-αμερικανικός κοινωνικός Δαρβινισμός, εφάρμοζε στην κοινωνία το αξίωμα της «επιβίωσης του ικανοτέρου». Ομως, ενώ κατά την αγγλο-αμερικανική αντίληψη, «ικανότερος» ήταν ο ατομικός επιχειρηματίας μέσα στην καπιταλιστική ζούγκλα, όπου κανείς παλεύει αιματηρά «με δόντια και με νύχια» για να επιβιώσει, στο γερμανικό κοινωνικό Δαρβινισμό επικράτησε συντριπτικά η ρατσιστική ερμηνεία του «ικανότερου». Επομένως, η «ικανότερη» φυλή, όχι μόνο θα επιβιώσει, αλλά πρέπει να επιβιώσει, εξαφανίζοντας όλες τις άλλες ανταγωνιστικές φυλές, στην «πάλη για την ύπαρξη». Οπως παρατηρεί ο ιστορικός Daniel Gasman:

> «Μπορούμε να πούμε ότι εάν ο Δαρβινισμός στην Αγγλία αποτέλεσε επέκταση του *Laissez-faire* ατομικισμού, που προβαλόταν από τον κοινωνικό κόσμο στο φυσικό κόσμο, στη Γερμανία, ο κοινωνικός Δαρβινισμός αποτέλεσε την προβολή του γερμανικού ρομαντισμού και του φιλοσοφικού ιδεαλισμού... Η μορφή που πήρε στη Γερμανία ο κοινωνικός Δαρβινισμός ήταν μια ψευδο-επιστημονική θρησκεία λατρείας της φύσης και μυστικισμού της φύσης, που συνδυαζόταν με αντιλήψεις περί ρατσισμού»[98].

Εφ' όσον ο κοινωνικός Δαρβινισμός φάνηκε να προμηθεύει μια «επιστημονική» βάση στο ρατσισμό, ο εθνικοσοσιαλισμός άντλησε σε μεγάλο βαθμό απ' αυτόν, για να διαμορφώσει το «επιστημονικό» έδαφος που θα στήριζε τον άγριο ρατσισμό του. Για παράδειγμα, ο Χίτλερ έγραψε στο βιβλίο του *Mein Kampf* (ο Αγών μου) ότι:

> «ο λαός οφείλει την υψηλότερη ύπαρξή του όχι στις ιδέες ολίγων τρελών ιδεολόγων, αλλά στη γνώση και αδίστακτη εφαρμογή των "άτεγκτων και άκαμπτων νόμων της φύσης". (Μεταξύ των «νόμων» αυτών είναι και ότι) «η φύση

98. Daniel Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism: Social Darwinism in Ernst Haeckel and the German Monist League* (Νέα Υόρκη, American Elsevier, Λονδίνο, Macdonald and Co, 1971), σελ. XXII - XXIII.

συνήθως παίρνει ορισμένες διορθωτικές αποφάσεις σε σχέση με τη φυλετική καθαρότητα των γήινων δημιουργημάτων της. Ελάχιστη αγάπη τρέφει για τα νόθα (μπασταρδεμένα) δημιουργήματα»[99].

Οι ναζιστές, για να εγκαταστήσουν το ολοκληρωτικό καθεστώς τους και να εφαρμόσουν τη γενοκτονία, εύκολα άντλησαν από την κοινή ιδεολογία ότι ο *Volk* «λαός») διαμεσολαβεί μεταξύ ατόμου και σύμπαντος, διαμορφώνοντας το άτομο κυρίως ως μέλος ενός ευρύτερου συνόλου, του «*Volk* συνόλου» ή της «*Volk* κοινότητας».

Είναι γνωστό ότι ο Ernst Haeckel πρώτος έπλασε το νέο όρο *οικολογία* στη δεκαετία του 1860. Είναι όμως λιγότερο γνωστό ότι ο ίδιος Haeckel υπήρξε ο κυριότερος εκπρόσωπος του κοινωνικού Δαρβινισμού στη Γερμανία στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, όπως δείχνει ο Daniel Gasman. Κατά συνέπεια, ο γερμανικός κοινωνικός Δαρβινισμός συζεύχτηκε σχεδόν αμέσως με την έννοια της οικολογίας. Ο Haeckel πίστευε επίσης στο μυστικιστικό ρατσισμό και τον εθνικισμό. Ετσι ο γερμανικός κοινωνικός Δαρβινισμός, απ' αρχής, ήταν μια πολιτική έννοια που έδωσε μια ψευδοβιολογική βάση στο ρομαντικό ρατσισμό και εθνικισμό. Πράγματι, όπως υποστηρίζει ο Gasman:

> «Ο κοινωνικός Δαρβινισμός στη Γερμανία, έχοντας ως πηγή έμπνευσης το ρατσισμό... όφειλε σχεδόν τα πάντα στον Haeckel... οι ιδέες του χρησίμευσαν για να ενοποιήσουν σε μια ολοκληρωμένη ιδεολογία τα ρεύματα και τις τάσεις του ρατσισμού, του ιμπεριαλισμού, του ρομαντισμού, του αντι- σημιτισμού και του εθνικισμού... Ο Haeckel ήταν αυτός που περιέβαλε με το κύρος της επιστήμης τις ουσιαστικά ανορθολογικές και μυστικιστικές ιδέες του *Volkism*»[100].

Ο ίδιος ο Haeckel υποστήριζε τη μεταφορά εννοιών, όπως «επιλεκτική αναπαραγωγή» και «φυλετική υγιεινή», από τη μη ανθρώπινη φύση στην ανθρώπινη κοινωνία.

Παρά το γεγονός ότι απ' την εποχή του Haeckel μέχρι σήμερα καλλιεργήθηκαν εντελώς διαφορετικές επιστημονικές έννοιες της οικολογίας, η «οικολογία», από την οποία αντλούν σήμερα οι οικοφασίστες, είναι ουσιαστικά ο κοινωνικός Δαρβινισμός του Haeckel. Ο πιο σημαντικός ίσως σήμερα «οικολόγος»-ρατσιστής, οπαδός του κοινωνικού Δαρβινισμού στη Γερμανία, είναι ο Herbert Gruhl[101], πρώην χριστιανοδημοκράτης βουλευτής. Το βιβλίο που εξέδωσε το 1975 με τίτλο *A Planet Is Plun-*

---

99. Adolf Hitler, *Mein Kampf* σε μετάφραση Ralllph Mannheim (Βοστώνη, 1943), σελ. 288, 400.

100. Gasman, *Scientific Origins,* σελ. XXIII.

101. Για κριτική των απόψεων του Gruhl βλ.: Anti-EG- Gruppe Koln, «Mit, LebensschutzerInnen und RassistInnen gegen EG und Kolonialismus? AnmerKungen zur oDP und anderen, BundnispartnerInnen, in der Kampagne '92», *okoLinX: Zeitschrift der okologischen Linken (okoLi)* 6, Ιούλ.-Αυγ.-Σεπτ. 1992, (μεταφρασμένο στα αγγλικά με τον τίτλο «Should We Work in Coalition with Right-to Lifers' and Racists?» *Green Perspectives* (αρ. 27, Αυγ. 1992) Antifa - Gruppe Freiburg und Volksfront gegen Reaktion, Fascismus and krieg, (επιμ.), *Beitrag zur Kritik des okologismus* και *Beitrag zur*

dered: The Balance of Terror of our politics έγινε αμέσως μπεστ σέλερ και περιέχει σαφή ερμηνεία της οικολογίας από τη σκοπιά του κοινωνικού Δαρβινισμού[102]. Στα τέλη της δεκαετίας του '70 και τις αρχές της δεκαετίας του '80, ο Gruhl συμμετείχε στο σχηματισμό των Γερμανών Πράσινων με μια ομάδα που ο ίδιος είχε ιδρύσει, την Green Action Future (GAZ). Ο Gruhl ήταν εκείνος που επινόησε το σύνθημα «Δεν είμαστε ούτε αριστεροί ούτε δεξιοί, είμαστε μπροστά», όπως μαρτυρούν οι Charlene Spretnak και Fritjof Capra[103]. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, μέσα στους κόλπους των Πράσινων διεξήχθη σκληρή πάλη, σχετικά με την κατεύθυνση που έπρεπε να πάρει το κόμμα των Πράσινων. Στη μάχη αυτή, όπου από τη μια μεριά ήταν οι ακροδεξιοί, συμπεριλαμβανομένης και της GAZ του Gruhl, και, από την άλλη, οι αριστεροί και κεντρώοι, τελικά επικράτησε η κεντρο-αριστερά που ανέλαβε και τον έλεγχο του κόμματος. «Στις ιδρυτικές φάσεις των Πράσινων», γράφει η Jutta Ditfurth, «το γεγονός ότι η ακροδεξιά και οι νεοφασίστες εμποδίστηκαν από το να αναλάβουν τον έλεγχο της οικολογικής πολιτικής, όπως υπήρξε πράγματι κίνδυνος εκείνη την εποχή, οφείλεται στον αγώνα των αριστερών τάσεων»[104].

Ο Gruhl, που βρέθηκε με τη χαμένη πλευρά, συνεπέρανε ότι οι Πράσινοι είχαν εγκαταλείψει τον «ενδιαφέρον τους για την οικολογία υπέρ μιας αριστερής ιδεολογίας της χειραφέτησης» και αποχώρησε από το κόμμα. Συνέχισε όμως να αγωνίζεται για τη δική του αντίληψη περί οικολογίας έξω απ' τις γραμμές των Πράσινων. Με τον ομοϊδεάτη του ακροδεξιό Baldur Springmann ίδρυσαν, το 1982, το Οικολογικό Δημοκρατικό Κόμμα (öDP) και έγραψαν οι ίδιοι το μεγαλύτερο μέρος των προγραμματικών του διακηρύξεων προσανατολίζοντας την οικολογία προς το φασισμό και επενδύοντας τη ρατσιστική πολιτική καθώς και την πολιτική περί πληθυσμού με μια «οικολογική» νομιμοποίηση. Το 1989, όταν το συνέδριο του öDP τόλμησε να ψηφίσει απόφαση που επίσημα διαχώριζε το κόμμα από το NPD και τους ρεπουμπλικάνους, αυτή η «αριστερή νίκη» δεν άρεσε καθόλου στον Gruhl που σύντομα αποχώρησε και από το öDP για να ιδρύσει μια άλλη δική του ομάδα. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 ο Gruhl εμφανίστηκε ως προσκεκλημένος ομιλητής σε διάφορες νεοναζιστικές εκδηλώσεις καθώς και άλλες εκδηλώσεις με θέμα την άρνηση του Ολοκαυτώματος[105] και συνεχίζει να εκδίδει βιβλία για την «οικολογία».

Η κοινωνική-δαρβινιστική «οικολογία» του Gruhl ανάγει τα ανθρώπινα όντα στα βιολογικά τους χαρακτηριστικά και εφαρμόζει τους «νόμους» της φύσης στην κοι-

---

Ideologie und programmatik der oDP (Κολωνία, GNN-Verlag, 1989 και Dittfurth, *Feuer*, σελ. 151-69.

102. Herbert Gruhl, *Ein Planet wird geplundert* (1975, επανέκδοση Franfurt/Main, 1987).
103. Charlene Spretnak and Fritjof Capra, *Green Politics* (Νέα Υόρκη, E.P.Dutton, 1984), σελ. 15.
104. Ditfurth, *Feuer*, σελ. 152. Η Ditfurth πιστεύει ότι σήμερα οι Πράσινοι δεν είναι τόσο αφοσιωμένοι στον αντιφασιστικό αγώνα όπως τότε.
105. Βλ. πχ. *tageszeitung* (Νοεμ. 7, 1991).

νωνία: «Ολοι οι νόμοι που ισχύουν για τη ζωντανή φύση γενικά ισχύουν επίσης και για τους ανθρώπους, εφ' όσον οι ίδιοι οι άνθρωποι αποτελούν μέρος της ζωντανής φύσης», υποστηρίζει ο Gruhl[106]. Αυτοί οι «φυσικοί νόμοι» υπαγορεύουν στους ανθρώπους την αποδοχή της σημερινής κοινωνικής τάξης πραγμάτων ως έχει. Κυριαρχία, ιεραρχία και εκμετάλλευση θα πρέπει να γίνουν αποδεκτές, εφ' όσον:

> «ο κύκνος είναι άσπρος χωρίς κανένας να τον έχει καθαρίσει. Το κοράκι είναι μαύρο και κάθε τι βρίσκεται στη φυσική του θέση με τη δική του σύμφωνη γνώμη. Κι αυτό είναι καλό. Ολες οι προσπάθειες που καταβάλλουν οι άνθρωποι... για οργανωμένη δικαιοσύνη είναι απλώς μάταιες»[107].

Οι άνθρωποι θα πρέπει να προσαρμοστούν στις υπάρχουσες συνθήκες αντί να καταβάλλουν μάταιες προσπάθειες για να τις αλλάξουν εφ' όσον «κάθε μορφή ζωής προσαρμόζεται σ' αυτό που δεν μπορεί ν' αλλάξει»[108].

Ο Gruhl πιστεύει ότι εάν η κοινωνία συσταθεί σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, οι κουλτούρες θα θέσπιζαν κανόνες εναντίον εκείνων που παρεκλίνουν από τις υπάρχουσες νόρμες, εφ' όσον:

> «στα άγρια μέρη του κυνηγιού, εάν ένα ζώο παραβιάσει τον άγραφο νόμο του κοπαδιού και απομακρυνθεί απ' αυτό, συνήθως πληρώνει το τίμημα της ανεξαρτησίας αυτής με την ίδια του τη ζωή»[109].

Επιπλέον, οι κουλτούρες θα πρέπει να κρατούνται σε απόσταση, ξεχωριστά η μια απ' την άλλη:

> «Οταν πολλές κουλτούρες ανακατεύονται σε μια περιοχή, το αποτέλεσμα είναι να βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους ή... να υποστούν εντροπία, να γίνουν δηλαδή ένα μίγμα, του οποίου η αξία μειώνεται με κάθε καινούργια ανάμιξη, μέχρις ότου σε τελευταία ανάλυση να μην έχει πια καμιά απολύτως αξία...ο νόμος της εντροπίας, που τον συναντούμε ιδιαίτερα στην οικολογία, ισχύει επίσης σε σχέση με τις ανθρώπινες κουλτούρες»[110].

Ετσι, κατά τον Gruhl, ο πολιτιστικός διαχωρισμός θεμελιώνεται, επίσης, στο «φυσικό νόμο». Ο ίδιος πιστεύει ότι στα χρόνια που έρχονται οι κουλτούρες στον πλανήτη μας θα εμπλακούν σ' έναν οξύτατο ανταγωνισμό επιβίωσης πάνω στα μέσα της ζωής, σε μια πάλη ύπαρξης κοινωνικού-δαρβινιστικού χαρακτήρα:

---

106. Αναφέρεται στο Autifa - Gruppe Freiburg, *Beitrag*, σελ. 30
107. Herbert Gruhl, *Das irdische Gleichgewicht* (Μόναχο, 1985), σελ. 127, όπως αναφέρεται από την Ditfurth, *Feuer*, ό.π., Antifa - Gruppe Freiburg, *Beitrag*, σελ. 27 και τον Anti-EG Gruppe Koln, «Mit LebensschuetzerInnen», σελ. 10.
108. Αναφέρεται στο Antifa - Gruppe Freiburg, *Beitrag*, σελ. 35.
109. Antifa - Gruppe Freiburg, *Beitrag*, σελ. 68.
110. Αναφέρεται απ' την Ditfurth, *Feuer*, σελ. 159.

> «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι πόλεμοι του μέλλοντος θα έχουν ως αντικείμενο το μερίδιο στα βασικά θεμέλια της ζωής, δηλαδή θα διεξαχθούν για τον έλεγχο των βασικών μέσων διατροφής και των ολοένα πιο σπάνιων καρπών της γης. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, οι μελλοντικοί πόλεμοι θα ξεπεράσουν σε φρικαλεότητα όλους τους προηγούμενους»[111].

Οι άνθρωποι που έχουν τις καλύτερες προοπτικές επιβίωσης θα είναι εκείνοι οι οποίοι είναι καλύτερα εξοπλισμένοι και που διατηρούν καλύτερα τους πλουτοπαραγωγικούς τους πόρους. Ετσι, εκείνοι που «πετυχαίνουν να φέρουν τη στρατιωτική τους προπαρασκευή στο ανώτατο επίπεδο, ενώ διατηρούν χαμηλό το βιοτικό τους επίπεδο, θα έχουν τεράστιο πλεονέκτημα»[112]. Οι Γερμανοί, για να αντιμετωπίσουν τις απαιτήσεις της πάλης αυτής, όχι μόνο πρέπει να εξοπλίζονται, αλλά και να διατηρούν το περιβάλλον τους, κρατώντας τον αριθμό των ατόμων που κατοικούν στη Γερμανία σ' ένα ορισμένο επίπεδο: «Οι παραβιάσεις της οικολογικής ισορροπίας και η καταστροφή των φυσικών ζωτικών χώρων (*Lebensraume*) έχουν άμεση σχέση με την πυκνότητα του πληθυσμού»[113].

Ωστόσο, ο «υπερπληθυσμός» στις χώρες του Τρίτου Κόσμου έχει δημιουργήσει «στρατιές ατόμων που ψάχνουν για δουλειά» και που έρχονται στη Γερμανία με μία «ικανότητα αφανισμού» η οποία συγκρίνεται με την «ατομική βόμβα», γράφει ο Gruhl. Αυτό το «ανθρώπινο παλιρροιακό κύμα» αποτελεί πρωταρχική απειλή που θα προκαλέσει «την κατάρρευση της τάξης» στην Ευρώπη. Επομένως, οι μετανάστες από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου απειλούν την ίδια την ευρωπαϊκή κουλτούρα, η οποία:

> «θα χαθεί, όχι εξαιτίας του εκφυλισμού του ίδιου της του λαού, όπως συνέβη προηγούμενα με τους μεγάλους πολιτισμούς, αλλά εξαιτίας της δράσης των φυσικών νόμων: εξαιτίας της σταθερής υπερχείλισης της μάζας ανθρώπων πάνω σε μια επιφάνεια, της οποίας η έκταση παραμένει αμετάβλητη»[114].

Το συμπέρασμα είναι ότι δεν υπάρχει χώρος για μετανάστες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας:

> «... λόγω της υψηλής πυκνότητας του πληθυσμού της, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, μια απ' τις πιο πυκνοκατοικημένες χώρες της Γης, δεν μπορεί να είναι χώρα υποδοχής μεταναστών. Απορρίπτουμε, λοιπόν, την απεριόριστη αποδοχή ξένων»[115].

---

111. Herbert Guhl, *Sin Planet wird geplundert,* (Φραγκφούρτη 1975), σελ. 322.
112. Αναφέρεται από την Antifa - Gruppe Freiburg, *Beitrag,* σελ. 114.
113. Αναφέρεται από την Anti - EG Gruppe Koln, «Mit 'LebensschutzerInnen'», σελ. 11.
114. Herbert Gruhl, «Die Menschheit ist am Ende», στο περιοδικό *Der Spiegel* 13 (1992), σελ. 57-58.
115. Αναφέρεται από την Anti - EG Gruppe Koln, «Mit 'LebensschutzerInnen'», σελ. 11.

Κατά ακολουθία, ο Gruhl απαιτεί «να τεθεί τέρμα στη μετανάστευση για οικολογικούς λόγους»[116]. Για τον Gruhl, ο «νόμος της φύσης» προσφέρει τη λύση στο πρόβλημα της μετανάστευσης από χώρες του Τρίτου Κόσμου, ιδιαίτερα δε ο «νόμος» σύμφωνα με τον οποίο:

> «το μόνο αποδεκτό νόμισμα με το οποίο μπορούν να πληρωθούν οι παραβιάσεις του φυσικού νόμου είναι ο θάνατος. Ο θάνατος φέρει την εξισορρόπηση. Αφανίζει κάθε ζωή που έχει υπερεπεκταθεί στον πλανήτη, ούτως ώστε ο πλανήτης να ξαναβρεί την ισορροπία του»[117].

Ευτυχώς, κατά την άποψη του Gruhl, οι λαοί των χωρών του Τρίτου Κόσμου θα αποδεχτούν αυτή τη θανατηφόρα λύση, εφ' όσον η ζωή τους «βασίζεται σε μια τελείως διαφορετική αντίληψη ζωής απ' τη δική μας: ο δικός τους θάνατος, καθώς και ο θάνατος των παιδιών τους, γίνεται αποδεκτός ως πεπρωμένο»[118].

Δε χρειάζεται να πούμε ότι ο Gruhl δεν πιστεύει ότι η δημοκρατία είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα αυτά. Στο κάτω-κάτω, η κατάσταση αυτή «θα πάρει διαστάσεις εκτάκτου ανάγκης στα επόμενα χρόνια, οι δε προσπάθειες που θα απαιτηθεί να καταβληθούν για να την αντιμετωπίσουν θα διαμορφώσουν μια διαρκή κατάσταση εκτάκτου ανάγκης»[119]. Σε συνέντευξη που έδωσε στο περιοδικό *Young Freedom,* την κυριότερη έκδοση των Εθνικών Επαναστατών, ο Gruhl, σε σχετική ερώτηση εάν τα προβλήματα της προστασίας του περιβάλλοντος και της ζωής μπορούν να λυθούν στο πλαίσιο της δημοκρατίας, έδωσε την εξής απάντηση: «Πιθανότατα όχι, διότι οι δημοκρατίες ακολουθούν το πνεύμα της εποχής (Zeitgeist) και σ' όλες τις χώρες του κόσμου σήμερα το πνεύμα αυτό ωθεί στην ακόμα μεγαλύτερη ανύψωση του βιοτικού επιπέδου. Κόμματα που προειδοποιούν για το γεγονός αυτό και υποστηρίζουν την αποκήρυξη της κατανάλωσης δεν φαίνεται να έχουν πολλές ελπίδες». Αντίθετα, ο Gruhl ζητά «ισχυρό κράτος», ισχυρό και στο εσωτερικό αλλά και διεθνώς, και, ει δυνατόν, ακόμα και κράτος με «δικτατορικές εξουσίες»[120].

Το φθινόπωρο του 1991, η υπουργός Περιβάλλοντος της Κάτω Σαξονίας σοκάρησε πολλούς παρατηρητές όταν βράβευσε τον Herbert Gruhl με ανώτατη τιμητική διά-

---

116. Αναφέρεται από την Anti - EG Gruppe Koln, «Mit LebensschutzerInnen'», σελ. 10.
117. Gruhl, *Ein Planet,* σελ. 110.
118. Herbert Gruhl, *Himmelfahrt ins Nichts* (Μόναχο,1992), σελ. 242. Βλ. την κριτική του Thomas Ebermann στο άρθρο του «Massakriert den Armen!» στο *Konkret* (Ιουν. 1991), σελ. 36-37 (μεταφρασμένο στα αγγλικά, με τον τίτλο «Massacre the Poor!», δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Green Perspectives,* αρ. 27 (Αυγ. 1992), σελ. 6-7.
119. Αναφέρεται από την Antifa - Gruppe Freiburg, *Beitrag,* σελ. 113.
120. Αναφέρεται στο άρθρο του Reimar Paul, «EK III in Grun- Braun», που δημοσιεύτηκε στο *Konkrek* (Αμβούργο), (Δεκ. 1991), σελ. 35-36.

κριση της Πολιτείας. «Με το βιβλίο του *A Planet Is Plundered* που έγινε διεθνές μπεστ-σέλερ», είπε η υπουργός Monika Greifahn, ο Gruhl «έθεσε τις ιδέες για την προστασία και τη φροντίδα του περιβάλλοντος στο προσκήνιο της δημόσιας πολιτικής συνείδησης»[121].

Μια Κοινωνική Οικολογία της Ελευθερίας

Ο συνδυασμός εθνικισμού, αυταρχισμού και της λαχτάρας αναζήτησης χαρισματικών ηγετών (που νομιμοποιείται από μια μυστικιστική και βιολογιστική «οικολογία») είναι δυνητικά καταστροφικός από κοινωνική άποψη. Οπως το *Volkisch* κίνημα τελικά κατευθύνθηκε στο ναζιστικό κίνημα, έτσι και τα νέα κοινωνικά κινήματα που χρησιμοποιούν παρόμοιες έννοιες πρέπει να προβληματιστούν για τις δυνατότητες πολιτικής και κοινωνικής καταστροφής που ενυπάρχουν στις επικίνδυνες πολιτικά τάσεις, οι οποίες αντλούν από το μυστικισμό.

Η αγάπη του φυσικού κόσμου και η αλλοτρίωση από τη σύγχρονη κοινωνία είναι αυτές καθ' εαυτές αθώες και καθ' όλα νομιμοποιημένες ιδέες. Με κανένα τρόπο δεν μπορούμε να πούμε πως ήταν ιστορική αναγκαιότητα οι ιδέες αυτές να μεταλλαχθούν σε δικαίωση της μαζικής δολοφονίας. Ούτε η «οικολογία» μπορεί να ερμηνευθεί απλώς ότι στηρίζεται στο παράδειγμα μιας κοινωνικο-δαρβινιστικής ρατσιστικής ζούγκλας, ή ότι η πολιτικοποίησή της γίνεται με όρους ρατσιστικούς, τοπικιστικούς ή εθνικιστικούς. Και, φυσικά, η «οικολογία» δεν είναι μια εγγενώς αντιορθολογική, μυστικιστική έννοια. Τέλος, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την ύπαρξη της οικολογικής κρίσης που και πραγματική είναι και ραγδαία επιδεινώνεται. Στην πραγματικότητα, μάλιστα, η πολιτικοποίηση της οικολογίας είναι όχι μόνο επιθυμητή αλλά και αναγκαία.

Μολονότι το άρθρο αυτό εστιάστηκε στην «οικολογική» δεξιά της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ο «οικολογικός» φασισμός δεν περιορίζεται μόνο στη χώρα αυτή. Στη Βρετανία, μια πτέρυγα του (νεοφασιστικού) Εθνικού Μετώπου (National Front) κραυγάζει το σύνθημα: «Η διατήρηση της ράτσας είναι Πράσινη». Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο διαβόητος ρατσιστής Tom Metzger σημειώνει:

> «παρατήρησα ότι υπάρχει αυξημένος αριθμός νέων ανθρώπων στο λευκό φυλετικό κίνημα που δείχνουν έντονο ενδιαφέρον για την οικολογία, την προστασία των ζώων από βάναυση μεταχείριση και τα παρόμοια. Μου φαίνεται ότι όσο περισσότερο αποκτούμε επίγνωση της επισφαλούς κατάστασής μας, της κατάστασης του λευκού άνδρα και της λευκής γυναίκας σ' όλο τον κόσμο, όντας μόνο το 10% του συνολικού πληθυσμού, αρχίζουμε να δείχνουμε συμπάθεια και εμπάθεια (ταύτιση) με τους λύκους και άλλα ζώα».

121. Αναφέρεται στο ίδιο.

Η συνάδελφός του Monique Wolfing συμφωνεί απόλυτα με τις παρατηρήσεις αυτές και προσθέτει:

> «Είναι πολύ φυσικό κάτι τέτοιο. (Τα ζώα) βρίσκονται στην ίδια κατάσταση που βρισκόμαστε και εμείς. Γιατί να θέλαμε κάτι να δημιουργείται για εμάς κι όμως να βλέπουμε τη φύση να καταστρέφεται; Εργαζόμαστε χέρι με χέρι με τη φύση και θα πρέπει να σώσουμε τη φύση προσπαθώντας ταυτόχρονα να σώσουμε τη φυλή μας»[122].

Ο γνωστός Αμερικανός βαθύς οικολόγος Bill Devall, ο οποίος ασφαλώς δεν είναι φασίστας, επέτρεψε να υπεισέλθουν στις απόψεις του θέματα εναντίον της μετανάστευσης: ο Devall σημειώνει με προφανή ανακούφιση ότι ενώ «ο πληθυσμός στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική αρχίζει να σταθεροποιείται» υπάρχει ένας ανασταλτικός παράγοντας — η «μετανάστευση». Ο Devall επικρίνει εκείνους που «δικαιώνουν τη μεγάλης κλίμακας μετανάστευση από τις χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής προς τη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, «ως ένοχους» εσφαλμένου ανθρωπισμού»[123].

Είναι σαφές ότι έχει κρίσιμη σημασία το πώς αντιλαμβανόμαστε την οικολογική πολιτική. Εάν το πράσινο σύνθημα «δεν είμαστε ούτε στα αριστερά ούτε στα δεξιά αλλά μπροστά» είχε ποτέ κάποιο νόημα, τώρα με την εμφάνιση της «οικολογικής δεξιάς» το σύνθημα αυτό έχει οριστικά οδηγηθεί στη χρεοκοπία. Γι' αυτό η ανάγκη μιας οικολογικής αριστεράς αποκτά επείγουσα σημασία, ιδιαίτερα δε μιας οικολογικής αριστεράς που να είναι σταθερά δεσμευμένη και προσανατολισμένη σε μια σαφή και περιεκτική σύνθεση αντι-καπιταλιστικών, δημοκρατικών και αντι-ιεραρχικών απόψεων. Η οικολογική αυτή αριστερά πρέπει να έχει γερές ρίζες στο διεθνισμό της αριστεράς και στην ορθολογιστική και ουμανιστική κριτική της κοινωνικής καταπίεσης και την αντίστοιχη υποστήριξη μιας αληθινής ισότητας, που αποτέλεσε τμήμα του Διαφωτισμού — ιδιαίτερα δε του επαναστατικού ελευθεριακού βλαστού του.

Ωστόσο, μια οικολογικά προσανατολισμένη πολιτική πρέπει να αντιμετωπίζει τα βιολογικά φαινόμενα με περίσκεψη, εφ' όσον επιδέχονται διάφορες ερμηνείες, οι οποίες μπορεί να εξυπηρετούν επικίνδυνους σκοπούς. Οταν η φράση «σεβασμός για τη φύση» καταλήγει να σημαίνει «ευλάβεια» προς τη φύση, τότε εύκολα η οικολογική πολιτική μπορεί να μετατραπεί σε μια θρησκεία, την οποία διάφοροι «Πράσινοι Αδόλφοι» μπορούν να χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικά για αυταρχικούς σκοπούς. Οταν η «φύση», με τη σειρά της, γίνεται μια μεταφορά που νομιμοποιεί

---

122. Αναφέρεται στο άρθρο του Elinor Langer, «The American Neo- Nazi Movement Today», που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *The Nation* (16-23 Ιουλίου 1990), σελ. 86.

123. Βλ. Bill Devall, *Simple in Means, Rich in Ends: Practicing Deep Ecology* (Layton, Ut.: Gibbs Smith, 1988), σελ. 189.

την «ηθικότητα του γονιδίου» της κοινωνιοβιολογίας, την εξύμνηση της «φυλετικής καθαρότητας», την «αγάπη της *Heimat,*», το αξίωμα «γυναίκα ίσον φύση», ή την «Πλειστόκαινη συνείδηση», τότε δημιουργείται το σκηνικό για την επικράτηση της αντίδρασης. Ο «οικολογικός» φασισμός αποτελεί μια κυνική μεν, αλλά εν δυνάμει πολιτικά αποτελεσματική, προσπάθεια μυστικιστικής διασύνδεσης των γνήσιων ανησυχιών για τα σημερινά περιβαλλοντικά προβλήματα, με αρχέγονους φόβους για τον «ξένο και παρείσακτο», ή για το «καινούργιο» —τα καλύτερα δηλαδή στοιχεία του Διαφωτισμού— χρησιμοποιώντας οικολογικά φληναφήματα.

Οπως δείχνει η κοινωνική οικολογία, δεν υπάρχει κανένας λόγος το σημερινό οικολογικό κίνημα να έχει ως αναπόφευκτη κατάληξη τους αυταρχικούς μυστικισμούς. Αυτή όμως θα είναι αναπότρεπτα η μοίρα του, αν τελικά επικρατήσουν οι διάφοροι οικομυστικιστές, οικοπρωτόγονοι, μισάνθρωποι και αντιρασιοναλιστές.

γ.

ΕΘΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Hyndman & Duhaylungsod
Εθνισμός στις Φιλιππίνες

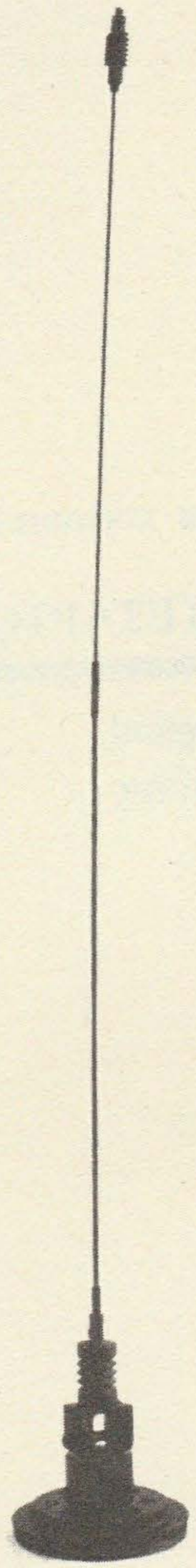

TAKIS: Γλυπτό

David Hyndman — Levita Duhaylungsod*

ΕΘΝΙΣΜΟΣ** ΣΤΙΣ ΝΟΤΙΕΣ ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΣ: Η πάλη των T'BOLI για τη γη των προγόνων τους***

Η ΝΕΑ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

Η εθνογραφία του *Τέταρτου Κόσμου* αναπόφευκτα περιλαμβάνει και τη συνηγορία υπέρ των πολιτικών αγώνων των ιθαγενών λαών. Γι' αυτό το λόγο ενσωματώνουμε την «ιθαγενή φωνή»[1] στην ανάλυσή μας, ώστε να μπορέσουν οι T'boli, ένα ιθαγενές έθνος στις Νότιες Φιλιππίνες, να μιλήσουν για τον εαυτό τους αλλά και για να γίνει δυνατό τα αιτήματά τους να αρθρωθούν μέσα στον πολιτικό οικολογικό Λόγο. Πρόκειται για μια πάλη που αποκαλύπτει το σύγχρονο κίνημα των T'boli για αυτοδιάθεση, μέσα από την ενδυνάμωση της δικής τους ταυτότητας ως λαού, και μέσα από την πολιτική τους δικτύωση με άλλους ιθαγενείς λαούς στο Mindanao για να διασφαλίσουν τον έλεγχο της γης των προγόνων τους, των πλουτοπαραγωγικών τους πηγών και των κοινοτήτων τους.

Πράγματι, το να ασχολείται κανένας με την εθνογραφία στις Φιλιππίνες σήμερα σημαίνει να έλθει αντιμέτωπος με την πραγματικότητα ότι «οι σχέσεις μεταξύ ανθρωπολογίας και του αντικειμένου της είναι αναπόφευκτα πολιτικές»[2]. Αν οι ανθρωπολόγοι αγνοήσουν την πραγματικότητα αυτή σημαίνει ότι διαιωνίζουν την «ψευδαίσθηση της πρωτόγονης κοινωνίας»[3]. Μ' αυτή την έννοια, επομένως, η ανθρωπολογία γίνεται λειτούργημα «επειδή υπάρχει στη δουλειά μας το υπόρρητο πάθος και η αίσθηση της υπευθυνότητας, που συνδυάζει την αφοσίωση του επιστήμονα και

---

* Ο David Hyndman είναι καθηγητής Ανθρωπολογίας στο University of Queensland της Αυστραλίας και ειδικεύεται στην πολιτική οικολογία της Μελανησίας και των Φιλιππίνων. Η Levita Duhaylungsod διδάσκει στο τμήμα Αγροτικών Σπουδών του Κολλεγίου Los Banos του Πανεπιστημίου των Φιλιππίνων και η έρευνά της επικεντρώνεται στον εθνισμό, με ιδιαίτερη αναφορά τις Φιλιππίνες.

** Χρησιμοποιούμε τον όρο *εθνισμός* για να αποδώσουμε τον αγγλικό όρο *Ethnonationalism* (εξηγείται στο κείμενο), ο οποίος διαφέρει τόσο από τον *εθνικισμό*, που αναφέρεται στα κράτη-έθνη, όσο και από τον όρο *εθνοτισμό* και άλλους παρεμφερείς όρους, που έχουν χρησιμοποιηθεί σε σχέση με τις μειονότητες και τις εθνοτικές ομάδες.

***Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*.

1. Βλ. Roger Moody (επιμ.) *The Indigenous Voice: Visions and Realities*, τομ. 1 και 2 (Λονδίνο, Zed Books, 1988).
2. Johannes Fabian, *Time and the other*, (N.Y. Columbia Unicersity Press, 1983), σελ. 143.
3. Adam Kuper, *The Invention of Primitive Society* (Λονδίνο, Routlege, 1988).

του άνδρα ή της γυναίκας που ασχολούνται με τη πολιτική»[4].

Οι T'boli διεξάγουν μια πάλη για τη γη, και με τη γη, για να αντιμετωπίσουν την εδαφική επέκταση αγροτών εισβολέων, υλοτόμων, αγροτικών επιχειρήσεων, κτηνοτρόφων, χρυσοθήρων, ιεραποστόλων, καθώς και τα διάφορα «αναπτυξιακά» προγράμματα σε βάρος της δικής τους περιοχής. Μια αναθεωρημένη εθνογραφική ηθική, λοιπόν, αναδύεται από τους κόλπους της πολιτικής οικολογίας[5], όπου η επιτόπια έρευνα μετατρέπεται σε μια επιχείρηση συνεργασίας με τους ιθαγενείς λαούς, στον αγώνα τους να καθορίσουν το μέλλον τους. Η πολιτική και η ιστορία μάς βοηθούν στον απολογισμό που επιχειρούμε του αγώνα των T'boli. Ενός αγώνα που έχει στόχο την ενδυνάμωσή τους σαν λαού, μέσα από την προβολή της δικής τους ταυτότητας ως ξεχωριστού λαού, και μέσα από μια ιθαγενή πολιτική δικτύωση για να διασφαλίσουν τα πατρογονικά τους εδάφη.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΙΘΑΓΕΝΩΝ ΛΑΩΝ ΣΤΗ ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ

Η πολιτική οικολογία δείχνει τη σημασία που έχει η κοινωνική αξιολόγηση της οικολογικής αλλαγής και ασκεί κριτική στην πολιτική οικονομία, διότι δεν παίρνει υπόψη της τις υποκείμενες οικολογικές διαδικασίες στην παραγωγή[6]. Οι Blaikie και Brookfield[7], όπως και ο Sheridan[8], επίσης συμφωνούν στην άποψη ότι η πολιτική οικολογία συνδυάζει την οικολογία με την εν ευρεία εννοία πολιτική οικονομία. Για τον Sheridan, η πολιτική οικολογία είναι «πολιτική», διότι η οικολογία κάθε λαού διαμορφώνεται και υπόκειται σε περιορισμούς από άλλες ανθρώπινες ομάδες, και διότι η εκμετάλλευση, η κατανομή και ο έλεγχος των πλουτοπαραγωγικών πηγών διαμεσολαβείται από διαφοροποιημένες και άνισες σχέσεις εξουσίας, μέσα στις κοινωνίες, και μεταξύ των κοινωνιών[9]. Η πολιτική οικολογία του Sheridan δίνει

4. J. Fernandez, «Anthropology as a Vocation: Listening to Voices», στο *Cultural Autropology: A Perspective on the Human Condition* (δεύτερη έκδοση) των E. Schultz και R. Lovenda (επιμ.), St.Paul, Μινεσσότα, West Pullishing Company, 1990, σελ. 14.
5. Βλ. το άρθρο του Richard Lee, «Art, Science, or Polities? The Crisis of Hunter-Gatherer Studies» στο περιοδικό *American Anthropologist*, τομ. 94 (1992), σελ. 42, 45.
6. Βλ. το άρθρο του Bernard Nietschmann, «The New Pacific: Geopolities of Pacific Island Fisheries» στο περιοδικό *Cultural Survival Quarterly*, τομ. 11, αρ. 2 (1987), σελ. 7-9. Βλ. επίσης το άρθρο του M. Schmink and C. Wood, «The Political Ecology of Amazonia» στο βιβλίο των P. Little, M. Horowitz και A. Nyerges (επιμ.) *Lands at Risk in the Third Local Level Perspectives* (Boulder, Westview Press, 1987) σελ. 38-57.
7. P. Blaikie and H. Brookfield (επιμ.), *Land Degradation and Society*, (Λονδίνο, Methuen, 1987), σελ. 17.
8. T. Sheridan, *Where the Dove Calls: The Political Ecology of a Peasant Corporate Community in Northwestern Mexico* (Tucson, University of Arizona Press, 1988).
9. Sheridan, *Where the Dove Calls*, ό.π., σελ. XVII.

επίσης έμφαση στην «οικολογία», με την έννοια ότι οι πλουτοπαραγωγικές πηγές που αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης επιβάλλουν κάποιους περιορισμούς, οι οποίοι, με τη σειρά τους, διαμορφώνουν τις μορφές πολιτικού ελέγχου και ιδιοποίησης των πηγών αυτών από εξωτερικές δυνάμεις ή από το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα[10].

Η βαθμιαία θεωρητική μετατόπιση, από την *οικολογία της επιβίωσης* στην *πολιτική οικολογία*, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, επηρεάστηκε από την αντίστοιχη αναλυτική μετακίνηση, από την έννοια του *τρόπου επιβίωσης* στην έννοια του *τρόπου παραγωγής*[11]. Ο τρόπος επιβίωσης αφορά πρωταρχικά τις παραγωγικές δυνάμεις, ενώ ο τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις που καθορίζουν τις μορφές πρόσβασης στις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τα μέσα παραγωγής, καθώς και από τον τρόπο που οργανώνονται οι εργασιακές διαδικασίες και καθορίζεται η κατανομή και κυκλοφορία των προϊόντων της κοινωνικής εργασίας[12].

Ο τρόπος επιβίωσης, βέβαια, αποτελεί τη βάση κάθε τρόπου παραγωγής[13], αλλά προσλαμβάνει τη μέγιστη θεωρητική του σημασία όταν αντιπαραβάλλεται με την καπιταλιστική παραγωγή για ατομική συσσώρευση[14]. Στις μη καπιταλιστικές κοινωνίες, η κοινωνική οργάνωση της εργασίας προσδιορίζεται από τη συγγένεια[15]. Οι σχέσεις συγγένειας (στη βάση της γενεαλογικής σχέσης, του γάμου, της εξ αίματος συγγένειας και της συνάφειας)[16] αποτελούν μέσο για τον καταμερισμό της κοινωνικής εργασίας στο έργο του μετασχηματισμού της φύσης. Το πλεόνασμα, που πραγματοποιείται σ' ένα συγγενικό τρόπο παραγωγής, ιδιοποιείται για τις εσωτερικές αμοιβαίες ανταλλαγές και τις τελετουργίες. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένας ιθαγενής εθνικός λαός, όπως οι Τ'boli, με κοινωνική τάξη βασισμένη στη συγγένεια και με προσανατολισμό την επιβίωση, έχει ένα συγγενικό τρόπο παραγωγής. Χρησιμοποιούμε το συγγενικό τρόπο παραγωγής σαν εννοιολογικό εργαλείο για να καταλάβουμε συγκεκριμένες ανθρώπινες σχέσεις κι όχι για να προσδιορίσου-

10. Στο ίδιο.

11. Lee, *«Art, Science, or Politics?»*, ό.π.

12. Βλ. Maurice Godelier, «The Appropriation of Nature», στο περιοδικό *Critique of Authropology*, τομ. 4 (1979), σελ. 17.

13. Karl Marx, *Capital*, τομ.1. *Der Produktionsprozess des Kapitals*. Βιβλίο Ενα και Δύο (Λονδίνο, Dent, 1972), σελ. 621.

14. S. Gudeman, *The Demise of a Rural Economy: From Subsistence to Capitalism in a Latin American Village* (Λονδίνο, Routlege and Kegan Paul, 1978), σελ. 38.

15. Βλ. Maurice Godelier, «Authropology and Economics», στο βιβλίο του (επιμ.), *Perspectives in Marxist Anthropology*, (Καίμπριτζ, Canbridge University Press, 1977), σελ. 24-25. Βλ. επίσης το άρθρο του «Infrastructure, Societies and History» στο *New Left Review*, τομ. 112 (1977), σελ. 86-87.

16. Eric Wolf, *Europe and the People Without History* (Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1982), σελ. 91.

με ένα εξελικτικό στάδιο. Επομένως, θεωρούμε την κοινωνία των T'boli σαν μια μη καπιταλιστική μάλλον, παρά μια προκαπιταλιστική κοινωνία.

Ο ΕΘΝΙΣΜΟΣ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Η Νέα Παγκόσμια Τάξη περικλείει σήμερα πολύ περισσότερα έθνη απ' όσα κράτη. Εχει αναδυθεί πλέον ένας Τέταρτος Κόσμος που αποτελείται από ιθαγενείς λαούς, ένας Κόσμος που αντιστέκεται απέναντι στην ενσωμάτωσή του από το κράτος και το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η αναγνώριση του φαινομένου αυτού αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για μια ανάλυση, από πλευράς πολιτικής οικολογίας, της σχέσης μεταξύ των T'boli και της πάλης τους για να ελέγξουν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές στην ανταγωνιστική περιοχή όπου ζουν. Οι ίδιοι οι ιθαγενείς λαοί διαδίδουν τον όρο Τέταρτος Κόσμος, όρος που εξακολουθεί ακόμα να κυκλοφορεί διεθνώς αναζητώντας επικύρωση[17].

Στη Νέα Παγκόσμια Τάξη, μετά την κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ενωσης, δεν ισχύει πλέον η διαίρεση σε Τρεις Κόσμους που χαρακτήριζε την Παλιά Τάξη, δηλαδή ο Πρώτος Κόσμος των βιομηχανικών καπιταλιστικών κρατών, ο Δεύτερος Κόσμος των βιομηχανικών σοσιαλιστικών κρατών και ο Τρίτος Κόσμος της περιφέρειας των υπαναπτυγμένων κρατών[18]. Ωστόσο, η έννοια του Τέταρτου Κόσμου διατηρεί, από πλευράς πολιτικής οικολογίας, τη σημασία της, όπως μαρτυρεί η σύγχρονη αναζωπύρωση του εθνισμού. Λαοί αντλούν την ξεχωριστή τους ταυτότητα στη Νέα Παγκόσμια Τάξη, βασικά, από τις διαφορετικές τους σχέσεις που έχουν με τη γη και τις παραγωγικές διαδικασίες, στο πλαίσιο διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Επομένως, εξακολουθούμε να ζούμε σε Τέσσερις Κόσμους εμπειρίας και δράσης, όπου ο Τέταρτος Κόσμος «περιλαμβάνει γη και εργασία, ο Τρίτος Κόσμος πρωτογενή παραγωγή με τη μορφή της γεωργίας ή του ορυκτού πλούτου, ο Δεύτερος Κόσμος μεταποιητική βιομηχανία και ο Πρώτος Κόσμος τεχνογνωσία»[19]. Η ταυτότητα του Τέταρτου Κόσμου προέρχεται από τη συνείδηση των λαών του που έχει δημιουργήσει αυτοσυνείδητα έθνη[20], με ιδιαίτερη πατρώα εδαφική περιοχή και παραδόσεις. Μολονότι τα έθνη του Τέταρτου Κόσμου έχουν σαν θεμέλιο την εθνότητα,

17. Βλ. Thomas Berger, «The Fourth World», στο *Village Journey* (N.Y., Hill and Wang, 1985) σελ. 172-83. Βλ. επίσης George Manuel and M.Posuns, *The Fourth World: An Indian Reality* (N.Y., Free Press, 1974), Rex Weyler, «The Fourth World» στο *Blood on the Land* (N.Y., Vintage, 1984), σελ. 212-50.
18. Βλ. Peter Worsley, *The Three Worlds* (Λονδίνο, Weidenfekld, 1984).
19. Βλ. το άρθρο του Grant McCall, «Four Worlds of Eperience and Action» στο περιοδικό *Third World Quarterly*, τομ. 2, (1980), σελ. 545.
20. Walker Connor, «A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a...» στο *Ethnic and Racial Studies*, τομ. 1 (1978), σελ. 379-388.

η έννοια του Τέταρτου Εθνους διαφέρει από την έννοια της μειονότητας ή της εθνοτικής ομάδας, και ενέχει διαφορετικά επίπεδα ταυτότητας και πολιτικής συνείδησης[21] και μια ξεχωριστή ιστορικότητα. Ο McCall συνοψίζει τη διάκριση αυτή πολύ καλά γράφοντας:

> «Η μειονότητα είναι μια ομάδα που θεωρείται από τα μέλη της (ή τους καταπιεστές της) ως μέρος της πολιτικής υποδιαίρεσης που είναι το κράτος, ενώ η εθνοτική ομάδα θεωρεί τον εαυτό της σαν μια ομάδα με συνοχή που συνδέεται ακόμα και με δεσμούς αίματος. Το επόμενο στάδιο πολιτικής (και ιδεολογικής) συνείδησης έρχεται όταν η ίδια ομάδα αρχίζει να διαπραγματεύεται για να αναγνωριστεί ως έθνος — ένα έθνος, θάπρεπε να προστεθεί, που επιδιώκει να διεκδικήσει παρακείμενο έδαφος»[22].

Τα ιθαγενή έθνη αποτελούνται από γεωγραφικά καθορισμένα εδάφη ενός κοινού λαού, ενώ τα κράτη αποτελούν συγκεντρωτικά πολιτικά συστήματα, αναγνωρισμένα από άλλα κράτη, που χρησιμοποιούν την πολιτική και στρατιωτική γραφειοκρατία για να επιβάλλουν ορισμένους θεσμούς, νόμους και, μερικές φορές, γλώσσα και θρησκεία εντός των συνόρων τους[23]. Τα ιθαγενή έθνη διεκδικούν τη χωριστή πολιτιστική τους ταυτότητα, σε αντιπαράθεση με τα κράτη, τονίζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όπως τη διαδικασία της κοινοκτημοσύνης της γης, τη γλώσσα και τα σύμβολα της ταυτότητάς τους[24]. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν πτυχές της ιδεολογίας του Τέταρτου Κόσμου που δεν είναι δυνατόν να αναχθούν στην οικονομική βάση. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για μια νέα πολιτική φιλοσοφία και μια νέα θεωρία της ιστορίας που εμφανίστηκε στη σύγχρονη εποχή, επειδή τα προβλήματα εθνισμού παρέμειναν λανθάνοντα και άλυτα, παρά την κατάργηση της αποικιοκρατίας στον υπαναπτυγμένο Νότο. Ομως, το κίνημα του Τέταρτου Κόσμου είναι τόσο οικονομικό και πολιτικό όσο και πολιτιστικό. Οι πολιτιστικοί αγώνες δεν είναι λιγότερο πραγματικοί, ή λιγότερο θεμελιώδεις, σε σχέση με τους οικονομικούς, εφ' όσον και οι δύο είναι αναπόσπαστα συνυφασμένοι.

Ο Τέταρτος Κόσμος περιλαμβάνει ιθαγενή έθνη που υπάρχουν και ζουν κάτω από την επιφάνεια των 180 περίπου κρατών που έχουν επιβληθεί επ' αυτών στη Νέα Παγκόσμια Τάξη. Δεν υπάρχει άτλαντας για τα πατρώα εδάφη των ιθαγενών λαών, αλλά ο Nietschmann[25] υπολογίζει ότι στον Τέταρτο Κόσμο υπάρχουν περίπου 3.000 έως 5.000 έθνη, που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των ξεχωριστών λαών

---

21. McCall, «Four Worlds», σελ. 542.

22. Στο ίδιο.

23. Βλ. το άρθρο του Bernard Nietschmann, «The Third World War», στο περιοδικό *Cultural Survival Quarterly*, τομ. 11, αρ. 3 (1987), σελ. 1-16.

24. E. Spicer, «Persistent Cultural Systems», στο περιοδικό *Science*, τομ.174 (1971), σελ. 795-800.

25. Βλ. Nietschmann, «The Third World War», ό.π..

όλου του κόσμου, και καταλαμβάνουν το 50% του εδάφους της γης. Ο Bodley[26] υπολογίζει ότι πάνω από 200 εκ. ιθαγενών λαών εξακολουθούν να ασκούν κάποιο βαθμό τοπικής αυτονομίας μέσα στα κράτη. Η γεωγραφική τους κατανομή εκτείνεται σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά από το 1987 (όταν ο Burger[27] υπολόγισε ότι τουλάχιστον 6,5 εκ. ζούσαν στις Φιλιππίνες) ο αριθμός αυτός έχει σήμερα διπλασιαστεί.

Οι ιθαγενείς λαοί στη Βόρεια Αμερική ήταν εκείνοι που πρώτοι εκλαΐκευσαν και διέδοσαν τη χρήση των όρων ιθαγενή έθνη-λαοί, έθνη και Τέταρτος Κόσμος. Οι όροι αυτοί έχουν πλέον γίνει σταθεροί όροι αναφοράς στη Λατινική Αμερική και διεισδύουν βαθμιαία και στο χώρο της Ασίας και του Ειρηνικού Ωκεανού. Οι T'boli αναφέρονται στον εαυτό τους είτε ως φυλή, είτε ως ιθαγενής λαός. Μολονότι οι έννοιες του Τέταρτου Κόσμου και του ιθαγενούς έθνους δεν έχουν ευρέως διαδοθεί ακόμα στους T'boli, υιοθετούμε αυτή την ονοματολογία επειδή γίνεται αποδεκτή και χρησιμοποιείται από το ογκούμενο κίνημα των LUMAD-Mindanao, ενεργό μέρος του οποίου αποτελούν και οι T'boli. Διαχωρίζουμε, επίσης, το ιθαγενές έθνος από το κράτος ή την εθνοτική ομάδα, επειδή, από την εμπειρία μας με τους T'boli και άλλους ιθαγενείς λαούς στις Φιλιππίνες, οι τυποποιημένες αντιλήψεις περί ενιαίου εθνικισμού αποτελούν αντικείμενο σοβαρής αμφισβήτησης από τους λαούς αυτούς. Ακόμα και οι λαοί της Cordillera δεν είναι αυστηρά προσδεμένοι σ' ένα ενιαίο εθνικισμό. Εχουν τη δική τους οργάνωση, το Δημοκρατικό Μέτωπο των Λαών της Cordillera (Cordillera peoples Democratic Front — CPDF) και πιστεύουν στην επιτυχία της εθνικής δημοκρατικής επανάστασης, μέσα στην επόμενη δεκαετία, ως μέσον για να επιτύχουν τη δική τους γνήσια αυτονομία και αυτοδιάθεση[28]. Ωστόσο, δεχόμαστε το γεγονός ότι οι αγρότες και οι ιθαγενείς λαοί έχουν οργανικούς δεσμούς στον αγώνα τους εναντίον της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και της εσωτερικής αποικιοκρατίας.

Οι Φιλιππίνες είναι μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται όχι μόνο από ταξικές διαιρέσεις, περιφερειακή και αστική-αγροτική διαστρωμάτωση αλλά, το σημαντικότερο, από κοινωνικό και πολιτιστικό πλουραλισμό που δεν ταιριάζει με την υπεραπλουστευτική μονολιθικότητα της μαρξιστικής ανάλυσης. Η τεταρτοκοσμική μας προοπτική, κάθε άλλο παρά περιβάλλει με ρομαντισμό τους T'boli. Θέλουμε απλώς να επισημάνουμε τη δομική διαφορά μεταξύ συγγενικών και καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και εστιάζουμε την προσοχή μας στην καπιταλιστική διείσδυση και

26. John Bodley (επιμ.) *Tribal Peoples and Development Issues: A Global Overview* (Mountain View, Cummings, 1988).

27. Julian Burger, *Report from the Frontier: The State of the World's Indigenous Peoples* (Λονδίνο, Zed Books, 1987).

28. Βλ. David Hyndman, «Bodong and Fetad: Towards Achieving Genuine Autonomy in the Cordillera, Philippines» στο περιοδικό *Social Alternatives*, τομ. 9, αρ. 4 (1991), σελ. 20-24. Βλ. επίσης D. Hyndman, «Organic Act Rejected in the Cordillera: Dialectics of a Continuing Fourth World Autonomy Movement in the Philippines», στο *Dialectical Authropology*, τομ. 16 (1991), σελ. 169-184.

τον ανταγωνισμό για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές. Στις Φιλιππίνες, ιθαγενείς λαοί, όπως οι T'boli, έχουν διατηρήσει την ποιότητα της γης τους, των υδάτων και των πλουτοπαραγωγικών πηγών, σ' αντίθεση με το κράτος. Καθώς ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών επεκτείνεται, το σύστημά τους, που λειτουργεί, καταστρέφεται για να διατηρηθεί ένα σύστημα, που δεν λειτουργεί.

Τα περισσότερα πατρώα εδάφη των ιθαγενών λαών στο Mindanao καταστρέφονται από την καπιταλιστική εκμετάλλευση. «Η εσωτερική αποικιοκρατία», «ο αγρότης και αποικιοκράτης εισβολέας», «ο καπιταλιστής έποικος» αποτελούν περιγραφικούς όρους για όσους ανταγωνίζονται σήμερα τους T'boli στην πατρώα γη τους.

Ο εθνισμός δεν είναι αντιδραστική διαδικασία όταν αποτελεί τη βάση αντίστασης του Τέταρτου Κόσμου. Οι T'boli και άλλοι ιθαγενείς λαοί LUMAD διακρίνουν τους εαυτούς τους από τους αγρότες και από τους μουσουλμάνους της περιοχής Mindanao. Μερικοί καπιταλιστές έποικοι στην περιοχή των T'boli δεν είναι παρά και οι ίδιοι αγρότες, ξεριζωμένοι απ' τα δικά τους μέρη. Είναι, επομένως, ικανοί να συνάψουν τίμιες σχέσεις αμοιβαίου σεβασμού με τους ιθαγενείς γειτόνους τους. Ομως, είναι τόσο βαθιά ριζωμένη μέσα τους η αντίληψη περί «πολιτισμένων» και «πρωτόγονων» λαών, ώστε, συνήθως, έχουν ακριβώς αντίθετη συμπεριφορά και περιφρονούν τους T'boli. Τέτοιες ιεραρχικές διακρίσεις έχουν καταπιέσει πολιτιστικά τους ιθαγενείς λαούς. Οι T'boli και άλλοι ιθαγενείς λαοί σε άλλες περιοχές των Φιλιππίνων γίνονται καθημερινά αντικείμενο διακρίσεων και αποκλεισμού, ακόμα και από έποικους αγρότες που είναι εξίσου εξαθλιωμένοι μ' αυτούς. Ο Τέταρτος Κόσμος είναι μια «ευριστική» (heuristic) και συγχρόνως «πραγμοποιημένη» (reified) διαίρεση της κοινωνικής πραγματικότητας στις Φιλιππίνες και η πάλη δεν μπορεί, κατά κανένα τρόπο, να θεωρηθεί ότι συμφύρεται με την ταξική πάλη. Αυτό επομένως που χρειάζεται για να εξηγήσουμε την πολιτική διαδικασία του ελέγχου των πλουτοπαραγωγικών πηγών στο μέτωπο των T'boli, στις Νότιες Φιλιππίνες, είναι μια ερμηνευτική προσέγγιση που θα βασίζεται στην εμπειρία και τη δράση του Τέταρτου Κόσμου.

Η παρουσίαση των ιθαγενών λαών του Ασιατικού Ειρηνικού έχει σε μεγάλο βαθμό διαστρεβλωθεί και μερικές φορές θεωρείται ότι η κουλτούρα τους είναι στατική αν όχι αταβιστική, εν μέσω των πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων που τους καθορίζουν[29]. Κι όμως οι λαοί αυτοί ούτε απαθείς είναι, ούτε καταρρέουν απότομα και ολοκληρωτικά όταν άλλοι εισβάλλουν στην κουλτούρα και τη γη τους. Πολλοί απ' αυτούς κάθε άλλο παρά δέχονται παθητικά τη μοίρα τους «ως θύματα της προόδου»[30]. Παντού είναι προφανείς διάφοροι τρόποι αντίστασης και προσαρμογής

29. P. Hirsch, «Marginal People on Marginal Land», στο *Bulletin of Concermed Asian Scholars*, τομ.22, αρ. 4,, (1990), σελ. 58.

30. Βλ. John Bodley, *Victims of Progress* (Mountain View: Cummings, 1987).

—τρόποι που μέχρι πρόσφατα δεν είχαν τύχει της οφειλόμενης εθνογραφικής αναγνώρισης— και συνεχώς αναδύονται όλο και νέοι τρόποι και μορφές αντίδρασης των ιθαγενών λαών στην περιοχή του Ασιατικού Ειρηνικού. Η περιθωριοποίησή τους είναι ένα ιστορικό και γεωγραφικό φαινόμενο, αλλά το ίδιο ισχύει για τις «διαδικασίες απο-περιθωριοποίησης»[31]. Μολονότι οι αγώνες των ιθαγενών λαών κάθε άλλο παρά νέοι είναι, ο Τέταρτος Κόσμος, σαν κίνημα αλληλεγγύης, είναι πράγματι ένα νέο κίνημα. Η άνθιση του κινήματος του Τέταρτου Κόσμου αποτελεί φαινόμενο των τελευταίων χρόνων. Δεδομένου, λοιπόν, ότι το κίνημα αυτό βρίσκεται ακόμα σε εμβρυακό στάδιο, οι συνακόλουθες ωδίνες του τοκετού, και οι ιδεολογικές εκλεπτύνσεις, ασφαλώς αποτελούν μέρος της όλης διαδικασίας.

ΤΟ ΜΕΤΩΠΟ ΤΩΝ T'BOLI ΣΤΙΣ ΝΟΤΙΕΣ ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΣ

Τα περισσότερα απ' όσα έχουν γραφεί ή έχουν διαδοθεί για τους T'boli στην επαρχία του Νότιου Cotabato της περιοχής Mindanao επικεντρώνονται στη «διακοσμητική» διάσταση της κουλτούρας τους. Η πιο διαδεδομένη και δημοφιλής άποψη είναι αυτή που εκφράζει ο καθολικός ιερέας Casal[32] στη μελέτη του για την τέχνη των T'boli. Ακόμα και οι μελέτες για τις διαδικασίες εκκοινωνισμού κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής[33] των T'boli και για το «εξεζητημένο στόλισμα»[34] της κεφαλής τους (tubao) αντιμετωπίζουν επιπόλαια και επιφανειακά την κοινωνία των T'boli. Το έργο του Casal[35] μπορεί να θεωρηθεί ότι προσεγγίζει, χωρίς όμως να φθάνει, το επίπεδο μιας εθνογραφικής μελέτης των T'boli. Και δεν το φθάνει, διότι δεν έδωσε καμιά προσοχή στη δυναμική της αλλαγής που χαρακτηρίζει την κοινωνία των T'boli αλλά, αντίθετα, η όλη έμφαση δίνεται «στην καταγραφή μόνο του παραδοσιακού στοιχείου μέσα στην κοινωνικο-πολιτιστική δομή των T'boli»[36]. Δεν πρέπει λοιπόν να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι όταν κανένας μιλά για τους T'boli, συνήθως, αναφέρεται σ' ένα πορτρέτο που συνίσταται από εικόνες των πολύπλοκων σχεδίων του ενδύματος t'nalak που φορούν, με τις πολύχρωμες χάντρες, τις κεντημένες μπλούζες και τα χάλκινα κοσμήματά τους.

Αυτή η αποστεωμένη αντίληψη για την κουλτούρα των T'boli διαστρεβλώνει την πραγματικότητα και παρακάμπτει την κρίση της κοινωνίας τους. Απ' αυτή την εικό-

31. Hirsch, «Marginal People», ο.π. σελ. 59.

32. G. Casal, *T'boli Art in its Socio-cultural Context,* (Makati, Φιλιππίνες, Μουσείο Ayala, 1978).

33. V. Buhisan, «The Socialization of the T'bolis in Kiamba, South Cotabato» στο περιοδικό *Social Science Journal* (Mindanao, State University, General Santos City), τομ. 1, αρ. 1 (1985), σελ. 62-80.

34. C. Aparente, «The Tubao among the Maguindanos and the T'bolis», στο *College of Arts and Sciences Journal* (Mindanao, State University General Santos City), τομ. 1, αρ. 1 (1986), σελ. 122-31.

35. Casal, T'boli Art, ό.π..

36. Στο ίδιο, σελ. 204.

να απουσιάζει το γεγονός ότι οι T'boli είναι ένας δυναμικός λαός που επέζησε των ιστορικών επιδρομών της αποικιοκρατίας. Οι T'boli κατάφεραν να διατηρηθούν, σαν ένας ξεχωριστός λαός, μέσα σε συνθήκες επέκτασης του κράτους και του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Κι όμως, ενώ είναι ένας λαός με ιστορία[37] οι T'boli γίνονται αντικείμενο σοβαρής παρανόησης και απεικονίζονται σχεδόν σαν λαός που δεν έχει τίποτα άλλο να δείξει παρά κάποια φολκλορικά έργα τέχνης για την προσέλκυση των τουριστών.

Πέντε αυθεντικοί λαοί του Νότιου Cotabato

Ο λαός των Manabo προέρχεται βασικά από την επαρχία Sultan Kudarat αλλά 50.000 περίπου ζουν από την άλλη μεριά των συνόρων στο Νότιο Cotabato. Ο λαός των Kalagan ζει στο νότιο μέρος της επαρχίας, στα σύνορα με την επαρχία Danao del Sur. Ο λαός των Tiruray-Upi κατοικεί κυρίως στο Βόρειο Cotabato. Ο λαός των B'laan ζει στο Νότιο Catabato και εκατέρωθεν των συνόρων της επαρχίας Danao del Sur. Οι T'boli κατοικούν κυρίως μέσα στην περιοχή του Νότιου Cotabato, ενώ 150.000 περίπου κατοικούν στους δήμους της Kiamba, του Maitum, του Μαasim, της Λίμνης Sebu, των T'boli και της Surallah. Οι δύο ομάδες των T'boli περιλαμβάνουν τους T'boli Mohin (που κατοικούν στις παράκτιες περιοχές) και τους T'boli S'bu (που κατοικούν στα βουνά της Λίμνης Sebu)[38].

Ο La Bebe, η La Lomi, Η T'mfeles και ο La Kagef

Μετά από πολλές ημέρες, τα δυο ζευγάρια παρατήρησαν ότι το μπαμπού είχε ζεσταθεί. Εσχισαν το μπαμπού στα δύο. Ο *La Bebe* παντρεύτηκε την *La Lomi* και ο *La Kagef* παντρεύτηκε την *T'mfeles*. Στο μεταξύ, τα πνεύματα όλων όσων είχαν πνιγεί αποφάσισαν να κατοικήσουν στο βουνό Hulon. Τα δύο ζευγάρια μπορούσαν να ακούν τους ήχους που έρχονταν απ' αυτή την κατεύθυνση. Κι αυτούς τους ήχους προσπάθησαν να μιμηθούν όταν έφτιαξαν το *d' wegey* (βιολί των T'boli από μπαμπού), την *hagolong* (κιθάρα των T'boli) και την *Kubing* (άρπα). Απ' αυτά τα δύο ζευγάρια προήλθαν οι κάτοικοι της γης αυτής. Ο λαός των T'boli, ο λαός των Bilaans και εκείνοι που είναι σήμερα μουσουλμάνοι, όλοι είναι απόγονοι του *La Kagef* και της *T'mfeles* από τους δέκα γιους και τις δέκα θυγατέρες που γέννησαν:

— από τον *Sudot Henok* και την Nayong προέρχονται οι *Tau Seguil* της πεδινής περιοχής Allah,

37. Βλ. Wolf, «Europe and the people without history», ό.π.

38. Σύμφωνα με την αφήγηση του ηγέτη των T'boli, George Tanedo, σε διαλογική συζήτηση με τους Hyndman και Duhaylungsod (συγγραφείς του άρθρου αυτού) στο Maitum το Φεβρουάριο του 1989.

— από τον *Dodom* και την *Eva* προέρχονται οι *Tau Mohin,* ή οι «κάτοικοι της θάλασσας», της παράκτιας περιοχής Kiamba,

— από τον *Bou* και την *Umen* προέρχονται οι *Tau Sebu,* που ζουν στα υψίπεδα της Λίμνης Sebu και του Sinulon,

— από τον *La Bila* και την *Moong* προέρχονται οι Bilaan του Tupi,

— από τον *Dugo* και την *Sewen* προέρχονται οι Manabo[39].

Οι T'boli είναι ο πιο σημαντικός ιθαγενής λαός που κατοικεί στη μεθόριο του Νότιου Cotabato. Το Γραφείο Επαρχιακού Σχεδιασμού και Ανάπτυξης (PPDO), με βάση εκτιμήσεις από τα στοιχεία της απογραφής του 1980, υπολογίζει τον πληθυσμό των T'boli γύρω στις 46.000, με κριτήριο τη γλώσσα[40] και στις 60.000 περίπου, με κριτήριο τον τόπο διαμονής[41], ενώ οι εκτιμήσεις των δύο πιο σημαντικών ηγετών των T'boli, του George Tanedo και του Dad Tuan, αναβιβάζουν τον αριθμό σε 150.000 και 500.000 αντίστοιχα[42]. Τον αριθμό των 150.000 αναφέρουν επίσης, το 1983, τα στοιχεία του Οργανισμού Προεδρική Βοήθεια για τις Εθνικές Μειονότητες (PANAMIN) — στοιχεία που πιθανότατα αποτελούν και την πιο λογική εκτίμηση του αριθμού των T'boli που ζούσαν στο Νότιο Cotabato το 1992.

Η κυριότερη εδαφική περιοχή της μείζονος γης των T'boli απλώνεται σε έκταση 2.000 τ.μ. και σχηματίζει ένα τρίγωνο μεταξύ των πόλεων Polomolok, Surallah και Kiamba[43]. Ο λαός των T'boli διακρίνεται στους T'boli Mohin, που κατοικούν στους παράκτιους δήμους Maitum, Kiamba και Maasim και στους T'boli S'bu, που κατοικούν στα βουνά της Λίμνης Sebu και στους δήμους T'boli. Η οροσειρά του Cotabato, που εκτείνεται κατά μήκος της ακτής για περίπου 190 χλμ., ανεβαίνει απότομα από τη θάλασσα προς τα πατρώα εδάφη των T'boli και επεκτείνεται προς το εσωτερικό της περιοχής για περίπου 55 χλμ., σε μέσο υψόμετρο 1.200 μ. Οι βροχοπτώσεις στις παράκτιες και ορεινές περιοχές ανέρχονται κατά μέσο όρο σε 2.500 χιλιοστά ετησίως, αλλά οι μισές από αυτές πέφτουν στην περιοχή της Κοιλάδας Allah[44], που αποτελεί μέρος της πατροπαράδοτης γης των T'boli. Τα πλούσια βουνά, τα τροπικά δάση και

---

39. Αφηγείται ο K'way G'nen, ο γηραιότερος και πιο σημαντικός άντρας από το Sinulon. Πρόκειται για μύθο σχετικά με την καταγωγή των λαών αυτών, που τον διηγήθηκε στον Casal, *T'boli Art,* ο.π., σελ. 279.

40. Provincial Planning and Development Office, *Socio-Economic Profile of South Cotabano* (Koronadal, South Cotabato: Office of the Provincial Government, 1988), σελ. 19.

41. PPDO, *Socio-economic Profile,* σελ. 23.

42. Tanedo, «Διάλογος»: διάλογος μεταξύ του Dad Tuan, σημερινού δημάρχου των T'boli στο δήμο T'boli, με τους Hyndman και Duhaylungsod στην πόλη T'boli, Απρίλιος 1991.

43. Casal, *T'boli Art,* ό.π., σελ. 43.

44. F. Wernstedt, and J. Spencer, *The Philippine Island World: A Physical, Cultural, and Regional Geography* (Μπέρκλεϋ: University of California Press, 1967), σελ. 546-7.

τα βοσκοτόπια ήταν πάντα οι πλουτοπαραγωγικές πηγές των T'boli, που σήμερα αντιμετωπίζουν σοβαρές απειλές, λόγω της προελαύνουσας εκμετάλλευσης της περιοχής από διάφορες ομάδες εισβολέων[45].

Η Γη των Προγόνων: Πηγή Ταυτότητας και Αντίστασης

Για να καταλάβουμε πλήρως ένα χώρο είναι ανάγκη να μπούμε «μέσα» του, πράγμα που φέρει σε βασική αντίθεση τον τρόπο ενός που αποκτά την εμπειρία του χώρου εκ των ένδον και τον τρόπο ενός που βλέπει και περιγράφει τα πράγματα συμβατικά απ' έξω[46]. Ο Cosgrove[47] επισημαίνει ότι «οι ανθρώπινες ιδέες διαπλάθουν το τοπίο, οι ανθρώπινες προθέσεις δημιουργούν και διαπλάθουν τους τόπους, αλλά η ίδια η εμπειρία μας του χώρου και του τόπου διαπλάθει τις ανθρώπινες ιδέες». Ο χώρος είναι αφηρημένος, αλλά ο τόπος είναι το παρελθόν και το παρόν[48]. Το αποτέλεσμα της κουλτούρας και της ζωής στην κοινωνία είναι κοινές εικόνες και εμπειρίες τόπου και τοπίου[49]. Επομένως, αυτό που καθορίζει τα όρια του χώρου δεν είναι το τοπίο και η τοπογραφία από μόνα τους, αλλά η κουλτούρα. Η ιδεολογία των χωροταξικών σχέσεων χρησιμεύει για να οργανώνει την κοινωνικο-πολιτική δράση και τις πολιτιστικές μορφές[50].

Ο Thornton[51] εισήγαγε τον όρο «τοπολογία» για να περιγράψει τη δομή της δια-

---

45. Βλ. Levita Duhaylungsod and David Hyndman, «Creeping Resource Exploitation in the T'boli Homeland: Political Ecology of the Tasaday Hoax», *PSSC, Social Science Information,* τομ. 18, αρ. 3 (1990), σελ. 15-26, L. Duhaylungsod and D. Hyndman «Creeping Resource Exploitation in the T'boli Homeland: Political Ecology of the Tasaday Hoax», στο *The Tasaday Controversy: An assessment of the Evidence του Thomas Headland (επιμ.), Washington D.C. American Anthropological Association, 1992, σελ. 59-75, L. Duhaylungsod and D. Hyndman,* Where T'boli Bells Toll: Political Ecology Voices Behind the Tasaday Hoax *(Κοπεγχάγη:Διεθνής Ομάδα Εργασίας για τις Ιθαγενείς Υποθέσεις, υπό εκτύπωση), D. Hyndman and L. Duhaylungsod: The Development Saga of the Tasaday: Gentle Yesterday, Hoax Today, Eploited Forever?» στο* Bulletin of Concemed Asian Scholars, *τομ. 22, αρ. 4 (1990), σελ. 38-54, D. Hyndman and L. Duhaylungsod, «Behind and Beyond the Tasaday: The Untold Struggle Over T'boli Resources», στο βιβλίο των Mark Turner, Ron May και Lulu Turner (επιμ.)* Mindanao: Land of Unfullfilled Promise *(Μανίλα, New Day Publishers, 1992), σελ. 49-68.*

46. A. Buttimer, «Home, Reach, and the Sense of Place», στο *The Human Experience of Space and Place* με επιμ. των A. Buttimer and D. Seamon (Λονδίνο, Croom Helm, 1980), σελ. 166-67, Margaret Rodman, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality» στο *American Authropologist,* τομ. 94 (1992), σελ. 640-56.

47. D. Cosgrove, «Place, Landscape, and the Dialectics of Cultural Geography», στο περιοδικό *Canadian Geographer,* τομ. 12 (1987), σελ. 66-72.

48. Y. Tuan, «Place: an Experimental Pespective», στο περιοδικό *Geographical Review,* τομ. 65 (1975), σελ. 151-65.

49. Gosgrove, «Place...», ό.π.

50. R. Thornton, *Space, Time, and Culture among the Iraqw of Tanzania,* (Λονδίνο, Academic Press, 1980).

51. Στο ίδιο.

φοροποίησης, η οποία πρέπει να επιβληθεί επί του χώρου, πριν να μπορέσει να εκπροσωπήσει ο,τιδήποτε. Το γεγονός ότι ο τόπος δημιουργείται από την κουλτούρα προϋποθέτει την ενσωμάτωση των ιδιομορφιών του τόπου μέσα σ' ένα πολιτιστικό πλαίσιο, τη συμβολική διαφοροποίηση του χώρου (τοπολογία) και τη δημιουργία ζωτικού χώρου[52]. Οι τόποι αποκτούν ταυτότητα και νόημα, μέσω των προθέσεων που τρέφουν οι άνθρωποι απέναντί τους και των σχέσεων μεταξύ των προθέσεων αυτών και του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς και των δραστηριοτήτων μέσα σ' αυτό[53].

Τη Γη δεν μπορεί να την κατέχουν οι λίγοι

Από τότε... από τότε δεν έχουμε τίτλους ιδιοκτησίας της γης. Τίτλοι μας είναι τα φυτά που ζουν και τα νεκροταφεία όπου αναπαύονται οι νεκροί μας. Διότι η δική μας αντίληψη για τη γη είναι ότι δεν μπορεί να την κατέχουν οι λίγοι. Η γη είναι για όλους, διότι δεν τη δημιουργήσαμε εμείς οι άνθρωποι.

Ετσι, για παράδειγμα, όταν εγώ πεθάνω, τα παιδιά μου θα αναλάβουν να φροντίζουν και να καλλιεργούν τη γη. Να γιατί δεν μπορείς να δώσεις τίτλους ιδιοκτησίας στη γη, διότι τα παιδιά μας, με τη σειρά τους, θα αναλάβουν να καλλιεργήσουν τη γη όταν εμείς πεθάνουμε.

Και κάτι άλλο ακόμα. Δεν μπορεί ένα άτομο να έχει δική του γη. Γιατί εάν εγώ έχω δική μου γη, τότε μόνο εγώ θα μπορώ να ζω απ' αυτήν, ενώ οι άλλοι δε θα έχουν καθόλου γη, όπως επιβάλλουν οι τίτλοι ιδιοκτησίας. Είναι, επομένως, αναγκαίο όλοι να έχουν γη. Εμείς οι T'boli αυτή την αρχή έχουμε[54].

Οι περισσότερες τοπωνυμίες των T'boli προέρχονται από ονομαστά δέντρα και ονομαστές νεροπηγές. Η λέξη Lemsnolon, για παράδειγμα, αναφέρεται «σ' αυτή την πλευρά της ρεματιάς Snolon» και η λέξη Datal Ala αναφέρεται στα «πατρογονικά εδάφη κατά μήκος του ποταμού Ala». Η πατρογονική γη των T'boli ενώνει την tuiba, την όμβρια καλλιέργεια ρυζιού, με τον S'basa, τον συγγενικό τρόπο παραγωγής. Η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών συνδέεται με την κίνηση μέσα στην πατρογονική γη, την κοινοτική εργασία και τα δικαιώματα θερισμού. Οι τόποι επανέρχονται στο νόημά τους, αλλά και το αντλούν, από την επαναλαμβανόμενη χρήση. Ετσι, ένα ισχυρό μέρος της ταυτότητας των T'boli γίνεται σκέψη που υπερβαίνει το παρόν, να σκεφτόμαστε «τις καρύδες κι όχι μόνο τα Kamote»[55], σύμφωνα με την έκφραση ενός T'boli. Οι σοδειές βολβών έχουν δευτερεύουσα σημασία. Σ' όλη τη

52. Στο ίδιο.

53. Cosgrove, «Place».

54. Αφήγηση του T'boli Crispin Sampal, σε συζήτηση με τον Joey Lozano στο Datal Ala, Φεβρουάριος 1991.

55. Αφήγηση του T'Boli Slanting Tohol, σε συζήτηση με τους Hyndman και Duhaylungsod στο Lemsnolon, Απρίλιος 1991.

χρονιά, η ανώτατη τροφή, στην οποία και αποδίδεται μεγάλη πολιτιστική αξία, είναι το ρύζι. Η ρουτίνα της καλλιέργειας tuiba, του όμβριου ρυζιού, χρησιμοποιώντας τη συγγενική κοινή εργασία S'basa, αποτελεί ένα ισχυρότατο σύμβολο της συνεχιζόμενης παράδοσης. Παρόμοια, το ντύσιμο των T'boli και ο σεβασμός προς τους γεροντότερους συνδέονται επίσης με τον τόπο και την ταυτότητα. Οι Datus (τοπικοί αρχηγοί) αντλούν την εξουσία τους από συγκεκριμένες τοπωνυμίες. Η γυναίκα αντλεί την ταυτότητα και το κοινωνικό της κύρος από τις κεντημένες μπλούζες που φορεί και τα περιδέραια που έχει κληρονομήσει, αντικείμενα που ιδιαίτερα δηλώνουν τη συνέχιση της πρόσδεσης σ' ένα συγκεκριμένο τόπο.

Οι Ισπανοί και οι Αμερικανοί ποτέ δεν κατάφεραν να αποικίσουν τους μουσουλμάνους ή τους T'boli. Ομως, αμέσως μετά τον πόλεμο, στη δεκαετία του '50, σημειώθηκε μαζική έξοδος των Visayans από τα κεντρικά νησιά των Φιλιππίνων, και των Ilocanos από το Βόρειο Luzon, σαν συνέπεια των δια-μεταναστευτικών προγραμμάτων που εφάρμοσε η μετα-αποικιακή κυβέρνηση στο Mindanao. Με βάση διαδικασίες που στηρίχτηκαν σε νομικές διευθετήσεις του κράτους, οι οποίες αρνούνταν να αναγνωρίσουν τίτλους ιδιοκτησίας στους T'boli πάνω στη γη των προγόνων τους, η γη άρχισε να ταξινομείται ως δημόσια κτήματα, ή να παραχωρείται με τη μορφή τίτλων ιδιοκτησίας σε άποικους εισβολείς. Ετσι οι T'boli άρχισαν να περιθωριοποιούνται όλο και περισσότερο, καθώς οι Ilocanos έπαιρναν τα παράκτια κτήματά τους και οι Visayans τα κτήματά τους στην Κοιλάδα Allah στο εσωτερικό.

Ο εσωτερικός αποικισμός, μαζί με την ακατάπαυστη επέκταση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, έγινε η πρωταρχική δύναμη που προσπαθεί να υποδουλώσει εντελώς το λαό των T'boli και να εκμεταλλευθεί την πατρογονική του γη στο Νότιο Cotabato. Η συνεχής αναζήτηση νέων πλουτοπαραγωγικών πηγών προς ιδιοποίηση οδήγησε στη διεύρυνση της περιοχής εκμετάλλευσης των πόρων αυτών, από τις ακτές μέχρι και τις δύο πλευρές της μεθοριακής οροσειράς της πατρίδας των T'boli. Οι καπιταλιστές έποικοι, τα ορυχεία χρυσού[56], η υλοτομία και η κοπή του rattan (ινδικής καλάμου), η κτηνοτροφία[57] και η μετατροπή της αγροτικής γης και, τέλος, η εντατικοποίηση των καλλιεργειών από διεθνικές εταιρείες έχουν περιθωριοποιήσει και εκτοπίσει το λαό των T'boli, του οποίου οι πλουτοπαραγωγικές πηγές έχουν μετατραπεί σε εμπορεύματα που έχουν ενσωματωθεί στην καπιταλιστική παραγωγή. Παραγωγή, η οποία κανένα απολύτως όφελος δεν έχει για τους T'boli. Αντίθετα, δεδομένου ότι η έκταση και ο ρυθμός λεηλάτησης αποτελούν σοβαρή απειλή για την οικολογία και την κουλτούρα των T'boli, το σενάριο στο Νότιο Cota-

56. Βλ. L. Duhaylungsod and D. Hyndman, «Where All That Glitters is not Gold: Crossroads of Mining Exploitation in the T'boli Homeland», στο *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, τομ. 24, αρ. 3 (1992), σελ. 3-15.

57. Βλ. Duhaylungsod and D. Hyndman, «Unwanted Sacred Cows in the T'boli Homeland: An Indigenons Peoples Struggle for Ancestral Domain», στο περιοδικό *Philippine Quarterly of Culture and Society* (υπό δημοσίευση).

bato έχει πλέον πάρει τη μορφή «η γη μας κινδυνεύει, ο λαός μας κινδυνεύει»[58].

Στο παρελθόν, τα βουνά στο εσωτερικό της πατρογονικής περιοχής των T'boli παρείχαν μια πολιτιστική ασφαλιστική δικλείδα, που επέτρεπε στους T'boli να συνεχίζουν τον πατροπαράδοτο συγγενικό τρόπο παραγωγής, σύμφωνα με τον οποίο, τρόφιμα, αγαθά και υπηρεσίες κυκλοφορούν μόνο αμοιβαίως μέσα στις κοινότητές τους[59]. Σήμερα, που δεν υπάρχουν πια διαθέσιμα άλλα κτήματα στο εσωτερικό της χώρας τους όπου θα μπορούσαν να αποτραβηχτούν, οι T'boli έρχονται άμεσα αντιμέτωποι και εμπλέκονται με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ομως, ο συγγενικός και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι συμπληρωματικοί. Για τους T'boli, το ήθος της ιδιωτικής, ατομικής συσσώρευσης υλικού πλούτου και η ανταλλαγή εμπορευματικής μορφής, υπονομεύουν εντελώς τον πολιτιστικό ιστό που διασφάλισε την επιβίωσή τους ως λαού για εκατοντάδες χρόνια. Ο στόχος του συγγενικού τρόπου παραγωγής, που βασιζόταν σε μια ιδεολογία αμοιβαίας (μη εμπορευματικής) ανταλλαγής, ήταν η αναδιανομή των αγαθών και υπηρεσιών — πράγμα που έκανε δυνατή την επιβίωση όχι μόνο του ατόμου αλλά, ακόμη πιο σημαντικό, της κοινότητας. Η σύγκρουση του συγγενικού με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής θέτει τους T'boli ενώπιον σοβαρού πολιτιστικού διλήμματος που, ξαφνικά, και όντας ανέτοιμοι γι' αυτό, εξαναγκάζονται σήμερα να το αντιμετωπίσουν. Στην αντιμετώπιση του διλήμματος αυτού, οι T'boli υιοθετούν γενικά μια στάση αντίστασης και, όπου είναι δυνατόν, υποχωρούν στο εσωτερικό της χώρας τους.

Η επέκταση του κράτους και της εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών στη μεθοριακή περιοχή ανάμεσα στους ιθαγενείς και τους εισβολείς στο Νότιο Cotabato συνεχίζει να αποτελεί σύγκρουση μεταξύ συγγενικού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η επέκταση του ανταγωνισμού για τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών συμβάδισε με προγράμματα στρατιωτικοποίησης, και επιχειρήσεις για την κατάπνιξη της αντίστασης των ιθαγενών εθνών, ιδιαίτερα των T'boli[60]. Οι T'boli έχουν χάσει μεγάλο μέρος της προγονικής τους χώρας, αλλά εξακολουθούν να προβάλλουν αντίσταση απέναντι στη μετατροπή τους από «φυλή σε κοινωνία αγροτών». Μετατροπή, η οποία έχει ήδη συμβεί στην περίπτωση του γειτονικού λαού των Tiruray και έχει ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με τον Schlegel[61], ότι σήμερα δεν μπορεί κανείς πλέον να διακρίνει το λαό αυτό από τη μάζα της αγροτικής τάξης των Φιλιππίνων. Η επιθετική

58. Βλ. Jim Anderson, «Lands at Risk, People at Risk: Perspectives on Tropical Forest Transformations in the Philippines», στο *Lands at Risk*, σελ. 249-67.

59. Βλ. Ben Thomas, D. Hyndman and L. Duhaylungsod, «To the Last Grain of Rice: T'boli Subsistence Production», στο περιοδικό *Dialectical Anthropology*, (υπό δημοσίευση).

60. Duhaylungsod and Hyndman, *Where T'boli Bells Toll..*, ό.π.

61. Βλ. το άρθρο του S. Schlegel, «From Tribal to Peasant: Two Tiruray Communities», στην έκδοση *Cultural Change in the Philippines*, στη σειρά Studies in Third World Societies του M. Zamora (επιμ.), Publication αρ. 1, (Williamsburg, Virginia: Boswell, 1979).

και συστηματική καταπάτηση της γης των T'boli από διάφορες ομάδες εισβολέων δεν κάμφθηκε από την ευγένεια, που όλοι εκθειάζουν, του λαού αυτού.

Τεταρτοκοσμικός Εθνισμός στο Mindanao

Στις Φιλιππίνες, η οικονομική ανάπτυξη χρησιμοποιείται για την εισβολή στις οικονομίες των εθνών-λαών του Τέταρτου Κόσμου που βρίσκονται εντός των συνόρων του κράτους. Αυτό που αποκαλείται οικοδόμηση του έθνους στην πραγματικότητα σημαίνει επέκταση του κράτους μέσω της καταστροφής εθνών. Πίσω από τη λεηλασία και τη σύγκρουση για τον έλεγχο των περιοχών του Τέταρτου Κόσμου βρίσκεται η κατάκτηση και ο έλεγχος των πλουτοπαραγωγικών πηγών κι όχι η επέκταση μιας πολιτικής ή οικονομικής φιλοσοφίας.

Τα ιθαγενή έθνη των Φιλιππίνων, ιδιαίτερα οι μη μουσουλμάνοι LUMADS του Mindanao και οι Cordillerans του Βόρειου Luzon, άσκησαν αποφασιστική επίδραση στη διεθνοποίηση του τεταρτοκοσμικού κινήματος.

Τα έθνη-λαοί της Cordillera συμμετέχουν κανονικά στην ομάδα εργασίας των Ηνωμένων Εθνών για τους Ιθαγενείς Πληθυσμούς (UNWGIP), από την ίδρυσή της το 1982, ενώ οι LUMADS άρχισαν να συμμετέχουν στην ομάδα αυτή από το 1987[62].

Οργάνωση των μη εκπροσωπούμενων Εθνών και Λαών

Η Οργάνωση των μη Εκπροσωπούμενων Εθνών και Λαών (UNPO) θα αποτελέσει ένα ανεξάρτητο σώμα για τους λαούς και τα έθνη που δεν μπορούν να γίνουν μέλη των Ηνωμένων Εθνών. Η Οργάνωση αυτή αποσκοπεί να προωθήσει την ειρηνική επίλυση των συγκρούσεων και προσφέρει διπλωματική εκπαίδευση, συμβουλές για τις δοσοληψίες με τα Ηνωμένα Εθνη, συμβουλές σε θέματα δημόσιων σχέσεων και εξειδικευμένες υπηρεσίες σε θέματα περιβάλλοντος[63].

Στην τελετή υπογραφής του σχετικού Καταστατικού της Οργάνωσης που έγινε στη Χάγη το Φεβρουάριο του 1991, οι Coldillerans, μαζί με άλλους 20 έθνη-λαούς απ' όλο τον κόσμο, ίδρυσαν την Οργάνωση των μη Εκπροσωπούμενων Εθνών και Λαών (UNPO). Στην Οργάνωση αυτή εκπροσωπούνται έθνη-λαοί της Ασίας και του Ειρηνικού που αποτελούν, μάλιστα, και ιδρυτικά της μέλη. Από τον Ειρηνικό, συμμετέχουν αντιπρόσωποι από τη Δυτική Παπούα, το Ανατολικό Τιμόρ, τους ιθαγενείς της Αυστραλίας, τους Palauans και τους λαούς της Χαβάης. Από την Ασία, συμμετέχουν

62. Ο Hyndman συμμετείχε στη σύνοδο της UNWGIP το 1987 και συναντήθηκε με τον Datu Omos, ιδρυτικό μέλος και γενικό γραμματέα του LUMAD-Mindanao. Στη σύνοδο αυτή, μετείχαν 370 ιθαγενή έθνη, τα οποία υποδέχτηκαν ένθερμα την παρουσίαση των LUMAD και των Cordillerans.

63. Βλ. *Daily Globe*, 6 Φεβρουαρίου 1991.

αντιπρόσωποι από τους Cordillerans στις Φιλιππίνες και από άλλους ιθαγενείς λαούς στο Sarawak, την Ταϊβάν, το Θιβέτ, την Εσωτερική Μογγολία και το Ανατολικό Τουρκεστάν. Οι LUMADS, πιθανότατα θα συμμετάσχουν στη μελλοντική διεθνή δικτύωση λαών του Τέταρτου Κόσμου στο πλαίσιο της UNPO.

Εκθεση της Οργάνωσης LUMAD-Mindanao

Η οργάνωση LUMAD-Mindanao αποτελείται από 150 οργανώσεις. Σύμφωνα με την έρευνα που κάναμε, στο Mindanao υπάρχουν τέσσερα εκατομμύρια ιθαγενών λαών LUMAD. Εχουμε κάνει ελάχιστη οργανωτική δουλειά για τους T'boli, επειδή είναι οι πιο στρατιωτικοποιημένοι LUMADS στο Mindanao. Οι «Tasaday» είναι, στην πραγματικότητα, έμμισθοι T'boli και Manabo στην υπηρεσία του Elizalde[64].

Η Εθνική Ομοσπονδία των Ιθαγενών Λαών των Φιλιππίνων (KAMP) πραγματοποίησε το ιδρυτικό της συνέδριο το Δεκέμβριο του 1987. Το δεύτερο συνέδριο συνήλθε τον Ιανουάριο του 1989 στο Quezon της Μανίλας. Η Οργάνωση LUMAD συμμετέχει στην εθνική Ομοσπονδία μαζί με άλλες εννέα περιφερειακές συμμαχίες (SAMAKAP, KKSM, SKSM, NAGTAGBO, CPA, KKMI, LAKAS, SPMM και SAKABINSA) που εκπροσωπούν γύρω στα 10 με 12 εκατομμύρια ιθαγενών λαών από κάθε γωνιά των Φιλιππίνων. Η Εθνική Ομοσπονδία KAMP, εκτός απ' το ότι ενώνει τους ιθαγενείς λαούς των Φιλιππίνων, χρησιμεύει και σαν οργανωτικό κέντρο για να προβάλλει τους αγώνες των οργανώσεων-μελών της και να σφυρηλατεί δεσμούς αλληλεγγύης, τόσο μέσα στις Φιλιππίνες όσο και σε διεθνές επίπεδο[65].

Οργάνωση LUMAD-Mindanao: Ιθαγενή Εθνη Ενωθείτε — Η γένεση της LUMAD

Η οργάνωση LUMAD-Mindanao είναι μια οργάνωση-ομπρέλα που αποτελείται από 18 διαφορετικές εθνο-γλωσσικές ομάδες του Mindanao. Τυπικά, η οργάνωση συστάθηκε τον Ιούνιο του 1986 σε συνέδριο όπου συμμετείχαν 15 από τις 18 φυλές, με 173 αντιπροσώπους — συμπεριλαμβανομένων και αντιπροσώπων από τη Χριστιανική ομάδα υποστήριξης και τον αδελφό λαό Moro.

Αρχικά, η οργάνωση LUMAD-Mindanao, που ιδρύθηκε το 1983, ήταν μια ευρεία οργάνωση, στη συγκρότηση της οποίας βασικά αναμίχθηκαν άνθρωποι της Εκκλησίας, Ρωμαιοκαθολικοί και Διαμαρτυρόμενοι. Η συμμετοχή τους α-

64. Απόσπασμα από την Εκθεση του Jim Mansayagan, γενικού γραμματέα της LUMAD-Mindanao, που παρουσιάστηκε στην Εθνική Ομοσπονδία των Ιθαγενών Λαών των Φιλιππίνων (KAMP), τον Ιανουάριο του 1989.

65. Οι Duhaylungsod και Hyndman παρακολούθησαν τις εργασίες του δεύτερου συνεδρίου της KAMP. Μιλώντας εκ μέρους της οργάνωσης LUMAD-Mindanao, ο Jim Mansayagan, που είχε αντικαταστήσει τον Datu Omos στη θέση του γενικού γραμματέα της οργάνωσης, περιέγραψε τις δυσκολίες δικτύωσης με τους T'boli, επειδή είναι ο πιο στρατιωτικοποιημένος ιθαγενής λαός στο Mindanao.

ποσκοπούσε να χρησιμεύσει σαν σύμβολο αλληλεγγύης προς τους ταπεινούς αδελφούς τους.

Δύο χρόνια αργότερα, έγινε πολύ αισθητή η ανάγκη μιας οργάνωσης LUMAD που θα αγκάλιαζε όλη την περιοχή του Mindanao. Εκείνη την εποχή ήδη υπήρχαν αρκετές τοπικές οργανώσεις LUMAD[66].

Οι LUMADS του Mindanao, όπως και όλοι οι άλλοι ιθαγενείς λαοί στις Φιλιππίνες, ιστορικά, υπήρξαν θύματα μιας συνεχούς προσπάθειας «να περιθωριοποιηθούν ως μειοψηφία και να υποβιβαθούν ως ανθρώπινα όντα»[67]. Οι κοινές εμπειρίες της περιθωριοποίησης αυτής, μέσα από τη σύγκρουση κοινωνικών συστημάτων και τρόπων παραγωγής, κατέστησαν συνείδηση στους λαούς LUMAD του Mindanao ότι έπρεπε συλλογικά να αρθρώσουν τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους και να παλέψουν για την αυτοδιάθεσή τους και τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών τους. Με διάφορους τρόπους, οι ιθαγενείς λαοί αγωνίστηκαν και αντιστάθηκαν απέναντι στις οργανωμένες επιθέσεις εναντίον της κουλτούρας τους και των πλουτοπαραγωγικών τους πηγών. Κατά τη διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος του Μάρκος εντάθηκε ακόμα περισσότερο η πίεση επί των ιθαγενών λαών του Mindanao κι αυτό λειτούργησε ως καταλύτης για τη δημιουργία του ευρύτερου, και πιο ενοποιημένου, κινήματος που είναι γνωστό ως LUMAD-Mindanao.

Ο όρος LUMAD, που άρχισε να χρησιμοποιείται μόνο κατά την τελευταία δεκαπενταετία, είναι ένας γενικός όρος που καλύπτει τα 18 ξεχωριστά ιθαγενή έθνη του Mindanao, τα οποία άλλοι αναφέρουν απλώς ως μη μουσουλμανικά έθνη[68]. Ο όρος LUMAD σημαίνει ιθαγενής ή «προερχόμενος από τον τόπο»[69]. Ο όρος αποτελεί επίσης σύμπτυξη των αρχικών του Lumadnong Alyansa Alang sa Demokrasya (Ιθαγενής Συμμαχία για τη Δημοκρατία) και η υιοθέτησή του ως τίτλου της συμμαχίας χρησίμευσε για να δημιουργήσει μια ισχυρή αίσθηση πολιτιστικής ταυτότητας και συνοχής των ιθαγενών λαών του Mindanao.

1983: Οι στόχοι της LUMAD

1. *Να αποκαλύπτει τις διάφορες μορφές εκμετάλλευσης των LUMAD από τους ντόπιους και ξένους καπιταλιστές,*
2. *Να αποκαλύπτει και να εμποδίζει τις παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιω-*

66. Rudy Rodil, «The Lumad Side on the Issul of Autonomy in Mindanao», στο *PSCC Social Science Information*, τομ. 18, αρ. 3 (1990), σελ. 16.

67. CCA, *Minoritized and Dehumanized: Reports and Reflections on the Conditions of tribal and Moro Peoples in the Philippines* (Manila: CCA - URM και NCCP-PACT, 1983).

68. Βλ. Rodil, «The Lumad Side...», ό.π., σελ. 5.

69. R. Agbayani, «Laborers in their oun Land», στο *Struggle Against Development Agression*, του TABAK (επιμ.), Quezon City: Tunay na Alyansa ng Bayan Alay sa Katutubo, (TABAK), (1990), σελ. 25-32.

μάτων και όλων των μορφών έκφρασης,

3. *Να αντιτάσσεται στην περαιτέρω διείσδυση των ξένων μεγάλων επιχειρήσεων στα πατρογονικά εδάφη*[70].

1985: Οι επιδιώξεις της LUMAD

1. *Προστασία της ταυτότητας και των δικαιωμάτων των λαών LUMAD,*
2. *Προστασία των πατρογονικών μας εδαφών,*
3. *Προστασία και διαφύλαξη της πολιτιστικής μας κληρονομιας*[71].

Η LUMAD μεγαλώνει

Κατά τη διάρκεια της συνέλευσης του 1985, διαμορφώθηκε συναίνεση πάνω στο ότι θα έπρεπε να συσταθεί μια οργάνωση αποτελούμενη μόνο από οργανώσεις του λαού LUMAD. Σχηματίστηκε λοιπόν μια επιτροπή ad hoc για να προγραμματίσει τη συγκρότηση μιας οργάνωσης LUMAD που θα κάλυπτε όλη την περιοχή του Mindanao. Οι μη LUMAD λαοί σχημάτισαν κι αυτοί την ομάδα υποστήριξης του Mindanao που είναι γνωστή ως KADUMA-LUMAD, που σημαίνει «σε συνεργασία και σύμπραξη με τους LUMADS»[72].

Η οργάνωση LUMAD ξεκίνησε το 1983, κυρίως σαν ομάδα υποστήριξης, που τότε την αποτελούσαν βασικά υποστηρικτές απ' το θρησκευτικό χώρο. Καθώς οι εισβολείς συνέχισαν να επεκτείνουν την ακτίνα δράσης τους και να απαλλοτριώνουν ακόμα περισσότερα πατρογονικά κτήματα των ιθαγενών εθνών-λαών στο Mindanao, το πολιτικό κίνημα LUMAD μεγάλωσε κι αυτό, έγινε μαχητικότατο και άρχισε να προβάλει και να διεκδικεί όλο και πιο συστηματικά τα δικαιώματά τους. Το 1986, οι κοινοί αυτοί αγώνες κατέληξαν στη δημιουργία της οργάνωσης που είναι σήμερα γνωστή ως LUMAD-Mindanao και που δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια συμμαχία τοπικών και περιφερειακών οργανώσεων LUMAD, αποφασισμένων να υπερασπίσουν τα πατρογονικά τους εδάφη.

Το Μάρτιο του 1991, η LUMAD-Mindanao, μέσω των περιφερειακών δικτύων της, άρχισε να εκπέμπει ημίωρο ραδιοφωνικό πρόγραμμα σ' όλη τη χώρα, χρησιμοποιώντας τους ραδιοφωνικούς σταθμούς στις κυριότερες πόλεις των Φιλιππίνων. Πρόκειται για μεγάλη κατάκτηση, η οποία ασφαλώς γαλβανίζει ακόμα περισσότερο την αυξανόμενη ισχύ της οργάνωσης και διαδίδει ευρύτερα την υπόθεση των ιθαγενών λαών του Mindanao.

---

70. Rodil, «The Lumad Side...», ό.π., σελ. 9.
71. Στο ίδιο.
72. Στο ίδιο.

Από την Επαρχιακή Συμμαχία στην Αυτοδιάθεση: ALUHAMAD & KALUHAKU

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 άνθισαν στις διάφορες περιοχές του Mindanao τα κινήματα των ιθαγενών λαών LUMAD. Το 1985, ιθαγενείς λαοί της περιοχής του Νότιου Mindanao αυτο-οργανώθηκαν σε μια περιφερειακή συμμαχία με τον τίτλο ALUHAMAD. Το ALUHAMAD αναφέρεται στη Συμμαχία LUMAD του Νότιου Mindanao, η οποία εκπροσωπείται στην οργάνωση LUMAD- Mindanao. Αποτελείται από εννέα ιθαγενή έθνη που τα πατρογονικά τους εδάφη βρίσκονται στις πέντε επαρχίες του Νότιου Mindanao.

Στην επαρχία του Νότιου Cotabato, η αρχική συμμαχία των ιθαγενών λαών της περιοχής, συνάφθηκε όχι με το LUMAD-Mindanao αλλά με τη συμμαχία των αγροτικών κινημάτων (KMP). Γι' αυτό το λόγο, η συμμαχία αυτή ονομάστηκε Ενωμένη Οργάνωση των Αγροτών LUMAD, που τοπικά ήταν γνωστή με τα αρχικά KAMLU και είχε σαν επίκεντρο την οργάνωση των B'laan, οι οποίοι κατοικούσαν κυρίως στις παράκτιες περιοχές της επαρχίας.

Η οργάνωση KAMLU προσκάλεσε εκπροσώπους από τη συμμαχία ALUHAMAD και πήρε την πρωτοβουλία διοργάνωσης της Πρώτης Επαρχιακής Συνέλευσης των Ιθαγενών Λαών στην επαρχία του Νότιου Cotabato[73]. Στη Συνέλευση αυτή πήραν μέρος εβδομήντα αντιπρόσωποι από διάφορες τοπικές οργανώσεις των B'laan και T'boli, που προέρχονταν από επτά δήμους της επαρχίας. Ενα από τα χαρακτηριστικά της Συνέλευσης ήταν η ανταλλαγή κοινών εμπειριών για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι οργανώσεις στα αντίστοιχα πατρογονικά τους εδάφη. Η χρήση των διαλέκτων Cebuano και Hiligaynon διευκόλυνε την κατάσταση, διότι τις καταλαβαίνουν τόσο οι B'laan, όσο και οι T'boli. Ετσι, η Συνέλευση αποτέλεσε μια πραγματική συγκυρία εξέτασης της πραγματικότητας, που επικρατούσε στους ιθαγενείς λαούς της επαρχίας, και επισήμανσης των κοινών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν.

Η ιστορική αυτή Συνέλευση στέφτηκε και με την επιτυχία της σύστασης της επαρχιακής συμμαχίας. Με αυστηρές συμμετοχικές διαδικασίες, οι αντιπρόσωποι εξέλεξαν την ηγεσία τους και πήραν την απόφαση να δώσουν στη συμμαχία το όνομα KALUHAKU, που σημαίνει Ενωμένη Οργάνωση των LUMAD στο Νότιο Cotabato. Η Συνέλευση επικύρωσε επίσης το καταστατικό της συμμαχίας. Σημειώθηκε επίσης μια πολιτική μετακίνηση της συμμαχίας KALUHAKU, από την KMP προς την ALUHAMAD. Την τελευταία μέρα της Συνέλευσης, την 1η Μαϊου, οι σύνεδροι αναχώρησαν για τη μεγαλύτερη πόλη της επαρχίας, την General Santos City, όπου συμμετείχαν στη μαζική συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς, που έγινε μπροστά στο διοικητήριο της επαρχιακής κυβέρνησης.

---

73. Η Dygaylungsod παραβρέθηκε επίσης στη συνάντηση που έγινε το 1991 στο Koronodal, από τις 28 Απριλίου έως την 1η Μαΐου.

Οι LUMADS είναι Ξεχωριστοί Λαοί

Αναγνωρίζουμε ότι, μολονότι έχουμε συνασπιστεί σε μια συμμαχία, κάθε λαός είναι ακόμα ξεχωριστός. Θα θέλαμε όμως κάθε λαός να γίνει δυνητικά τόσο ισχυρός, ώστε να καθορίζει αυτόνομα αυτά που θέλει. Τότε, πιθανόν η συμμαχία να εξελιχθεί σε κάποιο είδος συνομοσπονδιακής οργάνωσης[74].

Η συνάντηση που διοργάνωσε η ALUHAMAD στη λίμνη Sebu[75] ήταν μια προσπάθεια εδραίωσης της εμπειρίας που είχε αποκτηθεί από όλα αυτά τα χρόνια των κινητοποιήσεων, ούτως ώστε να γίνει ένας πιο συστηματικός και μακροπρόθεσμος προγραμματισμός του κινήματος. Μέχρι στιγμής, η ALUHAMAD έχει κερδίσει δέκα υποθέσεις ανακατάληψης προγονικών εδαφών[76].

Η KALUHAKU και η ALUHAMAD υποστηρίζουν τώρα πολιτικά την ιστορική πάλη των T'boli να επανακτήσουν τα πατρογονικά τους εδάφη που κατέλαβε η εταιρεία Ansa Farms[77]. Το 1962, η εταιρεία Ansa Farms, ιδιοκτησίας του Κινέζου επιχειρηματία Antonio Nocom, απαλλοτρίωσε γη από την κοινότητα των T'boli στο Laconon (βλ. Σχεδ. 3) εξαπατώντας τρεις ηγέτες των T'boli, τους οποίους έβαλε να υπογράψουν, με τη μορφή των δακτυλικών τους αποτυπωμάτων, ήδη έτοιμα έγγραφα. Στη βάση αυτής της απάτης, ο Nocom προχώρησε στη νομιμοποίηση της κατοχής της περιοχής Lakag. Ωστόσο, οι T'boli συνέχιζαν να επανέρχονται στην πατρογονική τους εστία, παρά τις διώξεις, τις κατεδαφίσεις των σπιτιών τους και τις δικαστικές απαγορεύσεις. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 και του '70, οι T'boli προσπάθησαν, χωρίς επιτυχία, να πείσουν την κυβέρνηση να αποκαταστήσει τα πράγματα, μάλιστα δε, ο ισχυρός πολιτικός τους ηγέτης, δήμαρχος Mαi Tuan, κράτησε πολύ σκληρή γραμμή απέναντι στην κυβέρνηση. Τον Οκτώβριο του 1985, πάνω από τριακόσιες οικογένειες T'boli εκδιώχτηκαν απ' την περιοχή Lakag, ενώ τα σπίτια τους και οι σοδειές τους καταστράφηκαν από στρατιωτικές μονάδες και το ειδικό σώμα της Πολιτοφυλακής, (Civilian Home Defense Forces — CHDF). Το 1990, πεντακόσιες οικογένειες των T'boli που είχαν επιστρέψει και είχαν επανακαταλάβει την περιοχή του Lakag, δέχτηκαν νέες διώξεις, τα σπίτια τους και οι σοδειές τους καταστράφηκαν και πάλι από ένοπλους καουμπόυδες της εταιρείας Ansa Farms και τις τοπικές στρατιωτικές μονάδες (Civilian Armed Forces Geographi-

---

74. Αφήγηση του Ed Tami Mansayagan, γενικού γραμματέα της ALUHAMAD, σε διάλογο με τους Hyndman και Duhaylungsod στο Kidapawan, τον Ιανουάριο του 1992.

75. Η Duhaylungsod παραβρέθηκε στη συνάντηση αυτή που έγινε στη Λίμνη Sebu, από τις 27 έως τις 29 Οκτωβρίου 1991, και στην οποία συμμετείχαν ηγέτες και εκπρόσωποι της συμμαχίας.

76. Η ALUHAMAD διδάκτηκε από την εμπειρία της KMP, της οποίας τα 50.000 μέλη διεκδίκησαν κατά την περίοδο 1986-1991 πάνω από 100.000 εκτάρια κτημάτων. Βλ. Ben Kerkvliet, «Claiming the Land: Take-overs by Villagers in the Philipinnes», μελέτη που παρουσιάστηκε στο *Τέταρτο Διεθνές Συνέδριο Φιλιππινέζικων Σπουδών*, (Camberra, 1-3 Ιουλίου, 1992).

77. Βλ. Duhaylungsod and Hyndman, «Unwanted Sacred Coes...», ό.π.

cal Units – CAFGU). Στις 7 Ιανουαρίου του 1992, οι T'boli και πάλι κατέλαβαν την περιοχή Lakag, όπου υπήρχε το μεγάλο ράντσο της Ansa. Πάνω από πεντακόσιες οικογένειες επέστρεψαν και προσχώρησαν στην ομάδα ενός εκ των πέντε ηγετών των T'boli, χρησιμοποιώντας μεθόδους μαζικών κινητοποιήσεων για ανακαταλήψεις πατρογονικών εδαφών που έμαθαν κατά τη διάρκεια της συμμετοχής τους στις συναντήσεις των οργανώσεων KALUHAKU και ALUHAMAD. Σ' αντίθεση με τις προηγούμενες ανακαταλήψεις, οι T'boli αποκτούν τώρα ισχύ, με την ενεργό συμμετοχή τους στο πολιτικό κίνημα LUMAD.

Οι ανθρωπολόγοι έχουν δεχτεί από καιρό το δεσμό που υπάρχει μεταξύ καταγωγής, γης και ιθαγενών λαών στις Φιλιππίνες. Σαν ιθαγενές έθνος, οι T'boli δεν έχουν επεκτατικές βλέψεις, όπως τα κράτη, και θεωρούν ότι τα σύνορά τους ταυτίζονται με τον χώρο στον οποίο ζούνε. Σήμερα, στην περιοχή των T'boli διεξάγονται αποφασιστικοί αγώνες, τοπικού και ιδιαίτερου πολιτιστικού χαρακτήρα, για την αναγνώριση των δικαιωμάτων τους στα πατρογονικά τους εδάφη. Οι T'boli συνειδητοποιούν όλο και περισσότερο τα κοινά τους τεταρτοκοσμικά συμφέροντα με τ' άλλα ιθαγενή έθνη LUMAD. Ο συγγενικός τρόπος παραγωγής, προσδεμένος στα πατρογονικά τους εδάφη, αποτελεί πηγή δύναμης που οι T'boli χρησιμοποιούν για να οργανώσουν την αντίστασή τους απέναντι στην προσπάθεια ενσωμάτωσής τους από το κράτος και το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η οργάνωση KALUHAKU δεν είναι παρά μια έκφραση της ιδεολογίας του τόπου και της πατρογονικής γης, που μεταφράζεται σε κοινωνική και πολιτική δράση για την αλλαγή.

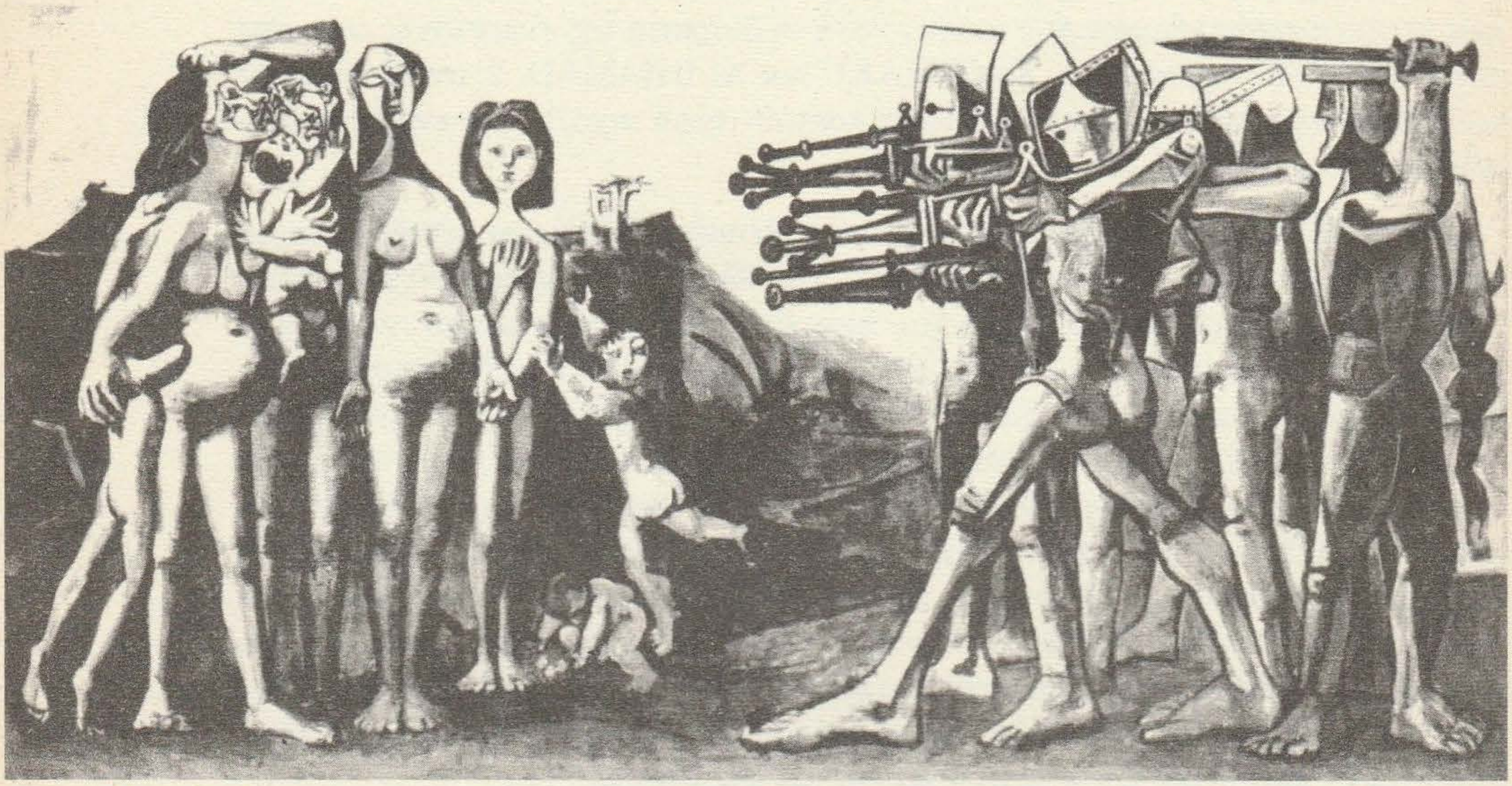

Pablo Picasso

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Brian Morris
Society and Nature: toward a Green Social Theory
του Peter Dickens

Νίκος Ράπτης
Year 501: the conquest continues
του Noam Chomsky

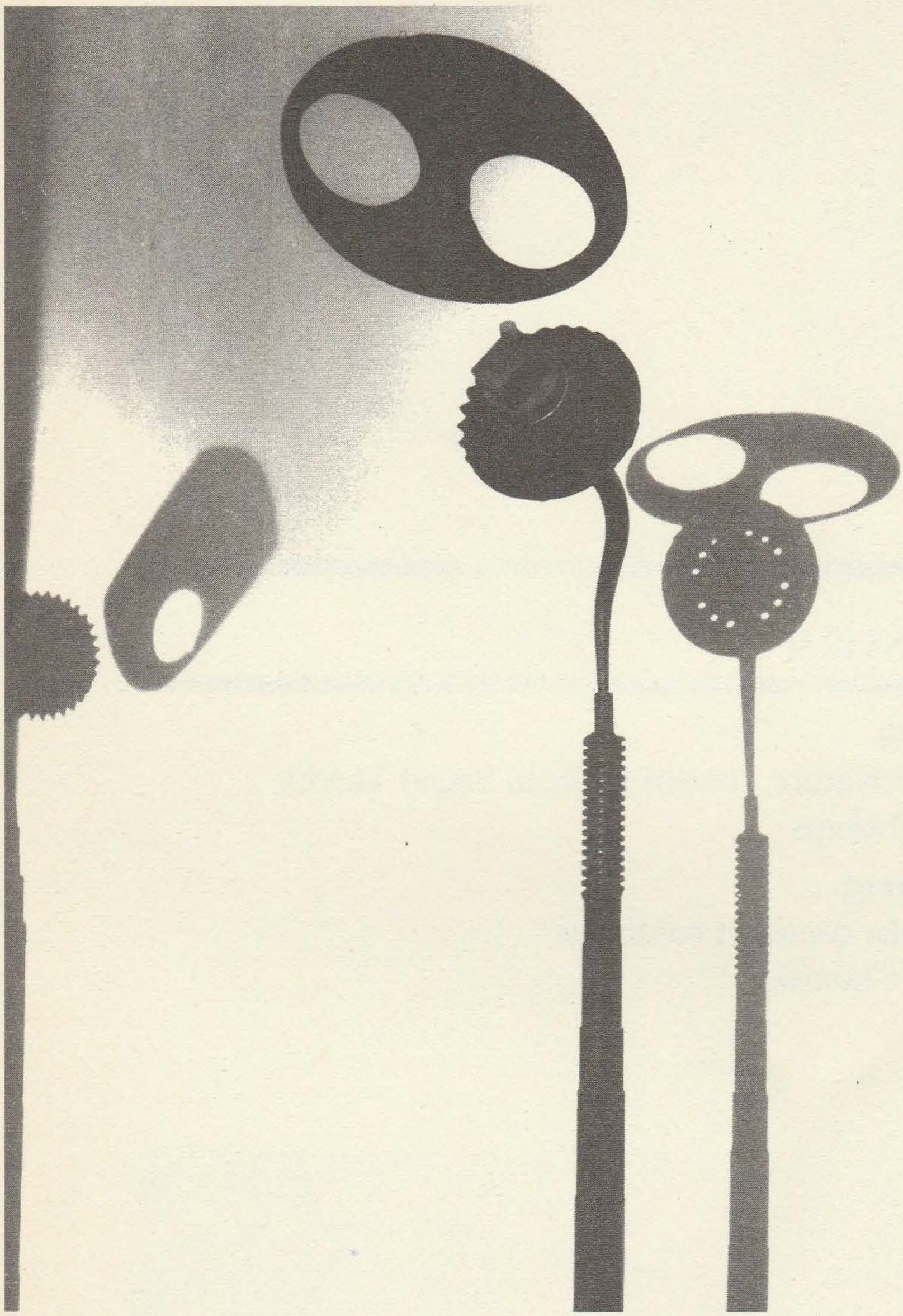

TAKIS: Γλυπτό

Κριτικός Ρεαλισμός: Ο Μαρξ και η Αγορά ενωμένοι;

Peter Dickens, *Society and Nature: Toward a Green Social Theory*, Hemel Hempstead, Harvester, 1992

Προς τα τέλη της δεκαετίας του '60 συστήθηκε μια κοινοβουλευτική επιτροπή για να εξετάσει τη διδασκαλία της κοινωνιολογίας στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Επικρατούσε τότε η αντίληψη ότι η κοινωνιολογία ήταν μια πολύ ανατρεπτική επιστήμη που θα μπορούσε να υποσκάψει σοβαρά την ηθική των μελλοντικών δασκάλων. Και φυσικά αποτελούσε ειρωνεία το γεγονός ότι, με το δομικό λειτουργισμό του Parsons τότε στις δόξες του, οι φοιτητές/τριες της κοινωνιολογίας ήταν, αντίθετα, πολύ επικριτικοί/ες απέναντι στη συντηρητική κατεύθυνση αυτού του επιστημονικού κλάδου. Υπήρχε η αίσθηση ότι οι βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας —οι οποίες όλες προέρχονταν από τον Compte, τον Spenser και τον Durkheim— έτειναν προς μια υπερκοινωνικοποιημένη αντίληψη για τα ανθρώπινα όντα, παραγνωρίζοντας θέματα όπως η φυλή, η εξουσία, η κοινωνική ταυτότητα του φύλου και η κοινωνική τάξη. Η ιστορική διάσταση της κοινωνικής ζωής χανόταν μέσα στις σχηματικές μεταφορές και το πασίγνωστο ακατάληπτο γλωσσικό ιδίωμα, που απλώς χρησίμευε να συγκαλύπτει θεωρίες οι οποίες ήταν μάλλον εξεζητημένες και ρηχές. Το απόφθεγμα του Willian Morris ότι δάσκαλοί μας πρέπει να είναι η φύση και η ιστορία λησμονήθηκε κατά κάποιο τρόπο από τους γκουρού της κοινωνιολογίας που φάνηκε να αγνοούν και τις δύο.

Μια αμφιλεγόμενη αντίληψη για την κοινωνιολογία ήταν εμφανέστατα έκδηλη στη στάση που τήρησε το περιοδικό «The Raven»[1], το οποίο, προς έκπληξη όλων, συμπεριέλαβε ένα ποίημα αφιερωμένο στον August Compte που —όσο κι αν ήθελε κανείς να αφήσει τη φαντασία του να καλπάσει— με κανένα τρόπο δε θα μπορούσε να θεωρηρεί ελευθεριακός στοχαστής. Το όνομα του Compte απουσιάζει ακόμα και από τη μελέτη του Peter Marsall[2], μολονότι η μελέτη αυτή είναι άκρως περιεκτική. Αυτό το ενδιαφέρον για την κοινωνιολογία, αλλά και οι αλληλαντικρουόμενες συ-

1. αρ. 19. Το περιοδικό *The Raven* αποτελεί έκδοση ελευθεριακού και αναρχικού προβληματισμού της Freedom Press, του παλαιότερου σοσιαλιστικού εκδοτικού οίκου της Βρετανίας. Ο οίκος, που ιδρύθηκε το 1886, λειτουργεί ως κολλεκτίβα και στα ιδρυτικά του μέλη συμπεριλαμβανόταν ο Π. Κροπότκιν. Εκτός από το περιοδικό *The Raven* και τις εκδόσεις βιβλίων, η Freedom Press εκδίδει και την δεκαπενθήμερη εφημερίδα *Freedom*.
2. Ο Peter Marsall είναι καθηγητής φιλοσοφίας και συγγραφέας. Πρόσφατο έργο του είναι μια λεπτομερέστατη ιστορία του αναρχισμού που εκδόθηκε υπό τον τίτλο *Demanding the Impossible: A History of Anarchism*, Harper, London, 1992.

ζητήσεις γι' αυτήν, συνεχίστηκαν πρόσφατα στις σελίδες της εφημερίδας «Freedom». Επομένως, η πρόσφατη προσπάθεια του Peter Dickens να διατυπώσει μια Πράσινη κοινωνική θεωρία είναι βέβαιο ότι θα ενδιαφέρει τους αναγνώστες.

Ο Dickens είναι μαρξιστής και κοινωνιολόγος της πόλης, το δε βιβλίο του αποτελεί ουσιαστικά μια απόπειρα επαναβεβαίωσης του μαρξισμού ως «ενιαίας επιστήμης», ως μιας επιστήμης δηλαδή που συνενώνει τις κοινωνικές και φυσικές επιστήμες ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει τη σχετική διαφορετικότητα και αυτονομία των διάφορων επιστημών. Κατά συνέπεια, ο στόχος του Dickens δεν είναι και τόσο πρωτότυπος. Πριν από πολλά χρόνια ο ανθρωπολόγος Marcel Mauss, που ήταν σοσιαλιστής, υπέδειξε την ανάγκη μιας ανθρωπολογίας που θα συνδύαζε την κοινωνιολογία, την ψυχολογία και τη βιολογία και κατά συνέπεια θα θεωρούσε τους ανθρώπους ως «ζώντα, συνειδητά και κοινωνικά όντα». Αυτά εγράφησαν το 1924. Από τότε η ανθρωπολογία, σ' αντίθεση με την κοινωνιολογία, προσπάθησε πάντα να διατηρήσει αυτή την ευρεία προοπτική, χωρίς ποτέ να είναι υπερβολικά επιστημονικιστική αλλά διατηρώντας επίσης μια ανθρώπινη διάσταση. Ο Dickens αγνοεί τελείως τις ανθρωπολογικές σπουδές, αντλώντας μόνο από το έργο του Malinowski και του κοινωνιοβιολόγου Napoleon Chagnon. Αντίθετα, αυτό που προσφέρει, χρησιμοποιώντας σαν θεωρητική του βάση τα νεανικά έργα του Μαρξ, είναι μια σειρά από επιδρομές στο διανοητικό πεδίο της κοινωνιοβιολογίας, της σύγχρονης βιολογίας, της ψυχολογίας και της νεοφιλελεύθερης, δηλαδή της δεξιάς, οικονομικής θεωρίας, με πρωταρχικό σκοπό να συμπληρώσει τη μαρξιστική θεωρία. Επομένως, βασικός στόχος του είναι η κατασκευή «μιας και μοναδικής επιστήμης» —ένα όραμα ολικοποίησης;— που θα «κατέλυε» —ή περιόριζε— τη διάκριση μεταξύ ανθρώπινων όντων και φύσης, μιας επιστήμης στηριγμένης σταθερά στο Μαρξ και στον Ενγκελς. Αλλοι τρόποι κατανόησης του κόσμου, ή συσχέτισης μ' αυτόν, φαίνεται ότι κείνται έξω από τα όρια δικαιοδοσίας της ενιαίας αυτής επιστήμης. Ο τρόπος οργάνωσης της γνώσης —και σ' αυτό το σημείο ο Dickens ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό το ριζοσπάστη φιλόσοφο Roy Bhaskar— είναι να υποδείξει έναν «κριτικό ρεαλισμό», ένα τρόπο κατανόησης που βασίζεται σε μια ανεξακρίβωτη οργανική μεταφορά και που θυμίζει τον Αριστοτέλη. Ετσι, προτείνεται ότι «οντότητες» όπως τα ανθρώπινα όντα ή άλλοι οργανισμοί, [καθώς] και εκείνες της ανόργανης φύσης έχουν λανθάνουσες δυνάμεις ή ικανότητες, τις οποίες ο Dickens αποκαλεί «γενεσιουργούς μηχανισμούς». Οι μηχανισμοί αυτοί (οι οποίοι ενδεχομένως να μην δύναται να παρατηρηθούν) «αναδύονται» ή «πραγματοποιούνται» ή «συνδυάζονται», κατά πολύπλοκους τρόπους, από τυχαίους παράγοντες ή απρόβλεπτες περιστάσεις. Δε γίνεται απολύτως σαφές εάν και πού επιφυλάσσεται κάποια θέση για τις κοινωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις μέσα σ' αυτό το σχήμα —να επέχουν άραγε θέση τυχαίων παραγόντων;— ή εάν η θεωρία αυτή απλώς αντιγράφει, με μια πιο αφηρημένη μορφή, αυτό που ο Dickens σαφώς επιδιώκει να υπερβεί και συγκεκριμένα το δυισμό μεταξύ «φύσης» και «κουλτούρας». Δε χρειάζεται να αναφέρω, ότι τα κύρια θέματα τα ο-

ποία ο Dickens θεωρεί ως αναγκαία για την ανάπτυξη της κατανόησης των περιβαλλοντικών προβλημάτων —το ότι τα ανθρώπινα όντα αποτελούν μέρη της φύσης, το ότι ο καπιταλισμός βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία κτλ., κτλ.— δεν έχουν κάποιο ιδιαίτερο μαρξιστικό χαρακτήρα.

Ο Dickens, αφού κάνει μια ενδιαφέρουσα αλλά μάλλον επιλεκτική ιστορική αναφορά στην κοινωνική θεωρία, καλύπτοντας βασικά τον Compte, τον Spencer, τον Tonnies, την Κοινωνιολογική Σχολή του Σικάγου, τον Parsons (Ο Θεός να τον ευλογεί!) και τον Habermas, προχωρεί σε μια περιεκτική και πολύτιμη ανάλυση της αντίληψης του Μαρξ για τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Δίνει το περίγραμμα της διαλεκτικής μεθόδου του Μαρξ, επισημαίνοντας: την αμοιβαία σχέση μεταξύ οργανισμού και του περιβάλλοντός του (αν και στην πραγματικότητα ο Μαρξ πάντα τόνιζε ότι η σχέση μας με τη φύση είναι εγγενώς κοινωνική), τη σύλληψη του Μαρξ για το ανθρώπινο υποκείμενο ως «είδος του είναι» (Species Being) (εγγενώς και φυσικό και κοινωνικό, καθώς ο Μαρξ ελάχιστα τόνιζε τις ψυχολογικές πτυχές της ζωής) και την κριτική του Μαρξ για τον καπιταλισμό σαν μορφή ανθρώπινης αλλοτρίωσης. Φυσικά, οι αντιλήψεις αυτές του νεαρού Μάρξ δεν ήταν μοναδικές ούτε καν πρωτότυπες. Τα πρώιμα έργα του (πάνω στα οποία ο Dickens στηρίζει τη θεωρία του) που γράφτηκαν σε πολύ νεαρή ηλικία, μόλις είχε περάσει τα 20, δεν ήταν παρά «σημειωματάρια» στα οποία ο Μαρξ εξέταζε κριτικά τη σκέψη των Χέγκελ, Φόυερμπαχ, Ανταμ Σμιθ, Στίρνερ και Προυντόν, από τους οποίους άντλησε και ανέπτυξε τις δικές του βασικές ιδέες. Μολονότι ο Dickens έχει επίγνωση της κριτικής που ασκήθηκε στον «ανθρωποκεντρισμό» του Μαρξ, όπως οι περισσότεροι μαρξιστές, έτσι κι αυτός, εντέχνως αγνοεί παντελώς την κριτική που άσκησαν οι αναρχικοί στον ήρωά του. Ετσι, δε μνημονεύεται καθόλου η ριζοσπαστική κριτική που άσκησαν ο John Clank και ο Alan Carter στην «παραγωγιστική» ηθική του Μαρξ και στην αυταρχική του αντίληψη για την πολιτική. Αλλά αυτό που προκαλεί ακόμα μεγαλύτερη κατάπληξη είναι το γεγονός ότι ο Dickens φαίνεται να ισχυρίζεται ότι ο Μαρξ υποστήριξε το «σύστημα της αγοράς» — το ότι το αυθεντικό μας «είδος του είναι» (species being) θα μπορούσε στην πραγματικότητα «να ανακτηθεί κάτω από καπιταλιστικό καθεστώς» (Dickens: σελ.62). Πρόκειται για παρωδία της σκέψης του Μαρξ, διότι ο Μαρξ, ό,τι γνώμη κι αν τρέφει κανείς για την αντίληψή του περί πολιτικής, ήταν συνεπής και παθιασμένος αντικαπιταλιστής. Ωστόσο, η άποψη αυτή του Dickens δείχνει το βαθμό στον οποίο σύγχρονοι μαρξιστές έχουν μαγευθεί από τις δεξιές ιδεολογίες όπως του Φρήντριχ Χάγιεκ. Ο Dickens αντιμετωπίζει τον υπερασπιστή αυτόν του laissez-faire καπιταλισμού μάλλον με σεβασμό και χειροκροτεί τη «διορατικότητα και οξυδέρκειά του». Η επίθεση του Χάγιεκ εναντίον του «θεσμικού σχεδιασμού και ελέγχου» δεν επεκτάθηκε φυσικά σε κριτική των πολυεθνικών εταιρειών, η δε οικολογική του επίγνωση και ευαισθησία ελάχιστα προχώρησε πέραν εκείνης των κοινωνιοβιολόγων και εθνολόγων, τους οποίους ο Dickens παρακάτω στη μελέτη του επικρίνει για γενετικό ή βιολογικό αναγωγισμό. Αν διατρέξουμε ολόκληρο το

κείμενο της μελέτης του αποκτούμε την αίσθηση ότι ο Dickens είναι ένας οπαδός του κρατικού σοσιαλισμού, που συνηγορεί υπέρ της αγοράς, παρά το γεγονός ότι ορισμένες επικρίσεις του για τον «πράσινο καταναλωτισμό» είναι και εύστοχες και διορατικές. Ο Dickens σαφώς έχει την αίσθηση ότι η «αγορά» είναι ο χώρος όπου μπορούμε να «επανακτήσουμε» τις ελευθερίες μας και το «είδος του είναι» μας, εάν [η αγορά] καταλλήλως «τροποποιηθεί». Συνεχίζει δε να υποστηρίζει την ανάγκη σχηματισμού εθνικών και διεθνικών κυβερνήσεων (σελ. 193-4) και φαίνεται να απαλλάσσει την «παραγωγή» (δηλαδή τον καπιταλισμό) από κάθε άμεση ευθύνη για τη σημερινή οικολογική κρίση, αντιφάσκοντας με τα στοιχεία που ο ίδιος παρουσιάζει (σελ. 50-51).

Ο Dickens, όπως και πολλοί μαρξιστές, προφανώς αισθάνεται την ανάγκη να εισάγει μια «ψυχολογική» διάσταση στην κοινωνική θεωρία του Μαρξ. Αλλά εκτός από μια σύντομη αναφορά στον Vygotsky, οι θεωρίες προς τις οποίες στρέφεται είναι όλες τους περιορισμένες, ανεπαρκείς και δύσκολα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ριζοσπαστικές αν πάρουμε ως κριτήριο την έμφαση που δίνουν στον ανθρώπινο φορέα. Αυτό ισχύει για την κοινωνιοβιολογία (της οποίας το εξελικτικό σχήμα, που στηρίζεται στα γονίδια και την κουλτούρα, ισοπεδώνει την ανθρώπινη ιστορία και την ανθρώπινη συνείδηση), για την μάλλον μυστικιστική ψυχολογία του Jung (που όπως παραδέχεται ακόμα κι ένας τόσο συμπαθητικά διακείμενος απέναντί του οπαδός του όπως ο Antony Storr, είναι στην ουσία μια ψυχολογία α-κοινωνική) και για την σαφώς γνωστικιστική θεωρία του ατόμου του Rom Harre. Εχοντας μόλις περατώσει το γράψιμο της μελέτης μου «Western Conceptions of the Individual» έχω αρκετή επίγνωση της διαφορετικότητας των θεωριών που αναπτύχθηκαν κατά τα τελευταία διακόσια χρόνια, και οι οποίες στην ουσία έχουν υπονομεύσει, ή έχουν αποπειραθεί να υπερβούν, τους δυισμούς που είναι εγγενείς στη μηχανιστική φιλοσοφία και τη θετικιστική επιστήμη. Ορισμένοι όπως ο Capra και ο Merchant και σε κάποιο βαθμό και ο Dickens γράφουν σαν η διανοητική σκέψη να έχει μείνει στάσιμη μεταξύ των αρχών του 19ου αιώνα και της δεκαετίας που διανύουμε. Σημειώστε, ωστόσο, ότι πρέπει να εξετάσουμε επίσης: τις πραγματιστικές φιλοσοφίες που ανέπτυξαν ο James, ο Dewey και ο Mead, τα γραπτά πλειάδας Χεγκελιανών μαρξιστών που προσπάθησαν να προσθέσουν μια ψυχολογική διάσταση στο μαρξισμό (όπως ο Marcuse, ο Lukacs, ο Fromm, ο Reich και άλλοι), τους Νεο-Καντιανούς λόγιους όπως ο Wundt, ο Dilthey και ο Boas που αναζητούσαν μια πιο ενιαία επιστήμη πριν από ένα αιώνα, καθώς και τους υπαρξιστές, όπως ο Stirner, ο Nietzsche, ο Merleau-Ponty και ο Laing που έδωσαν θεμελιώδη έμφαση στο ενσαρκωμένο άτομο. Ο Dickens, στην προσπάθειά του να προσφέρει νέες κατευθύνσεις για μια ενιαία ανθρώπινη επιστήμη (που δεν πρέπει να εξισώνεται με την κοινωνική θεωρία) αγνοεί εντελώς το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής διανοητικής παράδοσης, καθώς επίσης και σημαντικούς αναρχικούς θεωρητικούς, όπως ο Kropotkin και προτιμά τον Jung, τους κοινωνιοβιολόγους και τον Harre. Αξίζει όμως να τονίσουμε ότι τα ανθρώπινα όντα δεν σχετί-

ζονται με τον κόσμο απλώς μέσω αρχέτυπων ή μέσω των γονιδίων τους ή σαν ένας οργανισμός, ούτε καν με το νου (με τις βαθιές του δομές), αλλά —όπως πάντα τόνιζαν οι αναρχικοί— ως ανθρώπινο υποκείμενο, ως πρόσωπο ή, όπως ο ίδιος ο Dickens σκιαγραφεί συζητώντας την πρόσφατη κοινωνιολογία του Giddens, ως ανθρώπινος φορέας.

Ο Dickens, συμπεραίνοντας, υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να υπερβούμε τη σημερινή κρίση και τον εγγενή δυισμό που χαρακτηρίζει τη σημερινή κουλτούρα απλώς μέσα από μια αλλαγή της συνείδησης ή με τον πράσινο καταναλωτισμό. Απ' αυτή την άποψη, ο Dickens διατυπώνει ορισμένες ενδιαφέρουσες κριτικές σκέψεις για τη βαθιά οικολογία, αν και πάλι αγνοεί την ελευθεριακή κριτική της βαθιάς οικολογίας που έχει κάνει ο Bookchin. Ο Dickens έχει τη γνώμη ότι πρέπει να ξεπεράσουμε την κρίση με την ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχέσεων και δομών και σ' αυτό το πλαίσιο μνημονεύει τον βιο-περιφερισμό και τις αποκεντρωμένες κοινότητες. Ωστόσο, για τον Dickens, αυτό το «οπισθοδρομικό και παρωχημένο ειδυλλιακό όραμα της μικρής κλίμακας κοινοτικής ζωής» συνδέεται με τον αναρχισμό και στην ουσία απορρίπτεται. Ο Dickens προτιμά κάτι πιο σύγχρονο και εκσυχρονισμένο: απλά, τη μεταρρύθμιση του καπιταλισμού, αφήνοντας άθικτες και την οικονομία της αγοράς και τις κρατικές δομές. Πρόκειται για μια ρεφορμιστική μαρξιστική στρατηγική... για το πάντρεμα Μαρξ και Χάγιεκ...Ω! τι ανίερη συμμαχία!!

Brian Morris

ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

- ✔ **Σοσιαλισμός και Οικολογία**
  Τεύχος 6, Ιανουάριος-Απρίλιος 1994
- ✔ **Ανάπτυξη και περιβάλλον στο Νότο**
  Τεύχος 7, Μάιος-Αύγουστος 1994
- ✔ **Είναι δυνατή η σύγκλιση των νέων κινημάτων;**
  Τεύχος 8, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1994
- ✔ **Επιστήμη και Τεχνολογία**
  Τεύχος 9, Ιανουάριος-Απρίλιος 1995
- ✔ **«Πράσινα» Οικονομικά**
  Τεύχος 10, Μάιος-Αύγουστος 1995

Καλούνται οι ενδιαφερόμενοι να συνεργασθούν στα παραπάνω θέματα να υποβάλλουν τις συνεργασίες τους τουλάχιστον 3 μήνες πριν από την ημερομηνία έκδοσης.

Νέα Οικολογία

Κάθε 15η του μηνός στα περίπτερα και τα βιβλιοπωλεία

Noam Chomsky, *Year 501: the conquest continues*
South End Press, Boston, 1992, 280 σελίδες
Black Rose Books, Montreal/New York, 1993

Στις 12 Οκτωβρίου 1992 έκλεισαν 500 χρόνια από την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου. Δηλαδή τώρα διανύουμε το έτος 501, εξού και ο τίτλος του βιβλίου του Τσόμσκυ. Ο υπότιτλος, «Η Κατάκτηση συνεχίζεται», δηλώνει χωρίς περιστροφές τη θέση του συγγραφέα για το τι συμβαίνει στην ανθρωπότητα σήμερα.

Το τι έγινε αυτά τα 500 χρόνια, τα οποία είναι γνωστά στην ιστορία ως η «Κολομβιανή Εποχή» ή η «Εποχή του 500χρονου Ράιχ», όπως φαίνεται ότι θα προτιμούσε ως ονομασία ο Τσόμσκυ, και το πώς αυτά, που έγιναν, επηρέασαν το τι γίνεται σήμερα, αποτελούν το υλικό του βιβλίου.

Τεχνική για την ανάγνωση

Οπως όλα τα κοινωνικά κείμενα του Τσόμσκυ έτσι και το «Ετος 501» καλεί τον αναγνώστη ν' αποδεχθεί και να ξεπεράσει την «ιδιαιτερότητα» του γραψίματος του κειμένου.

Το πού οφείλεται αυτή η «ιδιαιτερότητα» το εξηγεί ο ίδιος ο Τσόμσκυ, σε μια συνέντευξή του, ως εξής: «Κάθε τρεις λέξεις είμαι υποχρεωμένος να έχω μια υποσημείωση με εκτεταμένη τεκμηρίωση εξηγώντας την... αν βρίσκεσαι στην άλλη πλευρά (Σ.σ. δηλαδή από την πλευρά των ανθρώπων που κατέχουν την κοινωνία, κατά Τσόμσκυ) τότε μπορείς να περιποιηθείς το στιλ, γιατί δεν έχει σημασία το τι γράφεις...»[1].

Οσοι διαβάζουν Τσόμσκυ έχουν «εκπαιδευτεί στο να βρίσκουν το δρόμο τους, μέσα στα κείμενά του, παρακολουθώντας προσεκτικά πού μιλάει το παρατιθέμενο ντοκουμέντο. Βεβαίως, υπάρχουν τα εισαγωγικά της αυτολεξεί απόδοσης. Πολλές φορές όμως χρειάζεται λίγο περισσότερη επιμέλεια και εγρήγορση κατά την ανάγνωση.

Η εικόνα του 500χρονου Ράιχ

Παρόλο ότι είναι δύσκολο να βάλει κανείς μέσα σε 280 σελίδες το τι έγινε αυτά τα 500 χρόνια, ο Τσόμσκυ όχι μόνο περιέλαβε ό,τι σημαντικό έγινε, αλλά τήρησε και

1. Απόσπασμα από συνέντευξη του Τσόμσκυ στον David Bavsamian στις 24 Οκτωβρίου, 1986.

την, από τον ίδιο θεσπισθείσα, αρχή της τεκμηρίωσης αυτών που γράφει, «κάθε τρεις λέξεις».

Αυτό που βγαίνει μέσα από τις σελίδες του «Ετος 501» είναι μια εικόνα της ιστορίας των 500 ετών, που όταν την βλέπεις από μακριά αρχίζεις να καταλαβαίνεις τι *πραγματικά* έγινε αυτά τα χρόνια. Ομως, και όταν εστιάσεις την προσοχή σου στις λεπτομέρειες της εικόνας, βλέπεις ότι μέσα από το φωτισμό του Τσόμσκυ αποκτούν τεράστια σημασία, που δεν περίμενε κανείς να βρει σε λεπτομέρειες.

Η δημιουργία της εικόνας, που δίνει την άποψη του Τσόμσκυ, αναπόφευκτα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας άλλης, κατοπτρικής εικόνας, που βγαίνει από τα λόγια (και τα ντοκουμέντα) της «επίσημης» πλευράς της ιστορίας. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο εικόνες είναι συνταρακτική.

Η βασική θέση του Τσόμσκυ είναι ότι η «Ευρώπη» μέσα σ' αυτά τα 500 χρόνια έδειξε αφάνταστη βαρβαρότητα στη σύγκρουσή της με τους λαούς που κατέκτησε.

Στον όρο «Ευρώπη», κατά τον Τσόμσκυ, περιλαμβάνονται και οι ευρωπαϊκές αποικίες, «μια απ' τις οποίες (η Αμερική) ηγείται τώρα της σταυροφορίας» της βαρβαρότητος, όπως επίσης περιλαμβάνονται και οι Ιάπωνες, ως «επίτιμοι λευκοί», διότι είναι «αρκετά πλούσιοι» για να γίνουν (σχεδόν) δεκτοί στη λέσχη της «Ευρώπης».

Η τεκμηρίωση της ευρωπαϊκής βαρβαρότητος στο κείμενο του Τσόμσκυ γίνεται με μαρτυρίες που ξεκινάνε από το 1552, όταν ο κορυφαίος χρονικογράφος της «Κολομβιανής Εποχής», ο Las Casas, ως αυτόπτης μάρτυς, έγραφε στη διαθήκη του: «Νομίζω ότι ένεκα αυτών των ανίαρων, εγκληματικών και ατιμωτικών πράξεων, που διεπράχθησαν με τόση αδικία, τυραννικότητα και βαρβαρότητα, ο Θεός θ' αφήσει να ξεσπάσει η οργή και η μήνις του πάνω στην Ισπανία, διότι σχεδόν ολόκληρη η Ισπανία μοιράστηκε τον αιματοβαμμένο πλούτο που αρπάχθηκε δια της βίας, με κόστος τόσα ερείπια και σφαγές».

Οι Ινδιάνοι της Αμερικής έμειναν κατάπληκτοι απ' τη βαρβαρότητα των Ισπανών και των Βρετανών και «οι λαοί της Ινδονησίας είχαν εξ ίσου συγκλονισθεί από την καταστρεπτική μανία του ευρωπαϊκού τρόπου του πολεμάν», λένε οι πηγές του Τσόμσκυ. Και αλλού: «Οι Ευρωπαίοι πολεμούσαν για να σκοτώσουν».

Απ' την άλλη μεριά, οι Ευρωπαίοι βλέπουν ότι ο τρόπος που πολεμάνε οι Ινδιάνοι είναι «καθαρός, λιγότερο αιματηρός... από τους απάνθρωπους πολέμους της Ευρώπης», σύμφωνα με μαρτυρία του 17ου αιώνα. Αλλοι Ευρωπαίοι, πιο γενναίοι αυτοί, εχλεύαζαν το «ασθενικό στιλ» των Ινδιάνων πολεμιστών «το οποίο μετά βίας άξιζε να του δοθεί το όνομα του μάχεσθαι». Επίσης εχλεύαζαν «τις καταγέλαστες διαμαρτυρίες (των Ινδιάνων) για το «άγριο» στιλ των Αγγλων, το οποίο επεδίωκε να «σκοτώνει πάρα πολλούς ανθρώπους». Οσο για το σφάξιμο γυναικών και παιδιών, την εξελιγμένη αυτή τέχνη των Ευρωπαίων χρειάστηκε να την διδάξουν οι Ευρωπαίοι στους «καθυστερημένους ιθαγενείς».

Αργότερα, στην Αφρική, ο βασιλιάς Λεοπόλδος του Βελγίου θα φροντίσει να σκοτώσει περίπου 10 εκατομμύρια ανθρώπους στο Κογκό. (Γιατί είναι «κρυμμένο» αυτό το ολοκαύτωμα; Για να μην ενοχληθούν οι Βέλγοι;). Ο Τσόμσκυ μας πληροφορεί ότι στην *Encyclopaedia Britannica* καταγράφονται δεόντως «οι προσφορές και τα ελατώματα» του Λεοπόλδου, η «τεράστια περιουσία» που απέκτησε «από την εκμετάλλευση» της «αχανούς περιοχής» και, παρατηρεί ο Τσόμσκυ, ότι η τελευταία γραμμή της εκτεταμένης καταχώρισης λέει ότι ο Λεοπόλδος «ήταν σκληρόκαρδος προς τους ιθαγενείς της απομεμακρυσμένης κτήσεώς του». Το πικρό και γεμάτο οργή αυτό χιούμορ του Τσόμσκυ διατρέχει ολόκληρο το τριαντάχρονο κοινωνικό συγγραφικό έργο του. Αξίζει κάποτε αυτό να τύχει μιας επιμελούς μελέτης. Αυτή η πίκρα και η οργή υπάρχει σε κάθε σελίδα του «Ετος 501».

Ισως μια από τις μεγαλύτερες προσφορές του Τσόμσκυ στην ανθρωπότητα να είναι η ακάματη προσπάθειά του να φωτίσει (ή να ξεσκεπάσει) το ρόλο των «διανοουμένων» (των «κομισάριων» της εξουσίας, όπως τους αποκαλεί) στην ιστορία.

Μια σύντομη καταγραφή της «προσφοράς» των διανοουμένων αυτά τα 500 χρόνια, σταχυολογημένη μέσα από τις σελίδες του «Ετος 501», αφήνει τον αναγνώστη άφωνο και σοφότερο.

Για τον Hugo Grotius, Ολλανδό ανθρωπιστή του 17ου αιώνα και θεμελιωτή του σύγχρονου διεθνούς δικαίου, «ο πιο δίκαιος πόλεμος είναι αυτός κατά των άγριων ζώων, ο επόμενος είναι κατά των ανθρώπων που είναι όμοιοι με τα ζώα», δηλαδή κατά των Ινδιάνων, των Νέγρων, κτλ.

Για τον Adam Smith (του 1776) οι Ινδιάνοι της Αμερικής είναι «απλοί άγριοι», μια γνώμη «που επέπρωτο να διατηρηθεί ακόμη και από τους λόγιους, μέχρις ότου η αφύπνιση της δεκαετίας του 1960 τελικά άνοιξε πολλά μάτια», σημειώνει ο Τσόμσκυ.

Μετά από μισό αιώνα ο Χέγκελ θα πει για τους Ινδιάνους της Αμερικής ότι «σωματικά και ψυχικά είναι αδύναμοι» και έτσι «βαθμιαίως εξαφανίσθησαν μπροστά στην πνοή της ευρωπαϊκής δραστηριότητος». Τον Χέγκελ ενοχλούσε πολύ η «ήπια και χωρίς πάθος· διάθεση» των Ινδιάνων η οποία ανάγκαζε τους αγαθούς Ευρωπαίους μοναχούς τα μεσάνυχτα να χτυπάνε «την καμπάνα για να υπενθυμίσουν (στους Ινδιάνους) ακόμη και τα συζυγικά τους καθήκοντα». Και συνεχίζει ο Χέγκελ με τη διαπίστωση ότι οι Ινδιάνοι «είναι κατώτεροι ακόμη (και) από το Νέγρο», ο οποίος είναι ένα ον στο επίπεδο «ενός απλού Αντικειμένου — ενός αντικειμένου χωρίς αξία».

Την ίδια περίπου εποχή, στην ίδια την Αμερική αυτή τη φορά, ο πρόεδρος του Ανωτάτου Δικαστηρίου (Σ.σ. αντιστοίχου του δικού μας Αρείου Πάγου) και θεμελιωτής του Συνταγματικού Δικαίου των ΗΠΑ, ο οποίος κατέχει εξέχουσα θέση στο πάνθεον των «αγίων» του αμερικανικού έθνους, ο John Marshall, θα κατασκευάσει ένα νομικό δόγμα το οποίο έλεγε ότι «ο νόμος που διακανονίζει... τις σχέσεις ανάμεσα

στον κατακτητή και στον κατακτηθέντα δεν μπορούσε να έχει εφαρμογή... στις φυλές των Ινδιάνων... θηριωδών αγρίων των οποίων η απασχόληση ήταν ο πόλεμος και των οποίων τα προς το ζην προήρχοντο από το δάσος». Και παρατηρεί, με (τεκμηριωμένη) οργή, ο Τσόμσκυ ότι αυτοί οι «Θηριώδεις άγριοι» με τη γενναιοδωρία τους και την «προηγμένη αγροτική τους πείρα» βοήθησαν τους πρώτους Αγγλους αποίκους να επιζήσουν κατά τους πρώτους δύσκολους χειμώνες.

Για τον πρόεδρο των ΗΠΑ Θεόδωρο Ρούζβελτ, ίνδαλμα του Τζωρτζ Μπους, όπως γράφει ο Τσόμσκυ, ο οποίος είχε τις ίδιες αξίες όπως ο John Marshall, «ο πιο απολύτως δίκαιος απ' όλους τους πολέμους είναι ο πόλεμος κατά των αγρίων» ο οποίος (πόλεμος) εγκαθιστά την εξουσία «των κυρίαρχων φυλών του κόσμου».

Ο εθνικός ποιητής της Αμερικής, ο Walt Whitman, όταν οι ΗΠΑ άρπαξαν τη γη του Μεξικό έγραφε: «Τι δουλειά έχει το άθλιο, ανίκανο Μεξικό... με τη μεγάλη αποστολή του εποικισμού του Νέου Κόσμου με μια ευγενή ράτσα;». Δηλαδή τη ράτσα του Whitman και των παραπάνω. Αυτά, περίπου έναν αιώνα πριν από τον Χίτλερ. Ο Whitman θεωρείται, προοδευτικός, επαναστάτης και... αναρχίζων!

Για τον «μεγάλο του 20ού αιώνα», τον Τσώρτσιλ, τα δηλητηριώδη αέρια είναι ακριβώς ό,τι πρέπει για χρήση κατά των «απολίτιστων φυλών», αισθάνονταν δε υπερήφανος διότι η αγγλική διπλωματία κατάφερε το 1932, στην τότε διάσκεψη αφοπλισμού, να διατηρήσει το δικαίωμα του βομβαρδισμού των αμάχων, ή όπως έλεγε και ο πρωθυπουργός Lloyd George: «επιμείναμε να διατηρήσουμε το δικαίωμα να βομβαρδίζουμε τους σκυλάραπες (niggers)».

Και η καταγραφή του Τσόμσκυ προχωράει μέχρι σήμερα, μια και το έτος 501 είναι το 1992. Γράφει ο Τσόμσκυ: «Τα βασικά πρότυπα που εθεσπίσθησαν στις παλιές κατακτήσεις» διατηρούνται μέχρι την τρέχουσα εποχή. Καθώς η σφαγή του γηγενούς πληθυσμού, από τους στρατιωτικούς της Γουατεμάλα, έφθανε την πραγματική γενοκτονία... ο Ρήγκαν για να «ανταμείψει» τον μέγιστο των δολοφόνων της Γουατεμάλα, το στρατηγό Hector Gramajo, του έδωσε υποτροφία... στο Harvard! Εκεί, ενώ δούλευε για το δίπλωμά του, ο Gramajo έδωσε μια συνέντευξη στο περιοδικό του πανεπιστημίου το «Harvard International Review», για να εξάρει την ηθική του προσφορά στην υπόθεση της Γουατεμάλα. Αυτό που ακολουθεί είναι το *πραγματικό* κείμενο από τη συνέντευξη στο περιοδικό: «Δημιουργήσαμε μια πιο ανθρωπιστική, λιγότερο δαπανηρή στρατηγική, για να είναι πιο συμβατή προς το δημοκρατικό σύστημα. Εθεσπίσαμε τις πολιτικές υποθέσεις [το 1982], οι οποίες παρέχουν ανάπτυξη για το 70 τοις εκατό του πληθυσμού, ενώ σκοτώνουμε το 30 τοις εκατό. Πριν, η στρατηγική ήταν να σκοτώνουμε το 100 τοις εκατό».

Αυτή είναι η (κατοπτρική) εικόνα που βγαίνει από τα ίδια τα λόγια των διανοουμένων της, κατά Τσόμσκυ, διευρυμένης «Ευρώπης». Και αυτοί είναι οι διανοούμενοι των οποίων τα ονόματα κυριαρχούν σήμερα στα πανεπιστήμια, στα ινστιτούτα, στον Τύπο, κτλ., σ' ολόκληρο τον κόσμο.

Αντιθέτως, οι λίγοι διανοούμενοι που προσπάθησαν να δώσουν την πραγματική εικόνα, όπως κάνει ο Τσόμσκυ στο «Ετος 501», είτε θάφτηκαν οι ίδιοι ή θάφτηκε το έργο τους. Ετσι, μέχρι το 1992 (!) που δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά τα αντιϊμπεριαλιστικά δοκίμια του Μαρκ Τουαίην, προϊόν της αντιϊμπεριαλιστικής δράσης του κατά τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του, ήταν σχεδόν άγνωστα και δεν αναφέρονται σε καμιά βιογραφία του!

Παρατηρώντας την εικόνα των 500 χρόνων που συνέθεσε ο ίδιος ο Τσόμσκυ και βλέποντας και το σήμερα κάνει τη συγκλονιστική σκέψη: «Δεν είναι απίθανο ότι οι κυρίαρχοι του κόσμου... έχουν ξεγράψει μεγάλα μέρη της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, πλεονάζοντες πληθυσμούς, που δεν έχουν θέση στη Νέα Παγκόσμια Τάξη, που επίσης θα συνοδευτούν από πολλούς άλλους απ' τις δικές μας κοινωνίες (Σ.σ. της διευρυμένης «Ευρώπης»)».

Η ειρωνεία είναι ότι η έκφραση «Νέα Παγκόσμια Τάξη» (στη σύγχρονη έκδοσή της) γεννήθηκε στον Τρίτο Κόσμο, σε μια έκθεση του 1990 της «Επιτροπής του Νότου», πρόεδρος της οποίας ήταν ο Julius Nuyerere, και η οποία ζητάει να δημιουργηθεί μια «νέα παγκόσμια τάξη», που θ' ανταποκριθεί «στην επίκληση του Νότου για δικαιοσύνη, ισότητα και δημοκρατία στην παγκόσμια κοινωνία». Λίγους μήνες αργότερα, λέει ο Τσόμσκυ, ο Μπους θα ιδιοποιηθεί την έκφραση «Νέα Παγκόσμια Τάξη» για να συγκαλύψει τον Πόλεμο του Κόλπου κατά του Σαντάμ.

Και όλοι αυτοί οι ποταμοί αίματος, όλα αυτά τα 500 χρόνια, προς τι;

Η απάντηση έρχεται μέσα από το κείμενο του Τσόμσκυ με την επιλογή των εξής δύο χαρακτηριστικών αναφορών (που ίσως αρκούν για την έκταση του παρόντος): Η πρώτη μας λέει ότι η λέξη loot (λεηλατώ, διαρπάζω) μπήκε στην αγγλική γλώσσα από την ινδουστανική γλώσσα. Βέβαια, η «προσφορά» των Ινδιών στους Αγγλους δεν περιορίστηκε μόνο στη λέξη loot. Η δεύτερη αναφορά εστιάζεται στον George Kennan, του αμερικανικού Στέιτ Ντιπάρτμεντ, ο οποίος το 1948 έγραφε: «Πρέπει να σταματήσουμε (οι Αμερικανοί) να μιλάμε για ασαφείς και... μη ρεαλιστικούς στόχους όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και εκδημοκρατισμό...» αν θέλουμε να διατηρήσουμε τη «θέση ανισότητος» που χωρίζει τον τεράστιο πλούτο μας από τη φτώχεια των άλλων.

Οι Ισπανοί, οι Πορτογάλοι και οι Ολλανδοί, αυτοί που ξεκίνησαν τη λεηλασία, ήταν μάλλον «ερασιτέχνες» μπροστά στους Αγγλους οι οποίοι προήγαγον την «τέχνη» της λεηλασίας και της σφαγής σε έργο του κράτους.

Η ιστορία των Αγγλων στις Ινδίες και κυρίως στη Βεγγάλη, φωτίζεται έντονα από τον Τσόμσκυ στο «έτος 501». Η Καλκούττα και το Μπαγκλαντές σήμερα θεωρούνται ως σύμβολα της φτώχειας και της απελπισίας. Ομως, οι ταξιδιώτες στην περιοχή αυτή, πριν την κατακτήσουν οι Αγγλοι, την περιγράφουν ως «μια θαυμάσια χώρα, της οποίας τα πλούτη και την αφθονία ούτε ο πόλεμος, ούτε η πανούκλα, ούτε

η καταπίεση θα μπορούσαν να καταστρέψουν».

Ο Τσόμσκυ συνεχίζει τη σύνθεση της εικόνας με την αλλαγή φρουράς, στα μέσα του 19ου αιώνα, από τους Αγγλους στους Αμερικάνους ως κυρίαρχους του κόσμου, όταν οι Αμερικανοί, αναγνωρίζοντας ότι δεν μπορούν ν' αντιμετωπίσουν στρατιωτικά τους Αγγλους, αποφασίζουν να προσαρτήσουν το Τέξας «για ν' αποκτήσουν το παγκόσμιο μονοπώλιο του βαμβακιού» και θα ήταν έτσι «σε θέση να παραλύσουν την Αγγλία και να τρομοκρατήσουν την Ευρώπη». Και ο τότε πρόεδρος της Αμερικής, ο Tyler θα πει: «Η εξασφάλιση... αυτού του μονοπωλίου βάζει όλα τα άλλα έθνη στα πόδια μας». Και η New York Herald, η μεγαλύτερη εφημερίδα της εποχής, θα θριαμβολογήσει γράφοντας ότι τώρα η Βρετανία «είναι χεροπόδαρα δεμένη με τα νήματα του βαμβακιού» των ΗΠΑ. Ετσι με την είσοδο του 20ού αιώνα η Αμερική γίνεται η μεγαλύτερη οικονομική δύναμη στον κόσμο.

Αναλύοντας τις σχέσεις των μελών αυτού που ο Τσόμσκυ αποκαλεί «πυρήνα» των κρατών της διευρυμένης «Ευρώπης» με βάσει ιστορικά δεδομένα όπως το παραπάνω, εύκολα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι πόλεμοι του 20ού αιώνα δεν ήταν τίποτα άλλο παρά «μπιστολίδι ξεκαθαρίσματος λογαριασμών (shootouts) ανάμεσα σε αντίπαλες συμμορίες... ή νονούς της μαφίας. Το μόνο πρόβλημα είναι ποιος θα κερδίσει το δικαίωμα να ληστέψει και να σκοτώσει».

Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (ΒΠΠ), παρατηρεί ο Τσόμσκυ, οι Αμερικανοί εδιδάχθηκαν ένα «πολύτιμο μάθημα»: ότι ο ιδιωτικός πλούτος και η ισχύς μπορούν να διατηρηθούν και να αυξηθούν μόνο με μεγάλης εκτάσεως επέμβαση του κράτους και ότι μόνο στη ρητορική ο καπιταλισμός θεωρείται βιώσιμο σύστημα.

Ετσι μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Αμερική ανέλαβε το έργο της προστασίας των συμφερόντων των «χορτασμένων εθνών» των οποίων η ισχύς τα τοποθετεί «πάνω από τα υπόλοιπα», και των συμφερόντων των «πλουσίων ανθρώπων που ζουν εν ειρήνη στις κατοικίες τους» και στους οποίους «πρέπει να ανατεθεί η διακυβέρνηση του κόσμου». Τα εντός εισαγωγικών τμήματα ανήκουν πάλι στον «μεγάλο» Τσώρτσιλ.

Ακολουθεί ο «Ψυχρός Πόλεμος» τον οποίο ο Τσόμσκυ βλέπει «ως ένα ιντερμέδιο στη σύγκρουση Βορρά-Νότου της "Κολομβιανής Εποχής", μοναδικού σε κλίμακα μεγέθους, όμως παρομοίου προς άλλα επεισόδια, από πολλές απόψεις».

Πριν κλείσει το παρόν κείμενο ας επιτραπεί μια παρένθεση. Ενα «εργαλείο» που χρησιμοποιεί με θαυμαστή τέχνη ο Τσόμσκυ είναι το να απομονώνει εκφράσεις (συνήθως από δύο λέξεις) των διανοουμένων κομισάριων και να τις «φωτίζει» κατά τέτοιο τρόπο ώστε μόνο ένα ζεύγος λέξεων να αρκούν για να χαρακτηρίσουν ένα ιστορικό γεγονός ή μία ιστορική κατάσταση.

Τα πιο γνωστά ζευγάρια (λέξεων) του Τσόμσκυ είναι το «manufacturing consent» (κατασκευή της συναίνεσης) του Walter Lippman και το «necessary illusions» (απα-

ραίτητες ψευδαισθήσεις) του Reinhold Niebuhr.

Το «Ετος 501» βρίθει από τέτοια διαφωτιστικά (και χαριτωμένα) ζεύγη λέξεων: Παραθέτουμε μερικά:

— «Λογικός παραλλογισμός» (Logical Illogicality): λόγια του υπουργού στρατιωτικών των ΗΠΑ του 1945, κατά τον οποίο παρόλο ότι φαίνεται ως παραλογισμός οι Αμερικανοί να ελέγχουν το Γιβραλτάρ και τον Παναμά ενώ δεν επιτρέπουν στους Ρώσσους να ελέγχουν τα Δαρδανέλια, εντούτοις αυτός είναι ένας «λογικός παραλογισμός».

— «Παθητική Αναρχία» (Passive anarchy): λόγια πάλι Αμερικανού αξιωματούχου της κυβερνήσεως του Φραγκλίνου Ρούσβελτ για την κυβέρνηση Grau στην Κούβα, η οποία τηρούσε μεν το νόμο και την τάξη, αλλά αυτό ήταν μια κατάσταση «παθητικής αναρχίας», έτσι ο Ρούσβελτ ανέτρεψε τον Grau και εγκατέστησε το δικτάτορα Μπατίστα, τον οποίο ανέτρεψε ο Κάστρο.

— «Υλοτομώντας δένδρα και Ινδιάνους» (Felling trees and Indians): λόγια του ιστορικού Thomas Bailey με τα οποία περιγράφει την Αμερική μετά την ανεξαρτησία της από τους Αγγλους.

Και ο κατάλογος των «ζευγαριών» συνεχίζεται.

Το «Ετος 501» φθάνει μέχρι τις ημέρες μας, αφού αναλύσει σε βάθος την κατάσταση στον Ειρηνικό και της Ιαπωνίας, τον πόλεμο του Βιετνάμ, την κατάσταση στη Βραζιλία, στην Αϊτή (με έμφαση) και, τέλος, αφού δώσει πολύ ενδιαφέρουσες τοποθετήσεις στα προβλήματα της βιοτεχνολογίας και της «Πράσινης Επανάστασης» στη γεωργία.

Με τις πρώτες φράσεις στο βιβλίο του ο Τσόμσκυ ξεκαθαρίζει ότι το έτος 501 «θέτει μια κρίσιμη ηθική και πολιτική πρόκληση για τα πιο προνομιούχα κομμάτια των κοινωνιών που κυριαρχούν στον κόσμο» σήμερα και ιδιαιτέρως στην κοινωνία της Αμερικής. Το «πώς θα αντιμετωπισθεί αυτή η πρόκληση στα χρόνια που έρχονται», μετά το έτος 501, «θα έχει μοιραίες συνέπειες» για την ανθρωπότητα.

Νίκος Ράπτης

ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ

Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία

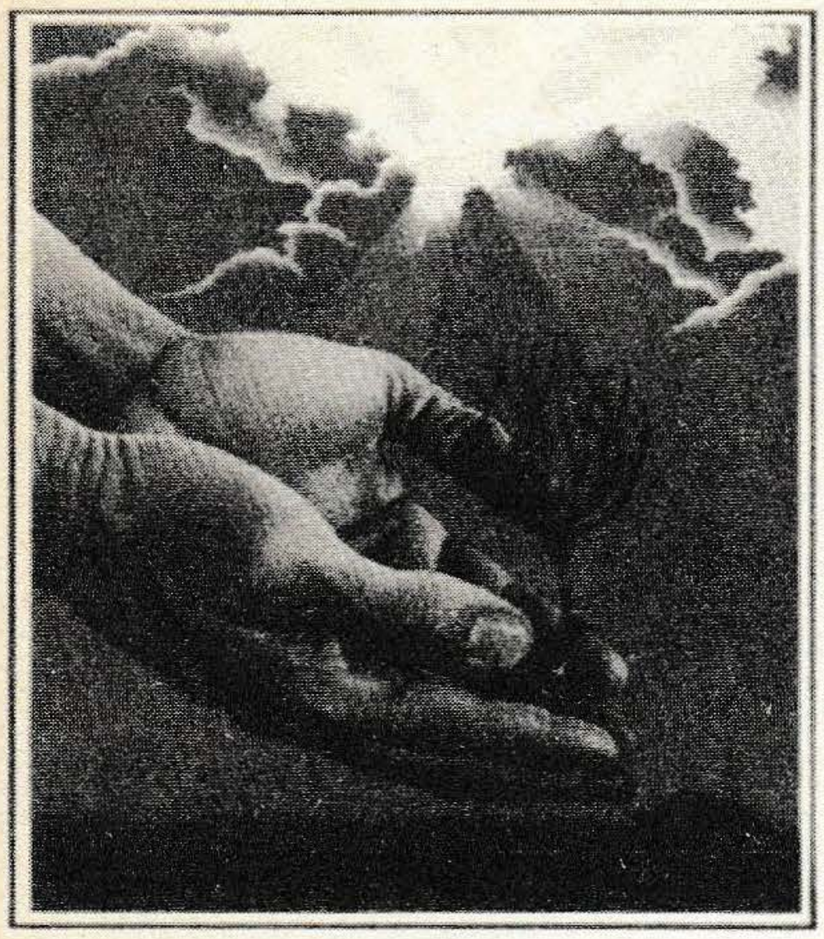

ΕΞΑΝΤΑΣ

... Τι είναι η ανθρώπινη κοινωνία αν προσπαθήσουμε να τη δούμε από οικολογική σκοπιά; Μια «κατάρα»; Μια «ευλογία» χωρίς όρια; Ένα «εργαλείο» για την αντιμετώπιση υλικών αναγκών; Ή ένα προϊόν της φυσικής εξέλιξης, καθώς και του πολιτισμού, το οποίο όχι μόνο καλύπτει ένα ευρύ φάσμα ανθρώπινων αναγκών, αλλά τουλάχιστον εν δυνάμει, μπορεί να διαδραματίσει μείζονα ρόλο στην ενθάρρυνση της εξέλιξης της ζωής στον πλανήτη; Ποιοι παράγοντες δημιούργησαν οικολογικά επιβλαβείς ανθρώπινες κοινωνίες; Και ποιοι παράγοντες θα μπορούσαν να δώσουν οικολογικά επωφελείς ανθρώπινες κοινωνίες; Τι μπορούμε να διδαχτούμε από την ιστορία που να απαντά σ' αυτά τα ερωτήματα;

Μ' ένα διαλεκτικό τρόπο γραφής ο Μάρεϊ Μπούκτσιν μας εισάγει στη δεοντολογία της κοινωνικής οικολογίας προτείνοντας μια ριζοσπαστική προοπτική αντιμετώπισης των σύγχρονων προβλημάτων.

ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ
ΔΙΔΟΤΟΥ 59, 106 81 ΑΘΗΝΑ – ΤΗΛ.: 3622064, 3604885 – FAX: 3613065

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Για την ελληνική ιστορία, την οικονομία, την πολιτική

Της Σύνταξης: The End
Τάσος Κυπριανίδης: Το τέλος της «απορρύθμισης»;
Γιάννης Μηλιός: Η Υπανάπτυξη (της θεωρίας) ως Απολογητική (Απόψεις για την ελληνική κοινωνία, τον κοινοβουλευτισμό, την εκμβιομηχάνιση)
Νίκος Κοτζιάς: Η μεθοδολογία του ύστερου κρατισμού
Θοδωρής Πελαγίδης: Κριτική προσέγγιση της «διείσδυσης εισαγωγών»
Μαρία Καραμεσίνη: Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή: Ο μετασχηματισμός των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα στην κρίση
Γιώργος Σταμάτης: Οικιακή εργασία και πραγματικό ωρομίσθιο των εργαζομένων
Αποστόλης Ανδρέου: Ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Μια περιοδολόγηση
Δημήτρης Δημούλης: Ο υπαρκτός καπιταλισμός (Από την εφημερίδα Le Monde)

ΖΗΤΗΣΤΕ ΤΗΝ **εποχη**

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΚΑΘΕ ΚΥΡΙΑΚΗ

ΔΙΑΒΑΖΩ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ • ΑΡ. 322 • 16.11.93 • ΔΡΧ. 700

ΕΡΕΥΝΑ
Η ΚΒΑΝΤΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΠΑΡΑΛΟΓΟΥ

τετράδια

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό τρίτο — *καλοκαίρι χειμώνας '93*

Δημήτρης Κωνσταντακόπουλος: *Ρωσία και Νέα Τάξη μετά τη σφαγή της Μόσχας*
Ευστάθιος Φακιολάς: *Η γιουγκοσλαβική κρίση και η αναζήτηση από την ενοποιημένη Γερμανία διεθνούς ρόλου στην Κεντροανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια*
Γεώργιος Γκορέζης: *Η αντιπαράθεση των Ατλαντιστών και των Ευρωπαϊστών στη «Νέα Τάξη Πραγμάτων»*

Η ΤΟΥΡΚΙΑ ΣΗΜΕΡΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ - ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ

Αστέρης Κ. Χουλιάρας: ***Η δυναμική του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην Τουρκία***
Ποθητός Δαμίγος: ***Ο ρόλος του Κουρδικού Ζητήματος στην τουρκική πολιτική ζωή***
Κώστας Σταυρόπουλος: ***Επισημάνσεις επί του νομικοπολιτικού πλαισίου Ευρωπαϊκής Κοινότητας - Τουρκίας***

Victor Magiar: *Ο αντισιωνισμός είναι αντισημιτισμός;*
Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος: *Περιφερειακές ταυτότητες και Ευρωπαϊκή Ένωση: Μια ανάγνωση στο φως του ηπειρωτισμού*
Δήμητρα Παυλάκου: *Εκπαίδευση και κοινωνική κινητικότητα*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ
Γιάννης Σακιώτης: Ευγενία Φλογαΐτη, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*
Δήμητρα Παυλάκου: Α) Γιάννης Σχίζας, *Ο Υμηττός*, Β) Νίκος Ζαλαώρας, *Τα δάση. Η σιωπηλή τραγωδία ή το τέλος της ζωής*

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ
Αίσακος: *Δεκατρία νέα βιβλία*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομιχάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

Το περιοδικό

αντί

σε δράση:

στη μουσική,
τον κινηματογράφο,
το χορό,
την αρχιτεκτονική,
τα εικαστικά,
την αρχαιολογία,
τα μέσα ενημέρωσης.

Και όπως πάντα:
Πολιτική ζωή
Διεθνή θέματα
Οικονομία
Περιβάλλον.

Ζητήστε το

αντί

την Παρασκευή

ΑΡΝΟΥΜΑΙ

Επιθεώρηση για τη ΜΗ ΒΙΑ, για τον ΑΝΤΙΜΙΛΙΤΑΡΙΣΜΟ, τα ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ και την ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

Περιεχόμενα 10ου τεύχους

Αφιέρωμα: Ο μύθος του Ισλαμικού Τόξου

– *Γ. Παρασκευόπουλος:* Τα ελληνοτουρκικά
– *Γ. Μαυρομάτης:* Η μειονότητα της Θράκης
– *Α. Παναγιώτου:* Η Κύπρος ανήκει στο λαό της
– *Γ. Νακρατζάς:* Οι Γκαγκαούζηδες (Τούρκοι) της Βουλγαρίας
– *Γ. Γκλαρνέτατζης:* Η απειλή του Ορθόδοξου τόξου
– *Μ. Τρεμόπουλος:* Οι μουσουλμάνοι στα Βαλκάνια
– *Σ. Ράτσα:* Οι Αλβανοί στην πρώην Γιουγκοσλαβία
– *Σ. Ρουσντή* Υπερασπιστείτε τους διαφνούντες μουσουλμάνους
– *Α. Γεωργόπουλος:* Η ειρήνη στη Μέση Ανατολή
– *Δ. Παναγιώτου:* Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Κύπρο
– *Μ. Τρεμόπουλος* Ένας τουρκοκύπριος οικολόγος

– Έρευνα: Ποιο είναι το μέλλον για το οικολογικό κίνημα;

– *Α. Γκορζ:* Η εργασία που δε δημιουργεί πλούτο
– *Οδοιπορικό:* 15 μέρες στη Βοσνία
– *Γ. Κυριακού:* Απ' την παρέλαση στον πόλεμο
– *Δ. Παπαδοπούλου:* Η Διακήρυξη της Σεβίλης για τη βία
– *Μ. Καλή:* Η παγκόσμια Διάσκεψη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα
– *Κ. Κατσουρός:* Παραγωγή αλληλεγγύης

τεύχος 24 Δεκέμβριος 1993

Φθινοπωρινό μετεκλογικό τοπίο ○ Οικολογία & Μ.Μ.Ε. ○ Πυρηνικά απόβλητα ○ Φάλαινες και Δελφίνια ○ Κατάχρηση φαρμάκων ○ ο Νέστος στη Βουλγαρία ○ Πράσινη Κατανάλωση ○ Εθνικο–κομμουνισμός & πανικός ○ Οι Πράσινοι στο Αμβούργο ○ Ισραήλ – Παλαιστίνη: ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ ○ Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ○ Ειδήσεις από την περιφέρεια και τον Διεθνή χώρο ○ Οικολογική μουσική

Τάκης Φωτόπουλος

Η ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

γορδιος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ
Κολοκοτρώνη 31
105 62 Αθήνα

ISSN 1062-9599

Δρχ. 1.200